

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : L

Sa. 196

Nisan 1986

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 8 6

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

YALÇINKAYA, IŞIN; MINZONI – DÉROCHE, ANGELA: Taş Aletlerin Teknik Betimleri İçin Türkçe - Fransızca Bir Sözlükçük Denemesi (13 şekille birlikte)	1
GÜLENSOY, DOÇ. DR. TUNCER: Altan Topçi II.	9
ÜNVER, DOÇ. DR. İSMAİL: Ahmed-i Rıdvân	73
SÜSLÜ, DOÇ. DR. AZMİ: Sefaretnâme de Seyyid Mehmed Emin Vahîd Efendi (4 resimle birlikte)	127
AKGÜNDÜZ, ARŞ. GÖR. AHMET: İslam ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi	169
AKYÜZ, KENAN: Türk Ocakları	201
ERDENTUĞ, AYGEN: Kültür Alanı Yaklaşımı	229
DURU, PROF. DR. REFİK: Kuruçay Höyüğü Kazıları 1984 Çalışma Raporu (26 resimle birlikte)	247

Konferanslar:

KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F. : Osmanlı Tarihi'nin Yabancı Kaynaklarından: İngilizce Kaynaklar	261
--	-----

Çeviriler:

KIENITZ, FRIEDRICH KARL (Çev.: SAN, MİTHAT) Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi	279
MİJATEV, PETÂR, (Çev. : YÜCEL, YAŞAR) Bulgaristan'daki Osmanlı Anıtları (50 resimle birlikte)	291
1985 Yılı'nın Birinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	315

- Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler sahiplerine aittir.
- Yazarlar yeni eserlerini Kuruma gönderdikleri takdirde dergimizde tanıtımları yapılacaktır.
- Belleten'in bu sayısı altı bin adet basılmıştır.

B E L L E T E N

Cilt: L

Nisan 1986

Sayı: 196

TAŞ ALETLERİN TEKNİK BETİMLERİ İÇİN
TÜRKÇE-FRANSIZCA BİR SÖZLÜKÇÜK
DENEMESİ *

IŞIN YALÇINKAYA - ANGELA MINZONI - DÉROCHE

Taş nesnelerin betimlenmesi, parçalar üzerinde istiyerek yapılmış düzelti özelliğinin, bir başka deyişle gerçekleştirilen nesnelerin, rastlantısal olarak değil de, insanın isteği ile yapıldığının anlaşılmasından bu yana prehistoryenlerin önemli uğraşlarından birini oluşturmuştur.

Daha 1847 yılında Boucher de Perthes, taş nesneleri tanımlama yoluna gitti¹ ve daha sonra da², düzeltilenmiş parça ile yontma artığının ayırıldılması gereğini ortaya koydu. O tarihten bu yana da taş aletlerin betimlenmesi, prehistorik incelemelerde başlıca ilgi alanı olmakta devam edip gitti.

Türk Dil Kurumu'nun ilk yıllarında (1932-1937) Şevket Aziz Kansu, taş aletlerin ayırıldilebilmesi için bir dizi genel sözcük önerdi.³ 1960 yılında ise Kılıç Kökten, *Türk Arkeoloji Dergisi*'nde kullandığı kaplağ (patine), dilgi (lame) gibi yeni sözcüklerle terminolojiyi zenginleştirdi. Bununla birlikte, bazı kavramlardaki anlayışın değişmesi gibi, Türkiye'de bulunan taş aletlerin de artması, yeni bir terminolojinin geliştirilmesini gerekli kılmıştır.⁴

* Bu çalışmanın Fransızcası, *Travaux et Recherches en Turquie II*, Collection Turcica IV. Editions Peeters, Paris - Louvain, 1984, pp. 7-19'da yayımlanmıştır.

¹ Boucher de Perthes, J.- *Antiquités Celtiques et Antediluviennes*, 1847 ss. 401-417.

² Boucher de Perthes, op. cit., p. 162.

³ Örneğin, elbaltası/coup de poing, yonga/éclat, kazıyıcı/(kenar kazıyıcı ve ön kazıyıcının karşılığı) v.s.

⁴ Örneğin, coup de poing.....biface
elbaltası.....iki yüzeyli.

Bu durum, İstanbul Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı üyelerini, sorunu ele almaya ve bir terminoloji denemesine girişmeye yöneltmiştir. Genel olarak parçaların biçimsel ya da işlevsel olarak betimlenmesinden, teknik bir betimlemeye doğru gelişen bir evrim gözlenebilir; bu da, muhtemelen birçok yıldan beri deneysel yontmaya⁵ gösterilen ilgiye ve dolayısıyla de parçaları elde etmeye imkân veren mükemmel bir teknik bilgiye tekâbül etmektedir.

Son zamanlarda Türkiye’de yapılan çalışmalar, taş malzemeye ilişkin bir fihrist önermektedir⁶. Sözcükler; betimleme sözcükleri, yongalama sözcükleri, işleme sözcükleri ve diğer sözcükler olmak üzere ayrı gruplar içinde toplanmışlardır. Her grup, örneğin uçların, kenarların, biçimlerin ve hacimlerin söz konusu edilişine göre bölümlenmeler göstermektedir. Birkaç örnek verebiliriz:

1. Betimleme sözcükleri

- a) bitimler: topuk (talon); dip (base)....
- b) kenarlar: ağız (tranchant); sırt (dos)...
- c) çıkıntılı kenarlar: alın (front); şataf (biseau)...
- d) ayrıntılar: sap (pédoncule); yay (courbe)...
- e) yönlendirme: yanal (latéral); yatay (transversal)...
- f) genel biçim: keser biçimli (hachettiforme); kemerli üçgen biçimli (ogivo-triangulaire)...
- g) hacim: düz-dışbükey kesitli (plano-convexe); omurgalı (caréné)...

2. Yongalama sözcükleri

- a) vurma: vurgaç (percuteur); sert vurgaç (percuteur dur)...
- b) vurma şekilleri: doğrudan vurma (percussion directe); dolaylı vurma (percussion indirecte)...
- c) vurma ürünleri: çekirdek (nucléus); dilgi (lame)...
- d) vurma izleri: çıtlak (esquille); vurma halkaları (ondes de percussion)...

⁵ Henri Breuil, 1954 yılında, taş blokları yongalamada izlenecek yöntemler bilgisinin yararına değiniyor. “Prolégomènes à une classification préhistorique”. *BSPF* t. 51 s. 7-15.

⁶ Yalçinkaya, I.- *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. (Doçentlik tezi), Ankara, 1981 s. 36-60 (yayınlanmamış).

3. İşleme sözcükleri

a) düzelti: doğru düzelti (retouche directe); kaplayan düzelti (retouche couvrante)...

b) yongalama ve işleme: taşkalem kıymığı (chute de burin)...

4. Diğer sözcükler

kaplağ (patine); kabuk (cortex)...

Türkiye’de şimdiye kadar taş malzemenin, bütünü içinde, sistemli bir değerlendirilmesi gerçekleştirilmiş değildir. Anadolu’ya özgü teknik ya da tiplerle, onlara bağlı kavramlardan şimdilik kesin bir şekilde söz etmek imkânsızdır; bu nedenle genel olarak kullanılan sözcük ve terimler diğer dillerden, özellikle de Fransızcadan alınmışlardır. Anadolu’ya ait taş malzeme üzerine yapılacak yeni incelemeler, özellikleri ortaya koymaya ve sonuçta da bu malzemeye uygun bir terminolojinin düzenlenmesine imkân verecektir.

Şu anda ilgilenmekte olduğumuz konu, çeşitli sınıflama biçimlerinden ileri gelen sorunlara girmemize hiçbir şekilde imkân vermemektedir. Bizim konumuz, aletleri betimleyebilmek için kullanılan sözcük ve terimlerle ilgilidir.⁷

Parçaların betimlenmesinde kullanılan sözcük ve terimlerin büyük bir kısmı bize, Boucher de Perthes’in eserinde belirlenmiş gibi görünmektedir. Öte yandan, Fransa’da yer alan prehistorik yatakların çok sayıda olması nedeniyle bilinen birçok tip, ilk kez bulunmuş olduğu buluntu yerinin adını taşımaktadır⁸. Şu halde, bugün parçaları betimlemek için kullanılan sözcük ve terimlerin önemli bir kısmının Fransızcadan gelmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden, yalnızca Fransa’da ortaya konmuş tip adlarını, diğer ülkelerin taş nesnelere uygulamanın zorluğunu değil, ayrıca taş parçaları için kullanılmış betimleme sözcük ve terimlerinin çevirisinin zorluğunu da göstermek istiyoruz. Muhtemelen çeviriyi pusu kurup bekleyen önemli bir tehlike bize, çevrilecek olan esas dilin sözcüklerine, sözcüğün kökeninde bulunmayan işlevsel ya da biçimsel çağırışım yaptıran anlamın verilmiş olmasında görünmektedir.

⁷ Bu çalışmanın ancak bir ön çalışma olduğunu, Türkiye’de bulunmuş bazı parçaların yoğun bir biçimde incelenmesi sırasında, tipoloji ya da sınıflamanın söz konusu oluşuna göre, farklı söz ve terimler üzerinde daha geniş olarak durulacağını belirtelim.

⁸ Örneğin, Solutré yaprağı, Laugerie Haute ucu v.s.

Bildiğimiz kadarıyla yalnızca tek bir eser, iki dilden (Fransızca-İngilizce) bir sözlükçük önermiştir.⁹ Bu, övgüyle karşılanmaya değer ve böylesine bir gayretin ne denli güç olduğunu ortaya koyan yenilikçi bir girişimdir. Böylece, karıştırılmaması gereken *nervure* (eksi ayırt) ve *arête* (ayırt)¹⁰ sözcükleri aynı terimlerle çevrilmişlerdir.¹¹ Yine örneğin, *débitage* (yongalama) ya da *angle de chasse* (yontma açısı) ya da *dent du burin* (taşkalem dişi) gibi diğer sözcükler çevrilememektedir.

Fransızca *abattu* (devrik) sözcüğü, *baked* (sırtlı) şeklinde çevrilmiştir, fakat bu sözcük İngilizce-Fransızca kısmında *bord abattu* (devrik kenar) karşılığı olarak verilmiştir. Hiç kuşkusuz bir sözlükçülük yanlışlığı söz konusudur. Fakat, Fransızcada farklı olan *coche* (kertik) ve *encoche* (çontuk) sözcükleri, İngilizcede *notch* sözcüğü ile aynı şekilde çevrildiğinde daha derin bir soruna yeniden değinmiş oluyoruz. Gerçekte bu örnekler bize, bu problemin “basit” bir çeviri düzeyinde olmadığını fakat, belki de daha çok henüz tam anlamıyla aydınlanmamış ve iki dilin tarzından ileri gelen kavramsal farklılıkların söz konusu olabileceğini düşündürüyor.

Konumuzun çerçevesini aşan sorunlara daha fazla girmeksizin, taş aletlerin betimlenmeleri sırasında Türkçede karşılaşılan temel problemleri vermeye çalışacağız.

Türkçe’nin yapısı, sözcüklerin yaratılmasında kolaylık sağlıyor, fakat yine de Türkçe ile Fransızca arasındaki yapı farklılıkları, sıradan bir çeviriyi zorlaştırıyor ve yerinde bir uyarılama yapabilmek için kelimesi kelimesine bir tanımdan sıyrılmayı gerektiriyor. Örneğin, çontuklu alet (*outil encoche*) olarak çevrilen Fransızcadaki *encoche* (çontuklu) sözcüğünün özel bir anlamı vardır, oysa Türkçede çontuklu sözcüğü tek başına açık seçik bir anlam taşıyor. Dahası da Türkçe gramer yapısı bakımından sıfatın bulunması halinde (ki burada *encoche* sıfat oluyor), ismin (alet) konulması yerinde oluyor. Aynı şekilde, bir diğer örnek de *gaga* alet olarak çevrilmek zorunda olan *bec* (*gaga*) sözcüğü durumunda görülmektedir. Burada *gaga* sözcüğü kendi başına belirgin bir anlam taşımadığı gibi, bilimsel tanım cümlelerinde de yerine oturtulamıyor.

Başka bir yerde bilinmeyen ve çok özel olan nesne ya da biçimleri belirleyen sözcükleri yabancı dillere aktarmak da özellikle zordur. Örneğin, “kilim” sözcüğünü belirtmek için Fransızcada yine bu sözcüğü kullanmak

⁹ Inizan, ML.; Roche, H.; Tixier, J. -*Préhistoire de la pierre taillée*. 1980. Ed. CREP, Antibes. France.

¹⁰ op. cit., not 7, s. 93.

¹¹ “ridge ou arris” op. cit., not 7, s. 107-108.

uygun olacaktır; aynı şekilde bir alet tipinin tanımı için o alete ad olarak verilmiş olan “ficron” (özel bir demir uç şekli) Türkiye’de bilinmemektedir, bu nedenle de çevirisi sorun yaratmaktadır.

Yongalama (débitage) ya da işleme (façonnage)¹² gibi, teknik kelime dağarcığından gelen sözcüklerin çevrilmesi daha kolaydır, çünkü bir parçanın elde edilmesinde gerekli özellikler söz konusudur. Oysa, daha soyut ya da biçimsel benzetmelerle kurulan özelliklerin çevirisi zordur.¹³ Bu nedenle teknik bir terminolojinin kurulmasının gerekliliği üzerinde önemle duruyoruz.

Aynı görüş düzeni içinde *racloir* ya da *grattoir* gibi, işlevsel çağırışımı olan sözcüklerin Türkçede tek ve aynı anlamı vardır ve nüansı ayırt etmek imkânsızdır. Bu durumda daha çok İngilizce adlandırmaya başvurmak ve bu nesneleri, kenar kazıyıcı (side-scraper) ve ön kazıyıcı (end-scraper)¹⁴ sözcükleriyle belirtmek gerekmiştir. Buna karşılık, bazı sözcükler biçimsel olduğu kadar teknik açıdan da kavramı daha yakından çevrelemektedir. Örneğin, yatık yöneşen kenar kazıyıcı (*racloir déjeté*) kalıbı aynı anda iki kavramı birden ifade etmektedir: Bir yandan düzeltili kenarların birleştiğini, öte yandan yongalama eksenine göre yönünü belirtmektedir.

Bu çalışmanın amacı, betimlemeler konusunda Türk-Fransız işbirliği açısından ortak bir alan kurmaktır. Daha sonra, grafik çizimler ve elde bulunan betimlerin yardımıyla, tam olmayı ileri sürmekten uzak, fakat yukarda belirlenmiş ihtiyaçları gidermeyi deneyecek bir sözlükçük hazırlamaya girişeceğiz.¹⁵

Öte yandan bu sözlükçük, bu alanda kendi türünün ilki olduğundan ve uzmanlar arasında belirli bir alışverişin temelini oluşturduğundan görünüşte, sola (gauche) göre sağ (droit) gibi bir ya da öteki dilde karışıklığa açık olan basit kelimeleri de içermektedir; örneğin sağ/düz kenar (bord droit) “solun karşı tarafındaki kenar” olarak anlaşılacağı gibi, “düz kenar” olarak da anlaşılabilir.

¹² Örneğin, vurma/la percussion, çarpma/impact, yontma/la taille, düzelti/retouche v.s.

¹³ Örneğin, “limace” (kabuksuz sümüklü böcek), “lagéniforme” (dibi yuvarlak şişe), kendi sözlük anlamları içinde Türkçede bir fikir vermiyorlar. Bu nedenle diğer sözcükler tercih edilmiştir: “limace” için “mekik biçimli” ve “Lagéniforme” için “armut biçimli”. Yalçinkaya op. cit., s. 42 ve 106. Yine aynı dilde aynı tip için farklı sözcüklerin bulunduğunu görüyoruz. Bkz. Brézillon op. cit., s. 149-151.

¹⁴ “Kenar kazıyıcı” ve “ön kazıyıcı” sözcükleri bir yandan işlevi, öte yandan düzeltilerin aldığı yeri ifade ediyor.

¹⁵ Bu sözlükçükte bulunan sözcükler, tipolojik değil, teknik bir kelime dağarcığına aittirler. Bu terimlerden birçoğunun bir arada bulunuşu, parçaların çoğunluğunun teknik betimlenmesi için yeterlidir.

TÜRKÇE - FRANSIZCA

almaşan: alternante (şek. 5c)	hammede: matière première (not ²⁵)
almaşık: alterne (şek. 5d)	hazırlama, hazırlanmış: préparation, préparé (not ²⁸)
alt: inférieur (şek. 3b, 3b) proximal (şek. 3h, 3k, 3b)	
ayırt: nervure (şek. 3m)	içbükey: concave (şek. 9b)
basamak biçimli: scaliforme (şek. 7d)	iki yüzden: bifaciale (şek. 5e)
baskı: pression (not ²⁹)	iki yüzeyli: biface (şek. 11, not ¹⁷)
bitişme çizgisi: charnière (şek. 3p)	
bürüyen: envahissante (şek. 6c)	kabuk: cortex (not ¹⁹)
	kaplayan: couvrante (şek. 6d)
çitlak: esquille (şek. 30)	kavuşan: croisée (şek. 5f)
çekirdek: nucléus (not ²⁶)	kenar: bord (şek. 3d, 3e)
çontuk: encoche (şek. 9d)	kesişme: intersection (şek. 10)
	kırık: cassure
dışbükey: convexe (şek. 9c)	kısa: courte (şek. 6a)
dik: abrupte (not ¹⁶)	kısmî: partielle (şek. 8c)
dilgi: lame (şek. 2a)	koşut: parallèle (şek. 7b)
dilgicik: lamelle (şek. 2c)	koparılmış ham parça: brut de débitage (şek. 4b)
dışlemeli: denticulée (şek. 9e)	Levallois: Levallois (not ²⁴)
devamlı: continue (şek. 8a)	neşter: lancette (şek. 3c)
devamsız: discontinue (şek. 8b)	
doğru: directe (şek. 5a)	omurgalı dilgi: lame à crête (şek. 12, not ²³)
dolaylı: indirecte (not ²²)	orta: mésiale (şek. 31)
düz: rectiligne (şek. 9a)	
düz vurma düzlemi: plan de frappe lisse (şek. 1a)	parça: pièce
düzelti: retouche (şek. 4a, not ³¹)	pulcuklu: en écaille/écailleuse (şek. 7a)
düzeltiyle durdurulmuş taşkalem darbesi: retouche d'arrêt du coup de burin (şek. 10e)	sağ: droit (şek. 3d)
düzensiz: irrégulière (şek. 7e)	sol: gauche (şek. 3e)
eğim: inclinaison (not ¹⁶)	taraf: partie
eksi ayırt: nervure (şek. 3m)	taşkalem: burin (şek. 10, not ¹⁸)

taşkalem darbesi: coup de burin (not ²⁰)	vurma halkaları: ondes de percussion (şek. 3g)
taşkalem kıymığı: chute de burin (şek. 13)	vurma konisi: cône de percussion (şek. 3q)
ters: inverse (şek. 5b)	vurma noktası: point de percussion (şek. 3r)
teknik: technique	vurma yumrusu: bulbe (şek. 3n)
topuk: talon (şek. 3f)	yalayan: rasante (not ¹⁶)
uc: extrémité (şek. 3k, 31)	yarı dik: semi abrupte (not ²⁰)
uzun: longue (şek. 6b)	yarı koşut: sub parallèle (şek. 7c)
üst: distal (şek. 3j, 31)	yonga: éclat (şek. 2b)
vurgaç: percuteur (not ²⁷)	yongalama: débitage (not ²¹)
vurma: percussion (not ²²)	yüz: face (şek. 3a, 3b)
vurma düzlemi: plan de frappe (şek. 1)	

FRANSIZCA - TÜRKÇE

abrupte: dik (note ¹⁶)	courte: kısa (fig. 6a)
alternante: almaşan (fig. 5c)	couvrante: kaplayan (fig. 6d)
alterne: almasıık (fig. 5d)	croisée: kavuşan (fig. 5f)
biface: iki yüzeyli (fig. 11, note ¹⁷)	débitage: yongalama (note ²¹)
bifaciale: iki yüzden (fig. 5e)	denticulée: dişlemeli (fig. 9e)
bord: kenar (fig. 3d, 3e)	directe: doğru (fig. 5a)
brut de débitage: koparılmış ham parça (fig. 4b)	discontinue: devamsız (fig. 8b)
burin: taşkalem (fig. 10, note ¹⁸)	distal: üst (fig. 3j, 31)
bulbe: vurma yumrusu (fig. 3n)	droit: sağ (fig. 3d)
cassure: kırık	écailleuse: pulcuklu (fig. 7a)
charnière: bitişme çizgisi (fig. 3p)	éclat: yonga (fig. 2b)
chute de burin: taşkalem kıymığı (fig. 13)	encoche: çontuk (fig. 9d)
cône de percussion: vurma konisi (fig. 3q)	envahissante: bürüyen (fig. 6c)
continue: devamlı (fig. 8a)	esquille: çitlak (fig. 30)
concave: içbükey (fig. 9b)	extrémité: uc (fig. 3k 31)
convexe: dışbükey (fig. 9c)	face: yüz (fig. 3a, 3b)
cortex: kabuk (note ¹⁹)	gauche: sol (fig. 3e)
coup de burin: taşkalem darbesi (note ²⁰)	inclinaison: eğim (note ¹⁶)
	indirecte: dolaylı (note ²²)
	inférieure: alt (fig. 3b, 3b')
	intersection: kesişme (fig. 10)

inverse: ters (fig. 5b)	pièce: parça
irrégulière: düzensiz (fig. 7e)	percussion: vurma (note ²²)
lame: dilgi (fig. 2a)	percuteur: vurgaç (note ²⁷)
lame à crête: omurgalı dilgi (fig. 12, note ²³)	plan de frappe: vurma düzlemi (fig. 1)
lamelle: dilgicik (fig. 2c)	point de percussion: vurma noktası (fig. 3r)
lancette: neşter (fig. 3c)	préparation, préparé: hazırlama, hazırlanmış (note ²⁸)
Levallois: Levallois (note ²⁴)	pression: baskı (note ²⁹)
lisse: düz (fig. 1a)	proximal: alt (fig. 3h, 3k)
longue: uzun (fig. 6b)	rasante: yalayan (note ¹⁶)
matière première/bloc: hammadde/hammade bloğu (note ²⁵)	rectiligne: düz (fig. 9a, note 30)
mésial: orta (fig. 3i)	retouche: düzelti (fig. 4a, note 31)
nervure: eski ayırt (fig. 3m)	retouche d'arrêt du coup de burin: düzeltiyle durdurulmuş taşkalem darbesi (fig. 10e)
nucléus: çekirdek (note ²⁶)	scaliforme: basamak biçimli (fig. 7d)
ondes de percussion: vurma halkaları (fig. 3g)	semi abrupte: yarı dik (note ¹⁶)
parallèle: koşut (fig. 7b)	sub parallèle: yarı koşut (fig. 7c)
partie: taraf	talon: topuk (fig. 3f)
partielle: kısmî (fig. 8c)	technique: teknik

¹⁶ Brézillon, M.-*La dénomination des objets en pierre taillée*. 1977. IV. supplément à Gallia Préhistoire. CNRS., France s. 108-110.

¹⁷ Brézillon, op. cit., s. 149.

¹⁸ Brézillon, op. cit., s. 165-173 ve Minzoni, A., "Etude technique des burins Aurignaciens et Périgordiens du Flageolet I, Dordogne". *BSPF* 1983, t. 80 s. 149-154.

¹⁹ Inizan et al. op. cit., not 9, s. 82.

²⁰ Bourlon, M.-"Essai de classement des burins, leurs modes d'avivage" *Revue Anthropologique*, 1911, t. 21, s. 267-278.

²¹ Brézillon, op. cit., s. 69.

²² Brézillon, op. cit., s. 75-76.

²³ Brézillon, op. cit., s. 96.

²⁴ Brézillon, op. cit., s. 79-86.

²⁵ Bordes, F.-"Etude comparative des différentes techniques de taille du silex et des roches dures". *L'Anthropologie*, 1947, t. 51, s. 1-29.

²⁶ Brézillon, op. cit., s. 86-98.

²⁷ Brézillon, op. cit., s. 283-284.

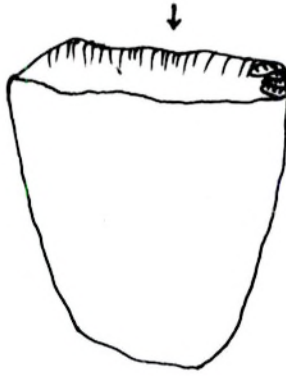
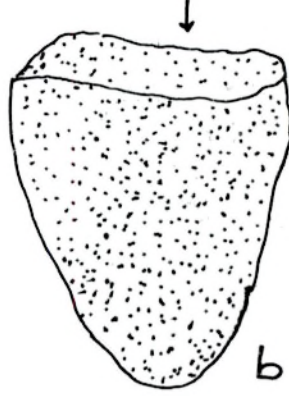
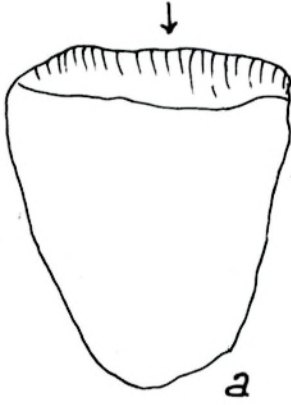
²⁸ Brézillon, op. cit., s. 71.

²⁹ Brézillon, op. cit., s. 77.

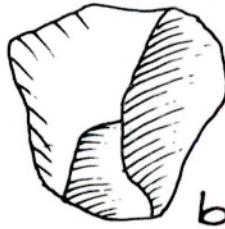
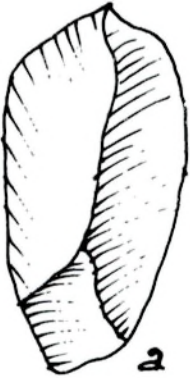
³⁰ Burada örnek olarak birkaç kenar çizgisine işaret ediyoruz, mümkün olabilecek bütün kenar çizgilerini sıralamak fazla olacaktır.

³¹ Brézillon, op. cit., s. 106-115.

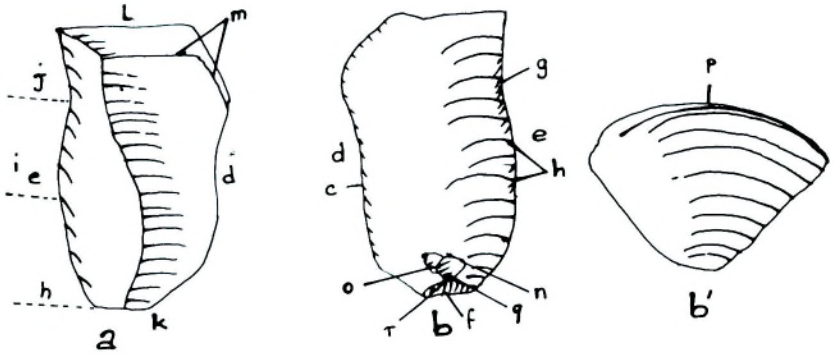
Işın Yalçınkaya

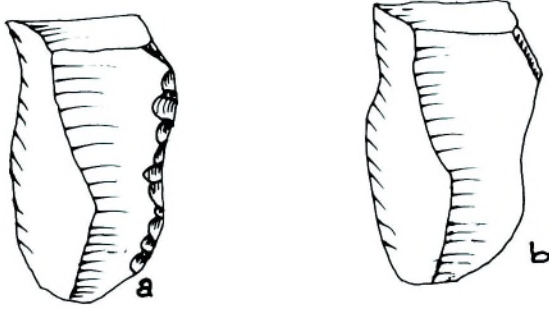
Sekil.- 1

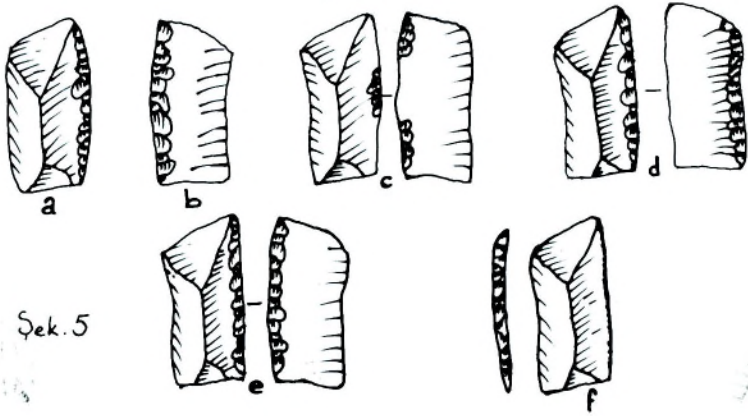
Sekil.- 2

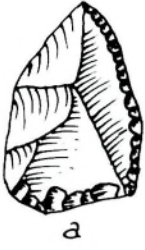
Şek. 3

Şek. 4

Şek. 5

a

b

c

d

Şek. 6

a

b

c

d

e

Şek. 7

a

b

c

Şek. 8

a

b

c

d

e

Şek. 9

a

b

c

d

e

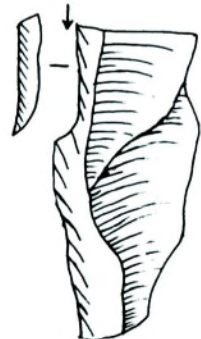
Şek. 10

Şek. 11

Şek. 12

Şek. 13

ALTAN TOPÇI

- II -

(22-96. paragraflar)

Doç. Dr. TUNCER GÜLENSOY

“Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserden sonra en önemli Moğol tarihi olan “Altan Topçi”, XIII. yüzyıl Moğol tarihini ve Moğollar hakkında efsanevi şecereden başlayarak Ögedei zamanına kadarki en eski bilgileri içine almaktadır.

Altan Topçi, Türkiye’de ilk defa tarafımızdan ele alınmış, Moğolca aslı ve C.R. Bawden tarafından yapılan İngilizce tercümesi karşılaştırılarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin 1-21. paragrafları “Belleten”in XXXVIII. cildinin 152. sayısında (Ekim 1974) yayınlanmış; burada, *Altan Topçi* ve nüshaları hakkında geniş bilgi verilmiştir.

Ayrıca, *Altan Topçi*’nin Moğol yazısıyla yazılmış ilk 8 sayfası ile metnin transkripsiyonu yapılmış ilk 5 paragrafı da örnek olarak gösterilmiştir.

Altan Topçi’nin bundan önce yayınlanan 1-21. paragrafları, efsanevi şecereden Çinggis Kağan’ın tahta çıkışına kadar geçen tarihî hadiseleri nakletmektedir. 21. paragrafın son cümlesi şöyledir:

“..... Mübarek Çinggis Kağan, Kara Yılan Yılı’ndandı. Kırkbeş yaşına geldiği zaman, Bing Bars Yılı’nda (= 1206), Onon nehrinin menbaında dokuz tuğlu beyaz bayrağı kaldırdı (ve) Büyük Kağan’ların tahtına oturdu.

Kasar bey isyan edip kaçtığı zaman, halkın beyi emir verdi (ve) Sübegetei Bağatur’un takibe çıkmasını istedi.”

Bu bölümde ele alınan 22-96. paragraflar Moğolların birbirleriyle yaptıkları mücadeleleri kronolojik olarak nakletmektedir. Bu bölümlerde geçen yer ve şahıs adları ile bâzı kelime ve deyimler Türk tarihi için de birer kaynak niteliğindedir.

1-21. paragrafların işlenmesinde olduğu gibi, burada da önce paragrafların tercümeleri verilmiş, sayfa altlarında yer alan dip notları her paragraf için ayrı ayrı düzenlenmiştir. Dip notları hem Mongolistik hem de Türkoloji

açısından oldukça geniş tutulmuş, pek çok Moğolca ve Türkçe kelimenin etimolojik açıklamaları ile öteki Türk lehçe ve şivelerindeki şekilleri gösterilmiştir.

Altan Topçî'nin tamamı 126 paragraftır. Bundan sonraki üçüncü bölümde eserin 97-126. paragraflarının tercümeleri ve notları verilecektir. Ayrıca, eserin tamamını içine alan "Şahıs adları indeksi", "kavim, kabile, boy, soy, oymak ve yer adları indeksi", "madde adları indeksi", "notlarda açıklanan Moğolca (Moğolca ~ Türkçe) kelimeler", üçüncü bölümün sonunda verilecektir. Böylece, *Altan Topçî*'nin 126 paragraf tutan tamamı, zengin dip notları ve indekslerle birlikte Türk bilim adamlarının istifâdelerine sunulmuş olacaktır.

Tercüme (22-96. paragraflar)

22 Ertesi sabah şöyle dedi: “Sizler benim gücüm olan arkadaşlarım (ve) takipçilerim; sizler ¹ başlığın ön parçası ¹ (ve) üzerindeki düğmesi; iğdiş edilmiş beygirleriniz öne ilerlediğinde, örgülü saç gibi sarılmış, taşlar ² gibi yığın olmuş, kamışlar gibi sıralanmış, kaleler gibi tahkim edilmiş, sizler, bana tâbi olan ordularım, dinleyin!

Alelâde işlerinizde iki yaşındaki dana gibi olun. Avınızın üzerine süratle inerken yakalamakta şahin ³ gibi hızlı olun.

Orada burada kılıcınızla savaşırken, zaptetmekte şahin gibi hızlı olun.

Otururken (ve) ayakta dururken, gelincik (ve) iki yaşındaki boğa gibi olun.

Süratli hareketlerinizde atmaca ⁴ gibi saldırın.

Aile hayatınızda (ve) beraberce güldüğünüzde, iki yaşındaki kara tembel bir boğa gibi dostça olun.

Yabancı düşmanlarla yayla savaştığınızda, yakalamakta atmaca gibi hızlı olun.

Aç pars ⁵ (ve) açlıktan eziyet çeken ⁶ sarı şahin ⁶ gibi olun.

(22) ¹⁻¹ *manglai-yin sara.*

Kom. Çağ. *manglai* “Stirn”, Bar. Soy. *mañnay*, Kzk. *mañday*, Yak. *mañnay*.

<? *mān* “Gehirn” + *ilay* “Stirn” (MTS 92)

< Moğ. (Kwb. 257) *mañlai*, *mañnai* “Stirn”? [EWT. 327a]

² Moğ. *çilağun* (> Tung. *zol*) Kore. *tol* < * *tal* (Ramst., JSFOu 57³: 17-8) *tāş* (< * *tāl*) [EWT. 466a].

³ *songkur sibagun*

KB., IM., MA., AH *soñkur*, CC. *soñur*, Osm. *songur*, Kzk. *suñkar*, Uyg. *şuñkar*, Çağ. *suñkur*, *suñgar*, Tar. *şumkar*, Oyr. *soñkor*, Trkm. *lāçın şuñkar*, Kkır. *laçın şoñkar* [EWT. 428b]; Uyg. *şunkar* [EUTS. 218]

= Moğ. (Kwb. 364) *siñkur*, *şoñkur*.

⁴ *karçıķai.*

Çağ., Sag. *karçığay*, Çağ. *karçığay*, Krm., Kaz., Tel. *karçıga*, Kom. *karçıga*, Kzk. *karçıga* (> Çuv. XurzôGa), Oyr. *karçā*, Kmk. *karçıga*, Kç. *karçığay* (EWT. 237a) < Moğ. (Kwb. 170) *karçı-ğai* “Habicht” ~ Tü. *kartıga*

⁵ *bars.*

Uyg. *bars*, *bārs*, Hts., AH. *bars*, Kzk., Kaz. *barış*, Kar. L. *barst*, Osm. *pars*, Kaz. *pars*, Oyr. Tel., Soy. *par* (> Moğ. Kwb. 35 *bars*, *bar* “Tiger”). [EWT. 636-64a].

⁶⁻⁶ *bürgüd.*

Çağ., Kzk. *bürküt* “Berkut, aquila fulva, chrysaetos”, Tar., Soy. *bürgüt*, Tel. *mörküt* “Adler”, Tel. *mürküt* “Berkut”, Kaz. *börköt* “Adler” (> Çer. TLÇ 56 *pürküt* “Goldadler”; Rus. Vasm 1:79 *berkut*; Moğ. Kwb. 67 *bürgüd* “grosser schwarzer Adler”) [EWT. 92b-93a].

Aydınlık günde ⁷ dişi kurt ⁷ gibi olun; ⁸ karanlık gece⁸de ⁹ kara karga ⁹ gibi olun.

¹⁰ Kıskanç kadınlar ¹⁰ gibi ihtiyatlı olun.

23 Sübegetei Bağatur dedi ki: “Bütün kabiliyetimle onu takip edeceğim. Yapabildiğim en iyi şekilde yürümeye çalışacağım. Beyimin iyi kaderi bunu tâyin etsin. “Böyle söyleyerek tâkibe çıktı. Bey Qasar’ın arkasından yetişerek şöyle dedi: “Eğer birisi kendi dost (ve) akrabalarından ayrılırsa, yetimler için yiyecek olur. Eğer birçok kişi mahvolursa, kişi, tecrit edilmiş insanlara yiyecek olur. Kişi, bütün hareket eden şeyleri bulabilir; dost (ve) akrabalarını bulamaz. Kişi, kabilesi (ve) insanları bulabilir; ilgili olduğu âileleri bulamaz.” böyle denildi. Bey Qasar bu sözleri tasvip etti.

Tayıçuğut’lu Çilger Böke ², kötü bir maksat ile evinde bir çukur kazdı (ve) üzerine keçe halı ile örttü. “Biz (ikimiz) birbirimize akraba olarak doğduğumuza göre, biriz demektir. Kötü münâsebetler içinde mi yaşayacağız?” diyerek Bey’i evine dâvet etti. Annesi Ögelen-ğatun şöyle dedi: “Kötü düşmanı az düşünmeyin; kötü yılanı ³ küçük düşünmeyin. İnsan onlara güvenemez, dâima nöbette tetikte olmalı.” Kutsal Bey şöyle dedi:

⁷⁻⁷ çinoa.

⁸⁻⁸ karanggui söni.

Çağ., Uyg., ET., OT., Tar. *karangui*, Kzk., Kaz., Kar. *karangı*, MA. *karani*, Hts. *karagui*, Kaz. *karani*, Tel., Şor., Sag., Koyb. *karā*, Yak. Xaraña. Tü. > Moğ. Kwb. 170 *karangui* “finster, dunkel” > Oyr., Tel. *karaniy* “dunkel” [EWT. 236b-237a].

⁹⁻⁹ kara kereye.

Bütün Türk dialektlerinde *kara* “kara, siyah”, Yak. *Xara*, Çuv. *Xora*, *Xura*. [EWT. 234b]

~ Moğ. (Kwb. 168) *kara* ~ Ma. *kara*.

Moğ. *kereye* “karga”; Tü. (ET.) *karğa* [Alt. Gr. 327; DLT. I, 254, 425; II, 26].

¹⁰⁻¹⁰ cötegergegçi katun.

* *kādın*: Uyg. Soy. *kadın*, OT. *kadın*, Sarı Uyg., Şor. *kazın*. [EWT. 218a-b]

~ Moğ. (Kwb. 158) *kadum* “Schwiegereltern” * *hātun*: ET. *katun* “Hakan’ın karısı”, Uyg., Osm. *hātun*, OT. *katun*, Kom. *hātun*, Kmk., Blk., Krç. *katın*, Osm. *kadın*, Trkm. *hātın*, Tar. *hotun*, Yak. *Xatın*, *Xotun*; Oyr., Leb. *kadı*, Tel., Kmd. *kāt*, Şor. *kat* [EWT. 157a-b].

< Sogd. (Bang, KSz 18:120) *Xwātūn*: *γwt’yn*, *γwatēn* “la reine” *γwt’w*, *Xwatāw* “roi”

(23) ¹ Tü. *beyim* = Moğ. *ecen-i minu*

² Moğ. *böke* = pehlivan; yiğit; güçlü

³ yılan = Moğ. *moğai*

24 “Gözü açık-atıcı K̄asar, okluğu muhâfaza et. Güçlü¹ Belgetei, sen gözcü² ol. Kaçuk̄u, sen atlara bak. Cesur³ Oçigin⁴, sen benim yanımda kal. Ne olduğunu, neyle karşılaşacağımızı bilmiyoruz. Bey eve girdiği zaman, keçe halının ortasına oturacağı sırada, Oçigin, Bey’in gövdesini çekerek halının kenarına oturmasını sağladı. Bir kadın topallayarak gitti (ve) Belgetei onun sol üzeniği kesip gittiğini görünce vurdu (ve) onun ayağını kırıp, yere yıktı. Sonra Buri Böke, Belgetei’nin omuzunu kesti. Durum kötü olduğundan K̄asar oklarını saydı. Belgetei, (bir) kova dolusu kırmızı⁵ bıraktıktan sonra, sol elini kullanarak, K̄orçin’in Toğtaķui’sinin beyaz kısır kısrağının üzerine Bey’i bindirdi. Toğtaķui’ye “darķan”⁶ imtiyazlarını verdi (ve) bu andan itibaren⁷ Darķad boyu⁷’ndan oldu. Kaçuk̄u’yu, üzeninin gözleri önünde kesilmesine müsaâde etmekle suçladı. Sonra, Belgetei’yi aldıkları zaman, onu bir yük arabasının üstünde bağı bıraktılar. Gece olup uyumaya gitmelerinden sonra, o, arabayı sırtında taşıyarak geri geldi.

25 ¹ Kutsal Bey ¹ kızgındı (ve) dedi ki: “Tayicigud ile tartışırken, Belgetei, beni dikkate almaksızın, beni ² sol ² eliyle aldı (ve) bir atın üzerine bindirdi. “Bu hususta K̄asar (ve) Belgetei birbirlerine şöyle dediler: ³” Bu, Bey için söylenmesi makul olmayan (bir) şeydi ³. K̄asar’ın usta atıcılığı (ve)

(24) ¹ güçlü = Moğ. *böke*

² gözcü = Moğ. *casagul*

Çağ. *yasa-ul*; Tar. *yosul*, *yosöl*; Yak. *şasabil* = Moğ. *şasağul* “Befehlshaber”, “Wache” < Tü. **yasa* “machen” [EWT. 191 b].

³ cesur = Moğ. *oyi-tu*.

⁴ Moğ. *Oçigin* = Tü. *Ottigin*

ET. *tegin* = *tigin*: USp. 205 *tigin*: Prens, *şehzâde*, *ünvan* [EUTS. 238]

⁵ kırmızı = Moğ. *ayirag*

Uyg., Çağ. *ayran*, Kaz. *eyren*, Çuv. *uyran*, Oren (> Rus. *uren*) [EWT. 12b]

~ Moğ. (KWb. 24) *ayir-ag* “Kumys aus Kuchmilch” (> Yak. *ārax*).

⁶ *darķan* (KWb. 78) *dar-ķan* “Schmied”, “Edelmann” *tar-ķan*: OT. *tarķan*, *terken*, ET. Uyg. *tarķan*, *terken*, ET. Uyg. *tarķan*, *tarķan*, Çağ. Osm. *tarķan*, Kzk. *darkan*, Soy. *darķan* [EWT. 464 a-b]

< Uyg. *tar* “bir ünvan” + *ķan*. krş. *daruğa*.

⁷⁻⁷ Darķad boyu = Moğ. *Darkad omoğ*

(25) ¹⁻¹ Kutsal Bey = Moğ. *boğda ecen*

Soy. *boğda*, Hak., Koyb. *poğda*, Kç. *poğda*, Oyr. *poğda*, Yak. *boğdo* < Moğ. (KWb. 49) *boğda* “Majestät”, “heilig”, “Kaiser” ~ Gold. *bo*, *boa* “Himmel, Gott”

²⁻² sol el = Moğ. *ceğün ğar*.

³⁻³ Moğ. *ene ecen yosun* ügei *casag carliğ* bolai.

krş. ET. *yosun*: Nizam, düzen, usul, kanun, kâide [EUTS, 303]

krş. ET. *yasak*: 1. Bir çeşit vergi, 2. Kanun, yasa [EUTS, 289]

krş. ET. *yarliğ* = *Yarlık*: Emir, ferman, buyruk [EUTS. 287]

Belgetei'nin ⁴ acı kuvvetiyle ⁴, ⁵ Beş Reng'⁵in (ve) ⁶ Dört Yabancı Kıt'anın (birçok) büyük ulusunu gücümüz altında topladık." ⁶ Onların bu söylediğini öğrenen Bey, "Onların kibirlerini kıracağım!" dedi. ⁷ Ehemmi-yetsiz, fakir bir ihtiyar (kılığına girdikten) sonra ⁷, uzun sarı ⁸ bir yay ⁹ aldı (ve) "Satılık!" diye bağırarak araştırmaya koyuldu. Sonra, Kazar (ve) Belgetei (ona) sordular: "Nereden geliyorsunuz, senin tipinde biri daha önce görülmemiştir?" Bu ihtiyar adam şöyle dedi: "Ben fakir bir adamım (ve) yay satıyorum!" Bunun üzerine, o ikisi, alay ederek, "Bu yayı alın mı diyorsun?" dediler. (Bunun üzerine) yaşlı adam, "Oldukça kötü, ona nasıl kiriş takılacağını bilmek isterdim." dedi. Belgetei yayı (eline) aldı (fakat) ¹⁰ kirişi takamadı ¹⁰. İhtiyar adam kirişi taktı (ve) yayı Kazar'a verdi. ¹¹ Kazar (yayı) geremedi ¹¹. Sonra, o ihtiyar, gri saçlı bir ihtiyar adam oldu.

26 Alnında beyaz işareti olan mavi bir katırın üzerine binmiş vaziyette, uzun sarı yayına altın ¹ ok²unu (takıp) gererek (bir) kaya³yı vurdu (ve) şöyle diyerek onları azarladı: "Sizler, gözüaçık-atıcı Kazar (ve)

⁴⁻⁴ Moğ. böke *küün*-ber.

krş. ET. *küç*: güç, kuvvet, zor [EUTS. 120]

⁵⁻⁵ Moğ. *tabun önge*.

⁶⁻⁶ Moğ. *dörben qarar yeke ulus-ı erke-dür-iyen orogul-bai-ca*.

krş. Osm. *yeke* "gross, dick" < Moğ. (SKE 62) *yeke* "gross" ~ Tü. *igid* [EWT. 195 a]

krş. DLT (I, 62) *ulus*: köy, şehir. Uyg. *ulus*, OT. *ulus*, Uyg. (çin), Kom., Çağ., Osm., Az., Kar. T., Oyr., Tel. *ulus*; KB., Kar. L. *ulus*, Yak. *ulūs* (> Moğ. Kw. 449 *ulus* "Volk, Leute", "Reich").

krş. ET., Uyg., OT. *erk*, Çağ. *erik*, Kaz., Tara. *irak*, Çağ., Tel. *erk-in* (Eskibulgar. > Mac. BTLU 72 *erö* "Kraft"); Kmk., Balk., Krç. *erkin*, Krç. *erkin, yerkin*; Kmk. *erkin* ~ Moğ. (Poppe 87) *erke* "Kraft", (KWb. 125) "Freiheit, Wille, Willkür, Macht",

⁷⁻⁷ Moğ. *doura-tu mağu ebügen kümün bolun nigen urtakçin*.

⁸ Moğ. *sira* = Tü. *sarığ*.

Kalın. *şarp*, Buryat. *sāral* (> Yak. *sālir, sālir*)

~ Ma. *şara* "weiss werden" [EWT. 404 a]

⁹ Moğ. *numu*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *köbçilecü ese çidabai*.

¹¹⁻¹¹ Moğ. *Kazar delicü dağabai*.

(26) ¹ Moğ. *altan* (< Yak. *altan*) Uyg., ET., Kom., Çağ., Tar., OT., Kmk. *altun*; Radloff'ta: "alle Dialekte ausser çag. und tar." *altın* (> Kam. Joki 64-5 *altın*; Rus. *altın*), Çuv. *iltân, ilDân* (Aşm. 3:50), *ivDân* (3:52) *ilDân*. = Moğ. (Kwb. 8) *altan* < **āl* "rot" + Çin. *ton* (< **toñ*) [EWT. 18b]

² Moğ. *toğona*.

³ Moğ. *kada*. Uyg. OT., Kom., Çağ., Osm. *kaya*, MA. *kayya, hāya, aya*, Hak., Soy. *haya*, Kkır., Kzk. *kıya*, Yak. *hadağa, hadār, hadar*; Tel. *kadalgağ*

< Moğ. (Kwb. 158) *kada* "Felsen" (> Tung. *kadāga, kadār*) [EWT. 221 a-b]

güçlü Belgetei, Kutsal Bey'in genç kardeşlerisiniz. Denir ki:
⁴ “Böbürlenmede büyük sözler, büyük lokmadır!”⁴ Sonra, onun iki genç kardeşi korku içinde birbirlerine baktılar: “Bu Bey'in işâretiydi!” dediler. Bundan sonra böyle (büyük) sözler söylemediler.

Engkü'd'lü Oran Çinküi, 31 çadır insanla berâber, “Batan güneşin batısına yabancılar olacağız!” diyerek gitti. Bey (ve) Kâsar onları takip ederek arkalarından yetiştiler. Bu (hadisede) Kâsar, Bey'in atı Sayın Samuçin'e biniyordu (ve) oğlu Toğtangğa Bağatur'un önde komutan olarak ilerlemesini sağlıyordu. Atı Sayın Samuçin'i kandan kıpkırmızı oluncaya kadar sürdü, onları mağlûp etti (ve) geri getirdi. Kâsar, mükâfat olarak Bolbala [Bombalun, Bombolun] adındaki kadını aldı.

Bundan sonra, Oran Çingküi, Kûbilğan Seçen [Seçin, Çiçin] Kağan'a⁵ cam kâse⁵ sunduğunda, o da kızı⁶ Al Altan⁶'ı verdi. Kızı Altan Kôr-koltai'yi Solonggud'lu Arin Kâyan'a (eş olarak) verdi.

27 Buriyed'li [Burawad'lı, Buriyad'lı] Oro [Orosi] Sigüsi, büyük Bayıkal'dan bir şahin¹ aldı (ve) Bey'e sundu. (O da) Buriyed'i Oro Sigüsi'nin komutasına verdi. Ondan sonra, Bey, kuşunu Olku [Olku] ırmağ²ından Olai ırmağına uçuracağı zaman, Cürçid'li Wangcun Kağan onu gördü (ve) kaçıp gitti, geri gelmedi.

Bey geri döndüğünde kızgındı. Sefer hazırlığı yaptı. Olai ırmağının geçit veren yeri yoktu. Orada, Kâsar'ın yeğeni Nanto [Katu] Sira Kacıku [Kılcağu. Kânçağu, Kılçiku] Çing Tayici [Tayici] igdiş edilmiş on bin beygirin halkalarını birbirine bağladı (ve) karşı kıyıya geçti, şehri sardı. Haraç olarak on bin kırlangıç³ (ve) bin kedi⁴ istedi (ve) aldı. Kırlangıçlara

⁴⁻⁴ Moğ. *yeke üge ügületele yeke ümkü gele gecü donggudun yabubai*. krş. Tü. atasözü: “Büyük lokma ye büyük söz söyleme.”

⁵⁻⁵ Moğ. *sil suburğan*. Uyg., ET. *suburğan* “heidnische Gräberstätte”, Uyg. (Gabain) *supurğan* “Leichenhalle, Verbrennungstelle, Grabmal”, Soy. *suwurga, sürğa*. = Moğ. (Kwb. 338) *suburğan* “Pyramide, Obelisk (alas Denkmal, Grabmal)” <Sogd. *supwrg'n* [EWT. 431 a]

⁶⁻⁶ Moğ. *Al-Altan*: Kızıl Altun.

(27) ¹ Moğ. *naçin*. Uyg., ET., Hts., AH., Osm., Sag., Şor. *laçın*, Kzk. *laşın*, Çağ., OT. *laçin*, Hak. *ılaçın*, Çağ. *lan-çu*; Moğ. (Kwb. 274) *naçin* “Falke”, Kore. *naçen* “Latin or European falcon”, Sinokore. (SKE 135) *la-tjen* [EWT. 313 b].

² Moğ. *goul* (> Tar. *gol* “Halm, Schachtelhalm, eine feine Röhre”) [EWT. 150 a]

³ Moğ. *kariyaçai* / *kariyaçi*.

krş. Tü. (DLT. I, 527: *karğılaç, karlıgaç*). Hts., MA., Çağ. *karlağaç*, AH. *karlağuş, karlavuş*, Çağ. *karlağuş*, Oyr. *karlağaç*, Sag. *karlağas*, Çağ. *karluğaç*, Kaz. *karlıgaç*, Tel. *karlıgaç*, Tar. *karlıgaç*, Bar. *karlığas*, Sag. *karlığas*, Küer. *karlığac*, Kzk. *karlığas*, Osm. *kırlangıç* [EWT. 238 b].

⁴ Moğ. *miğui*.

⁵ keten bezi ⁵ bağladı, yaktı (ve) kedilere pamuk ⁶ bağladı (ve) ateşe verdi. Kırlangıçlar yuvalarına uçtular, kediler binalara girdiler. Kırlangıçlar (ve) kedileri ateşe verdikten sonra şehri aldı. Wangcun Kağan: “Onlar kırlangıç (ve) kedilerdir!” dedi. Kutsal Bey, Wangcun [Yangcun, Yangçun] Kağan’ın kızı Calağai’yi aldı. Bu kraliçenin yolculuk sırasında öldüğü söylenir.

Kutsal Bey Solongga’ya güneşin doğduğu yönde bir sefer yapmaya gittiği zaman, ⁸Ünegen nehri ⁸

28 taşmış haldeydi (ve) Bey ordu¹suyla bu tarafta bekliyordu. Solonggud’un kağanına bir elçi ² yolladı (ve) dedi ki: “Kutsal Bey vergi almaya geldi.” (Bey’in bu sözleri üzerine,) Solonggud’lu Buğa Çağan [Çağan] Kağan kızı Kulan’ı gizlice Bey’e vermeyi teklif etti (ve) onu ³kaplan (derisi) evlerde ³ Buğa (ve) Solongga’nın iki adamı ile birlikte getirdi. Bunun üzerine Kutsal Bey nehrin karşı kıyısındaki Solonggud’lu Buğa Çağan’a (ve) bütün subaylar⁴la soylulara ⁵ (şöyle) seslendi: “Bana verginizi verirsiniz, sizi bütün durumlarda korurum.” Bu sözlerle bağlı olarak hâdiseler gelişti. Bundan sonra, Kutsal Bey (ve) Kulan Katun beraber uyumak üzereyken bütün subaylar: “Eğer çölde beraberce uyursanız, muhakkak ki emirlere ters düşmüş olursunuz, Katun’u eve dönünce sevseniz nasıl olur acaba?” dediler. Durum öyle olmadı (ve) beraberce uyudular. Solongga ülkesinde üç yıl kaldı (ve) Arkasun Kurçı’yi ⁶ “insanları idare et!” ⁶ diyerek vazifelendirdi. Onlar Arkasun [Argasun] Kurçı’yi “Kutsal Bey evine neden geç kaldı?” diye haberci ⁷ olarak yolladılar. Argasun Kurçı, üç ay mesafedeki topraklara Kurbalun adlı kızıl atla

⁵⁻⁵ Moğ. *kiyebüg*.

⁶ Moğ. *köbeng*.

⁷ bk. § 22, not 10.

⁸⁻⁸ Moğ. *Ünegen mören; ünegen* = tilki.

(28) ¹ Moğ. *şerig* / AT.’de: *şerig, şireğ*.

Uyg., ET., Leb. *şerig*, Çağ., Tar. *şerik*, Kar. T. *şeriu*, Kom., Osm. *şeri*, Kaz., Oyr., Tel. *şerü*, Kaz. *şirü*, Şor. *şerig*, Yak. *seri*, Çuv. *şarđ, şar* (eskibulg. > Mac. BTLU 116 *sereg*; Uy. > Moğ. Kwb. 427 *şerig*) [EWT. 105 a].

² Moğ. *elçi*. krş. ET. *elçi* = *ilçi*: Elçi, sefir [EUTS. 92]

³⁻³ Moğ. *baras ger-tei*. krş. Tü. (DLT. I, 344: *bars*; I, 346: *pars*). (Kwb. 35) *bars, bar* “Tiger”. < Tü. [EWT. 64 a]

⁴ Moğ. *noyad*. Teklik şekli: *noyan*.

⁵ Moğ. *sayid*. Teklik şekli: *sayin*.

⁶⁻⁶ Moğ. *ulus-i casa gecü*.

⁷ bkz. § 28, not 2.

29 üç gün üç gecede vardı. “Bey iyi mi?” dedi. Subaylar “İyi!” dediler. Aynı subaylar sordular: Kātun (ve) ¹ bütün halk ¹ iyi mi?” Kırçi: “Kātununuz (ve) çocuklar iyiler. Bütün halkınızın âdet²lerine dikkat etmediniz. Karı³larınız (ve) çocukları⁴nız iyi. ⁵Yüce halk⁵nızın âdetlerine dikkat etmediniz. ⁶Kırık ağızlarımız için ⁶ ⁷ ağaç kabuğu ⁷ (ve) ⁸ balık derisi ⁸ bulduk (ve) onları yedik. Bütün halkımızın âdetlerine dikkat etmediniz. ⁹Susamış ağızlarımız için ⁹ su ¹⁰ (ve) kar ¹¹ bulduk (ve) onları içtik. Halkımız Moğolların âdetlerine dikkat etmediniz!” deyince, Bey anlamadı (ve) “tekrar konu!” dedi. Argasun Kırçi şöyle dedi: ¹² “Sala ağacı¹²nın üzerine ¹³ yırtıcı kuş¹³un yumurta¹⁴larını bıraktığı söylenir. O bu Sala ağacına güvenirken, kötü ¹⁵ Sar kuşu ¹⁵ yuvasını mahvetmiş, yavru ¹⁶ (ve) yumurtalarını yemiş. Kuğu ¹⁷ (ve) kaz¹⁸ın yumurtalarını

(29) ¹⁻¹ Moğ. *ķamuğ ulus*.

Yak. *ķamiy, ķomuy*; ET., Uyg. *ķamu-ğ. ķamiğ, ķamağ*, OT., Çağ. *ķamuğ, Çağ. ķamuğ*, Osm. *ķamu*, Oyr. *ķamık*, Soy. *ķamık* (> Moğ. Kwb. 164 *ķamu*; *ķamu-ğ* “alle”) [EWT. 229 b].

ulus için bkz. § 25, not 6.

² Moğ. *cang*.

³ Moğ. *eme*

krş. Kkr. *eme* “die Alte”, Çuv. *ama* “Weibchen (von Tieren)”, “Mutter”. ~ Moğ. (Kwb. 121) *eme* “Weib, Frau”, “weiblich”; *emegen* “alte Frau” (> Kom., Kmd. *emegen*, Oyr., Tel. *emegen*; Yak. *emeget* “Schutzgeist des Schamanen”).

~ Tung. **emni* “woman, wife”

~ Kore. (SKE 54) *emē*; *emē-nim*, *emēni* “mother”.

~ Fin. (UAW 8) *emä* “Mutter (der Tiere)” [EWT. 42 a].

⁴ Moğ. *köbegüd*, Teklik şekli: *köbegün*.

⁵⁻⁵ Moğ. *yeke ulus*. *yeke* için bkz. § 25, not 6. *ulus* için bkz. § 25, not 6.

⁶⁻⁶ Moğ. *ķağaraķai aman-dagan*.

Yak. *amaly* “veřat”, skazivat’ povedat’ < Moğ. (Kwb. 9) *amala* “äussern, aussprechen” < *aman* “Mund”; St. Kalużyński, *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Warszawa’s-Gravenhage 1962, s. 103.

⁷⁻⁷ Moğ. *ķalisun*.

⁸⁻⁸ Moğ. *ķolisun*.

⁹⁻⁹ Moğ. *umdagařķui aman-dagan*.

¹⁰ Moğ. *usun*. krş. ET. *sub*, Uyg. *sub*, *suw*, *sūw*, OT. *sūb*, Trkm. *suw*, Kmk., Kzk. *sū*, Çağ. *Tar.*, Osm. *su*, Kar. T. *suw*, Şor. *suğ*, Yak. *ū*, Çuv. *šu* ~ *sōv-*, *řiv* (Aşm. 17:366) *řōv*. [EWT. 431 a].

¹¹ Moğ. *ķasun*.

¹²⁻¹² Moğ. *sala modun*.

¹³⁻¹³ Moğ. *salbar sibagun*.

¹⁴ Moğ. *öndöge*.

¹⁵⁻¹⁵ Moğ. *sar sibagun*.

¹⁶ Moğ. *culgağan*

¹⁷ Moğ. *ķun*

¹⁸ Moğ. *galağan*.

kamışlı göle bıraktığı söylenir. Onlar da aynı kamışlara güvenirken, kötü şahin yuvalarını mahvetmiş, yavru (ve) yumurtalarını yemiştir.

30 Benim Kutsal Beyim, bunu bilin!" Bunu söyleyince, Bey sordu: "Kurçî'nin bu sözlerini anladınız mı?" Subaylar: "anlamadık!" dediler. Bey, ne söylendiğini bilerek, "Sala ağacı (ile) kasdedilen benim ¹ bütün takipçiler¹im Yırtıcı kuş(la) kasdedilen benim. Sar kuşu (ile) kasdedilen Solongğud halkıdır. Yumurtalar (ve) yavru (ile) kasdedilen hatunum (ile) çocuklarım. Yuva (ile) kasdedilen benim barış içindeki ² büyük ülkem ². ³ Kamışlı göl³le kasdedilen ⁴ benim bütün halkım ⁴. Kuğu (ve) kazla kasdedilen benim şahsım. Şahin (ile) kasdedilen Solongğud'lu insanlar. Yumurtalar (ve) yavru (ile) kasdedilen hatunum (ve) çocuklarım. Yuva (ile) kasdedilen benim barış içindeki büyük ülkem!" diyerek, altın dizginleri düzetti (ve) şöyle dedi: "Zaman ⁵ Börtekelcin Hatun'u gençken tanıdığım zamandı ⁵. Yüzünü görmek zor olacak(tı). Evin girişi dar olacak(tı). Evin içinde kimin olduğunu bilmediğim için onunla tartışmadım. Yabancıların önünde kızar (ve) öfkelenirse, bu çok utanç verici bir şey olacaktı. Dokuz Örlög'ümden birinin gidip onunla konuşmasının önemli olduğunu düşünüyorum.

31 Calair'li Gooa Muşuli, Bey'in emir¹leri doğrultusunda harekete geçip, gitti. (Oraya) varır varmaz Börte-Kelcin Hatun'un huzurunda eğildi. Bunun üzerine Hatun şöyle konuştu (ve) sordu: "Bey'im iyi mi? Neden geldin?. "Bey beni gönderdi!" (Şöyle) dedi: "Hükümlerimin bilinmesini

(30) ¹⁻¹ Moğ. *kmuğ nököd*.

kamuğ için bkz. § 29, not 1.

Çağ. *nöker*, Sarı-Uyg. *nöker*, *nüker*, Tel., Leb. *nökör*, Kom. *nöger*, Kzk. *nögör*, Blk. *nöger*, *nögör*, Krç. *nöger* < Moğ. (Kwb. 279) *nökör* "Kamerad" [EWT. 355 a].

²⁻² Moğ. *yeke törü minu*.

ET., Uyg., OT. *törü*, KB., Kom., Çağ., Osm. *töre*, Kzk. *törö*, KB. *törü*, Kaz. *türe* (> Çuv. *türe*; eskibulgar. > Mac. BTLU 132 *törvény* "Gesetz") = Moğ. (Kwb. 407) *törü*, *töre* "gesetzliche Ordnung, Obrigkeit" [EWT. 495 a].

³⁻³ Moğ. *kulusu-tu nağur*.

⁴⁻⁴ Moğ. *kamuğ yeke ulus min-u*.

⁵⁻⁵ Moğ. *Börtekelcin katun min-u bağa çağ-tur uçarağsan bölüğe*.

* *çāk*, * *çāğ*: Uyg. *çak*, Çağ. *çak*, Çağ., Osm. *çağ*, Kzk., Şor, Kaç. *şak*, Hak. *sağ*, Sag., Koyb. *sā*. (> Çuv. *şox*, *şux*).

~ Moğ. (Kwb. 419) *çağ* "Zeit" [EWT. 95].

(31) ¹ Moğ. *carliğ*, bkz. § 25, not 3.

sağla. Koyduğum kanun² artık yok. Kuvvet³li idârenin güc⁴ü sürmekte. Bana danışman olan bakanlarımı dinlemedim. Kendimi kaplan (derisi) evlerin güzelliğine kaptırdım. Ben, Kutsal Bey, Kulan Hatun ile uyudum. “Böрте-Kelcin Hatun (şöyle) dedi: ⁵ “Benim Bey’im Han’ın kuvvetidir ⁵. (O), bütün Moğolların arzusudur. (Bu) benim Kutsal Bey’imin gücüdür. O, hepsinin arzusudur. İrtiş [Ergi, Erciş] nehrinde (birçok) kuğu (ve) kaz vardır. Benim Bey’im onları at sırtından nasıl vuracağını bilir, tâ ki (baş) parmağı yoruluncaya kadar. Halk arasında birçok kız (ve) kadın var. Bey’im onları nasıl bulacağını (ve) alacağını bilir. ⁶ Sazlı gölde ⁶ (birçok) kuğu (ve) kaz var. Bey’im onları at sırtından nasıl vuracağını bilir, tâ ki parmağı yoruluncaya kadar. Bütün büyük halklar (içinde) kızlar (ve) kadınlar bulunur. Benim takdis edilmiş Bey’im onları nasıl bulacağını (ve) alacağını bilir.

32 Denir ki, nehir kıyısında, (bir) usta avcı tek parmağı ile iki ördeği¹ aynı anda vurabilir. Denir ki, bir adam, eğer arzu ederse, iki kız kardeşi birden olabilir. Ehlileştirilmiş ata eğer vurmak istiyorum mu diyor? Kadın üzerine başka kadın mı almak istiyorum diyor?

Bir şeye çok sahip olmak kötü mü? Çok aza sahip olmak iyi mi? denir ki, iki paltolu biri soğuktan müteessir olmaz. Denir ki, biri, üç katlı ipi koparamaz.” Kutsal Bey, beraberinde Kulan Hatun ile geldi. Kutsal Bey, Boğorçı (ve) Muğuli’ye “Gelin!” dedi. Onlara: “Arğasun Kırçı’ye sessizce yaklaşın, bağırmadan (ve) silâhsız olarak ortadan kaldırın!” diye söyledi. Boğorçı (ve) Muğuli gelerek: “Arğasun [Arğasun] Kırçı [Kırçin/Kırçı]! Seni sessizce öldürmemiz (ve) bağırmadan ortadan kaldırmamız için bizi yolladılar. Çünkü sen içki ile sarhoş oldun (ve) ² altın kopuz²unu alıp geceyi

² Moğ. *törü*, bkz. § 30, not 2.

³ Moğ. *batu*. (Kwb. 36) *batu* “stark, fest, hart”; *batula* “befestigen” > Soy. *badı* “vermı”; *badı-la* “golosovat”, “utverjdat” [EWT. 65 b].

⁴ Moğ. *erke*, bkz. § 25, not 6.

⁵⁻⁵ Moğ. *kan ecen-i min-u küçün bui-ca*:

küçün, bkz. § 25, not 4.

⁶ Moğ. *kulusu-tu nağur-tur*.

⁷ Moğ. *kuğug-tu ecen min-u*.

ET., KB., OT., AH., Çağ., Osm., Kkır. *kut*, Uyg. *kut*, Tel. *kut*, Kaz. *kot*, Çuv. (Aşm. 7: 194) *kôt*, Yak. *kut*.

~ Moğ. (Kwb. 200) *kut-uğ* “Glückseligkeit, Heiligkeit”

~ Ma. *hut*, Tu. *kutu* “Glück”

~ Kore. (SKE 132) *kut* “sorcerer’s practise, magic” [EWT. 305 a].

(32) ¹ Moğ. *noğusu*.

² Moğ. *altan kuur*.

başka yerde geçirdin!” dediler. Arkasun Kırcı (şöyle) dedi: “Denir ki, öldürülecek birinin sözleri dinlenir (ve) denir ki: ölecek birisi söylemesi gerekeni söyler!” Bu iki subay onu öldürmediler. Koltuk altında taşıdığı³ “Bahtiyar Kişi”³ için, olan içkisini (ve) göğsünün üzerinde taşıdığı⁴ “Güçlü Kişi”⁴ için olan içkisini almasını sağlayarak beraberlerinde onu da getirerek geri döndüler.

33 Bey hâlâ uyuyordu. Boğorçı (ve) Muşuli dışardan konuştular: “Işık sizin¹ büyük (muhteşem) çadır¹ınızdan içeri giriyor. (Bu), evdeki kızlar²ınızı (ve) ³erkek çocuk³larınızı uyandırın. Sizin suçlarınız ve haksızlık yapan insanlarınız toplandı. Büyük (ve) meşhur emirlerinizi lütfedin. ⁴Yüce yeşim taşı rengi çadır⁴ınızdan içeri ışık giriyor. (O ışık), evin kapısının (ve) damın örtüsünün açılmasını sağlıyor. Sizin bütün acı çekenleriniz toplandı. Yüce (ve) değerli emirlerinizi vermeyi lütfedin.” (Bu sözler üzerine) Bey kalktı. Arkasun Kırcı’yi huzuruna getirdiler. Bey konuşmadı. İki bakan Boğorçı (ve) Muşuli hiç bir ses çıkarmadılar. Bunun üzerine Arkasun Kırcı’nın kendisi konuştu: ⁵“Yetmiş dilli ⁵ Çağçağai Çağçin şarkı söylediği zaman, Çağalamai Mergen gelip saldırdığı zaman (ve) üzerine düştüğünde “Çang”⁶ sesini çıkartmaz, böyle denir. ⁷İlâhî Bey⁷’im beni tehdit ettiği zaman, “Çang” kelimesini söyleyemem. On yıl müddetince sizin altın kopuzunuzu muhafaza ettim (ve) sizin huyunuzu (ve) ruhunuzu tefekkür ettim. Kötü huylar edinmedim.

34 İçkide hatalı olduğum doğru. İçkide hatalı olmakla beraber, altın kopuzumuzu alıp götürmekte gizli (bir) düşüncem yoktu. Yirmi yıldır sizin kutsal kopuzunuzu muhafaza ettim. Sizin irfânınızı öğrendim. Hiç bir zaman müsrif (ve) dağınık yollara başvurmadım. İçkide hatalı olduğum doğru. İçkide hatalı olmakla beraber sizin kutsal kopuzunuzu almakta bir art niyetim yoktu.” “Benim Arkasun Kırcım güzel söylüyorsun, güzel istihza ediyorsun,” diyerek, Bey onun öldürülmesini durdurdu (ve) gen’el bir hüküm yayınlattı. Tangğud’lu Sidurğu Kıyan, Kutsal Bey’in, Kitad ülkesini zorla kendisine itaat ettirdiğini (ve) Altan Kıyan’ın tâcını aldığını

³⁻³ Moğ. *sütü-yin sarğud*.

⁴⁻⁴ Moğ. *erke-tü-yin sarğud*.

(33) ¹⁻¹ Moğ. *gegen yeke ordun*.

² Moğ. *ökid*. Teklik şekli: *ökin*.

³⁻³ Moğ. *köbegüd*. Teklik şekli: *köbegün*.

⁴⁻⁴ Moğ. *kas yeke ordun*.

⁵⁻⁵ Moğ. *dalan keke-tü*.

⁶ Moğ. *cang*.

⁷⁻⁷ Moğ. *cayağa-tu ecen*.

duydu. Korku içinde Bayan Sartayar'ın oğlu Ere Dordong'u elçi olarak yolladı (ve) şöyle dedi: “Sizin ¹ sağ kol¹unuz olarak, size vergi ² vermek istiyorum. Bu elçi, Bey'e (bu) sözleri söyledikten sonra geri döneceği zaman şöyle dedi: “Kutsal Bey gerçekten ³ Tanrı'nın oğlu³, fakat hatunu ile mukayese edildiği zaman, bizim hatunumuz çok üstün.

35 ¹ Geceleri onun ışığında (bizim) muma ihtiyacımız yok.”¹ Bu sözleri söyledikten sonra geri döndü. Kutsal Bey, Tayiciğud'lu Cabuğa [Camuğa]'nın karısı Mönggöl'ün Göoa'yı câriye olarak kullanıyordu. Cabuğa, Dorolong ¹ un sözlerini duymuş olarak, Bey'e şöyle dedi: “Benim karım Mönggöl'ün Göoa ile mukayese edildiği zaman, Tangğud'lu Sidurğu Kağan'ın hatunu Cangyani Seçen Omitai'nin kızı, Kcı belcin Göoa'nın ışığında denirmiş ki insanın geceleri muma ihtiyacı olmazmış. Onu almalısınız. “Bundan sonra Sidurğu Kağan'a bir elçi gönderdi (ve) (şöyle) dedi: “Sartağul halkına karşı bir sefer başlattım. Hazırlıklı ol. “O elçiye şöyle dedi: “Herkes hükmetmedikçe Kağan olduğunu söylemeğe ne lüzum var? Bir Kağan'ın arkadışlarına ne ihtiyacı var?” (ve) emirlere uymadı. Bey bu sözleri duyunca bir iç çekti (ve) “Hayatımın sonuna kadar gitmene müsaade etmeyeceğim.” dedi.

Sartağul'lu Soltang Kağan'ı öldürerek, o halkı mağlûb etti (ve) durdu. Bu sefere Kulan Hatun'u da beraberinde götürdüğü (ve) seferi öylece yaptığı söylenir.

36 Ondan sonra, evvelki mevcudiyetlerden gelen bir güçle, Yüce Tanrı Kormusda tarafından ¹ yeşim taşı¹ndan yapılmış çok değerli bir

(34) ¹⁻¹ Moğ. *barağun ġar*.
Çağ. *buranğar, beranğar* “der rechte Flügel des Heeres” < Moğ. (Kwb. 35) *barağun* “rechte Seite” = (145) *ğar* “Hand” [EWT. 62 b].

² Moğ. *alba*.

³⁻³ Moğ. *tengri-yin köbegün*.
tengri için bkz. § 4, not 1.

(35) ¹⁻¹ Moğ. *gerel-tür inu söni cula kereglekü ügei gecü*.

(36) ¹⁻¹ Moğ. *erdeni*. Uyg. *erdeni, erdini, r(e)tni, radna* “Edelstein”, OT. *erdini* Tel. *erdine, eryine* “Kostbarkeit”, IM. *erdün*.
= Moğ. (Kwb. 123) *erdeni*
< Skr. *ratna* “Juwel” [EWT. 47 a].

kadeh² içinde³ rasâyana içkisi³ Bey'e verildi. Heybetli bir şekilde Bey içkiyi aldı (ve) tam içeceği zaman dört genç kardeşi dediler ki: "(Denir ki),⁴ en büyük kardeşe on varsa, genç kardeşlere dört vardır⁴. Ey⁵ Bey'im çoğunu istersen, azını vermeye tenezzül et, şefkat içinde, tenezzül edin, anlayışınız içinde, bunu düşünün (ve) bir karara varın." Kutsal Bey, dört genç kardeşine şöyle dedi: "Çok eskiden, ben doğduğumda, sağ elimde, güçlü Budha'nın emriyle, ejderler⁶ saltanatından yeşim taşı mücevheri vardı. Şimdi rasâyana içkisi doldurulup değerli bir yeşim taşı kadeh içinde⁷ güçlü Tanrı Kormusda⁷ tarafından bana sunuldu. Tahminime göre ben mükemmel bir kadere sahip bir Beyim. Şimdi, eğer içerseniz, için!" Böyle diyerek içkiyi onlara verdi. Dört genç kardeş onu alıp içtiklerinde, içki ağızlarının içine girdi fakat boğazlarından geçmedi. Bunun üzerine dört genç kardeşi Bey'e şöyle dediler: "Sizin kısmetinizle mukayese edilemeyecek bir kismete sahip olan bizler, yanlış söyledik. Biz sizin oba⁸larınızın vergilerini kontrol eden memur⁹lar olacağız.

² Moğ. *ayağan*. Uyg. *ayağ* "Schale, Napf, Topf", OT. *ayağ* "Schüssel, Schale", Çağ. *ayağ*, Yak. *ayağ*

~ Moğ. (Kwb. 20) *ayağa* "Trinkschale, Napf" [EWT. 11 a].

ayağ "Şeref, itibar, saygı, hürmet" = *ayığ*;

ayağ "Kadeh" [EUTS. 26, 27];

ayağ "lakap, takma ad" [DLT. I, 271]

ayağ "Çanak, kâse, kadeh" [DLT. I, 30, 84, 178 v.b.]

³⁻³ Moğ. *rasıyan-u araki*. ET. *rasayan* "Hayat iksiri" [EUTS. 191] Uyg. *rasayan* "Lebenselixier" <Skr. *rasâyana* [EWT. 388 b]. Osm. *arakı* "Branntwein", Osm. *rakı*, Tar. *haraki*, Kmk. *haraki*, Kzk., Kmk., Krç. *arak*, Leb. *arağa*, Yak. *arığı*, *arğı*. = Moğ. (Kwb. 24) *araki*, (16) *araža* (> Oyr. *arayan*, Tel. *arağyan*, Küer. *arazan*) = Kore (SKE 13) *ara-žju* "a coarse spirit drink" <Arap. *arāk at tamr* [EWT. 23 a].

⁴⁻⁴ Moğ. *ağa-da arba(n) bolosa. degüü-dü dörbe gele*
ağa için bkz. § 4, not 8. Ayrıca bkz. EWT. 13 a.

⁵ Moğ. *a*

krş. ET. *a*: Ünlem karşılığı olarak kullanılır: *oğlum-a* "Ey oğlum", *tenri-y-a* "Ey Tanrı" [EUTS. 1].

⁶ Moğ. *ecen min-u*.

⁷⁻⁷ Moğ. *erke-tü kormusda tengri-eçe*.

erke için bkz. § 25, not 6. *tengri* için bkz. § 4, not 1.

⁸ Moğ. *ayıl*.

⁹ Moğ. *noyan*.

Çağ. *noyan* < Moğ. (Kwb. 278) *noyan* "Fürst, Herrscher, Herr" < Çin. *lōjā* [EWT. 354 a].

37 Bey için, diyerek onu sundular, Bey (onu) aldı (ve) içti. O rasâyana'nın verdiği sıcaklıkla (ve) heyecanla şöyle dedi ¹ “Bir zamanlar, doğduğumda Buddha'nın emri ile elimde ejderler saltanatının yeşim taşı mücevheri vardı ¹. Şimdi Yüce Tanrı Kırmusda rasâyana içkisini yeşim taşı bir kadehe doldurup bana sundu. ² (Ben) kısmeti Tanrı'dan olan bir Bey'im ².” Bunlardan sonra şöyle dedi: “Tangguol halkına karşı bir sefer yapalım.” denilir ki, Sidurğu Kağan'ın Köbeleng ismindeki, sarı-konur renkli köpeği, kâhinmiş. Kutsal Bey, üç yıl boyunca, dokuz tuğ³lu beyaz bayrağını taşıyarak sefer yaptı (ve) durdu. (Eğer) o köpek “emin, barış dolu, sağlıklı, sâkin, refah içinde” diye haykırsaydı düşman yoktu. (Eğer) köpek gibi ulu⁴ saydı düşman vardı. O köpek Bey'in seferini biliyordu (ve) üç yıl boyunca uludu. Sidurğa Kağan şöyle dedi: “Benim köpeğim yaşlandı (ve) artık kehânet gücü kalmadı,” (ve) dikkatini tevcih etmedi. Bundan sonra, ⁵ Köpek yılı⁵nda (1225), Kutsal Bey piyâdelerini harekete geçirdi (ve) ⁶ Domuz yılı⁶nda (1227) kraliçe Yisui Hatun'u da alarak askerlerinin başına hareket etti.

38 Kutsal Bey Muna'nın zirvesini gördü (ve) dedi ki: “Karışık (bir) ülke için burası sığınılacak (bir) yer, barış içinde (bir) ülke için yerleşilecek (bir) yer. Şimdi burası av geyik¹lerinin toplanacakları (bir) yer. ² Kötü dilli ² (bir) baykuş³un (bir) ağac⁴ın üzerinde tünediğini görünce, Bey, Kasar'a onu vurmasını emretti. Kasar okladı. Baykuş yükseldi (ve) araya

(37) ¹⁻¹ Moğ. *erte töröküi-dür min-u burkan-u carlig-iyar luus-un kağan-u kashuu tamağa uçirabai. erte* = ET. *erte* [EUTS. 75]; *burkan* için bkz. § 21, not 3; ET. *tamğa*, KB., OT. *tamğa*, Kmk. *tamğa*, Oyr., Soy. *tañma*, Kaz. *tamğa* (> Çer. TLÇ 66 *tamğa*; Moğ. Kwb. 377 *tamağa* “Stempel”) [EWT. 460]

²⁻² Moğ. *tengri-de-ece cayağa-tu ecen bi buyu*.

³ Moğ. *tuğ*; Uyg. *tuğ*, OT. *tüğ*, Çağ., Osm. *tuğ* (> Sırp. TE 179 *tug*), Kzk., Kaz., Oyr. *tü* (> Çer. TLÇ 71 *tü*; Osty. TLO 132 *tau*), CC. *tov* “insegna” = Moğ. (Kwb. 409) *tug* “Fahne, Standarte” (> Soy. *tuk*) = Gold. *tun* = Kore *tunk*, *tok*.

< Çin. * *dug* [EWT. 496 b].

⁴ Moğ. *uli-*, krş. Tü. (DLT. III, 255) *uli-*

⁵ Moğ. *noğai cil*; *cil*, krş. Tü. *yıl* [DLT; EUTS 294]

⁶⁻⁶ Moğ. *ğakai cil*.

(38) ¹ Moğ. *buğu*
ET. *buğu*: Geyik [EUTS. 51]

²⁻² Moğ. *mağu kele-tü*; krş. Tü. *keleşü*: Söz [DLT. I, 445]

³ Moğ. *uğuli*

⁴ Moğ. *modun*

(bir) saksağan⁵ girdi (ve) kanadı okla delindi. Bey kızdı (ve) kılıcını kaldırdı. Örlög-noyan Bey'e şöyle dedi: ⁶ "İyi resimler, kötü boyayla renk değiştirir ⁶. Bey'imın bunu bilmesini isterim." Bundan sonra uşak ⁷ Boğal [Boğol]-macin [maçin] Bey'e şöyle dedi: "Genç kardeşiniz Qasar, sarhoş olduğu zaman, Kulan Qatun'un uzattığı eli tuttu." Bey Boğol-macin'i, bir kartal⁸ın tüylerini istemesi için Qasar'a yolladı. O dedi ki: "Sen Qağan'sın, herkesin Bey'i. Bir kartalın tüylerini alabilecek kadar iyiyim." Bir kartalın tüylerini verdi. Bunların eski mal olduğunu söyledi (ve) almadan geri döndü. Bey, Boğol-macin'i şöyle demesini söyleyerek ikinci defa gönderdi: "Bir Qaraqalcın kuşu öldür ve onu ver."

39 Kara-qalcın kuşunun uçtuğunu görünce, Boğol-macin'e sordu: "Sürüdekilerden hargisini vurayım?" Boğol-macin: ¹ "Siyah (ile) sarının arasındakini vur!" ¹ dedi. Vurdu, gagasını kırarak ona verdi. Şöyle dedi: "Dedim ki bir Qağan²'a yaraşır bir kartalın tüylerini vereceğim. Bu o değil. Bu bir Kara-qalcın. Qağan ona yapıyor" onu almadan geri döndü. Bey buna kızdı (ve dedi ki): "Önceleri yedi Qongqotana'yla birleşti. Sonradan, ona kötü dilli baykuşu öldürmesini söylediğim zaman, ³ iyi dilli saksağanı ³ öldürdü. Şimdi ise kartalın tüylerini vermemiş." (Onun) dört kişinin gözetimi altında tutulmasını (ve) erzak olarak ⁴ vahşi boğa⁴'nın etini vererek kapatılmış bir kuyu⁵da kalmasını sağladı. Qangğai Qan dağında büyük

⁵ Moğ. *sağacağai*. Sarı-Uyg. *sakışkan*, Uyg. *sağızkan*, ET., OT. *sağızğan*, Kzk., Kaz. *sauskan*, Trkm. *saşasğan*, IM. *sıksığan*, Çağ., Osm. *saksasğan*, Oyr. *sañışkan*, Kmk. *sabuskan*, *saushan*, Soy. *sāksan*, Hak. *sāshān* (> Kam. Jöki 286 *şāşkan*) = Moğ. (Kwb. 354) *siğacağai*. [EWT. 396 b].

⁶⁻⁶ Moğ. *sayin-u saltar mañu-yi-yin sarbuğ gem*.

⁷ Moğ. *köteçi*; krş. ET. *küteçi*: Güden, saklayan, koruyan [EUTS. 124].

⁹ Moğ. *kaçır*

(39) ¹ Moğ. *buğu*, bkz. § 38, not 1.

² Moğ. *kan* = ET. *kan* "Han, hükümdar" [EUTS. 164]

³⁻³ Moğ. *sayin keletü sağacağai*; *sağacağai* için bkz. § 38, not 5.

⁴⁻⁴ Moğ. *sakiğulcu buka*. ET., Uyg., OT. *buğa*, sarı-Uyg. *puğa*, *puğa*, Kom., Blk., Osm. *boğa*, Çağ. *buğa*, Oyr. *puğa*, Bşk. *boğa*^o (> Mordwin. *buğa*, *bōğa*; Wogul. TLM. 147 *poğa*; Macar. BTLU 45-6 *bika*; Kam. Jöki 105 *buga*).

~ Moğ. (Kwb. 58) *buğa* (> Rus. Vasm. 1:134 *biğay*, 1:158 *bık* "Stier") [EWT. 87 a]

⁵ Moğ. *kuğuğ*; Uyg. *kuğuğ*, OT. *kuğuğ*, *kuyug*, Çağ., Tar., Kzk. Kkır., Tel. *kuğuğ*, AH., Kom., Osm., Krm., Kar., Blk. *kuyu*, IM. *kuyug*, MA., Trkm. *kuyı*, Az. *kuyı*, Az. *kuyı*, Kaz. *koyo*, Bar., Küer. *kuyun*, Tob. *koyū* (> Moğ. Kwb. 194 *kuğuğ* "Brunnen" > Hak. *hutuh* "kolodets")

<? *kuđ* "giessen" [EWT. 297 a].

av⁶ı başlatmak vesilesiyle, şöyle ilân etti: ⁷“Börte Çinoa ⁷ (ile) ⁸ Kuuu Maral ⁸ (av çemberinin) içine gelecek. Onları öldürmeyin. Kıvrıkcık saçlı bir adam, ⁹ mavi-boz (bir) atın ⁹ üzerinde içeri gelecek. Onu canlı dışarı çıkardılar. Mavi-boz atlı adamı aldılar (ve) sordular: “Sen kime âitsin?” Adam ses çıkarmadı.

40 Onu aldılar (ve) Bey’e getirdiler. Bey onu sorguya çekti. Dedi ki: “Sidurku Kağan, Moğolların ¹ Kutsal Bey¹’imin ordusunu harekete geçirdiğini söyleyerek beni öncü ² olarak gönderdi. Bu benim hiçbir at tarafından geçilmemiş mavi³-boz atım Küsbüled. Ona yetişildi. ⁴ Dört ayağı ⁴ yorulmuştu. Bana yaralayan “Kara Bodung” derler (ve) hiçbir siyah saçlı adam tarafından mağlûp edilmedim. Benim kara kafam yorgun düştü.” Kutsal Bey sordu: “Bana Kağan’ın durumundaki değişiklikleri anlat. Hakkındaki gerçekleri anlat.” Bodung dedi ki: “Sabahları zehirli ⁵ sarı çizgili (bir) yılan⁵dir. O zaman onu kimse zaptedemez. Öğleden sonra, o, koyu kahverengi tüylü (bir) parstır. O zaman onu kimse zaptedemez.

⁶ Moğ. *aba*

* *ab* (<? **hāb*): Uyg. *ab*, *aw*, OT., IM. *av*, Trkm. *āv*, Kom., Kzk., Kaz. *au*, Özb., Osm. Krm., Az. *av*, Özb. *a°v*, Kmk. *hau*, *au*, Tar. *ā*, Blk., Krç., Kkır. *ū*,

~ Moğ. (Kwb. 19) *aba* “Vogeljagd, ‘Vogelfang’”

<? **pāba* [EWT. 1 a].

⁷⁻⁷ bkz. § 4; not 12.

⁸⁻⁸ bkz. § 4; not 16.

⁹⁻⁹ Moğ. *köke boro moritu*; *köke* için bkz. § 3, not 9. *boro* için bkz. § 4, not .

(40) ¹⁻¹ Moğ. *boğda ecen*. Soy. *boğda*, Hak., Koyb., *poğda*, Kç. *poğda*, Oyr. *poğdo*, Yak. *boğdo*.

< Moğ. (Kwb. 49) *boğda* “Majestät”, “heilig”, “Kaiser”

~ Gold. *bo*, *boa* “Himmel, Gott” [EWT. 78 b].

² Moğ. *ğarağul*. Osm. *ğarağul*, AH. *ğaravul*, Çağ. *ğaravul*, *ğaraul*, Kaz. *ğaraıyl*, Osm. *karavıl*, *ğarağol*, Soy. *ğarâl* (> Kam. Joki 166 *kārol*; Rus. *karatl*), Yak. *koruol*, *ğoruol*, *ğarabil*, Çuv. *ğoral*, *ğural* (> Çer. *orol*), Çuv. *ğural-la* (> Çer. *orolla*)

< Moğ. (Kwb. 171) *ğara-ğul* < *ğara* “Schaunen” [EWT. 235 b-236 a]. ayrıca bkz. ET. *ğarağ* = *ğarak* “gözbebeği”; *ğaramağ* “bakmak” [EUTS. 167].

³ Moğ. *kökö*, krş. *köke*, bkz. § 3, not 9.

⁴ Moğ. *dörben tabağ*; *dörben*, krş. Tü. *dört*; *tabağ*, krş. Tü. (DLT. I, 400, 405) *taban* “taban, deve tabanı”

⁵⁻⁵ Moğ. *sira eriyen moğai*.

* *sarig*: Uyg. *sarig*, Trkm. *sāri*, Küer. *sarig*, CC. Osm. *sarı*, Çağ. *sari*, *sarik*, Çağ. *sarig*, Tar. *serik*, Tob. *sāri*, Krç. *sar* (> Çer. TLÇ. 59 *sarā* “gelb”, *ğara* “lichtbraun”), Leb. *sarig*, Yak. *arī*, Çuv. *ğurā* (Mac. BTLU 114 *sár* [-*arany*], *sārga*); Blk., Krç. *sarğ-al*, *sarğ-ar* “gelb werden”

~ Moğ. (Kwb. 349) *sira* “gelb”, Kalm. *ğara*, Bury. *sāarat* “bılanıy” (> Yak. *sālitr*, *sālitr*)

~ Ma. *ğara* “weis werden” [EWT. 403 b-404 a].

Akşam üstü, akşam yemeğinde ⁶ çok güzel sarışın (bir) gençtir ⁶ (ve) kraliçesi ile oynar. O zaman, onu kimse zaptedemez.” Bunun üzerine o adamı öldürmedi. Bey, Tanggud halkının öncülerıyla karşılaştığı zaman, ⁷ şeytan soyundan kara büyücü (bir) kadın ⁷, Sidurku Kağan'ın ⁸ Moğolların ordusu⁸nu karşılamaya gelenlerinden, adamları (ve) ⁹ iğdiş edilmiş beygir⁹leri lânetledi ¹⁰ (ve) onları öldürdü.

41 Sübegetei Bağatur, Bey'e şöyle dedi: “Bu kadın adam¹larımızı (ve) atları²mızı lânetledi (ve) öldürdü. Keskin nişancı Kaşar'ı ³ büyük cezâ³sından affedin.” Bey bunu tasdik etti (ve) onu kendi atı ⁴ Kanatlı Kula⁴ya bindirip gelmesini (ve) varmasını sağladı. Zincirlere bağlı iken çektiği acıların hesabını yaparak onu dizkapağından vurdu. Bu kaburga⁵ları üstüne devrilip öldürken, ona lânet etti (ve) şöyle dedi: ⁶ “Kaşar'ın neslinden erkek olanlar ⁶, yaralar içinde ölsün; ⁷ neslinden kadın olanlar ⁷ koca⁸ları tarafından terk edilsin” (ve) öldü. ⁹ Sidurku Kağan (bir) yılan olduğu zaman ⁹ Bey (bir) Garudai [Garudai] kuşu oldu. Kaplan ¹⁰

⁶⁻⁶ Moğ. *gooa sira köbegün*; *gooa* için bkz. § 7, not 10 ve § 9, not 3.

⁷⁻⁷ Moğ. *karıyalçı kara emegen*.

⁸⁻⁸ Moğ. *Monggol-un çerig* [çireg/çirig]; *çerig* için bkz. § 28, not 1.

⁹ *ağta*. bkz. § 14, not 11.

¹⁰ lânetle- = Moğ. *karıya-*

(41) ¹ Moğ. *ere* = Tü. *er* [EUTS. 73; DLT. I, 16, 21 v.b.]

² *ağtan*, krş. § 40, not 9.

³⁻³ Moğ. *yeke casağ*. *yeke* için bkz. § 25, not 6; *carlığ* için bkz. § 25, not 3.

⁴⁻⁴ Moğ. *ciğür-tü kula*; Uyg., OT., Kom., Çağ., Osm., Kzk., Oyr. *ğola*, Trkm. *kula*, Kaz. *kola* (> Çer. TLÇ 42 *kula* “falb”), Çuv. *hâla*.

~ Moğ. (Kwb. 195) *kula* [EWT. 298 a].

ayrıca bkz. DLT (III, 233) *kula* “kula renk”. *Kula Kara* “erkek adı” USp. 280 [EUTS. 185].

⁵ Moğ. *kabırğa*; Çağ., Osm. *kaburğa*, Blk., Krç. *kabırğa*, Hak. *habırğa*, Trkm. *kapırğa*, Şor., Sag. *kabırğa*,? Yak. *habarğa*, *habırğa*; *hoburğan*, *homurğan*

<? Moğ. (Kwb. 174, 179) *kabi-rğa*, *kabisun* “Rippe” [EWT. 216 b].

Dörbet: *Xäwsp* = Xawsp “rippe” (Kwb. 179).

⁶⁻⁶ Moğ. *Kaşar-un nuğun üre inu*.

Soy. *üre*, *ü-ün*, Tel. *ürän*, Kzk., Oyr., Bar. *ürön*, Yak. *ürän*. < Moğ. (Kwb. 459) *üre* “Same, Frucht”, “Leibesfrucht, Kind”; *üre-sün* < * *hüre*, *hüre-sün*

~ Ma. *fursun* [EWT. 522 a].

⁷⁻⁷ Moğ. *ökin üre inu*.

⁸ *ere*, krş. § 41, not 1.

⁹⁻⁹ Moğ. *Sidurku kağan-u moğai boluğsan çağ-tur*.

¹⁰ Moğ. *bars*; Uyg. *bars*, *bärs*, OT., Hts., AH. *bars*, Kzk. *barıs*, Kar. L. *barst*, Osm. *pars*, Kaz. *pars*, Oyr., Tel., Soy. *par* (> Moğ. Kwb. 35 *bars*, *bar* “Tiger”; Rus. *bars*) [EWT. 63 b-64 a]. ayrıca bkz. ET. *bars* = *barz* [EUTS. 34]; DLT (I, 344) *bars* = *pars*.

olduğunda, Bey arslan¹¹ oldu. (Bir) Genç¹² olduğunda, Bey yaşlı¹³ (bir) adam oldu (ve onu) zaptetti. Sidurğu Kağan Bey'e şöyle dedi: "Beni öldürme. Ben Venüs¹⁴ olacağım (ve) senin düşmanlarını öldüreceğim. Meçid¹⁵ olacağım (ve) sığır vebasını (ve) açlığı mahvedeceğim. Eğer beni öldürürsen, bu senin kendi hayatın için kötü olur." Böyle konuştu. Durum onun sözlerine göre zuhur etmedi. Vurdular, kestiler

42 fakat gövdesini parçalayamadılar. Sidurğu Kağan dedi ki: "Keserek, vurarak, benim gövdeyi parçalayamadınız. Ayağımın taban¹ında² üçe katlanmış², sarılmış, ³ çift sırtlı (bir) kuşak³ var. Beni bununla boğun⁴ (ve) öldürün. "Bu çift sırtlı kuşağı alıp onu öldüreceği sırada şöyle dedi: "Eğer şimdi beni boğarak⁴ öldürürsen, senin gelecekteki soyun da benim gibi boğulsun." "Hâatunum Körbelcin Gooa'yı kara tırnak⁵larından başlayarak inceleyin". diyerek öldü. Kutsal Bey, Körbelcin Gooa'yı aldı. Bey (ve) bütün yüce halkı Körbelcin Gooa Hatun'un güzelliğine imreniyordu. Körbelcin Gooa Hatun dedi ki: "Benim bu güzelliğim senin ordunun toz⁶uyla kirlendi⁷ Daha önce çok daha güzeldim. Şimdi, eğer suda

¹¹ Moğ. *arsalan*; Uyg., OT., IM., Çağ., Osm., Az. *arslan*, Kar., Bar. *arışlan*, Kzk. *arslan*, Osm., Blk., Krç. *aslan* (> Slav. *slon* "Elefant"; Moğ. Kwb. 14 *arsalan*; Mac. BTLU 110 *oroszlán*), Çuv. *ustam*, *ustan-kajôk* (> Kalm. Kwb. 14 *arslan* "Rubel") < Oyr. (in Märchen) *arsıl* "wild", Tub. *arsıl aba*, Tel. *arsıl an* "Löwe", Soy. *arzılan* [EWT. 27 a]. ayrıca bkz. ET. *arslan* [EUTS. 20]; DLT (I, 75, 81, 125 v.b.) *arslan*.

¹² Moğ. *köbegün*.

¹³ Moğ. *ebügen*.

¹⁴ Moğ. *çolmon*; AH., IM., Tar., Osm., Kmk., Krç. *çolpan*, Blk. *colfan*, Tel. *çolbon*, *çolmon* (> Yak. *çolbon*; Tung. *çolbon*, *solbon*), Leb. *çölbön*, Kzk. *şolpan*, Kaz. *çulpan* (> Çer. TLÇ 80 *çolpan*), Soy. *şolban*, *şolman*, Hak., Sag., Koyb. *solban*, Sarı-Uyg. *şolvan*, *şolvan*.

< Moğ. (Kwb. 429) *çolbun*, *çolban* "Venus, Morgenstern" [EWT. 115 a-b].

¹⁵ Moğ. *meçid* = Ülker yıldızı.

Tü. (DLT. I, 95; III, 40) *ülker* = Ülker yıldızı, süreyya yıldızı.

(42) ¹ Moğ. *olan*.

²⁻² Moğ. *ğurban kuğuskicu*.

³⁻³ Moğ. *koşi olang*.

⁴ Moğ. *boğumilacu*; *boğucu*; *boğumilağdaqu*. krş. ET. *boğaguluğ* "boğulmuş, kelepçelenmiş", *boğaguluğtu* "cellat, katil, boğazlayan", *boğmak* "boğmak" [EUTS. 46].

⁵ Moğ. *kimusun*.

⁶ Moğ. *toğusun*. (krş. Tü. *toz*)

⁷ Moğ. *kirtebei*; Uyg., OT., Çağ., Osm. *kir*, Kaz. *kôr*, Hak., Soy. *hîr* (> Moğ. Kwb. 232 *kir*); Soy. *hîr-ik* [EWT. 271 b]. ayrıca bkz. ET. *kir* "kir, pislik", *kirtig* "kirli", *kirsiz* "arı, temiz pâk, kirsiz" [EUTS. 111]; DLT (II, 212, 230) *kir*.

yıkırırsam, daha güzel olacağım.” Bu sözler üzerine Bey “Suda yıkan” diyerek onu yolladı. Hatun nehrin kıyısında giden (bir) ⁸ tarla kuşu ⁸ yakaladı (ve) kuyruğuna (bir) ⁹ mektup yazdı ⁹ (ve) “Bu suda öleceğim. Vücudumu nehrin aşağısında aramayın. Yukarısında arayın!” diyerek, babasına yolladı.

43 Kızının sözlerine göre onu arayan babası nehrin yukarısında onu buldu, aldı (ve) gömdü. Onu gömdüklerinde, kişi başına bir torba toprak serptiler. Mezar¹ına Temür Ulğu dediler. O nehre ² Katun-i göul ² dediler.

Tanggud ülkesini itaate getirerek, Sidurku Kağan’ı öldürerek, Dörmegei şehir³ini mahvederek (ve) Körbelcin Gooa Hatun’u alarak, o seferde yazı Luubang Kağan’da geçirdi. Dörmegei şehrinde, Kutsal Bey tehlikeli bir hummaya yakalandı. ⁴ Altın hayatı bitmek üzereyken ⁴ şöyle dedi:

“Benim dört genç kardeşim, ⁵ misk sıçan⁵ları gibi,
Benim dört oğlum, ⁶ güçlü at⁶lar gibi,

⁸⁻⁸ Moğ. *köke bolçamur* [bolcimur/bolcumar/bolçumur].

⁹⁻⁹ Moğ. *biçig biçicü*; ET., Uyg. *biti*, IM., Çağ. *bit*, Tar. *pütü*; ET. *biti-g* “Schrift”, Doğu-Tü. *pitik* (> Moğ. *biçig*), OT. *biti-gü* “Tinte”, Sarı-Uyg. *pitüg, pıtık*; Eskiosm. *ak-biti* “iyi amel defteri”, Çuv. (Aşm. 10:251) *pôDü* (> Mac. BTLU 44 *betu* “Buchstabe”).

<? Çin. *piet* “Pinsel” [EWT. 77]. ayrıca bkz. ET. *bitgeçi* = bitigeçi “Kâtip, yazıcı” *bitig taş* “Abide, yazıt, yazılı taş”, *bitimek* “Yazmak, kopya etmek”, *bitilmek* “yazılmak”, *bititkü* “yazdırma”, *bititmek* “yazdırtmak, yazdırmak” [EUTS. 45]. A. von Gabain (Altürkisches Schrifttum, 1950, s. 9), Ramstedt (JSFOu XXXVII. 2,5) ve P. Pelliot (JA. 1925, s. 253-254) bu kelimelerin Çince *pi* < **piel*’ten geldiğini; buna karşılık N. Poppe (Bibliografiya Vostoka, 1934. V-VI, 97) ise < Toharca. *pidē*’den geldiğini ileri sürerler.

(43) ¹ Moğ. *şokça*; (Kwb. 429) *şoğça* “Körper”, “Hafen”; (443) *şoğça-ji*, Kalm. *tşoktşī* “spitz sein”. > Tar. *şokça*, Oyr. *şokço*, Leb. *şokşo*, Tel. *şokçom*; Yak. *cogcoy*. [EWT. 114 a].

²⁻² “Kraliçenin nehri”

³ Moğ. *balğasun*, krş. Tü. (ET., Uyg.) *balık* “şehir”; Sarı-Uyg. *paluk*, *palikh*.

~ Moğ. (Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Teil 1. Wiesbaden 1960, s. 122) **balaka*, (Kwb. 31) *balga-sun* “Dorf od. Stadt”

⁴⁻⁴ Moğ. *altan amin gar küi çaqtur*.

⁵⁻⁵ Moğ. *küder*.

⁶⁻⁶ Moğ. *külüg*; krş. ET. *kölük* = *külük* “yük hayvanı” [EUTS. 155], *külüngü* “taşıt, nakliye vasıtası” [a.g.e., 121]; DLT (I, 392) *kölük* “arka; yük yükletilen herhangi bir hayvan”.

Benim ⁷ beş renk⁷ ten (ve) ⁸ Dört Yabancı Toprak⁸ tan halkım, dinleyin!
 Yayılmış,
 Tâ ki ⁹ deri üzengi⁹ gerilinceye,
¹⁰ demir üzengi¹⁰ eriyinceye kadar
 aylar içinde kurduğum,
 meydana getirdiğim
 (ve) bir araya topladığım,
 benim yüce halkım,
 bu kadar acı çektiğimi görmedim.
 Beyaz iğdiş edilmiş beygirimin üzerinde otururken,
 keçi derisi mantoma uzanırken,
 acılar içinde kurarken,
 meydana getirirken
 (ve) bir araya toplarken,
 benim yüce halkım
 bu kadar acı çektiğimi görmedim,
 (Bu), geçmiş hayatımdaki borçların ceremesi mi?"

44 Böyle konuştu. Kutsal Bey dedi ki: "Bütün bakan¹ larımın benimle ölmesini diliyorum." Sinüd'li Kilüketei Bağatur dedi ki:

"Sizin yeşim taşı değerindeki kanunlarınızın değeri alçalacak;
 Sizin sevgili Hatununuz Börte-Kelcin Seçen ölecek;
 Sizin Kassar'ınız (ve) Belgetei'niz birbirleriyle kavga edeceler;
 Sizin bir araya getirilmiş (ve) ¹ toplanmış kalabalık halkınız bütün yönlerle
 dağılacaklar;
 Sizin azametli kanunlarınız alçaltılacak;
 Sizin evvelce, çok önceleri tanıdığınız Hatununuz Börte-Kelcin Seçen
 ölecek;
 Sizin Ögedei [Ögödüi]'niz (ve) Tului [Tülüü]'niz yetim kalacaklar,
 Sizin vârisleriniz tarafından bir araya getirilen kalabalık halkınız dağılacak
 (ve) diğer adamlara tâbi olacaklar;
² Sizin dağ gibi olan kanunlarınız ² alçaltılacak;
 Sizin tanıyıp onurlandırdığınız Hatununuz Börte-Kelcin Seçen ölecek;

⁷⁻⁷ Moğ. *tabun öngge*.

öngge = renk, krş. DLT. *öng* "renk, bir şeyin rengi" (I, 41); *önglög* "renkli" (I, 41)

⁸⁻⁸ Moğ. *Dörben qarî ulus*.

⁹⁻⁹ Moğ. *sur dörüge*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *temür dörüge*.

(44) ¹⁻¹ Moğ. *ağula boluğsan törü çin-u*.

Sizin Oçoku'nuz (ve) Kaçuku'nuz birbirleriyle kavga edecekler;
Sizin kurulmuş olan kalabalık halkınız,
dağlara (ve) ormanlara saçılacaklar.

Ḳangḡai Ḳağan adağının iki tarafında göçebe hayatı yaşayacaklar.

Sizin Hatununuz (ve) çocuklarınız ağlayıp feryad edecekler;

Onlara iyi bir talimat verebilir misiniz?

Onlar, dağların güney yamaçlarında,

Sizin verdiğiniz bu yerlerde göçebe hayatı sürecekle;

45 Onlara iyi bir talimat verebilir misiniz?

Zor şeydir genç vücutları ezmek;

Eğer onları ezersek, Nirvana¹'daki buluşmamız bir hakikat olur mu?

Zor şeydir sağlıklı vücutları kırmak;

Eğer onları kırarsak, barış dolu bir toprakta buluşmanız hakikat olur mu?

Geride dul kalan Hatununuz Börte-Kelcin-Seçen'e (ve) yetim kalan Ögedei

(ve) Tului'ye,

Çöldeki su yerlerini (ve) dağ geçitlerindeki bir yolu

göstermeyecek (ve) vermeyeceksiniz."

Çenggis Ḳağan dedi ki:

"Şimdi, ölmeyin! Geride dul kalan Hatunum Börte-Kelcin-Seçen'e
(ve) geride yetim kalan Ögedei'me (ve) Tului'me çöldeki su yerlerini (ve)
dağ geçitlerindeki bir yolu gösterin (ve) verin.

² Yeşim taşının derisi yoktur: ²

³ Sert demirin kabuğu yoktur; ³

⁴ Acınacak ölümlü vücudun ebediliği yoktur; ⁴

Geri dönmemek üzere acı içinde gitmek, bunu düşün! Hareket ederken
yüzlerce ayrı işi tamamlıyorsunuz, bu işlerin en yücesidir. Gerçek dolu
sözlerine bağlı kalan bir adamın düşünceleri kuvvetlidir.

Küçük arzulara sahip olarak, kendinizi çoğa ayarlayın.

46 Gerçekte, göçebe dolaşmaya gidecek olan sizin vücutlarınızdır;

Geleceğin iyi töresini muhafazaedin!

Ḳubilai'nın sözleri farklıdır. Onun sözlerine göre hareket edin!

Bing-ḡaḡai (1227) yılında, yedinci ayın on ikisinde 67 yaşında öldü ¹.

(45) ¹ Moğ. *Nirman* = ET. *nirvana* [EUTS. 137]; Uyg. (Gab.) *nirwan*, *nirban* [EWT. 353
a] <Skr. *nirvāṇa*

²⁻² Moğ. *ḡas ḡilaḡun arasun ügei*.

³⁻³ Moğ. *ḡatan temür-tür durusun ügei*.

⁴⁻⁴ Moğ. *ḡayıran töröḡsen böyendür möngke ügei*.

(46) ¹ Moğ. *tengri bolba*.

Bir arabaya güçlü atlar koşarak, Han Kağan'ın ² altın tabut²unu arabanın üzerine koydular (ve) imparatorluğa lâyık bir ilerleyiş içinde geri döndüler (ve) Sünid'li Kilüketei Baġatur, Bey'i methetti: "Bey'im, yükseklerde uçan şahinin kana³dı gibi mi gittin?

Bey'im, ⁴ gıcırdayan (bir) araba⁴ya yük⁵ mü oldun?

Bey'im, avına dalış yapan (bir) şahinin kanadı gibi mi gittin?

Bey'im, giden (bir) arabaya yük mü oldun?

Bey'im, ⁶ öten (bir) kuş⁶un kanadı gibi mi gittin?

Bey'im, ⁷ inleyen (bir) araba⁷ya yük mü oldun?"

Onu methederek gelirken, Muna'nın bataklıkli topraklarına vardılar. Araba, tekerleğin göbeğine kadar (çamura) saplandı (ve) kımıldatamadılar. Beş Reng'in güçlü atlarını arabaya koştular fakat onu dışarı çekemediler. ⁸ Büyük halk kitlesi ⁸ üzüntü içindeyken, Sünid'li Kilüketei Baġatur baş eğdi (ve) şöyle dedi:

47 ¹ "Doğduğunda mukadderatı mavi ebedi gökten verilmiş olan benim güçlü Bey'im ¹,

Yüce halk topluluğunu terkettin;

Senin kanunun, daha önce olağan üstü hizmet ettiğin,

Senin halkın, senin hizmetlerinle kurulmuş;

Hatun (ve) çocukların doğmuşlardı;

Senin doğmuş olduğun asıl toprakların (ve) suların,

İşte oradalar!

Namusluca yapılmış senin kanunun;

Verginle kurulmuş senin halkın;

Senin çok sevilmiş hatun (ve) çocukların;

²⁻² Moğ. *altan kegür*. *altan* için bkz. § 1, not 15.

³ Moğ. *cegür/cigür*.

⁴⁻⁴ Moğ. *kaŋgınaqu tergen*; krş. ET. *kaŋglı* = kağı, araba [EUTS. 165]; *kaŋglı* = kağı arabası (yük için) [DLT. III, 379]. KB., Osm. *kañ* "Wagen", Sag., Koyb., Kç. *kañq* (> Kam. Joki 159-160 *kaña*), Hak. *hañā*, Çağ., Krm. *kañlı*, AH., Osm. *kañlı*, *kañmı* [EWT. 232 a].

⁵ Moğ. *tegesi*.

⁶⁻⁶ Moğ. *cirgekü sibağun*.

⁷⁻⁷ Moğ. *cirkıraqu tergen*.

⁸⁻⁸ Moğ. *kür yeke ulus*.

(47) ¹⁻¹ Moğ. *köke möngke tengri-de-çe cayağa-bar törögsen külüg boğda ecen min-u*; *köke* için bkz. § 3, not 9. *möngke* için bkz. § 5, not 7. *tengri* için bkz. § 4, not 1. *törögsen* için bkz. § 30, not 2. *boğda* için bkz. § 35, not 1.

Senin ² altın saray²ların,
 İşte oradalar!
 Akıllıca yapılmış senin kanunun,
 Senin birbirlerini tanımış Hatun (ve) çocukların,
 Senin geçmişte kurulmuş kalabalık halkın,
 Senin akrabaların,
 İşte oradalar!
 Senin gittikçe kalabalıklaşan insanların,
 Senin yıkandığın sular,
 Senin kalabalık Mongol halkın,
 Senin doğduğun yer olan Onan'ın Deligün Boldağ'daki toprakların (ve)
 suların,
 İşte oradalar!
 Ceviz rengi atlarının kuyrukları örülerek yapılmış olan senin bayrağ³ın,
 Senin davul⁴ların, kamçı⁵ların (ve) boru⁶ların,
 Bütün senin birleşmiş halkın,
 Kağan olarak oturduğun Kerülen'deki Ködege Arulan toprakları (ve)
 suları;
 İşte oradalar!
 Büyümeden önce tanıdığın Hatunun Börte-Kelcin
48 Burkatu Kan [Burhan Kaldun] (dağı),
 Senin toprak¹ların, suların, otlak²ların,
 Senin iki sevgili³ arkadaş⁴ın, Boğorçi (ve) Muğuli;
 Senin bütün yüce kanun (ve) gelenek⁵lerin,

²⁻² Moğ. *altan ordu*. *altın* için bkz. § 1, not 15. Uyg. *ordu*, *ortu*, OT. *ordu*, Çağ., Tar., Az. *orda*, Kzk., Bar. *orda*, Tel. *ordō*, Kom. *orda*, Yak. *ordū* = Moğ. (Kwb. 288) *ordu*.

³ *tuğ* için bkz. § 37, not 1.

⁴ Moğ. *kinggerge*. krş. (Kwb. 226) *keñgerge* "grosse trommel", *keñgerge*, Çağ. *käürgä*.

⁵ Moğ. *büriye*.

⁶ Moğ. *uriya*.

(48) ¹ Moğ. *ğacar*.

² Moğ. *nutuğ*.

³ Moğ. *amarag*; krş. ET. *amrak* = Sevgili, aziz; *amramak* = sevgi, aşk, sevinç, sevmek; *amranmaqlıg* = Sevilecek olan; *amraşmak* = Sevişmek, çok sevmek [EUTS. 14]; *amrak* = rahat, sakin [DLT. I, 101].

⁴ Moğ. *nökör*. bkz. § 30, not 1.

⁵ Moğ. *yosun*; KB., Çağ., Tar., Doğu-Tü. *yosun*, Yak. *žasun*, Soy. *yozu*, Kzk. *žosuk*, Tel. *yožok*, Şor. *çozak*, Kaz. *yustık*.

= Moğ. (Kwb. 219) *yosun* "Sitte, Gewohnheit" = Ma. *yoso*, *yoñsu*.

< Çin. *yō* [EWT. 207 b].

İşte oradalar!

Ruhu yeni bir vücutta doğduğundan beri tanıdığın Hatunun Kulan,
 Senin kopuz⁶ların, borazan⁷ların (ve) şarkı⁸ların,
 Senin bütün yüce halkın,
 Senin Kutuğ-tu Kan (dağın), toprakların (ve) suların;
 Karaguna Kan dağı sıcaktır diyerek,
 Hatun Körbelcin güzeldir diyerek,
 Yabancı Tangğud halkı çok diyerek,
 Sevgili Moğol halkını terk mi ettin Bey'im?
 Senin sevgili altın hayatın gidince,
 Senin yeşim gibi değerli tabutunu alıp geri döneceğiz,
 Onu Hatun Börte-Kelcin'e göstereceğiz,
 Onu senin ⁹ bütün halk⁹ına getireceğiz."

O böyle konuşunca, Bey, acırcasına, izin verdi (ve) arabası inleyerek hareket etti. Bütün insanlar sevindiler. (Bundan sonra O'nu) Hakan'ın yüce yerine getirdiler. O andan itibaren, onun evrensel yüce kabri büyük asil bakanların kuvvet aldıkları, bütün halkın destek aldığı bir yer oldu (ve) evrensel olarak ebediyete kalması için, ¹⁰sekiz beyaz çadır ¹⁰ kuruldu. Kutsal Bey oradan giderken,

49 memnuniyetinden dolayı bir emir vermiş gibi, araba tekerleğin göbeğine kadar (çamura) saplandı. Yanlış bir manâ çıkaran halk, onun giydiği gömleği, çadırını (ve) bir çift çorabın tekini oraya gömdüler. Bazıları, asıl tabutun Burkan Kaldun'a gömüldüğünü söyler; bazıları da Altai Kan'ın kuzeyinde (ve) Kentei Kan'ın güneyinde kalan (ve) Yeke Ötög denilen bir yere gömüldüğünü söyler.

⁶ Moğ. *kuğur*; bkz. *xūr* "saiteninstrument; geige, fiedel" (vgl. *dombr, yatağan*) [*kuğur*, vgl. Kır. *kobuz*, Alt., koyb. *komus*, Rus. *kobzo*,² Mac. *húr* "saite"; < Çin. *hū, hū-cin* (> Kh. *xu* "tş" id.)] (Kwb. 201 b).

⁷ Moğ. *çuğır*.

⁸ Moğ. *kög*; ET. *kög*, Çağ., Osm. *kök*, Kız. *kög*, Soy. *hög*, Koyb. *kög*, Hak. *kög*, Şor. *küg*. < Moğ. (Kwb. 236) *kög* "Harmonie, Musik"; *kögžim* "Harmonic, Wohlklang" (> Soy. *hög-cüm* "orkestr, muzıka" ~ Tü. *küg*. [EWT. 286 b]; *kög* = şiirin vezni, aruzu [DLT. III, 131].

⁹⁻⁹ Moğ. *ka muğ ulus*; *ka muğ* için bkz. § 29, not 1. *ulus* için bkz. § 25, not 6.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *naiman çağan ger bolbai-ca*; *çağan* için bkz. Kwb. 419 a. *ger* "zelt, jurte, haus; familie, heim; haus, futteral". Tib. *gur*,² Kır. *kür*, *kö* "hütte" [Kwb. 134 a].

(Bu), ¹ Moğolların Kağanlarının en yücresi Çinggis Kağan'dı ¹.

Bundan sonra, üçüncü yılda, ² Öküz yılı²nda, Ögedei Kağan, 43 yaşındayken, Kerülen'deki Ködege Arulan'da ³ büyük taht³a oturdu.

On üçüncü yılda, öküz yılında, 50 yaşındayken Ütekü Kulan'da öldü. Ögedei Kağan ⁴ Koyun yılı⁴nda doğmuştu. Altıncı yılda, ⁵ At yılı⁵nda, Külüg Kağan 42 yaşındayken Örmügetü'deki büyük tahta oturdu. Bir sonraki sene, koyun yılında, 43 yaşındayken Semsike'de öldü.

50 Külüg Kağan, Öküz yılında (1205) doğmuştu. Bundan sonra, beşinci senede, ¹ Domuz yılı¹nın (1251) dördüncü ayının üçüncü gününde, Möngke Kağan 45 yaşındayken Kerülen'deki Ködege Arulan'da büyük tahta oturdu. Dokuzuncu yılda, Koyun yılında (1254), 54 yaşındayken, Çing Cangbu adlı kale²de öldü. Möngke Kağan, ³ Tavşan yılı³nda (1207)

- (49) ¹⁻¹ Moğ. *Mongğol-un kad-un erkin Çinggis kağan buyu*; ET., Uyg. *kağan*, Çağ. *ka^can*, Oyr., Tel., Leb. *kān*, Doğu-Uyg., Kom., Kaz. *kan*, Yak. *hān*, *han*. = Moğ. (Kwb. 175) *kağan*.

erkin için bkz. § 25, not 6.

- ²⁻² Moğ. *üker cil*; (*h*) *öküz* (< * (*h*) *ökür*): Uyg., Osm. *öküz*, OT. *öküz*, Kom., Çağ. *ögüz*, Trkm. *hökiz*, *ökiz*, Özb. *hükiz*, Blk. *ögüz*, Krç. *ögüz*, *yögüz*, Kmk. *ogü*, Kzk. *ogıs*, Kaz. *ügöz*, Yak. *ogus* (> Tung. *ogus*), Çuv. *vôGôr*, *môGôr* (> Mac. BTLU 111 *ökör*) ~ Moğ. (Poppe 12) *üker*, O Moğ. *hüker*, Monguor. *fuguor* (> Tu. *hukur* "Kuh") [EWT. 370 b]. Uyg., OT., Kom., Osm., Trkm. *yıl*, Çağ., Doğu-Tü. *yıl*, Krç., Kzk., Kaz. *zıl*, Blk. *zıl*, Tel. Kç., Koyb. *4yıl*, Şor., Sag. *çıl*, Yak. *sıl*, ~ Moğ. (Kwb. 109) *cil* "Jahr" (> Yak. *dyıl*, *zıl*) ~ Kore. *yel* [EWT. 200 a].

- ³⁻³ Moğ. *yeke oron*; *yeke* için bkz. § 25, not 6. Uyg. *orun*, OT. *orun*, Çağ. *orin*, Çağ., Doğu-Tü. *orin*, Kaz. *urın*, Yak. *oron*, *ron*, Çuv. *virôn*. ~ Moğ. (Kwb. 289) *orun* "Bett, Platz", "Land, Reich" (> Soy. *oran*, Yak. *orôn*) [EWT. 365 a].

- ⁴⁻⁴ Moğ. *konin cil*; * *koñ*: ET. *koñ*, Uyg. *koyın*, *kon*, OT. *koy*, (Argu) *kon*, Trkm. *koyın*, Kom., Çağ., Krm., Kmk. *koy*, Hak. *hoy*, Kaz., Bşk. *kuy* (> Çuv. *kuy*: *k.-sorčx*) ~ Moğ. (Kwb. 194) *konin* "Schaf" ~ Tu. (Vasb) *kōñi-ksā* "Schaffell" [EWT. 279 b].

- ⁵⁻⁵ Moğ. *morin cil*.

- (50) ¹⁻¹ Moğ. *gaḡai cil*; Kalm. *gaḡauj* (*gaḡā*) "schwein", *gaḡā džil* "das letzte jahr im jahreszyklus" (Kwb. 141) *gaḡai* > Ury., Alt.

- ² Moğ. *kotan*; Özb. (Jarr. Afg. 94) *kota* "Haus", Çağ., Tar., Kzk. *kotan* "Hürde, Viehstall", Kkir. *koton*, Yak. *hoton*.

< Moğ. (Kwb. 190) *kota*, *kotan* "Zaun", "alle Haustiere, die in einem Zaun vereinigt werden", "Stadt, stadtmauer" (> Tu. *koton* id.)

~ Kore. (SKE 127) *kot* "place, locality, site"

~ Fin. (UAW 5) *kota* "Zelt", Mac. *ház* "Haus" usw. [EWT. 284 a].

- ³⁻³ Moğ. *taulai cil*. krş. ET. *tabıḡan* [EWT. 453 a] ~ Moğ. (Kwb. 413) *taulai* (> Tel. *tulay*, Yak. *tūlay*).

doğmuştu. Altıncı yılda, ⁴ Maymun yılı⁴nda (1260), Sutu [Satu/Situ/Sutu Kubilai] Seçen Kağan, 45 yaşındayken, Şangdu [Sangdu]'daki büyük tahta oturdu. Otuzbeşinci yılda, ⁵ At yılı⁵nda (1294), birinci ayın yirmi ikinci gününde 81 yaşındayken Taitu [Daidu]'da öldü. Seçen [Çiçin] Kağan ⁶ Yılan yılı⁶nda (1209) ⁷ doğmuştu.

Bundan sonra, aynı At yılında, dördüncü ayın onuncu gününde, Ölcei-tü Kağan, 30 yaşındayken Sikir [Siker] gölünde büyük tahta oturdu. Ondördüncü yılda, 44 ⁸ yaşındayken, Koyun yılının (1307) ilk ayının sekizinci gününde öldü. Ölcei-tü Kağan, Öküz yılında (1265) doğmuştu.

51 Bundan sonra, aynı yıl, Koyun yılında (1307), Külüg Kağan, 27 yaşındayken büyük tahta oturdu. Beşinci yılda, Domuz yılında (1311) Taitu'da öldü. Külüg Kağan Yılan yılında (1281) doğmuştu.

Bundan sonra, aynı Domuz yılında, Buyantu Kağan 37 yaşındayken büyük tahta oturdu. Onuncu yılda, Maymun yılında (1320), 47 yaşında Taitu'da öldü. Buyantu Kağan, Domuz yılında (1285) doğmuştu. Bundan sonra, aynı yıl, Maymun yılında, Gegen Kağan, 18 yaşındayken Taitu'daki büyük tahta oturdu. Dördüncü yıl, Domuz yılında (1323), 21 yaşındayken Şangdu önlerindeki ¹ Morin-u ebçigün¹'de öldü. Gegen Kağan, ² Sıçan yılı²nda doğmuştu (1300) ³.

Bundan sonra, domuz yılında, Yisün Temür Kağan, 30 yaşındayken, Ködege Arulan'daki büyük tahta oturdu.

⁴⁻⁴ Moğ. *meçin cil*; krş. ET. *biçin* = 1) Maymun, 2) Oniki hayvanlı Türk takviminde bir yıl adı [EUTS. 41; DLT. I, 346, 409].

⁵⁻⁵ Moğ. *morin cil*.

⁶⁻⁶ Moğ. *moğai cil*.

⁷ Burada bir tarihleme hatası görülüyor. 81 yaşında öldüğüne göre, doğum tarihi 1213 olmalıdır. C. Bawden'in verdiği nottan (bkz. s. 147, not 50/7), YS Ch. 4'te doğum tarihinin 1215 olduğunu; YS Ch. 17 ve CKL'de 80 yaşında, 1294'te öldüğünü öğreniyoruz.

⁸ YS. Ch. 21'e göre, öldüğü zaman 42 yaşındaydı. (Bkz. C. Bawden, s. 147, not 50/10).

(51) ¹⁻¹ *Morin-u ebçigün* = Horse's Chest.

²⁻² Moğ. *kulukana cil*.

³ YS. Ch. 27'ye göre doğum yılı 1303'tür. YS. Ch. 28 ve CKL'de 21 yaşında öldüğü kaydedilir. (Bkz. C. Bawden, s. 148, not 51/8).

52 Altıncı yılda, Ejder yılı¹nın (1328) sekizinci ayının altıncı gününde 36 yaşındayken Şangdu'da öldü. Yisün Temür Kağan, Yılan yılında (1293) doğmuştu.

Bundan sonra, aynı yıl, Ejder yılının sekizinci ayının onikinci gününde Cayağatu Kağan, 35 yaşındayken, büyük tahta oturdu. Ertesi yıl, Yılan yılında, Kutuğu Kağan batı bölgelerinden şöhretli olarak geldi (ve) beşinci ayın ondokuzuncu gününde, 30 yaşındayken büyük tahta oturdu (ve) Kasbuu mühr²ünü kaybetti (ve) Çingsang'ı öldürttü. Rakibi onunla tanışmaya gitti, onu görmeyi başardı (ve) çekip gitti (ve) Kutuğu Kağan, dördüncü ayın üçüncü gününde Çeçeg³tü Göl'de büyük tahta oturdu. Aynı yılın sekizinci ayının altıncı gününde öldü.

Bundan sonra, aynı ayın onuncu gününde Cayağatu Kağan büyük tahta oturdu. Beşinci yılda, ⁴Sarı Maymun yılı⁴nda (1332), 35 yaşındayken Taitu'da öldü. Aynı Maymun yılında, aynı ayın beşinci günü İrçimal [İrçamal] Kağan büyük tahta oturdu. Maymun yılında, aynı ayın yirmi beşinci gününde, Taitu'da öldü.

53 Bundan sonra, aynı Maymun yılında doğmuş olan Ukağatu Kağan, Taitu'daki büyük tahta oturdu. Cürçid'li yaşlı (bir) adamın Cüü¹ isminde (bir) oğlu doğduğu zaman, ³evin üzerinde (bir) gökkuşağı ²meydana geldi ³. Lağu [Lağa] ve İbaquu bu işâretin manâsını biliyorlardı (ve) Kağan'a: "Bu çocuk Kağan için kötüdür. Eğer iyi olsaydı, kazançlı olurdu; eğer kötü ise, zararlı olur. Onu gençken öldürmelisiniz" dediler. Kağan bu ikisinin dediklerini dinlemedi (ve) çocuğu öldürmedi. Lağu (ve) İbaquu dediler ki: "Ah! Onu öldürmediniz. Bundan sonra düşüncelerinizde

(52) ¹⁻¹ Moğ. *luu cil*; Uyg. (Çin) *lu*, (Gab.) *luo*, *loñ* "Drache", ET. *lüy*, Çağ. *luy*, *yili* "Drachenjahr", Sarı-Uyg. *lu*, *ulu*, *olu* "Dragon", Soy. *ulu* = Moğ. (Kwb. 253) *luu* "Drache" < Çin. *luñ*, Tib. *klu* [EWT. 318 b].

² Moğ. *tamağa*. bkz. § 37/1.

³ Moğ. *çeçeg*. Uyg., OT., Çağ. *çeçek*, Küer. *cecek*, Kkir. *çeçäk*, Osm., Tub. *çiçek*, Bşk. *säskä*, Çuv. *śaska*, *śeske* (> Çer. ÇLÇ. 189 *śäskä*, *śaska*, *seskä*; Woty. ÇLP 97 *śaska*; Mac. BTLU 189 *csécs*; Moğ. (Kwb. 428) *çeçeg*, *seçeg* [EWT. 102 a].

⁴⁻⁴ Moğ. *sira meçin cil*. (C. Bawden, buradaki *sira* yerine *ğara* okunması gerektiğini yazıyor. Bkz. s. 149, not 52/5).

(53) ¹ *Chu in Anhui* adlı bir âileden doğan birinci Ming imparatoru.

² Moğ. *solongğa*; Bar. *solañğır*, Şor. *süleni* < Moğ. (Kwb. 330) *soluñğa* ~ Tung. *solongo*, Ma. *solohi* [EWT. 427 a].

³⁻³ Ming shih Ch. 1: "When she was giving birth, a red light filled the house, and henceforth at night there was a light on many occasions" (C. Bawden, s. 150, not 53/2).

pişman olmayınız.” Ondan sonra, çocuk büyüdü, ona doğu illerindeki halkın sorumluluğunu verdi. Toğtağa (ve) Kara-çerig [çig/cüg] batı illerini yönettiler. Bundan sonra Cüge⁴ (ve) Buğa kardeşler, Toğtağa (ve) Kara-çerig hakkında iftira edercesine konuştular (ve) Kağan’a şöyle dediler: “Bu iki subay⁵, sizin hazinenizi (topraklarınızı) idâre ederken, büyük (ve) iyi kısımlarını kendileri yediler (ve) Kağan’a küçük (ve) kötü kısımlarını getirdiler.

54 Bu sözler üzerine Kağan, Cüge’yi yollarken şöyle dedi: “Toktağa (ve) Karaçig’i tut (ve) getir.” Cüge gitti (ve) daha onlara varmadan yoldan geri dönüp Kağan’a gelmeyeceklerini rapor etti. Kağan onu tekrar yolladı. O, geri gelip yine aynı sözleri söyledi. Kağan kızdı (ve) Toktağa ile Karaçig’i subaylıktan kovdu (ve) bütün halkın Cüge (ve) Buğa tarafından idaresini istedi. Bundan sonra, Cüge (ve) Buğa vergileri (ve) değerli eşyaları toplamaya gittiler. Üç yıl boyunca geri gelmediler. Kağan geçit bekçisine şöyle dedi: “Cüge’nin ayakları iyice ağırlaştı. Geldiği zaman geçiti açma.” Bundan sonra Kağan bir rüya¹ gördü. Çin’in çok kıymetli bir adamına onu tâbir etmesi için emretti (ve) dedi ki: “Rüyamda, gelip kalemi kuşatan (ve) sayısız birliklere sahip düşman gördüm. Bu düşmandan korkmuş olarak, kalemin içinde oraya buraya koşup durdum. Dışarı çıkabilecek bir aralık bulamadım. Tekrar⁷ güney-batı² tarafına koşup geldiğim zaman bir açıklık gördüm. Bu açıklık sâyesinde, taht³ımı terkedip, bütün halkımı bırakarak dışarı çıktım. Benim bu rüyam iyi mi, kötü mü?”

55 O hikmetli adam Hakan’ın rüyasını şöyle tâbir etti: “Bu, Kağan’ın tahtını kaybedeceğine dâir bir işârettir.” Sonradan Moğollardan Toktağa Cingsang’ın bunu iyi tâbir ettiği söylenir. (Kağan) korkmuştu, dedi ki: “Bu rüyamdaki işâret¹lere bakarak güney-batıya gittiğim zaman, orada bir

⁴ Cüge hakkında Bawden’in notu şöyle (bkz. s. 150, not: 5): AT, like SS p. 124, confuses Jüge (the name of the boy Jüü, according to SS p. 122), the future emporer Hung Wu of the ming, with another man. It is likely that this appointment refers to the corrupt minister Hama, and that Buqa who is supposed to be the brother of Jüge is Hsüeh Hsüeh, younger brother of Hama.

⁵ Moğ. *daruga*; Çağ., Osmn. *daruga*, Çağ. *darğa*, Doğu-Tü. *dorğa*, Doğu-Tü. *dorğa*, Kom. *darğa*, Soy. *tarğa*, Tel. *tar-ğa*, Yak. *darhan* < Moğ. (Kwb. 77) *daruga* [EWT. 133 b].

(54) ¹ Moğ. *cegüdün*.

²⁻² Moğ. *barağun koyisi*.

³ Moğ. *oron* bkz. § 49/3.

(55) ¹ Moğ. *belge*; krş. ET. *belgü* “alâmet, sembol, işâret, belge” [EUTS. 38; DLT. I, 427, 428].

açıklık gördüm. Benim bir rüyam gerçek.” Bundan sonra, Cüge (ve) Buğa on bin arabaya yüklenmiş vergiler (ve) değerli eşyalarla geldiler. Eşyalar arabaların çoğunda bulunuyordu; fakat üç bin arabada silâhlı askerler vardı. ² Geçit bekçisi ² geçidi açmadı. Geçit bekçisine çokça mücevher ³ (ve) ⁴ değerli eşya ⁴ verdiler (ve) içeri girdiler. Kağan’ın altın sarayını kuşattıkları zaman, Kağan ne yapacağını biliyordu. ⁵ Üçyüz bin ⁵ Moğolunu terkedip, yanına hatununu, çocuklarını (ve) yüzbin ⁶ kişilik küçük (bir) Moğol birliği ⁷ alarak, önce gördüğü açıklıktan dışarı çıktı. (Çıktıkları) bu geçide, Toğu Bağatur’un oğlu (ve) keskin nişancı Qasar’ın neslinden olan Tumulğu Bağatur, oğlu

56 Kaçi Külüg’ü yolladı. Altmış arkadaşının başında olarak, küçük bayraklar taşıyarak geldi (ve) dedi ki: “Denir ki: ‘Şan (ve) şöretin kırılacağına, kemiklerin kırılсын daha iyi’.” Takip eden Çin [Kitad] ordularıyla karşılaştılar, beraberce savaştılar (ve) öldüler. Denir ki, Qasar’ın soyundan gelen, bu vazifeyi Kağan’ın soyu için yapmış. Moltağçin ¹ geçidinden çıkarak, Baras [Bars] Qota(n)’ı inşa ettiler (ve) oraya yerleştiler. Çin ordusu Kirsâ Qota’yı inşâ etti (ve) oraya yerleştiler. Bundan sonra, Ukağatu Kağan’ın oğlu Biligtü, bir ² yağmur taşı ² kullanarak büyük bir sağanak ³ fırtına ⁴ çıkmasını sağladı (ve) Çin

²⁻² Moğ. *kağalçin*.

³ Moğ. *erdeni*, bkz. § 36/1.

⁴⁻⁴ Moğ. *ed tawar* [*tabar*]; krş. ET. *tabar* = tavar “Davar, mal, ticaret eşyası; Çin kumaşı” [EUTS. 428]; *tavar* = *tawar* “mal, davar; mal, mülk, eşya” [DLT. I, 79, 86, 114, 189 v.b.] Kalm. *eD tawr* “hab und gut” [Kwb. 117 a].

⁵⁻⁵ Moğ. *ğuçin tümen*.

⁶ Moğ. *arban tümen*.

⁷ Moğ. *bölüg*; krş. ET. *bölüg* = *bölük* “kısım, bölüm, parça” [EUTS, 50], *bölük* “bölük” [DLT. I, 385].

(56) ¹ Moğ. *moltağçin* = yaban tavşanı.

²⁻² Moğ. *cada*.

* *yāda*: Trkm. *yāda*, Çağ., Kar. *yada*, Oyr., Tel., Leb. *yada*, IM. *yata*, Sarı-uyg. *yata*, Yak. *satā*, *stā*.

~ Moğ. (Kwb. 213) *yada* “nicht im Stande sein, in Armut leben” (> Yak. *cadā*, *caday*; Ma. *yada*) [EWT. 177 a].

³ Moğ. *siğurğan*.

⁴ Moğ. *boruğan*; krş. Osm. *bora*, *borak*, doğu-Tü., Kzk. *bora*, Çağ., Osm. *bura-ğan*, Osm., Kaz. *buran*, Kmk. *θoran*, *boran*, Krç. *boran*, Çağ. *boragan*, Tel. *porogan*, Sag., Koyb. *porān*, Doğu-Tü. *boran*, *boyran*, Kzk. *boran*, Kaz. *buran* (> Çer. TLÇ 54 *poran*; Rus. Vasm. 1:702 *biran*, *boran*, Soy. *boran*) [EWT. 80 b]

~ Moğ. (Kwb. 51) *boruğan* “Unwetter, Regenwetter”.

ordularının adamlarını (ve) beygir⁵lerini tamamen yok etti. Denir ki, geri kalan birlikler oradan geri dönerlerken Moğol orduları set⁶e kadar onları takip ettiler (ve) kestiler. Denir ki, oradan etrafa dağılan ordular kaçtılar, bütün silâhlarını yaktılar, eşyalarının üzerine uzandılar (ve) öldüler. Çinliler Kira⁷ya gittiler (ve) bu hareketleri ⁸“Tilkinin kuyruğu, şapkanın üzerine tüy oldu”⁸ sözünün manâsını gösteriyor.

“Her cins mücevher⁹le, samimiyet¹⁰le (ve) güzellik¹¹le tamamlanmış benim Taitu'm;

Eski¹² Kıran'ların kullandığı yazlık Şangtu, benim ¹³sarı ova¹³m;

Serin (ve) güzel Keyibüng Şangtu'm,

İlk¹⁵ (ve) güzel Taitu'm,

57 ¹Kırmızı yaban tavşanı yılı¹nda kaybettiğimiz acınacak Taitu'm,

Yükseklere çıktığım zamanlarda, senin güzel dumanın,

Ukağatu Kıgan'ım, benden önce konuşan Laka [Lağu/Lağan] (ve)

[İbağu] ikisi vardı,

Bilerek (ve) yaptığımı müdrik olarak, merhamete lâyık Taitu'mu attım,

İrfan²dan mahrum doğmuş soylular³ıma (ve) halk⁴ıma baktım,

Yaşlı gözlerle onları terk ettim,

Otlakta terkedilmiş iki yaşındaki (bir) ⁵kırmızı buzağı⁵ya benzedim,

⁵ Moğ. *ağta*, çokluk: *ağtad*. bkz. §14/11.

⁶ Büyük Çin seddi kasdediliyor.

⁷ C. Bawden bu ad için şöyle diyor: “Perhaps for Kirsā, making a pun on *kirsā qota* and *kirsā*, a fox. (s. 152, not 6).

⁸⁻⁸ Moğ. *kirsā-yin segül calağa bolba gekü tere*.

⁹ Moğ. *erdenis*, bkz. §36/1: *erdeni*.

¹⁰ Moğ. *silagūkan*.

¹¹ Moğ. *sayıkan*.

¹² Moğ. *erte*. krş. ET. *erte* “erte” [EUTS, 75].

¹³⁻¹³ Moğ. *sira tala*.

¹⁴ Moğ. *serigügen*; Kalm. *serün*, Dörböt. *sirün*; Kom. *seregün*, Osm. *serin*, Şor. *seren*. [Kwb. 326 b].

¹⁵ Moğ. *dulağan*.

(57) ¹⁻¹ Moğ. *ulağan kalçin taulai cil*.

² Moğ. *ukağan*.

³ Moğ. *noyan*, çokluk: *noyad*.

Çağ. *noyan*, Soy. *noyan*, Yak. *noyan*. < Moğ. (Kwb. 278) *noyan* “Fürst, Herrscher, Herr” < Çin. *lōyā* [EWT. 354 a].

⁴ Moğ. *karacu*; krş. DLT (I, 445) *karaçi* “kapıları dolaşan dilenci” ET. *kara budun* “halk, millet” [EUTS. 167].

⁵ Moğ. *ulağan birağun*.

Çeşitli üslûplarda tamamlanmış sekiz köşeli beyaz pagoda⁶m,
 Yüce halkımın ismini (ve) idaresini elimde tuttuğum, ⁷dokuz mücevher⁷ le
 tamamlanmış kalem Taitu,
 Dört yüz bin Moğol'un ismini (ve) idaresini sağladığım, ⁸dört kapılı⁸ (ve)
⁹dört köşeli⁹ yüce kalem Taitu,
 Alışkanlık olarak, ¹⁰dinin kuralları¹⁰nı telkin ederken, zavallı kalem
 Taitu'yu kaybettim,
 Moğol halkının nöbetçi¹¹ lerine zaman zaman imrendikleri benim acınacak
 Taitum,
 Kışı geçirdiğim şehrim,
 Yazlığım Keyibüng [K'aip'ing] Şangtu'm,
 Güzel, sarı ovalarım,
 Lağa [Lağan/Lağan] (ve) İbaquu [İbağu/İbaqu]'nun sözlerini dinleme-
 memdeki yanlışım,
¹²Takdis edilmiş¹² kamışlardan (bir) saray¹ yapılmıştı,
58 Kubilğan Seçin [Seçen] Kağan'ın yazları geçirdiği Keibüng Şangtu,
 Çinliler tarafından tamamen alınmış,
 Ukağatu Kağan'a hafif hayat için kötü (bir) ad verdiler,
 Han Beyimin kurduğu ²yüce isim (ve) idare,²
 Harikulâde³ Seçen Kağan'ın inşâ ettiği zavallı⁴ Taitu,
⁵Bütün halk⁵ın desteği (ve) yardımcısı değerli⁶ kale,
 Hepsî alındı,
 Çinliler (tarafından) alındı, zavallı kale,
⁷Gök Han'ın oğlu Çinggis Kağan'ın altın soyu⁷,
 Seçen [Çiçin] Kağan'ın sarayı, ⁸bütün Buddha⁸'ların ruhlarının yeniden
 doğduğu yer,

⁶ Moğ. *suburğu*.

⁷⁻⁷ Moğ. *yisün erdeni*.

⁸⁻⁸ Moğ. *dörben kağalğa*.

⁹⁻⁹ Moğ. *dörbelcin*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *nom*, bkz. § 3/3.

¹¹ Moğ. *kağalul*, bkz. § 40/2

¹² Moğ. *kutuk-tan*, bkz. § 5/10 ve 31/7.

(56) ¹ Moğ. *ordu*, bkz. § 47/2

²⁻² Moğ. *yeke nere törü*. *yeke* için bkz. § 25/6. *törü* için bkz. § 30/2.

³ Moğ. *gayıkamsıg-tu*.

⁴ Moğ. *qayiran*.

⁵⁻⁵ Moğ. *qamuğ ulus*; *qamuğ* için bkz. § 29/1 *ulus* için bkz. § 25/6.

⁶ Moğ. *erdeni-tü*.

⁷⁻⁷ Moğ. *qan tengri-yin köbegün Çinggis kağan-u altan uruğ-yi*.

⁸⁻⁸ Moğ. *qamuğ burqan*. *burqan* için bkz. § 21/3.

Bütün Bodisatva²ların yeniden doğduğu yer,
 Ukağatu Kağan,
¹⁰ Gök Han'ın ilâhi emri ile kaybedilen zavallı Taitu'm, ¹⁰
 Han Beyimin ¹¹ Kaşbuu mühürü¹¹nü elbisemin kolunun içinde taşır
 vaziyette çıkageldim,
 Bütün düşmanlarımın için-

59 den (onu) bıçaklayarak,
 Buğa Temür Çingsang (ile) savaşılarak meydana getirdim,
¹ Han Beyimin altın soyundan ¹² hanlık tahtı² için onbin nesil idâme etsin,
 Şaşkınlığımdan kaybettim zavallı Taitu'mu,
 Evimi terkettiğimde ³ dinin değerli kanunları³nı da terkettim,
⁴ Bu zamanda ⁴ zeki ⁵ (ve) bilgiç ⁶ Bodhisatva'lar benim için karar versin,
⁷ Gelecek zamanlarda ⁷, dolaşırken gelirsem Çinggis Kağan'ın altın
 soyundan olayım,
 Bundan sonra, 29 yaşındayken, 4. yılda, Köpek yılında (1370) İng Çing
 [Çang] Bu [Pu] adlı kalede öldü ⁸.

Kubilai Seçen Kağan'ın Taitu'da yerleştiği zamandan, Ukağatu
 Kağan'a kadar, denir ki, ⁹ bir yüz yıl üzerine beş yıl altı ay ⁹ orada ikâmet
 ettiler (ve) sonra kaleyi kaybettiler.

O idâre düşürüldüğü zaman, Ukağatu Kağan'ın hatun¹⁰ u Kōnggirad
 [Kōnggirud] üç aylık hâmile idi. Bu hatun bir fiçî¹¹nin içine saklandı (ve)
 geride bırakıldı. Bu fiçîya Çinliler “kang (gāng)”, Moğollar “butung” der.
 Bu hatunu Çinli Cüü [Cusu] Kūngkuua [Kūngkua/Kungkuwa] Kağan
 aldı (ve) tahta

⁹ Moğ. *bodisong*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *kan tengri-yin cayağa-bar aldabai kayıran dayıdu-yi*.

¹¹⁻¹¹ Moğ. *kaşbuu tamağa; tamağa için bkz. § 37/1*.

(59) ¹⁻¹ Moğ. *kan ecen-ü altan uruğ-tur*.

²⁻² Moğ. *kan oron*.

³⁻³ Moğ. *erdeni saçın nom*.

⁴⁻⁴ Moğ. *tere çağ-tur*.

⁵ Moğ. *gegen*.

⁶ Moğ. *bilig-tü*; krş. ET. *bilig* “Bilim, bilgi, ilim”, *biliglig* “bilgili”, *bilgüçi* “bilgin, bilen, üstad” [EUTS. 42].

⁷⁻⁷ Moğ. *koyitu çağ-tur*.

⁸ Moğ. *tengri bolba*.

⁹⁻⁹ Moğ. *nige çağın cil degere tabun on cirğuşan sara*.

¹⁰ “Kraliçe” yerine, olduğu gibi alındı.

¹¹ Moğ. *butung*.

60 çıktı. Bu hatun (şöyle) düşündü: “Karnımdaki çocuk eğer yedi ayın sonunda doğarsa, düşmanın çocuğu diyerek terkedilecek. (Eğer) on ayda doğarsa, hiç bir kötülük yapılmayacak (ve) Kağan kendi çocuğu bilecek.” Böyle diyerek durmadan dua etti: ¹“Benim babam Tanrım ¹, üç ay ekleyerek on ay yapmada merhamet ² (ve) keramet ³ göster.” Tanrı merhamet etti (ve) onüçüncü ayda (bir) erkek çocuk doğu. Kungkuua Kağan’ın Çinli hatunu (bir) erkek çocuk doğurdu ⁴. Kungkuua Kağan rüyasında tartışan iki ejderha gördü. Sağ tarftaki ejderhanın, sol taraftakini dövdüğünü gördü. Falcı ⁵ya: “Benim rüyam iyi mi? Kötü mü?” diye sordu. Bu falcı: “Onlar iki ejderha değil, senin iki çocuğun. Sağ taraftaki Çinli hatunun oğlu. Sol taraftaki ejderha Monggöl hatunun oğlu. (O), sizin hanlık tahtınıza oturmak istiyor.” Falcının bu sözleri üzerine Kungkuua Kağan ayırım yapmaksızın şöyle dedi: “Şimdi benim veliahtım olmakla beraber, annesi (bir) düşman hatunu; eğer ondan doğan oğlum hanlık tahtına oturursa, (bu) kötü olur.” (Onun) hanlık

61 sarayından ayrılmasını sağladı (ve) Set ¹’in dışında ² Köke Kota ², yı inşa ettirdi (ve) oturması için ona verdi. Bundan sonra, Kungkuua Kağan büyük tahtta oturmaya devam etti (ve) otuzbirinci yılda öldü. Çin hanlarının ilki Kungkuua Kağan idi. Sonra oğlu Çakuya [Çakun/Çakura] kağan, hanlık tahtına oturdu (ve) dört yıl olduktan sonra, Konggirad hatun’un oğlu Yunglo [Yünglo] Kağan, birkaç arkadaşını, dağların güneyindeki Üçiyed halkından 6000 kişiyi, suyun (ötesinden) 30.000 Gürçid halkını (ve) ³ kara Set’in Çinlileri ³ni aldı, kuvvetlerini bir düzene soktu (ve) geldi. Çinli Kungkuua Kağan oğlu Çakuya Kağan’ı yakaladı (ve) onun boynuna bir ⁴ gümüş mühür ⁴ bastırarak kovdu.

(60) ¹⁻¹ Moğ. *tengri eçiğe minu*.

² Moğ. *örüsiyen*.

³ Moğ. *soyurka*; krş. ET. *soyurkamaq* “takdim etmek, sunmak” [EUTS. 209].

⁴ Moğ. *töröbe*. krş. DLT. *törümek* “yaratılmak” (III, 262); *törütmek* “yaratmak; bir şey takdir veya ıslah edilmek” (II, 303).

⁵ Moğ. *iruçin*.

(61) ¹ Moğ. *kerem*.

²⁻² Mavi *Kale*.

³⁻³ Moğ. *kara kerem-ün Kitad ulus*.

⁴⁻⁴ Moğ. *mönggün tamağa*.

Ona kuvvetlerini verdiklerini söyleyerek ⁵ dağların güneyi⁵ndeki 6.000 Üçiyed halkına üçyüz tayitu ⁶, Cürclid halkına 1.600 tayitu bağışladı. Yunglo Kağan otuz ikinci yılda öldü. Kungsi

62 Kağan bir yıl hükümdarlık etti.

Santa [Şanta] Kağan on yıl hükümdarlık etti.

Cingtung [Cingtüng] (Kağan) onbeş yıl hükümdarlık etti.

Çingkuua Kağan yirmiüç yıl hükümdarlık etti.

Kungci [Kunwngçi/Kyingçi/Kwangçi/Kuningçi] (Kağan) onsekiz yıl hükümdarlık etti.

Cingta (Kağan) onaltı yıl hükümdarlık etti.

Citing [Citung] Kağan kırkaltı yıl hükümdarlık etti.

Lungçin Kağan altı yıl hükümdarlık etti.

Wali [Wanli] Kağan kırkaltı yıl hükümdarlık etti.

Tawasun [Tişun/Tayisun/Tayasun] bir ay hükümdarlık etti.

Dayiming'in maiyetinden Tinçi Kağan yirmialtı yıl hükümdarlık etti.

Kungkuua [Kuunsatu/Kungkuwa/Kungku] Kağan'dan sonra, Tinçi Kağan'a kadar 257 yıl hükümdarlık ettiler.

Toğon [Tokon/Toğugan/Tokuğan] Temür Kağan'ın oğlu Bilg-tü Kağan, aynı yıl, Köpek yılında, İng Çing adlı kalede, büyük tahta oturdu. Dokuzuncu yılda, At yılında (1378) öldü.

Aynı At yılında, Uşgal Kağan büyük tahta oturdu. Onbirinci yılda, Ejderha yılında (1388) öldü. Ondan sonra, aynı yıl, Corıgtu Kağan büyük tahta oturdu. Dördüncü yılda, Koyun yılında (1391) öldü.

63 Bundan sonra, Köpek yılında (1394), Elbeg Nigülesügçi Kağan büyük tahta oturdu. Elbeg Kağan avlanırken ¹, öldürülen bir ² yabani tavşan²ın kar³a damlamış kan⁴ını gördü. Elbeg Kağan dedi ki: "Kar gibi beyaz (ve) yanakları kan gibi kırmızı güzel ⁵ (bir) kadın var mıdır?" Oyirad'lı Kuşai Dayuu [Dawu/Dayu] dedi ki: "Bu renkte (bir) kadın var!"

⁵ Moğ. *ölke*; Çağ., Osm. *ölke* "Gegend, Land, Vaterland, Provinz, Herrschaft, Reich", Osm. *ülke*, Doğu-tü. *ölki* "Umgegend, Kreis". < Moğ. (Kow.) *ölke* "côté méridional" [EWT. 371 b].

⁶ = mükâfat.

(63) ¹ Moğ. *abalacu*; krş. ET. *ab* = *av* [EUTS. 1]; OT. *aw*, *av* "av" [DLT. I, 32, 81], fazla bilgi için bkz. § 39/6.

²⁻² Moğ. *taulai*.

³ Moğ. *çasu(n)*.

⁴ Moğ. *çisun*.

⁵ Moğ. *ğooa*, bkz. § 7/10, 9/3.

Sordu: “Kimdir o?” (Kuuḡai dedi ki): “Onu görmeyebilirsiniz.” (Kağan) “Onu göreceğim!” deyince, Kuuḡai dedi ki: “Size söyleyeceğim. Oğlunuz Karkuḡ Dügüreng Temür Kung Tayici’nin karısı, gelininiz Ölcei-tü goa [gowa] Bigiiçi [Bigici/Bigençi/Bigiyeçi/Bigiçi], bu güzelliكتedir.” Elbeg Nigülesüḡçi [Nigüleseḡçi] Kağan gelininin güzelliḡi için çok arzulu idi. Oyirad’lı Kuuḡai Dayuu’ya dedi ki: “Bana şimdiye kadar görmediklerimi gösteren sen; uzaktakini yakın eden sen; benim arzu⁷larımı tatmin eden sen, benim Dayuu’m git!” Kağan’ın emirlerine göre gitti (ve) Bigiiçi’ye dedi ki: “Senin güzelliḡini (ve) ihtişamını Kağan görmek istediḡini söyledi (ve) beni yolladı.” Bigiiçi öfkелendi (ve) dedi ki: ⁸“Gökle yer ⁸ birleşebilir mi?

Yüce Han’lar gelinlerini görür mü?

Oğlun Dügüreng Temür Kung Tayici ölmüş mü?

Kağan (bir) ⁹ kara köpek ⁹ mi olmuş?”

Bu sözlere

64 Kağan ehemmiyet vermedi. Oğlunu öldürterek gelinini aldı. Bundan sonra, evlerinden birisine geri döndü. Döndükten sonra, Kuuḡai Dayuu “Darḡan” ünvanını istemek için geldi. (Ona) Kağan’ın orada olmadığını söylediler (ve) o evin önünde oturup bekledi. Kung Bigiiçi bir haberci gönderdi. Dedi ki: “Kağan’ı bir müddet bekle, kendin gel!” Dayuu geldikten ve içeri girdikten sonra, Bigiiçi (bir) kadeh ¹ aldı (ve) dedi ki:

“Sen benim kötü ² beden³imi iyi ⁴ yaptın,
Sen benim küçük ⁵ bedenimi büyük ⁶ yaptın,
Sen benim adım Bigiiçi’yi Tayıḡu yaptın.”

⁶ Moḡ. *beri*.

⁷ Moḡ. *küsegse*; krş. ET. *küsenḡ* “istek, arzu, dileme, dilek” (Alt. Gr. 317; EUTS. 124), *küsemek* “İstemek, arzu etmek”, *küsedük* “istek”, *küsenḡig* “istenilen, arzu edilen” [EUTS. 123].

⁸⁻⁸ Moḡ. *tengri ḡacar*; *tengri* için bkz. § 4/1.

⁹⁻⁹ Moḡ. *ḡara noḡai*; *ḡara* için bkz. § 22/9. *noḡai*: Tar., Kzk. *noḡay* “in ostrussland lebender Tatar”, Krm. *noḡay* “Nogaier (auf der Krim und im Kaukasus)”, Yak. *noko* “sobaç’ya klička” [EWT. 354 a].

< Moḡ. *noḡai* (Kwb. 278) (>? Sam. *noko*)

(64) ¹ Moḡ. *ayaḡa*, bkz. § 36/2.

² Moḡ. *maḡu*.

³ Moḡ. *beye*.

⁴ Moḡ. *sayın*, bkz. § 1/21

⁵ Moḡ. *baḡa*.

⁶ Moḡ. *yeke*, bkz. § 25/6.

⁷ Tek ağızlı ⁷, ⁸ çift karınlı ⁸ kap⁹lardan birine ¹⁰ çift damıtılmış içki ¹⁰, diğerine su koydu. Suyu kendisi içerken, içkiyi Dayuu'ya verdi. (Onu) sarhoş ederek yere yıkılmasına sebep oldu. Tayici'sinin intikamını almak için, perdeleri aşağı çekti (ve) Dayuu'yu çift kişilik yatağına (ve) yastıkların üzerine yatırdı. Yüzünü tırmaladıktan (ve) saçını dağıttıktan sonra, Kağan'a (bir) haberci yolladı. Kağan bunu duyunca geldi, Dayuu kalktı (ve) kaçtı. Kağan onu kovaladı (ve) kavga ettiler. Kağan'ın ¹¹ küçük parmağı ¹¹ vurulup kopmuştu. Kağan Dayuu'yu öldürdü. Sırtının derisini Sünid'li Casin Tayibu adlı

65 birisi vasıtasıyla kestirdi (ve) getirip Bigiiçi'ye verdi. O, Kağan'ın kanı ile Dayuu'nun yağ¹ını karıştırdı (ve) yaladı. Bigiiçi dedi ki: "O, güzellikle meftun edilmişti." Oğlunu öldüren Kağan'ın kanını bir ² adak kabı²na koyarak, Bey'in hayatına kötülüğü getiren Dayuu'nun yağıyla karıştırdı. Bu, bir kadın tarafından alınan intikam değil midir? Öldüğümü düşünün, ne gibi bir keder olurdu? Kağan, Bigiiçi'nin kendisini aldattığını öğrenince, kendi kötülüklerini biliyordu (ve) üzülmeydi. Dörben Tümen'i, Dayuu'nun oğulları Batula Çingsang (ve) Ügeçi Kaşağa'nın kontrolü altına verdi. Altı yıl hüküm sürdükten sonra, Yılan yılında Oirad'lı Batula Çingsang (ve) Ügeçi Kaşağa, Elbeg Kağan'ı öldürdüler. Batula Çingsang (ve) Ügeçi Kaşağa, ilk defa olarak, Dörben Tümen Oirad'ı aldılar, (ve) Moğolların düşmanı oldular. Denir ki, Moğolların bütün idaresi Oirad tarafından devralınmıştı. Bundan sonra, aynı yıl, Toğuğan Kağan tahta oturdu. Dördüncü yılda, At yılında (1402) öldü.

66 Bundan sonra, Ului Temür Kağan büyük tahta oturdu. Onüçüncü yılda, ¹ Kaplan yılı¹nda (1410) öldü.

Bundan sonra, müteakip sene, Tavşan yılında (1411), Dalbağ [Dalbig/Delbeg] Kağan büyük tahta oturdu. 5. yılda, ² Koyun yılı²nda (1415) öldü.

Bundan sonra, aynı Koyun yılında, Oyaradai [Oyiridai/Oyiradai] Kağan büyük tahta oturdu. Onbirinci yılda, Yılan yılında (1425) öldü.

⁷⁻⁷ Moğ. *nigen amasar*. krş. *aman*, § 29/6.

⁸⁻⁸ Moğ. *kojar kebeli*.

⁹ Moğ. *kükür*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *araca*.

¹¹ Moğ. *siğeci*.

(65) ¹ Moğ. *tosun*.

²⁻² Moğ. *ögligen*.

(66) ¹⁻¹ Moğ. *baras (bars) cil*; *bars* için bkz. § 22/5, 28/3; *baras* için bkz. § 15/8, 41/10.

²⁻² Moğ. *konin cil*, *konin* için bkz. § 49/4.

Bundan sonra, aynı Yılan yılında, Adai Kağan büyük tahta oturdu.

Bundan sonra, Adai Kağan, uzun süredir devam eden husûmet sebebiyle Moğollarını aldı (ve) Oirad'ın ordu³su üzerine sürdü. Bu ordu gelirken, Ongniğud'dan Çağan Tümen'li Eseküi'ye düello yerine gitmesini söyledi. Kağan dedi ki: ⁴“Genç (bir) at kısa mesâfede süratli olmasına rağmen, yaşlı (bir) at uzun mesâfede koşucudur.”⁴

Sigüsütei [Sigüsitei] Bağatur Ong [veya: Noyan]'u gönderdi. Oirad'lı Kuyilinçi [Guyilingçi/Guyilinçi] Bağatur öne çıktı. Bu ikisi daha önceden ⁵can dostu⁵ydular (ve) dediler ki: “Eğer Moğollarla Oiradlar birbirleriyle savaşırsa, biz öne çıkacağız.” Kuyilinçi Bağatur: “Benim atışımda, birisi ⁶göğüs zırhı⁶ takmasa bile birşey farketmez.” dedi. Sigüsütei Bağatur: “Benim ⁷kılıç oyunu⁷mda, birisi başlık⁸

67 takmasa bile birşey farketmez.” dedi.

Birbirleriyle böyle konuştular.

Bundan sonra, beraberce döğüştüler. Moğolların Sigüsütei Bağatur'u ¹üç katlı göğüslük zırhı¹ giydi (ve) karacığeri ²hizasında ³demir bıçak³ kuşandı. ⁴Beyaz alınlı konur (bir) at⁴a binerek (ve) Qorlad'lı Olkui Mergen'in ⁵beyaz alınlı kara (bir) at⁵a binmesini sağlayarak, düello yerine

³ Moğ. *çireg*; Çer-ig: Uyg., OT., Leb. *çerig*, Çağ., Tar. *çerik*, Kar. T. *çeriw*, Kom., Osm. *çeri*, Kaz., Oyr., Tel. *çerü*, Şor. *çerig*, Yak. *seri*, Çuv. *şarô*, *şar* (Eski bulgar > Mac. BTLU 116 *sereg*; Uyg. > Moğ. Kwb. 427 *çerig*) [EWT. 105 a].

⁴⁻⁴ Moğ. *ürege morin kurdun bolbaçu, kögsin morin kolaçi bui-ca*.

⁵⁻⁵ Moğ. *anda*; Kom., Çağ. *ant* (> Çuv. Aşm. 1:256 *ant*), OT., Osmn., Krm. *and*, Kzk. *ānt*, Sarı-Uyg. *at* “klyatva”, Doğu-Tü. Tar. *an*; OT. *and-gar* “schwören lassen”. [EWT. 20 a].

~ Moğ. *anda*, (Kwb. 10) *andağar* “Schwur” (> Yak. *andağay*, *anda-gar*; Tung. Poppe 83 *andagī* “Genosse, Kamerad”).

⁶⁻⁶ Moğ. *kuyag*.

⁷ Moğ. *şabçılğan*.

⁸ Moğ. *duğulğa*; krş. ET. *tuğluğa* “Zırh” [EUTS. 252].

(67) ¹⁻¹ Moğ. *ğurban dabkır kuyag*.

² Moğ. *eligen*.

³⁻³ Moğ. *temür kürçe*.

⁴⁻⁴ Moğ. *kongğur kalcin morin*; *kongğur* için bkz. § 6/13.

⁵⁻⁵ Moğ. *kürenğ kalcin morin*; Tar., Tel., Şor. *küren* “braun”, Kzk. *kürön*, Kaz. *kören* “braun (von Pferden)”, Miş. *kören* “dunkelbraun” (> Çer. TLÇ 43 *küren*, *karen*), Çuv. *kören*, *kören* “schwarzbraun, dunkelbraun”, Süy. *küren* “koriçneviy”, Yak. *küren*, *kürün*.

< Moğ. (Kwb. 248) *küren* “dunkelbraun”,

~ Tü. *küzen* [EWT. 310 b].

doğru ileri çıktı. Oirad'lı Kuyilinçi Bağatur⁶ çift başlık⁶ giydi (ve)⁷ beyaz alınlı mavi (bir) at^{7a} binerek düello yerine ilerledi (ve) yerleşme bölgesi⁸ Boro Noğai⁸,nin yukarı tarafından döğüştüler. Kuyilinçi Bağatur, (Sigüsütei Bağatur'un)⁹ çift göğüs zırhı⁹nın (ve) bıçak¹⁰ının arasından (ve)¹¹ ön eyer kaşı¹¹nın üzerinden okunu attı. Böylece, arka eyer kaşını buldu. Sonra, Olkui Mergen, Kuyilinçi Bağatur'un atının¹² kara kulak¹²larının arasından vurdu. Sonra, Sigüsütei dedi ki: "Konur¹³ atımın gemi¹⁴ni bilin!¹⁵ Eğri kılıc¹⁵ımın¹⁶ keskin kenar¹⁶ını bilin! Denir ki:¹⁷ Senin neslinden olan birine tarafgir olma!"¹⁷

(Sonra)¹⁸ sekiz kenarlı çift başlığı¹⁸ ile başa çarpıp parçaladı. Bu kavgada Oyirad'ın üzerine üşüştüler (ve) Dayuu'nun oğlu Batula Çingsang'ı öldürdüler. Onun karısını

68 Kağan kendine aldı (ve onun) oğlu Toğuğan'ı Aruğtai Tayisi'nin¹ koyun (sürülerini) gütmek¹le vazifelendirdi. Oyirad'ın bütün idaresini Moğolların ellerine aldıkları söylenir. Adai Kağan, bundan sonra, özel bir toplantı² yaptı. Toğuğan [Toğugan] Tayisi koyunları güderken, toplantıdan dönen adamlarla karşılaştı. Toğuğan toplantıdan dönen iki adama sordu: "Toplantıda neler konuşuldu?" O adamlar şöyle diyerek alay ettiler: "Sen yoktun, onun için herhangi bir tartışma olmadı." O adamlar gittikten sonra, Toğuğan Tayisi başlığını çıkarttı: "Bunlar sizin sözleriniz değil, bunlar³ Tanrı'nın emirleri"³ dedi (ve)⁴ gökyüzüne (doğru) secde

⁶⁻⁶ Moğ. *dabkur duğluğa* (*duğulğa* | *duğalağa*). bkz. § 66/8.

⁷⁻⁷ Moğ. *köke kalcın morin*; *köke* için bkz. § 3/9.

⁸⁻⁸ *Boz Köpek*; *bora* için bkz. § 4/9. ET., Uyg. *boz* "grau", AH. *boz* "göyrenge, kır", OT. *bōz* "grau", Çağ., Trkm. *boz* "grau, aschgrau", Sarı-Uyg. *poz*: Sag. *poz-rak* "der Fuchs"

~ Moğ. (Kwb. 51) *bora* "grau" (> Tü. *bora*) [EWT. 82].

⁹⁻⁹ Moğ. *bügürge dabkur kuyağ*.

¹⁰ krş. not 3: *kürçi* | *kürce* | *kürçe*.

¹¹⁻¹¹ Moğ. *koyitu бүгүрген*.

¹²⁻¹² Moğ. *ğara çiginağ*.

¹³ Moğ. *kongğur*, bkz. § 6/13.

¹⁴ Moğ. *koşiğü*.

¹⁵⁻¹⁵ Moğ. *kotoğor ildün*.

^{16,16} Moğ. *ir*.

¹⁷⁻¹⁷ Moğ. *törü-tü törögsen-i tala buu ħara gele*.

¹⁸⁻¹⁸ Moğ. *Naiman tala-tu dabkur duğulğa*.

(68) ¹⁻¹ Moğ. *ğoni adu-*

² Moğ. *çigulğan*.

³⁻³ Moğ. *tengri-yin carlığ*; *tengri* için bkz. § 4/1. *carlığ* için bkz. § 25/3.

⁴⁻⁴ Moğ. *tengri-dür mörgübe*.

etti⁴. Aruğtai Tayisi karısına dedi ki: “Bu Toğuğan Tayisi iyi (bir) adamın soyundan. (Bir) insanın saçını taramak (ve) bedenini kaşımak onun şahsında gizlenmiş olmalı.” Onui Ağa dedi ki: “Şimdi görmediğin bedeni, gelecekte de görmeyeceksin.” bu sözler üzerine Toğuğan Tayisi dışarı çıktı. Dedi ki: “Bu sözler senin değil, onlar Tanrı’nın sözleri,” gökyüzüne doğru secde edip selâmladı. Bundan sonra, Unui Ağa⁵ [Toğuğan Tayisi’nin saçını tararken, Aruğtai Tayisi’nin küçük kardeşi]⁵ dedi ki:

69 “Bu Toğuğan Tayisi iyi (bir) adamın soyundan.¹ Onun saçını taramayı bırak (ve) boğazını tara¹. Yoksa onu kov!” Unui Ağa kızdı (ve) bu sözleri dinlemedi. Küçük kardeş tekrar dedi ki: “Eğer bu sözlerden şikâyet edersen, sonradan kellen için üzülme!” Bu sözler üzerine Moğol çocukları etrafını çevirdiler (ve) ağladılar; çağırımları üzerine sürü onları çevreledi,² köpekleri uludu². Kötü kehâneti Toğuğan Tayisi öğrendi (ve)³ gökyüzüne (doğru) secde edip (selâmladı)³. Bundan sonra, Toğuğan’ın annesi Hatun, Adai Kağan’a dedi ki: “Bana merhamet ederek, beni Hatun (= kraliçe) yaptın. Nasıl oluyor da oğlum Toğuğan [Toğon/Toğuğan/Toğon]’ın başkası tarafından çalıştırılmasına sebep oldun? (Onu) öldür (veya) buradan yolla!” Hatun’un bu sözlerini Kağan tasvip etti (ve) Toğuğan Tayisi’yi, Sayılamuçin [Silamucin] ve Sayımuçin [Silmiçi] adlı iki elçiyle birlikte, kendi topraklarına geri yolladı. Toğuğan Tayisi geri geldikten sonra, Oyırad, Ügülerün [Ügüled/Ügülün/Ügeled], Bağatud [Bağatud-tan], Koyına [Koyıkada/Koyıg], bu dört tümen, (bir) toplantı yaptılar (ve) Toğuğan Tayisi’yi sorguya çektiler. “Moğolların

70 Kağanının, Tayisi’nin (ve) bütün halkın karakterleri (ve) temâyülleri nelerdir?” diye sordular. Toğuğan Tayisi dedi ki: “Moğolların Aruğtai Tayisi’si gittikçe yaşılanıyor. Her bir işi uyusukluk olarak düşünüyor.¹ Tipi değişti, düşünceleri değişmedi¹.² Hükûmeti idare eden bakanların dışarda kalmasına sebep oluyor².³ Savaş atı³na evinde biniyor.

⁵⁻⁵ Bu cümle G ve U nüshalarında vardır: *toğon tayisi-yin üsün-i [üsün inü] samlacu sağakuidur aruğ-tai tayisi-yin degüi inu.*

(69) ¹⁻¹ *üsün inü samlakui-ban buyicu kool-i inu samlacu. [boğazını tara, cümlesindeki “tara” kelimesini “kes!” olarak çevirdik.]*

²⁻² Moğ. *noğai inu ulicu.*

³⁻³ bkz. not 68: 4-4.

(70) ¹⁻¹ Moğ. *sağadağ inu kubilcu sanağan inu ese jodilcu.*

²⁻² Moğ. *törü medegeçi sayid-ıyan gadana sağulğanam.*

³⁻³ Moğ. *cebe-yin morin; cebe için bkz. T. Gülensoy, Cebe adı hakkında, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 257-265.*

Kıt bilgili adamların hükûmeti yönetmesini sağlıyor. Genç (bir) atın üzerinde gidiyor. Hükûmetin kontrolundan kaçanları vazifelendiriyor. (Onlar), buğra⁴sız deve⁵lere; boğa⁶sız öküz⁷lere; aygır⁸sız yıldı⁹ya; koç¹⁰suz koyun¹¹lara benziyorlar. (Eğer) benim sözlerime inanmıyorsanız, Ügeçi [Ügçi] Kasağa [Kasğa/Kasağa/Kaşan] gibi olayım!” Moğol habercileri Silamuçin (ve) Sayimuçin’i (bir) oyunla aldattılar. Toğuğan Tayisi, Adai Kağan’a iyi atlar, ¹² zerdeva kürkleri ¹², ¹³ vaşak kürkleri ¹³ (ve) ¹⁴ iyi ticarî mallar ¹⁴ yolladı (ve) hududu geçerek ülke topraklarına girdi. Kağan onu gördü (ve) dedi ki: “Bu, Toğuğan Tayisi’yi kendi topraklarına göndermiş olmanın mükâfatı.” Silamuçin (ve) Sayimuçin, Oirad’dan hiç şüphelenmeden dediler ki:

71 “Toğuğan Tayisi, yorgun olduğundan haracınızı uzaktan yolladı. Burada yalnız bir gün geçirmek arzusundayız.” Kağan uygun buldu (ve) dedi ki: “Yabancıları şerefliendireceğiz,” günü orada geçirdi. Toğuğan Tayisi’nin ardından Dörben Tümen Oirad’ın ordusu çıktı (ve) Moğollara saldırdı. Toğuğan Tayisi aynı yerde Adai Kağan’ı aldı. Bunun üzerine Adai Kağan: ¹ “Anneni Hatun (= kraliçe) yaptım ¹, seni öldürmedim.” dedi. Toğuğan Tayisi dedi ki: ² “Annem kocasız mıydı? Ben babasız mıydım?” ² Kağan’ı öldüreceği sırada, Kağan dedi ki: ³ “Silamuçin (ve) Sayimuçin’in sözlerine inandığım için beni tek bir oku geri çevirmeden öldür.” ³

⁴ buğura, bkz. § 13/1.

⁵ temege(n); Kalm. temēn, Moğ. temege; ET. teve, Osm. deve, Kır. tüyö, tüö, Gold. tmé. [Kwb. 391 a]. ayrıca bkz. DLT. deve, devey, teve, tevey, tewe, tewi, téwi, tiwi.

⁶ buğa, bkz. § 39/4.

⁷ öker, bkz. § 49/2.

⁸ acırğa.

⁹ aduğu.

¹⁰ kuça; OT. (oğuz) koç, AH., Hts., Ma., Çağ., Osm., Krm. koç (> Mac. BTLU 110 kos); OT. koçuñar; AH., Hts., MA., Kom., Çağ., Doğu-Tü., Osm., Kar. koşkar, Oyr., Tel. koşkor, Kzk., Tar. koşkar, Bar. kockar, Krç. koşkar, Blk. kockar, Sarı-Uyg. kocğar.

~ Moğ. (Poppe 62) kuça “Hammel, kastrierter Schafbock” (> Oyr. kuça) [EWT. 274 a].

¹¹ konin, bkz. § 49/4.

¹²⁻¹² bulağa.

¹³⁻¹³ silüsü.

¹⁴⁻¹⁴ sayin ed tawar.

(71) ¹⁻¹ Moğ. eke-yi çin-u katun bolğaluğa.

²⁻² Moğ. eke min-u ere ügei biliü. beye min-u eçige ügei biliü gecü.

³⁻³ S., S. koyar-un ügen-dür ertegecü sağuğsağar nigen sumu ese qarıgılcu ükübesi bi gebe.

Aдай Қаған büyük tahtta 14 yıl oturduktan sonra, Oirad'lı Тоқуқан Tayisi'nin ellerinde, At yılında (1438) öldü. Denir ki, bütün Моғолларın idâresi Oirad tarafından alınmış. Bundan sonra, aynı yıl, At yılında Tayisung-Қаған ⁴ büyük tahta oturdu ⁴. ⁵ Қаған tahta çıktıktan sonra ⁵, Tayisung Қаған Ағбарчин Cinong ile birlikte ⁶ Minggan-ı

72 Қар⁶da Oirad'la bir toplantı düzenledi. Oirad, Minggan-ı Қар'a önce ¹ geldi. Қаған (ve) Cinong Al Қосігүн'da attan indi. Oirad'lı Esen Tayisi, Abtara Seçен, Satula Eketei, Қаған (ve) Cinong, Oirad'lı Alağ ² Темүр, Katan ³ [Қата] Темүр, Abburki [Ababurki], Tayitung, Тоғуған Күмeci [Күмчи] (ve) Lobasi [Obasi/Lobsi] ile beraberken, bütün bu tayisiler gece bin kişinin başında yürüyerek (ve) soğuk ⁴ (ve) rüzgâr ⁵ yaptılar. Моғолларın birçok adamını (ve) beygirini dondurdular. Қаған (ve) Cinong (bir) toplantı yaptılar (ve) dediler ki: "Oirad'lı Түмен ile anlaşmaya varacağız." Geç gelen Aoқан [Ақоқан]'lı Sentegчин Seçен, Қаған'ın meclisine sordu: "Gelmiş olan Oirad'lı tayisi'ler kimler?" Onun için teker teker saydılar. Sentegчин Seçен dedi ki: "Tanrının verdiği budur. Haydi bunları öldürelim (ve) büyük ordularına saldıralım." Қаған (ve) Cinong söylendiler (ve) onu azarladılar. Dediler ki: "Sen, ⁶ durduracağım!, diyeni azarlayan birisin." Sentegчин Seçен kızdı (ve) beyaz atının başını dürterek çekip giderken şöyle dedi: "Eğer bitireceksek, bitirelim; ne toplayacaksak toplayalım." Қағурчиг Tayisi,

73 Sentegчин Seçен'in sözlerini uygun buldu. Tayisung Қаған tekrar homurdandı (ve) dedi ki: "Eğer öleceksek hep beraber ölelim; eger yaşayacaksak hep beraber yaşayalım." Toplantıdaki Oirad'lılar geri döndüler. (Onlar) geri gittikten sonra, Tayisung Қаған'dan önceleri Құлан

⁴⁻⁴ Moğ. *yeke oro sağuba*.

⁵⁻⁵ Moğ. *қан орон сағуған қойына*.

⁶⁻⁶ "Sanag Seçен", s. 154'te: *Turuwan-u қара* olarak geçen bu yer adını Schmidt *Turufanu* şeklinde verir.

W. Heissig, "Bolur Erike", MS Monograph X, Peiping 1946, s. 82: *minggan қарату*.

"Meng Ku Yüan Liu", V, s. 35: *t'u lu fan chih ha la*.

(72) ¹ *urida*.

² *alağ*: Uyg., OT., Radl. *ala*, Trkm. *āla*, Yak. *ala*, Çuv. *ula*, Tar. *ali*, Soy. *altı*; Çağ., Doğu-Tü. *ala-bula*, Kaz. *ala-kōla*, Kzk. *ala-ğula*; Osm., Az. *ala-ca*, Kkır., Kaz. *ala-ça*; Tel. *ala-mık*, Şor. *alamdık*.

~ Moğ. (Kwb. 6-7) *alağ* "bunt"; Kalm. *al^oG bul^oG* [EWT. 15 a].

³ = Tü. *sert*.

⁴ *küiten*.

⁵ Moğ. *salkin*, krş. ET. *salkım* "soğuk" [EUTS. 195].

⁶⁻⁶ Moğ. *tengri-yin ögkü ene bui-ca*.

Karağa isimli atı alarak (ve) (bir) zırh çalarak, kaçıp Ağbarçin Cinong'a katılan Alağçıgud'lu Çağan'ı, Kağan istetti. Cinong onu terketmedi. İnağ Çağan tahrikkâr konuştu. Cinong Kağan'a sordu: "Keçi¹ ne zaman içeri girer? Bir karaca² ne zaman av dairesinin içine girer?" Kağan kızdı (ve) dedi ki: "İçeri giren keçi aptal³dır. Soruyu soran Ağbarçin Cinong aptaldır." Bu sözleri duyunca: "Durum benim aptallığımı bilmemeleri yüzünden değil!" Cinong böyle dedi. Bundan sonra (Kağan), İnağ Çağan'ı yavaşça oradan uzaklaştırdı. Ağbarçin Cinong (bir) iç çekti (ve) dedi ki: "Seni ağabey⁴im olarak kabul etmiyorum." Daha sonra Oirad'a doğru ayrılacağı zaman, Kağurçig [Kağurçağ] Tayisi dedi ki:

"Denir ki:

O ki, evlilikten olan akrabalarını korur, başarılı olamaz;

O ki, kan bağı olan akrabalarını korur, başarılı olamaz;

Eğer birisi yabancıları korursa başarılı olamaz;

Eğer birisi yurttaşlarını korursa, başarılı olur.

Azametli Kağan olmuş (bir) insanı düşük seviyeli yapmak,

Baş olmuş (bir) insanı kuyruk yapmak zor olur."

74 O, bu kadar söyledi fakat diğeri buna katılmadı. Ağbarçin Cinong, Ordos'lu Katan Temür'ü (ve) Yüngsiyebü'lü Nekei Temür'ü Oirad'a haberci olarak gönderdi (ve) dedi ki: "Ağabeyim Tayisung Kağan'dan ayrıldım. Dörben Tümen Oirad'la birleştim. Bu sadece Kağurçağ Tayici'nin gevezeliği değil midir? Kağurçağ Tayici (ve) Sentegçin Seçen'i öldüreceğim," Oirad hem fikir olmadı. Abtara Seçen yumruğunu sıkmış vaziyette oturuyordu. Dedi ki: "O bir çocuk; o ne bilir?" Oirad'lı liderler¹ ve subaylar² dediler ki: "Cinong, eğer sen bizimle barış içinde olmak istiyorsan; Cinong, sen, Kağan olacaksın. Bize kendi lâkabımız Cinong'u ver. Eğer bizim bu sözlerimize katılıyorsan (ve) eğer bizimle barış içinde birleşirsen, biz de seninle birleşeceğiz." O haberciler geri döndüler (ve) Cinong'a liderlerin (ve) subayların (bütün) sözlerini naklettiler. Cinong tasvib etti (ve) ağabeyi Tayisung Kağan'ı bırakarak karşı tarafa geçti. Sonra Cinong, ordusunu Oirad'la birleştirerek ağabeyinin üzerine yürüdü. Birlikler ateş³lerini yakacakları zaman,

(73) ¹ oğono.

² eber.

³ teneg.

⁴ ağa, bkz. § 4/8

(74) ¹ tayisi.

² noyad, teklik şekli: noyan, bkz. § 57/3.

³ gal.

75 Cinong dedi ki: ¹ “Benim ağabeyim Kağan korkaktır ¹. Ordunun askerleri adam başına on ateş yakınlr.” Onları yaktılar. Sonra, Tayisung’un gözcüler²i Oirad (ve) Cinong’un ordusunu gördüler (ve) Kağan’a rapor ³ ettiler. Kağan bunun üzerine: “Ben kendim bakacağım” deyip geldi (ve) baktı. Dedi ki: “Böyle ateşler varsa, ⁴ Tanrı’nın yıldızları ⁴ toprağa düşüyor demektir. Nasıl muzaffer olabiliriz?” Tayisung Kağan birkaç arkadaşını, kızlarını (ve) oğullarını alarak Kerülen’e kaçtı. Evvelce, Çibder’in kızı Altai Katun’un Taraçin’li Kaçığai ile ilişkisi olmuş olduğunu ileri sürerek Kaçığai’yi öldürmüş (ve) hatununun burnu⁵ndan (ve) kulak⁶larından işaretler kesmişti. Karısının aile⁷sine, Korlad’lı Çibden’e doğru gidiyordu. Sartagül kabilesinden Küçüng [Küçüg/Küçüng] adlı biri, aklını kullanarak gümüş bir tepsi⁸’yi çaldı. Kağan tepsinin kaybolduğunu biliyordu (ve) dedi ki: “Göndereceğim sadık bir adam kimdir?” Bunun üzerine Küçüng, Kağan’a haber verdi: “Ben gideceğim!” Kağan bindiği kara atından indi (ve) ona verip yolladı. Gümüş tepsiyi alan Küçüng, Cinong’a döndü (ve) isyan

76 çıkardı. Kağan Çibden [Çebden]’in yerine vardı ve boşandığı ¹ hatununa misafir oldu. Çibden dedi ki:

- ² “Karukura [Karağura/Kargura/Karguk]’nın kuzeyi evvelce sıcaktı; ²
³ Şimdi, nasıl soğuk hâle geldi? ³
⁴ Hatunun (kraliçenin) göğsü evvelce soğuktu ⁴
⁵ Şimdi, nasıl sıcak hâle geldi? ⁵
⁶ Altai Kağan’ın kuzeyi evvelce sıcaktı; ⁶
 Şimdi nasıl soğuk hâle geldi?
 Kızım Altağan [Altağan/Altağana/Antağan]’ın göğsü evvelce soğuktı;

(75) ¹⁻¹ Moğ. *ağa min-u kağan ağulıkaı bui*.

² *kaşağulçin*, krş. § 57/4: *karacu*; § 40/2: *kaşağul*.

³ Moğ. *üge kele*.

⁴⁻⁴ Moğ. *tengri-yin odo*.

⁵ Moğ. *çiken*.

⁶ *kaabar*.

⁷ *törküm*.

⁸ *tuğu*.

(76) ¹ *karıgan*.

²⁻² Moğ. *karıkuna-yin aru urida kaşağun bile*.

³⁻³ Moğ. *yakin küiten bolda*.

⁴⁻⁴ Moğ. *katun-i öber urida küiten bile*.

⁵⁻⁵ Moğ. *edüğe yakin kaşağun bolba*.

⁶⁻⁶ Moğ. *Altai kağan-i arzu urida küiten bile*.

Şimdi nasıl sıcak hâle geldi?

Bir kimse, bir otlakta, çimeni kalmadığı zaman oradan ayrılmak için mi yerleşir?

Bir kimse, güzel olmadığı için terkedilen bir eşi alır mı?"

Tayisung Kağan'ın üç oğlu vardı. En büyük oğlu Mönggülei [Mönggelei/Mongkalai] Tayici daha önce ölmüştü. Bundan sonra Kağan, iki oğlu İli (ve) Dili [Düli/Deli]'yi (ve) iki arkadaşı Korlad'lı Ağbolad [Ağbolad] (ile) Bağbolad [Bağabolad/Bağabolod]'ı yakaladı. Maymun yılında (1452) bu beşi (ve) Tayisung Kağan, Orçin-u Çiker'de, Korlad'lı Çibden'in ellerinde öldüler. O, 15 yıl hüküm sürdü. Ağbolad (ve) Bağbolad'ın ağabeyi Mendü Örlög, (gece) bir oba⁷da konakladı⁸.⁹ Kulağan (ve) Karağan [Karğan] isimli iki atı gaipden haber verircesine kişneyerek ayaklarıyla toprağı eşiyorlardı⁹. At-

77 ların kişnediğini farkedenden Mendü Örlög dedi ki: "Bu çeşit belirtiler, kötü insanlar harekete geçtiği zaman olur." Mendü Örlög sabah kalktı. (ve) Kağan'a aceleyle hareket etti. O varmadan önce, Kağan'ı iki genç kardeşiyle¹ birlikte öldürdüler. Mendü Örlög bir kardeşini Kağan'ın başına yastık yaptı, diğerini de Kağan'ın ayağına yastık yaptı (ve) onu gömdü. Ondan sonra, birkaç arkadaşının başında olarak Çibden'e saldırdı (ve) intikamını aldı. Ondan sonra, Oirad özel (bir) toplantı yaptı (ve) meseleleri tartıştı. Dediler ki: "Kendi akraba²larını düşünmeyen bir kişi, bizim soy³umuzu düşünür mü? Kendi memleketini düşünmeyen bir kişi bizim

⁷ ayıl.

⁸ *konuğsan acuğu*; krş. ET. *konğu* "ikâmet yeri, konut, konak", *konmak*, "konmak, geceleme, geceyi bir yerde geçirmek" [EUTS. 181]; ayrıca bkz. DLT: *konat* "birbirlerine yanaşan, toplanan insan kümesi" (I, 357); *konat-* "kondurmak, oturtmak" (II, 313); *kon-* (I, 319; II, 331; III, 184, 185); *konuğ* "misafir; ruh" (I, 45, 46, 85, 332, 384, 517; II, 312); *konuğla-* (III, 339, 347); *konuğlaş-* (II, 258); *konuğluğ* "konuk sahibi olan" (I, 498); *konuğluk* "misafirlik" (I, 274, 504); *konum* "yurt, konulan yer, konak" (I, 114; II, 103, 313).

⁹⁻⁹ Moğ. *kulağan karğan nere-tü koyar mori inü cönglecü sanağa aldan gacar çabçılacu bayıba*.

(77) ¹ Mendünün kardeşleri.

² *töröl*, krş. *töröbe*. § 60/4; *törü*. § 30/2.

³ *çola*. * *çola*: Tel. *çolo* "Beiname", Şor. Kç., *çola* "Name, Wort, ..." Kız. *çolo* "Titel", Soy. *çola*, Sag., Koyb., Şor. *çola* "Zuname, Titel", Yak. *çolo* (> Kam. Joki 272-4 *çolo* "Karagasse")

< Moğ. (KWb. 429) *çola*; Kalm. *tsol* "Titel, Ehrenname" ~ (veya >) Ma. *çolo* ~ Kore. (SKE 40) *çol-o* "military rank"

<? Çin. [EWT. 115 a].

memleketimizi düşünür mü? Kendi ismini düşünmeyen bir kişi, bizim ismimizi düşünür mü? Kendi ateşine su koydu, bizim ateşimize yağ koydu. Bu Cinong kime karşı iyidir?”

Onu öldürmek için bir suikast hazırladılar. Bunun üzerine Oirad'ın bakanları (ve) subayları Cinong'a dedi ki: “Sen, Cinong, Sana Kağan olacağını söylediğimiz (ve) senin bizim Esen Tayisi'mize Cinong ünvân³ını ihsân edeceğin doğru değil mi? (Sana)

78 Cinong Kağan ünvânını sunacağız. (Sen), Cinong ünvânını bizim Esen Tayisi'mize ihsân et. Bir şenlik² düzenlediler (ve) Cinong'u davet ettiler. Oirad, çadır²ının içine derin bir çukur³ kazdı (ve) çukurun üzerine⁴ keçe halı⁴ yaydı. Cinong'u⁵ küçük tüyleri olan⁵ 33 adamın, ⁶ kuş tüylü⁶ 44 adamın, ⁷ küçük sancakları olan⁷ 61 adamın başında bir kapı⁸dan içeri aldılar (ve) ikinci (bir) kapıdan dışarı yolladılar (ve) çukur dolana kadar onları öldürdüler. Buradan şu deyim gelir:⁹ “Beylerin ölümü toplantıda, köpeklerin ölümü geçitte.”⁹ Bunun üzerine Karguçug [Kakurçig/ Kağurçağ/Kara kuçuğ] Tayici, arkadaşı Nağaçu [Nağacu/Nağçu]'ya dedi ki: “Şimdi çadırdan içeri giren Cinong (ve) ¹⁰ büyük, küçük prensler ¹⁰ acaba şimdi ne yapıyorlar?” Nağaçu gitti, baktı (ve) geri gelip dedi ki: “Cinong'u ve diğerlerini görmedim. Çadırın sol tente kenarından kan ¹¹ akıyor.” Bunun üzerine Karguçug Tayici dedi ki: “Eğer birisi gelip de ‘bırakın uyuyayım!’ derse, bırakın uyusun. Eğer dese ki ‘bırakın öleyim!’, bırakın ölsün.” Nağaçu, bir arkadaşını da yanına alarak kayalık¹²larda

(78) ¹ *kurim*; Sarı-Uyg. *kurım*, *kurum*, *kurımı*, *kurumu* “molitva”, Yak. *kurum* “kalim”, “svad’ba, svadebniy pir”, *hurim* “prazdnestvo, pir, savad’ba podini” < Moğ. KWb. 199) *kurim* “Versammlung”. [EWT. 303].

² *ger*; Kalm. *ger* “zelt, jurte, haus; familie, heim; haus, futteral”, Moğ. *ger*, Tib. *gur*, u ? Kır. *kürk*, *kö* “hütte” [KWb. 134 a].

⁴ *nükè*. Kalm. *nükè* “loch. öffnung, mündung”, Moğ. *nüken* [KWb. 282 a-b]

⁴⁻⁴ Moğ. *toloğ esegei*; Kalm. *tołG* “filzdecke, filzstück”, Moğ. *toluğ*; Çağ. *tolağ* “fusslappen” (KWB. 399 a).

⁵⁻⁵ *örbelge-ten*.

⁶⁻⁶ *odağa-tan*.

⁷⁻⁷ *kikiri-ten-i*.

⁸ *egüde*.

⁹⁻⁹ Moğ. *noyad-un ükül çiğulğulğan-dur noğai-yin ükül kang-du*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *yeke bağa noyad*; *yeke* için bkz. § 25/6. *bağa*: Kalm. *bag^b* “klein, jung” [Moğ. *bağa* > Kır. *bağal-tai*; ? Skrt. *pāka* “junges tier, kind”] (KWb. 28 a); *noyad* için bkz. § 57/3: *noyan*.

¹¹ *çisun*.

¹² *kada(n)*.

(bir) barınağa yerleşti. Kayalıklardaki geçit¹³teki bir yol¹⁴dan¹⁵ çift zırh¹⁵ giyen biri gelince,

79 Nağaçu çift zırhtan vurdu (ve) o adam sallanıp, arkasında oturan adamla beraber yere düştü. İkinci sefer, ¹ üç kat zırh¹ giyen (ve) elinde kargı²sı olan biri geldiğinde, Nağaçu: “Ben yapamam, sen vur!” dedi. Karguçuğ Tayici³ yeşil, boynuz başlı bir okla vurdu³. (Ok), üç katlı zırhı delip gömüldü. O adam da sallandı (ve) düştü. Onları arkasına alarak Nağaçu dedi ki: “Eğer canlı kurtulursak, yürümenin fayda⁴sı yok. Bu Oirad’dan at çalalım.” Böyle diyerek gitti. Esen Tayisi, rüzgâr⁵a karşı⁶ kolsuz palto⁶suyla ateşi çevrelemiş bir şekilde oturuyordu. Yerde yatan adamların üzerinden atlayarak içeri girdi. Ermeg [Eremeg] Sirguğçi [Sirguğçin] isimli kısrağ⁷ı (ve) Kurdun Kula isimli aygır⁸ı çözmeye gittiği zaman ‘düng düng’ [düg düg / dub dub] diye bir gürültü duydu. Baktığında kimseyi göremedi. Atları çözdü, birine bindi, diğerini yedeğine alıp gidiyordu ki yine ‘düng düng’ diye bir gürültü duydu. Dönüp baktı, kimse yoktu. Korku içinde çarpan yüreğ⁹inin gürültüsü olduğunu biliyordu.

¹³ *ķabçigai*.

¹⁴ *cam*.

¹⁵⁻¹⁵ Moğ. *ķoyar dabķur ķuyag*.

(79) ¹⁻¹ Moğ. *ķurban dabķur ķuyag*.

² *cida*; ET. *cida* “süngü, mızrak, cida” [EUTS. 61;] Uyg. (Çin.), Tel. *cida*, Kaz., Kar., Krm., Oyr., Tel., Leb. *cida* (> Çuv. *çît*), Çağ., Doğu-Tü., Tar. *cida*, Kzk., Kç., Şor. *cida*, Sag., Koyb., Hak. *sida*, Yak. *sitâ*, *satâ*; Tel., Kmd. *cida-ñi*, Kar. T. *çidayal*; Oyr., Tel., Leb. *çidal*; Tel. *çida-mal*, *çida-mul*.

< Moğ. (KWb. 436) *çida* “können, vermögen, Kräfte haben”

< (Poppe 15) * *tida* [EWT. 106 b-107 b].

³⁻³ Moğ. *noğona coroğa-bar ķarbuba*.

⁴ *tusa*; krş. ET. *tosu* = *tusu* = *tuзу* “fayda, semere, kazanç”; *tusul-* faydalanmak”, *tusuluğ* “faydalı” [EUTS. 254].

< Moğ. *tusa*. [EUTS. 254]

Buna karşılık Räsänen’e göre: Uyg., OT., IM, *tusu*, Hak., Oyr. *tuza*, Soy. *duza*, Yak. *tusa*; KB. *tusul-l* (> Moğ. KWb. 412 *tusa* “Hilfe, Nutzen”) [EWT. 501 b].

⁵ *salkin*, bkz. § 72/5.

⁶⁻⁶ *cangçi*.

⁷ *gegüü*.

⁸ *acirğa*; Kalm. *acrğp* “hengst”; Moğ. *acirğa*; Tu. *aderga*; ET. *adğır*, Koyb. *askır*, Kaz. *ayğır*. [KWb. 2 b].

⁹ *cirüken*; Uyg., KB., OT., Kom., Çağ., Osm., Tel. *yürek*, Krç. *cürek*, Blk. *žürek*, Kkır., Oyr., Bar. *yürök*, Kaz. *yörek*, Yak. *süreğ* (> Moğ. KWb. 289-4 *cirüken* “Herz, Mut”)

< *yür* “in Bewegung sein”

Vgl. Çuv. *çôrĕ* “Herz” [EWT. 213 b].

Sonra ¹⁰ asker kulübesi¹⁰ndekiler sordu: “Kimsin sen?” Cevap şöyleydi: “Ne kadar uyanık adamlarısınız siz!”

80 Moğolların Karguçuğ [Kağurçağ/Kakurçağ/Karakuçuğ] Tayici’si (ve) Nağaçu’sudurlar. Yakalayın onları!” Asker kulübesinin üzerinden atlayarak dışarı çıktı (ve) Karguçuğ Tayici’nin yanına geldi. Nağaçu seslendiğinde hiç ses çıkmadı. Karguçuğ kaçmış. Sonra Nağaçu seslenerek yanına geldi. Nağaçu: “Niçin kaçtın?” diye sorduğu zaman Karguçuğ dedi ki: “Kaçtım, çünkü eğer Oirad seni yakalayıp gelseydi, beni onlara gösterebilirdin.” Getirdiği iki ata binerek uzaklaştılar. Atlarını Kutuğ-tu-yin Kulusun¹da ¹ ipek ip¹le bağlarken, bir tilkinin izini süren iki adam gördüler. Kaçmışlardı. Karguçuğ Tayici gizlice küçük bir geyik ² vurduğu zaman, eyersiz atla gidiyorlardı. Karguçuğ geyiğin böğür³lerini eyer⁴, et⁵ini zahire⁶ yaptı. Tongmoğ [Tomoğ]⁷’lu zengin⁷ bir adamın evine geldiler. Zengin adamın kardeşi dedi ki: ⁸ “Bu adamların göz⁸leri ateşli⁹. Onlarla arkadaş olmadan onları öldür.” “Bir kimse başkalarıyla dostluk kuramaz mı?” diyerek onları öldürmedi. Ondan sonra, Nağaçu, Karguçuğ Tayici’ye dedi ki: “Niçin yalnız gidiyorsunuz? Oirad’a gidip, karını alıp sana vermek isterdim. Ben dönünceye kadar, bundan zengin

81 adama bahsetme. Kalabalığın yanında durma; çok vahşi hayvan öldürme.” Bunu söyledikten sonra Nağaçu, Esen Tayisi’ye gitti (ve) dedi ki: “Karguçuğ’u öldürdüm (ve) bunun işareti olarak da saç¹larını getirdim. Ondan sonra, zengin adam kızını Karguçuğ Tayici’ye verdi. Onlar

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *şireg-ün küriyen*; *cireg* için bkz. § 66/3; *şerig. küriyen*: Kalm. *küreē* “ring, lager, kloster (die zelte sind ringweise geordnet) hof” *tserigin küreē* “wagenburg des heeres, lager”; *sarin küreē* “mandhof”. [Moğ. *küriyen* > Tü., Ma., vgl. *kürd*≡]. (KWb. 247 a).

(80) ¹⁻¹ *torga*; Uyg., OT. *torku*, KB., Çağ. *torg*, Çağ. *torka*, Şor., Kzk. *torku*, Oyr., Tel. *torko*, Leb. *torgo*, Şor., Sag., Küer. *torga*, Osm. *turğu*, Sag., Kç., Koyb. *torgı*, Kzk. *torgun*, Yak. *torgo*, Soy. *torgu*.

= Moğ. (KWb. 402) *torga(n)*, “Seidentuch, Seide”. [EWT. 490 b].

² *ķabirğa*, bkz. § 41/5.

³ *emegel*; Kalm. *emēl* “sattel”, Moğ. *emegel*, vgl. Tu; Ma. *eñge:nu* id. [KWb. 121 a].

⁴ *mikan*.

⁵ *künesü*.

⁶ *bayan*; * *bây*: OT., Trkm., Yak. *bây* “reich”, Uyg., Çağ. *bay*, Oyr. *pay*; OT. *bay-u* “reich werden”; Çuv. *po:yan*, *pu:yan* “reich”; Sarı-Uyg. *pay-ar*.

= Moğ. (KWb. 29) *bayan* “reich”. [EWT. 56 a].

⁷ *nidün*.

⁸⁻⁸ Moğ. *ene kümün nidün-degen ğal-tai*.

(81) ¹ *temdag*.

avlan²ırken yirmi ³ yabani keçi ³ kaçmıştı (ve) Karguçuğ onları öldürdü. Fakat iki tanesinin kaçmasına müsaade etti. Diğerlerinin hepsini öldürdü. Sonra, tekrar bir avda, o zengin adamın kardeşi, kıskançlığından, 'bir hata oldu' diyerek onu öldürdü. Nağaçu vardıktan sonra, annesi ⁴, Esen Tayisi'yi aldatmak istercesine şöyle dedi: "(Eğer) Nağaçu gelirse, onu öldürecek misin?" Esen Tayisi dedi ki: "(Eğer) onu görürsem, et⁵ini yi⁶yip, kan⁷ını iç⁸eceğim!" Annesi dedi ki: "(Eğer) Karguçuğ'u öldürseydi, onu öldürecek miydin?" O dedi ki: "(Eğer) öyle ise, onu öldürmeyeceğim!" (Bunun üzerine) annesi, Nağaçu'nun Esen Tayisi'yi görmesini sağladı. ⁹Şanslı adam ⁹ bundan böyle yaşayıp gitti.

Bundan sonra, Esen Tayisi, Tongmoğ'a (karşı) ordusunu harekete geçirdi. Esen Tayisi o ordu ile beraberindeki Nağaçu'yu da aldı (ve) seferini yaptı. Nağaçu iki atıyla ordunun dışında at sürdü. Bunun üzerine, Oirad

82 Tongmoğ'a saldırdı. Nağaçu, Oirad'ın öncü koluna eşlik ediyordu. Bir (at) sürü¹sünü ganimet ² olarak Esen Tayisi'ye verdi. Bir gümüş kupa³yı (ve) ⁴ sincap derisi manto⁴yu saklayarak, (Esen Tayisi'nin) annesine verdi. Esen Tayisi kızdı (ve) dedi ki: "Bana gümüş kupayı vermedi!" Annesi dedi ki: "Anneni kıskanıyor musun? O, Karguçuğ'u öldürdü (ve) sana Ermeg [Ermeg/Aramağ] Sirguçin'i getirdi." Esen Tayisi, onu, sürüyü yakalarken gördüğünden dedi ki: "Nağaçu bir insan değil! O bir atmaca⁵!" Böylece Nağaçu'nun adı Aliya [Eliye] ⁵ ortaya çıktı. O zamandan sonra (adı) Eliye Nağaçu oldu. Esen Tayisi'nin kızı, Karguçuğ Tayici'nin karısı, Altan Bigiiçi hâmile⁶ydi. Oirad'lı Oboi Kocigir (onu) aldı. Oirad Moğollarının idaresini

² Tü. *avlan-* = Moğ. *ablacu*.

³ Moğ. *cegere guruğsan*.

⁴ *Esen Tayisi'nin annesi*.

⁵ *mikan*.

⁶ Tü. *ye-* = Moğ. *ide-*

⁷ *çusun*.

⁸ Tü. *iç-* = Moğ. *uğu-*

⁹⁻⁹ Moğ. *kesig-tü tümen*.

(82) ¹ *sürüg*, krş. ET. *sürüg* [EUTS. 214], DLT: *sürüg* (I, 389; III, 102).

² *olca*; Çağ., Kom., Kar. T. *olca*, Çağ. *olça*, Küer., Bar. *olco*, Şor. *olya*, Oyr., Tel. *olyo*, Tar. *ol'ya*, Kkır. *ol'yo*, Soy. *olça*, Koyb. *olça* (> Kam. Joki 245 *old'a*), Kmk. *olca*. < Moğ. (KWb. 285) *ol-ca* "Fund, Gewinn, Verteil, Beute (im Krieg)" < *ol* "finden" [EWt. 360 b].

³ *çara[çira]*.

⁴⁻⁴ Moğ. *keremün dağu* [*tuğu*].

⁵ *aliya*.

⁶ *sillağa-tai*.

ele aldıktan sonra Esen Tayisi, Sigüsütei Noyan'ı çağırttı. Sigüsütei Noyan ortaya otuz arkadaşıyla gitti. On arkadaşı ile birlikte muhteşem çadıra girdi. Esen Tayisi bir adam yolladı (ve) Sigüsütei'den Kuyılınç'ı öldürdüğü çelik⁷ kılıc⁸ını istetti. Sigüsütei onun kötü niyetini sezerek gelen adamın kafasını kılıcı ile kesmek üzere idi. (Fakat) Oluğu Mergen onu yakaladı (ve) onu öldürmesine müsaade etmedi.

83 Sigüsütei kılıcını bıraktı. O adam kılıcı aldı (ve) sordu. “(Bu) Kuyılınç'ı öldüren kılıçla aynı mı değil mi?” Sigüsütei: “Kılıç aynı, fakat sahib¹i değil!” dedi. Denir ki Oluğu Mergen, Sigüsütei Bağatur'u on arkadaşı ile birlikte öldürdü. Oirad'lı (bir) adam (bir) kuş² yakaladı (ve) ‘Bu ne cins (bir) kuş?’ deyince, küçük (bir) çocuk geldi (ve) dedi ki: “Bunun gaga³sı geniş⁴, pençe⁵si enli⁶, omuz⁷ları gittikçe ince⁸liyor (ve) kuyruğu⁹ sivri¹⁰. (Bir kimse) böyle (bir) kuşu ‘ütege’ kafes¹¹ine koyup, atmak için kullanır. Bu Kacir [Kacar] Derbed [Derbid] denilen (bir) kartalın yavrusudur.” O adam Esen Tayisi'ye gitti (ve) dedi ki: “Bu kuşu biz tanı¹²madık, fakat küçük bir Moğol çocuğu onu tanıdı!” Esen Tayisi dedi ki: “Bu çocuk¹³ zararlı¹⁴, tutun onu!” Sigüsütei Bağatur'un çocuğunu

⁷ Moğ. *bolod* = Tü. *polat/pulat* < Fars. *bolād*.

⁸ *ildü*.

(83) ¹ *ecen*; * *içi*, *iđā*: ET., İM. *idi*, Uyg. *idi*, *ie*, *ie*, *ige*, *i'e*, OT. *içi*; KB. *ide*, Sarı-Uyg. *ise*, Kız. *iz-i*, Çağ., Tar., Srt. *ege*, Çağ., Osm. *ige*, Az. *yıye*, Kmk. *iy*, Blk., Krç. *ıye*, Kzk. *īē*, Kaz. *ıye*, *ēye* (> Çuv. *ıya*, *ī*, *ēyye* “ein böser Geist”; Çer. TLÇ 27 *ıye* “Geist, Teufel”; Vog. TLW 42 *āyā* “böser Geist”; Osty. TLO 5 *āyā*), Soy., Hak. *z*, Koyb. *ī*, Eski Osm. *e-si*; Kar. *ye-si*, Osm. *ıs*; ? Yak. *iççi*, *irçi*, *ilçi* “Besitzer, Hirt” (? < *eb-çi* od. *iti-si*); Kmk. *ye-s* “Wirt”; Kmk. *ye-le* “herrschen” (< *ıye-le*)
~ Moğ. (KWb. 129-130) *ecen* “Herr, Herrscher”
(> Yak. *ecen*) < (Poppe, UJ 13: 114-120) * *edin*
~ Sinokore. (SKE 57) *e-cyen*. [EWT. 169 a-b].

² *sibağun*.

³ *aman*, bkz. § 29/6.

⁴ *yeke*, bkz. § 25/6.

⁵ *alaga*.

⁶ *aguu*.

⁷ *mörün*.

⁸ *sibtiğur*.

⁹ *segül*.

¹⁰ *sibtiğur*, krş. not 8.

¹¹ *küriyen*, bkz. § 79/10.

¹² Moğ. *tani-* = Tü. (CC) *tani-* “cognosimentum” (K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942, s. 234).

¹³ *kegüken* [*kegüüken/keüken*].

¹⁴ *adağ-tai*.

aradılar fakat bulamadılar. Şöyle diyerek haberciler yolladı: ¹⁵ ‘(Bu) yetim bırakılmış bir çocuk. (Eğer) kız ise saçını kesin, erkek ise boğazını kesin!’ ¹⁵ Habercileri gören

84 Solonggud’lu Sangkultai’nin karısı Karağçin Tayibuçin, Boluukai’ye kıpırdamamasını söyleyerek onu başaşağı edilmiş bir fıçıya kapatarak, üzerine ¹ kuru gübre ¹ boşalttı. Aldatıcı bir şekilde kendi oğlunu teslim etti. Onlardan biri: “Onu boğacağız!” diyerek çocuğu soydu (ve) boynuna bir kapan geçirdi. Arkadaşı: ² “O günkü çocuk tavşan sırtlı idi (ve) gözlerinde ateş vardı ². Bu, o (çocuk) değil, onu öldürme!” dedi. Gitmesine izin verdiler.

O haberciler geri döndükten sonra, Karağçin Tayibuçin çocuğa şöyle talimat verdi: “Senin gitmene izin vereceğim (ve) yollayacağım. Git (ve) de ki: ‘Büyük ³ bana vurdu, küçük ⁴ bana vurdu. Oirad’lılar kötü ⁵; babamı, anamı, ‘otoğ’ ⁶ (ve) ‘ayimag’ ⁷ ımı bilmiyorum. (Çünkü ben) küçükken alınıp götürülmüşüm.” Ondan sonra (onu) Oirad’lı İlacu Bayan’ın yanına yerleştirdi. (Ona) acıdı (ve) şöyle diyerek onu aldı: “Babanı (ve) anneni bilmiyorsun. Sen, biz Oirad’lıların soyundansın!” Karağçin Tayibuçin kocasına şöyle dedi: “(O bey) bizim soyumuzdan. (Onu) alıp Moğol

¹⁵⁻¹⁵ Moğ. *tere kaçimal-un üre bayınam. öken [ökin] bolosa üsün inu samla, nuğun bolkuyla kıool-i inu samla.*

(84) ¹⁻¹ *arğal.*

²⁻² *tere edür-ün kegüken taulai co-tai nüdün-degen gal-tai bile.*

³ *yeke*, bkz. § 25/6.

⁴ *bağa*, bkz. § 78/10.

⁵ *gem [genem].*

⁶ *otoğ*; * *ötağ*: ET., Rbg., Çağ., Doğu-Tü. *otağ* “Zelt”, Az. *otağ* “Zimmer”, AH., Çağ., Doğu-Tü., Tar. *otak* “Hütte aus Zweigen”, Çağ., Osm. *otak* “Zelt, Pavillon”, Çağ., Kzk., Kmk. *otau* “die neue weisse jurte des Bräutigams”, Blk. *otou* “Zimmer”, Krm., Osm. *oda* id.

~ Moğ. (KWb. 291) *otağ, otuğ* “Stamm, Gemeinde, kleinere Abteilung des Volkes.”

~ Tung. (Vas.) *otog* .

~? Fin. *vuota* “Tierhaut”; *vuode* “Bettstelle” [EWT. 366 b].

⁷ *ayimag*: Oyr. *aymak* “Volk, Geschlecht”, (Şor.) “Familie, Dorf”, (Tel.) “fremd, von einem fremden Volksstamm”, Yak. *aymağ* (> Vog. TLW 43 *aymağ*; Osty. Toiv. 5 *aymak*)

< Moğ. (KWb. 26) *ayi-mag* “Clan, Volksabteilung, Stamm” (> Ma. *ayman* “Volksstamm, Fremdvolk”) [EWT. 12 a].

topraklarına götürelim!” Sangkultai [Sangkultari]: “Yer çok uzak!” dedi (ve bu fikre) katılmadı. O: “Sen burada bekle, ben çocuğu alacağım.” dedi. En büyük oğlu Mağasi [Mağasiri]’yi yolladı; Boluğai’yi

85 çaldı, alıp getirdi (ve) küçük kardeşi Noyan Bolad Ong’a verdi. Noyan Bolad Ong dedi ki: “Ağabeyim, sen burada yokken (ülkeyi) gelenek¹lere ters yönettim. Sen ağabeyim geleneklere göre yönet!” ² Kara Sancağı ² (ağabeyinin) idaresine verdi.

Moğolların idaresini aldıktan sonra Toğuğan Tayisi, büyük töreyi zorlayarak (ve) beyin Sekiz Çadırının önünde secde ederek dedi ki: “Hanlık tahtını alacağım!”

Secde ederek Kağan oldu. Toğuğan Tayisi, Bey’in lûtfundan sarhoş olmuş bir halde, böbürlendi: “(Eğer) sen Suu-tu [Su-tu] Boğda isen, ben (de) Blessed Kağan’un soyundanım!” diye bağırarak (ve) çarparak çadırlara vurdu. Sonra tam dönüp baktığı zaman, Toğuğan Tayisi’nin burnu³ndan ağzından kan geldi. Sonra atının yele⁴sine sarılarak baktı (ve) dedi ki: “Neydi o?” Bey’in okluğunun gözünde saplanmış duran kartal tüyü okların arasında, kanlı uzun mesafe oklarını gördü. Toğuğan Tayisi dedi ki: “Ere-Boğda kendi adamlarının yönetmesine sebep oldu. (Ben), Eme Suta’i’nin oğlu Toğuğan Tayisi, ölüyorum. Düşmanlarım ortadan kalktı. (Yalnız) Mongğolcin’li Mönge yaşıyor. Onu öldürün!” Oğluna bu sözleri söyleyerek öldü. Babasının

86 sözleri üzerine Mongğolcin’li Mönge’yi öldürdü. Denir ki Moğolların tek idaresi Oirad’ın eline geçti. Ondan sonra Esen Tayisi hanlık tahtına oturdu. Moğolları ve Oirad’ları alarak ⁵su Cürçid’li üç Tümen ⁵ üzerine saldırdı (ve) onları barıştırdı. Esen Tayisi dedi ki: “Cürçid’in bir kalesini almak, (bir) atın kaburgaları gibi ovaya uzanan dağın burnunda kurulduğu için, doğru iş yapmaya ters düşer.” Böyle diyerek almadı. Bir kalenin halkını düşman gördüğü için hepsini öldürdü (ve) onları bir göle attı. Kanlı aktığı için o göle ⁶“Kızıl Göl” ⁶ dediler. O Cürçid’e seferini

(85) ¹ *yosun*. krş. ET. *yosun* “Nizam, düzen, usul, kanun, kaide” [EUTS. 303]; ayrıca bkz. §48/5.

²⁻² Moğ. *ğara tuğ*; *ğara* için bkz. § 22/9. *tuğ* için bkz. § 37/3.

³ *ğamar*.

⁴ *del*.

⁵⁻⁵ Moğ. *usun-u ğurban tümen cürçid*. (Bu, C. Bawden’in de belirttiği gibi, “üç ırmaklı Cürçid” olabilir.)

(86) ¹⁻¹ Moğ. *ulağan nağur*.

² Yüce Ming.

yaparker, Yüngsiyebü⁷lü Esen Samai [Samı], Daiming⁷in Kağan'ını esir aldığını hayal etti. (Bunu) Esen Tayisi'ye anlattı. Esen Tayisi dedi ki: "Onu yakalamanı isterim. Eğer yakalarsan, onu sana vereceğim." O, Cürçid'i idaresi altına almaktan dönerken, Çin'li Cingtai Kağan askerleriyle birlikte Moğollara karşı sefer yapıyordu. Yolda karşılaştığı Çin'liler (bir) siper⁸ kazdılar (ve) kendilerine saldırılmasına izin vermediler. Esen Tayisi geri çekiliyor gibi göründü (ve) geriden casus⁹lar yolladı. Çinliler siperlerinden çıktılar. Esen Tayisi

87 geldi (ve) Çinlilerin ordusunu yendi. Üçyüz kişi kımıldamadı. Onları parçalara bölüp öldürdü. (Fakat) birini sağ ele geçirip sordu: "Neden kımıldamadınız?" O adam dedi ki: "Biz Dayiming Kağan'ın subaylarıyız. Kağanımızı terkedip nasıl kımıldayabiliriz?" (Esen Tayisi) sordu: "Kağan'ınız nerede?" O adam Kağan'ın toprağa gömülü vaziyette olduğunu işaret etti. Kağan'ı çukurdan çıkardılar (ve onu) öldürmeye götürdüler. Vücudu yaralanmıştı (ve) kılıç kırılıp düştü. (Onu) bağlayıp suya attıkları zaman batmadı, yüzdü. Onu öldüremediler. Rüyasındaki emârelere göre Cingtai Kağan'ı Esen Samai'ye verdi. Esen Tayisi dönüş yolunda iken şöyle emir verdi: "Dayiming'in Cingtai Kağan'ını esir aldığımı söylemeyin, söyleyeni öldürecekim." Esen Tayisi evine geri geldikten sonra, Esen tayisi'nin annesi: "Ganimetlerin neler?" diye sordu. O, dedi ki: "Büyük ganimetim yok. Bizim sağımız yerinde!" Annesi dedi ki: "Niçin bunu gizliyorsun? Duydum ki büyük (bir) ¹⁰ganimet ele geçir¹⁰mişsin (ve) Dayiming'in Cingtai Kağan'ını yakalamışsın!"

88 O dedi ki: "Bu sözleri kim söyledi? "(Annesi) oğlu Esen'e şöyle dedi: "Moğol Yüngsiyebü'li Sorson söyledi!" (Esen Tayisi): "dedim ki: 'Bunu anlatmayın!' niçin anlattınız?" ¹ Sorson'u öldürdü (ve) göğsünü sırtından ayırarak, eğri (bir) ağaca asılı şekilde bıraktı ¹. Ondan sonra, Oirad'dan ² Barağun-ğar²lı Alağ Temür Cingsang (ve) ³ Cegün-ğar³lı Katan Temür dedi ki: "Esen Tayisi, sen Kağan oldun. Bize 'tayisi' ünvanı ver." Esen Tayisi bu sözlerle katılmadı (ve) dedi ki: "Ben ünvanımı oğluma verdim!" Bu

³ guu.

⁴ karagul, bkz. § 40/2.

⁵⁻⁵ Moğ. *olca olcala-*. *olca* için bkz. § 82/2.

(88) ¹⁻¹ Moğ. *sorson-i alacu çegeci bögsen-i ügere kicü bögetür modun-tur elgücü orkiba*.

²⁻² sağ kol.

³⁻³ sol kol.

ikisi dediler ki: “Alağ Temür’ün kahramanlığı⁴, Kağan Temür’ün ⁵ sağlam irade⁵si (ve) Abtara Seçen’in plân⁶ı sayesinde ki sen, Moğolların ve Oiradların idaresini aldın (ve) Kağan oldun. Bu sadece senin kuvvet⁷in mi?” bunun üzerine askerlerini topladılar (ve) gelip Esen Tayisi’ye saldırdılar. Esen Tayisi kaçıp gitti. Karısını, çocuklarını (ve) cemaatini yakaladılar. Ondan sonra, yalnız başına giderek yorulan Esen Tayisi, Sorson’un karısının çadırına geldi. Biraz kırmızı ⁸ içti (ve) gitmek üzereyken,

89 Sorson’un karısı onu gördü (ve) dedi ki: “Bu adamın yürüyüş¹ü, kötü ² Esen’in yürüyüşüne benziyor, ³ ‘keldüng kuldung’ ³ gidiyor. Annesinin sözlerine oğlu dedi ki: “O adam ne sebeple öyle davranıyor?” Annesi dedi ki: “Denir ki Esen Tayisi’nin barışı kendisi tarafından bozulmuş. Bu gerçekten o. (Onu) iyice incelemelisin.” Ondan sonra, Sorson’un oğlu Buğun yeniden geldi (ve) Esen’i tanıyıp onu yakaladı (ve) öldürdü. Buğun (ve) kardeşler⁴i dokuz kişiydiler.

O, Cingtai (Kağan)’a ⁵ Mulu Yağatu⁵ [Yağutu/Yağatu/Yağtu] isimli kadını verdi; (ona) ⁶ Mukur Sigüse⁶ [Seüse kemen/Sigüsün/Següse] ismini vererek Yüngsiyebü’lü Esen Samai’ye verdi. Onun hizmetine verdi.

O halk arasında ⁷ sığır vebası ⁷, açlık ⁸ (ve) ⁹ salgın hastalık ⁹ olmamasına rağmen, Cingtai Kağan’a ¹⁰ iş veren ¹⁰ adam memnun değildi.

⁴ *bağatur*; Şor. *pağattır*, Tob. *mağattır*, *bağadır*, Kom., Kar. T. *bağatur*, Tel. *pāttır*, Bar. *padır*, Tob. Soy. *mādır*, Yak. *bātır*, *bōtur* < Moğ. (Kwb. 38) *bağatur* “Held” (> Fars., Rus.; JO. *baha* “Held”; Mac. *bátor*) [EWT. 55 b].

⁵⁻⁵ Moğ. *kağa* *corig*; krş ET. *kağ* = *kağ* = *kağ* = *kağ* “sağlam, katı” [EUTS. 170]; OT. *kağ* “katı, sert, sıkı, kuvvetli” [DLT. 110, 375, 472; II, 338, 354; v.b.].

⁶ *arğa*.

⁷ *küçün*; * *küç*: OT. *kūç*, Trkm. *güyç*, Yak. *küs*, ET., Uyg., Çağ., Doğu-Tü., Oyr. *küç*, Osm. *güç*, Kmk. *güç* Kzk., Şor., Kç. *küş*, Sag., Koyb. *küs*, Kaz. *köç*. ~ Moğ. (Kwb. 249) *küçi*, *küçün* “Stärke, Kraft, Macht” [EWT. 306 a-b].

⁸ *ayırağ*, bkz. § 24/5.

(89)

¹ *yabudal*.

² *kouru-tu*.

³⁻³ Moğolca bir onomatope. 1. kelime G’de *keldeng*, P2’de *kildüng* şeklindedir.

⁴ Moğ. *ağa degüü* = büyük (ve) küçük kardeşler.

⁵⁻⁵ köle kız Mulu; câriye Mulu.

⁶⁻⁶ hizmetçi Mukur.

⁷ *turkan*.

⁸ *ebeçin*.

⁹ *taşul*.

¹⁰⁻¹⁰ *caruğçi*.

(Cingtai Kağan) ¹¹ uykuya daldıktan sonra, vücudundan devamlı surette bir ışık yayılmaya başladı ¹¹. (Bir) ¹² not yazdı ¹² (ve) dedi ki “Ben buradayım!”, (ve) notu, satılığa çıkarılmış bir koyun postunun yünleri arasına saklayarak yolladı. Bu notu Çinliler gördüler (ve) aldılar. Dediler ki: “Deniyor ki sen Kağan’ı çalıştırıyormuşsun. Bu sana yakışmıyor. Onu bize ver!” (Dağların) güney ¹³ tarafından altı bin

90 Üciyed, Çin imparatorunu getirip geri verdiler (ve) Taitu [Dayidu]’yu aldılar. Yunglo Kağan’a güçlerini veren 300 Taitu; Cingtai Kağan’a güçlerini veren 300 Taitu; (dağların) güney tarafındaki 600 Taitu bunlardı. Bazıları der ki, Moğollar Cingtai Kağan’ı getirdiler (ve) 300 Taitu’yu dağların kuzey tarafına yolladılar. Moğolların iç barışı bozulmuş olduğundan, onlar geciktiler (ve) onu yakalayamadılar. Denir ki, dağların güney tarafından 600 Üciyed, kuzey tarafından 300 Taitu’yu takip etti (ve) yakaladı. Denir ki, Cingtai Kağan’ın Moğol topraklarında evlendiği karısı Mulu Yakatu [Yağatu/Yağutu]’dan doğan ¹ oğlunu Moğollar aldılar (ve) onun arkasında toplandılar. Onun soy²una Asud’lu [Nasud’lu] Talbi Tabun ög [Tabanang/Tabunung] dendi.

Bundan sonra, Mağakürkis [Mağakürki/ Mağakürki] Kağan büyük tahta oturdu. Tavuk yılında (1453) öldü. Mağakürkis Kağan’ın kendi soyu yoktu. Tayisung Kağan, Molon [Moolan/Molan] Kağan’ı öldürünce, Çibden kendi kızının oğlu olduğunu söyleyerek onu öldürmedi. Ondan sonra, Kemçigüd’lü Tağatır [Tağatar/Tağatir/Tağatar] Tayibu (ve) Koralad’lı Kubaçir [Kubaçir] Molantai [Molatai], Molon Kağan’ı Çibden’den yüce halkın öncülerine getirdiler (ve onu bir) adama verdiler.

91 O adam (onu) Muğulıkaı [Mağulıkaı/Muulıkaı] ong [Wang]’a götürdü. Ongniğud’lı Muğulıkaı Ong’un büyük halkın üzerinde idaresini kurduğunu söyleyerek: “Sen tahta otur!” dediler. Muğulıkaı Ong: “Han Beyimin soyunun olmasından dolayı değil. Bu benim için veya benim soyum

¹¹⁻¹¹ Moğ. *umtağsan-u koyına beye-eçe genel gağçu yabulba bi ende bayınam gecü.*

¹²⁻¹² *biçig biçicü; biçig için bkz. § 42/9.*

¹³ *ölke, bkz. § 61/5.*

(90) ¹ *töregsen.*

² *üre; Kalm. ürn “same, Frucht; leibesfrucht, kid, folge, ergebnis” = ürü “Frucht”.*

Moğ. *üre; < hüre, * huresün = Ma. fursun [KWb. 459.] ayrıca bkz. § 42/6.*

için uygun değil.” diye reddetti. Muḡulıḡai Ong, Molan Ƙan’ı ¹ beyaz karınlı soluk renkli (bir) atın üzerine bindirdi ¹; eline ² altın asa²sını verip, yedi yaşında iken, Tavuk yılında onu büyük hanlık tahtına oturttu.

Ondan sonra, Ordos’lu Möngke (ve) Ƙata Buḡa tahrik edici sözler söylediler: “Muḡulıḡai Ong senin hakkında kötü düşünüyor. Kraliçen Samatai’ye uyarak sana zarar veriyor.” O, sefere çıkmadan önce dediler ki: “Haydi sefere çıkalım!” Molon Ƙaḡan’ın ordusunun adamlarını gördüler, (durumu) Muḡulıḡai Ong’a bildirdiler. Muḡulıḡai Ong buna inanmadı. daha sonra ordunun kaldırdığı tozu gördü (ve) öğrendi. Muḡulıḡai Ong ordusunu toparlayıp, (âdet üzere) Tanrı’ya (bir kadeh) ³ içki sundu ³ (ve) dedi ki:

“Oh, azametli ⁴ ebedi Tanrı ⁴, bil!

İkinci olarak, sen,

takdis edilmiş kutsal ⁵ olan, bil!

Senin soyuna iyilik yaptım,

Senin neslinden olan

benim hakkımda, kötü düşündü.”

92 ¹ Göḡü selâmladı ¹. Muḡulıḡai Ong üç yüz askerle gizlendi. Kendi öz kardeşi Mongḡol Carḡuçi (ve) üç küçük kardeşini savaştırdı. Molon Ƙaḡan’ı yakaladılar (ve) Köpek yılında (1454) Muḡulıḡai Ong’un ellerinde öldü. Burbuḡ’lu Bayan Örmeger’i sağ yakaladılar. Bütün subaylar dediler ki: “Onu öldürmemize izin ver!” O dedi ki: “Bu adam, Molon Ƙaḡan’ın öncüsü olarak gidendi. Hakan’ın öncüsü olarak giden iyi adam, bizim

(91) ¹⁻¹ Moḡ. *çaḡan küisu-tu ƣuua* [ḡoca/ḡuwa] *morin-ıyan unuḡulcu*.

²⁻² Moḡ. *altan waḡır*. *altan* için bkz. § 1/15, 26/1. *waḡır*: Uyg. (Gab.) *waḡır*, *w(a)jir*, *w(a)cir* “Donnerkeil, Diamant” < Skr. *vajra* [EWT. 525 a]; ayrıca bkz. ET. *vaḡır*, *vajir*, *vḡır*, *vjir* [EUTS, 277 278].

³⁻³ *saḡulı sacucu*.

⁴⁻⁴ *möngke tengri*; Uyg., Tel., Leb. *mönkü* “ewig”, çaḡ. *mönü*, Şor, Kç. *mögü*, Hak. *möge*, *mükü*, Sag. *mükü*, *mügü*, Soy. *mönge*, Yak. *mönö*, *mögö*.
< Moḡ. (KWb. 266) *mönke* id. < Çin. [EWT. 342 a].
ayrıca krş.: ET. *mēnkü*, OT. *mēngü*, AH. *mengü*, Kaz. *mēngi*, Krm., Tob. *menü*, Soy. *mēngi*, Yak. *meñe*.

= Moḡ. (KWb. 266) *mönke* “ewig” (< **mēnkü*) (> Çaḡ. *mönü*, Oyr., Tel., Leb. *mönü*, Şor. *mögü*, *mügü*, Hak. *mükü*, *möge*)

< Çin. *man* “10000” + *ko* “alt” (> Kor. SKE 141 *manko* “eternal”) [EWT. 334 b].
tengri için bkz. § 4/1.

⁵ *boḡda*, bkz. § 25/1, 40/1.

(92) ¹⁻¹ Moḡ. *tengri-dür mörgübe*.

öncümüz olarak da gitmez mi?" (ve) onu öldürmedi. Gitmesine müsaade ettikten sonra, o Kağan'ın cesedinin başına gitti (ve) taşıdığı ² sarı saplı bıçakla ² toprağı kazarak onu gömdü. Molon Kağan'ın karısı Mönggöltei Katun, acı içinde ağlayarak: "Benim büyük idâremi yıkanlar (ve) beni Kağanımdan, herkesin beyinden ayıranlar, Möngke (ile) Kâta Buğa'dır! Benim mükemmel idaremi mahvedenler, beni Kağanımdan, herkesin Beyinden ayıranlar, Möngke (ile) Kâta Buğa'dır." dedi. Molon Kağan'ın soyunu devam ettirecek yoktu.

Tayisung Kağan'ın idâresi Oirad'lı (ve) Çibden'li Ağbarçin Cinong tarafından devralındığı zaman

93 annesi başka olan küçük kardeşi Mandukuli gitti (ve) Cisud halkıyla yerleşti. Ondan sonra, bu Mandukuli Kağan Koyun yılında (1463) Kaskarita halkının arasında büyük tahta oturdu. Mandukuli Kağan iki Katun'lu idi. Biri Mandukuli idi. İkincisi ise ¹ Yeke Kabar-tu ¹ Cöngger idi. Mandukai Katun'un babası Tümed'den Engküdo Otoğ'lu Çorosbai Temür Cingsang'dı. Yeke Kabar-tu Cöngger'in babası Oirad'lı Bigirsen Tayisi idi. (Denir ki) Kağan, Yeke Kabar-tu Cöngger'siz yaşadı (ve) onunla aynı huyları edinmedi. Mandukuli Kağan Domuz yılında (1647) öldü. (Denir ki) Mandukuli Kağan'ın tabutunu Mağu Ündür'e gömdüler. Kırçin'li Bağatur Sigüsütei'nin oğlu Noyan Bolod [Bolad] Ogn, Moğolların idaresi Oirad tarafından alındığı zaman, gidip Onon'a yerleşti. Daha sonraları, Molon Kağan'ın intikamını almak için, soluk ceviz rengi atına binip Mukulikai Ong'a sefer yaptı. Mukulikai Ong, Noyan Bolod'ın ordusunu harekete geçirdiğini öğrenince, kaçtı. Bunun üzerine, Noyan Bolod Ong dedi ki: "Yisügei Bağatur

94 benim babamdı. Annem Ögelen [Ögölen/Egülen]-Eke'den biz, Temücin [Temüçin], Kassar, Kaçuku [Kaçukun], Oçigin [Oçigen/Öçigen] aynı rahimdeniz.

İkinci anneden Sülçigin [Suçigin/Sülcegin/Süçigin]'den ise Begter [Bigter] (ve) Belgetei idi. Atamız Kassar'ı takip eden Kutsal Bey Begter'i öldürdü. Onun intikamı için şimdi Molon Kağan'ı öldürdü. Bizim Kağanımızın soyu olmamasına rağmen, ben, Kassar'ın soyu, onu tâkip edeceğim." Ulkui-yin Keriye'den tâkip etti (ve) ona yetişti. Mukulikai Ong'un küçük kardeşlerini (ve) çocuklarını, toplam 7 kişiyi, öldürdü. Molon

² Moğ. *sira esi-tü kutağan-bar*.

(93) ¹⁻¹ Büyük burunlu.

Kağan öldürüldüğü zaman alınmış olan ¹ altın kaplamalı çelik başlığı¹ geri aldı. Mongğol Carçuçı'den itibaren ² Doluğad [Doluğud/Doluğan]-un Tolugai² denildi. Muḡulıḡai Ong, soluk renkli bir ata binmiş (ve) ³ kurutulmuş dağ sıçanı derisinden ceket³ini giymiş vaziyette, Künggüi Cabaḡan'da bir asker kulübesi yaptırdı (ve) kurumamış koyun derisi tedarikini yaptı; gittikçe zayıflayarak yatağa düştü, sonra öldü. Bu, şu sözle anlatılmak istenildi: "Ḳasar'ın soyundan (bu insan), Ḳaḡan'ın soyundan biri için bu tek vazifeyi yerine getirdi."

Oirad tarafından yakalanan, Ḳorid'li Ḳaḡurçaḡ Tayici'nin karısı Bigiiçi, (bir) bebek dünyaya getirdi.

95 Esen Tayisi dedi ki: ¹ "(Eğer) kız ise saçını kesin, (eğer) erkek ise boğazını kesin!"¹ Bunu Ababurki Tayidung'a (ve) diğer bazılarına söyleyerek onları yolladı. ² Bigiiçi [Bigeçi/Bigiyeçi] bunu öğrendi (ve) çocuğun testislerini geriye çekerek, onun bir kız gibi işemesini sağladı². o adam onu görünce, "O kızdır!" diye Esen Tayisi'ye söyledi. O adam geri gittikten sonra, Bigiiçi çocuğunu sakladı (ve) evde hizmet eden Çakaḡar'dan Ḳulabad [Ḳulbad/Ḳulubad] Otoḡ'lu Otai Emegen'in kızının aldatırcasına beşiḡ³e konmasını sağladı. O adam tekrar gelip de beşiḡi açtığı zaman bariz olarak bir kız çocuğu gördü. Esen Tayisi'ye dedi ki: "O kızdır!" Ondan sonra Oirad'lı Ögedei Baḡatur, kendi hükümdarına kızgın bir şekilde şöyle dedi: "Onüç yıl boyunca ordular yönettim. Ben gücümü verdiğim müddet içinde sen bana hürmet göstermedin."⁴ Kılıç arkadaşı⁴ Aliya Naḡaçu dedi ki: "(Eğer) sen 'önemli olmak istiyorum' diyorsan, Ḳaḡurçaḡ Tayici'nin karısı Bigiiçi'den bir oğlu oldu. Onu Moḡollara getir. Moḡolların Altı Tümen'inin önde geleni olacaksın."

Ögedei Baḡatur'un ⁵ büyük abla⁵sını Tatar'lı Toki Baḡatur eş olarak almıştı.

96 Bu sebepten Toki Baḡatur çocuğu yolladı (ve) ona verdi. Oirad'lı Oi Modun'un oğlu Ögedei Tayibu [Tayipu], Ḳonggirad'lı Eselei [İslei/Asalai] Tayibu, Ḳaraçin'li Bolui Tayisi (ve) Sartaḡul'lu Bayantai Auḡalaḡu

(94) ¹⁻¹ Moḡ. *altan saḡulḡasun bolod duḡulḡa*,

²⁻² Moḡ. *doluḡad-un tolugai* = yedi başlı.

³⁻³ Moḡ. *ḡubaḡai tarbaḡan ḡaḡu*.

(95) ¹⁻¹ Moḡ. *ökin bolosa üsün-i samla. nuḡun bolosa ḡoul-i inu samla*. Krş. § 69.

²⁻² Moḡ. *Bigiiçi medeged keḡüken-i caḡaḡa-gi inu koyinaḡsi-da tatacu ökin metü sigilgebei*.

³ Ölegei.

⁴⁻⁴ Moḡ. *gegsen-dür anda; anda için bkz. § 65/5*.

⁵ egeçi.

[Kalgaku/Ağalağu/Akaluku] bu dördü, çocuğu alıp gittikleri zaman, Oirad'lı takipçiler onlara yetişemedi. Bunun üzerine Ababurki, beyaz burunlu iyi atından inerek onu Aliya [Eliye] Nağaçu'ya verdi. Oirad'lı prensler dediler ki: "Bu çocuğu yakala (ve) geri getir. Senin emrine (bir) kasaba¹nın adamlarını (ve) (bir) aygır sürüsünü vereceğiz." Onu yakalaması için yolladılar, sonra, Aliya Nağaçu tam onlara yetişeceği zaman, onlar çocuğu bırakarak kaçıp gittiler. Ondan sonra, Aliya Nağaçu yayının ucuyla çocuğun beşiğinin kayışını kavradı (ve) onu yerden aldı; kaçanlara yetişerek dedi ki: "Bu çocuğu terkedecekseniz, neden kaçıp gidiyorsunuz?" Çocuğu onlara verdi. Bu kanattan (ve) o kanattan birbirlerine ok attılar. Aynı yerde kimse yaralanmadı. Sonra, arkadaşlarının peşinden çıka geldiler. Aliya Nağaçu onlarla konuştu. Saplanan okları gördüler. Ona inandılar (ve) geri döndüler. Bunun üzerine, o dördü çocuğu getirdiler (ve) Üriyangkan'lı Kutuğ-tu Sigüsi'ye geldiler.

(96) ¹ *ayıl*; krş. Blk., Krm. Kzk., Kklp. *ayıl* "Sattelgurt", Kmk. *ayıl*, Kom. *ail*, *aul* (> Çuv. Aşm. 3: 175 *ayôl*, *uyôl* "podbryşnik"; Çer. TLÇ 19 *ayôl*; Osty. TLO 111 *âyet*; Vog. TLW 50 *âil*) [EWT. 11b-12a].

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Abuşka : *Abuşka Lûgatı ve Çağatay Sözlüğü*. (Hazırlayan: Besim Atalay), Ankara 1970.
- AH : Abû-Hayyan, *Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk*. (Yayına hazırlayan: Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931.
- Alt. Gr. : A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- Arap. : Arapça.
- Aşm. : N.İ. Aşmarin, *Theaurus linguae tschuvashorum*, I-XVII, Kasan-Tscheboksary 1928-50.
- AT : Altan Topçi
- ay. : aynı
- Az. : Azerî Türkçesi
- Bar. : Baraba Türkçesi
- bkz. : bakınız
- Blk. : Balkar Türkçesi
- Bşk. : Başkır Türkçesi
- BTLU : Z. Gombocz, *Die bulgarish-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki 1912. MSFOu XXX.
- Buryat. : Buryat Moğolcası
- Büg. : Bügdüz Türkçesi
- CC : K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
- Chuas. : *Huastuanift*, Ankara 1941. (TDK yayını)
- Çağ. : Çağatay Türkçesi
- Çer. : Çeremişçe
- Çin. : Çince
- ÇLP : Y. Wichmann, *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*. Helsinki 1903. MSFOu XXXI: vgl. dazu A. Raun, *The Chuvash Borrowings in Zyrian*, JAOS 77 (1957), 40-45.
- Çuv. : Çuvaşça veya Çuvaş Türkçesi
- Çuv. Sözl. : H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950. (TDK yayını)
- DLT : *Divânü Lûgâtî't-Türk-Dizin*. Ankara 1970. (TDK yayını)
- Doerfer I-IV : G. Doerfer, *Türkische und mongolische elemente im Neupersische*, I-IV.
- Doğu-Tü. : Doğu Türkçesi
- Dörbet. : Dörbet Moğolcası
- Eskiosm. : Eski Osmanlı Türkçesi
- ET : Eski Türkçe (Orhun ve Uygur Türkçesi)

- ETY : H.N. orkun, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Ankara 1945-48.
(TDK yayını)
- EUTS : Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968 (TDK yayını)
- EWT : M. Räsänen, *Versuch eines Etimologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969.
- Fars. : Farsça
- Fin. : Fince
- FUF : Finnisch-ugrische Forschungen. Helsinki
- Gab. : A. von Gabain
- Gold. : Goldca
- gös. yer. : gösterilen yer
- Hak. : Hakas Türkçesi
- Hts. : M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894.
- İM : A. Battal (Taymas), *İbnü-Mühenna Lûgati*, İstanbul 1934.
- İnt. : Moğolların Gizli Tarihi'nin Moğolca metninin kelime kelime satır arası tercümesi.
- JA : Journal Asiatique. Paris
- JAOS : Journal of the American Oriental Society.
- Joki : A.J. Joki, *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*, Helsinki 1952. MSFOu 103.
- JSFou : Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki
- Kalm. : Kalmuk Moğolcası
- Kam. : Kamasince (Samoyetçe)
- Kar. : Karaim Türkçesi
- Kar. L. : Luzk Karaimcesi
- Kar. T. : Troki Karaimcesi
- Kaz. : Kazan Türkçesi
- KB : Kutadgu Bilig
- Kç. : Kaç Türkçesi
- Kh. : Khalkha Moğolcası
- Kırg. : Kırgız Türkçesi
- Kırg. Sözl. : K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü I-II*, Ankara 1945, 1948.
- Kkır. : Karakırgız Türkçesi
- Kklp. : Karakalpak Türkçesi
- Kmd. : Kumandı Türkçesi
- Koyb. : Koybal Türkçesi
- Kom. : Koman Türkçesi

Kore.	: Korece
Kow.	: J.E. Kowalewski, <i>Dictionnaire mongol-russe- français</i> . I-III. Kasan 1844-49.
Krç.	: Karaçay Türkçesi
Krm.	: Kırım Türkçesi
krş.	: karşılaştı
KSz.	: Keleti Szemle. Budapeşte
Kür.	: Küerik Türkçesi
Kürdak.	: Kürdak Türkçesi
KWb.	: G.J. Ramstedt, <i>Kalmukisches Wörterbuch</i> , Helsinki 1935.
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Lam.	: Lamutça veya Evenkice
Leb.	: Lebet Türkçesi
Ma.	: Mançuca
MA	: A. Zajaczkowski, <i>Vokabulaire arabe-kiptchak de la l'époque de l'Etat Mamelouk</i> , Warschau 1954-1958.
Mac.	: Macarca
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi
Miş.	: Mişer Türkçesi
Moğ.	: Moğolca
Mordvin.	: Mordvince
MSFOu	: Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki
MTS	: M. Räsänen, <i>Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen</i> , Helsinki 1957. StO XX1.
Ork.	: Orkun Türkçesi
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
Osty.	: Ostyakça
OT	: Orta Türkçe
Oyr.	: Oyrot Türkçesi
Pekarsky	: E. Pekarsky, <i>Yakut Sözlüğü</i> , İstanbul 1943. (TDK yayını)
Poppe	: N. Poppe, <i>Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen</i> , Teil 1. Wiesbaden 1960.
Radl.	: W. Radloff
Radl. Wb.	: W. Radloff, <i>Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV</i> , Sankpeterburg, 1893-1911.
Rus.	: Rusça
Sag.	: Sagay Türkçesi
Sarı-Uyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
Sırp.	: Sırpça

- SKE : G.J. Ramstedt, *Studies in Korean Etymology*, Helsinki 1949-53. MSFOu XCV.
 Skrt. : Sanskritçe
 Soy. : Soyon (Soyot) Türkçesi
 Şor. : Şor Türkçesi
 Tar. : Tarançi Türkçesi
 Tara. : Tara Türkçesi
 TE : F. Miklosich, *Die türkische Elemente in den Südost- und osteuropäischen Sprachen*, Wien 1884-85.
 Tekin OT : Talât Tekin, *A Grammar of Orkhun Turkic*, Indiana 1968.
 Tel. : Teleüt Türkçesi
 Temir MGT : Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi I, Tercüme*, Ankara 1948.
 Tib. : Tibetçe
 TLÇ : M. Räsänen, *Die tatarischen Lehnwörter im Tschermissschen*, JSFOu XV, 1.
 TLO : H. Paasonen, *Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen*, FUF 2: 81-137.
 TLW : A. Kannisto, *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen*, FUF XVII, 1-264.
 Toiv. : Y.H. Toivonen, *Türkische Lehnwörter im Ostjakischen*, JSFOu 52.
 TP : Taung Paou
 Trkm. : Türkmence
 Tu. : Tunguzca
 Tub. : Tuba Türkçesi
 Tü. : Türkçe
 UJ : Ungarische Jahrbücher, Berlin.
 Ury. : Uryanhay Türkçesi
 USp. : W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler* (S. Malov yayını), Leningrad 1928.
 Uyg. : Uygur Türkçesi
 Vasm. : M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 1-3. Heidelberg 1953-58.
 Woty. : Wotyakça
 Yak. : Yakutça veya Yakut Türkçesi.

AHMED-İ RIDVÂN

Doç. Dr. İSMAİL ÜNVER

Klasik edebiyatımız, adını hiç duymadığımız, bazen de bilmem kaçınıcı sınıf bir yazar diyerek bir yana bıraktığımız sayısız isimlerle doludur. Yazarı belli olmayan ya da yazarı hakkında etraflı bilgi edinilemeyen eserler de az değildir. Bu durumdaki yazarlar ve eserler üzerinde çalışmalar yapmak edebiyat tarihimize çeşitli yönlerden ışık tutabilir. Anadolu'da yedi yüzyıllık bir dönemi içine alan klasik edebiyatımızın birçok yazarı ve eseri yeterince tanınmamaktadır. Kaynaklarda adları geçtiği halde bugün bilinmeyen yazarlar kimlerdir? Yine bu kaynaklarda adlarını okuduğumuz, ancak kütüphanelerde bulamadığımız eserler hangileridir, bilemiyoruz. Bu yüzden konu üzerinde araştırma yapanların elinde bir "kayıplar listesi" bulunmasının, çalışmaları daha verimli kılacağı son derece açıktır.

Öte yandan, bütün çalışmaları klasik edebiyatın önde gelen kişileri üzerinde yoğunlaştırmak yerine, bu edebiyatın yeterince tanınmayan yönleri üzerindeki çalışmalara öncelik vermek, Türk dili, Türk tarihi ve Türk toplum yaşayışıyla ilgili yeni bilgi ve belgeler ortaya çıkaracaktır.

Bu inançla, aşağıdaki yazımızda XV-XVI. yüzyıllarda yaşayıp da yeterince tanınmamış bir şairi ve eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

Ahmed-i Ridvân, kaynaklardan edinilen ve eserlerinin incelenmesinden ortaya çıkan bilgilere göre XV. yüzyılın ikinci yarısıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, önemli görevlerde bulunmuş, geride 27.000 beyit tutan altı mesnevi ile büyük bir divan bırakmıştır. Son otuz yıl içinde Agâh Sırrı Levend'in şairin üç eserini tanıtan yazıları dışında¹, kaynakların verdikleri çelişkili bilgilerle yetiniliyordu. Levend, aynı dönem şairlerinden Hayâtî'nin iki eserini tanıtarak², bunların Ridvân'ın eserleriyle benzerliklerini de ortaya koymuştur.

Doktora çalışmamız sırasında Ahmed-i Ridvân'ın ve Hayâtî'nin *İskender-nâmelerini* geniş bir biçimde incelemiştik³. Gerek bu

¹ Levend, Ahmed Ridvan'ın *İskender-nâmesi* (Türk Dili = TD, S. 3, 1951); Ahmed Ridvan'ın *Leylâ vü Mecnûnu* (TD, S. 7, 1952); Ahmed Ridvan'ın *Husrev ü Şirin'i* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten = TDAY., 1966).

² Levend, Hayatî'nin *İskender-nâmesi* (TD, S. 4, 1952); Ahmed Ridvan'ın *Husrev ü Şirin'i* (TDAY., 1966).

³ Ünver, *Türk Edebiyatında Manzum İskender-nâmeler*, DTCF., basılmamış doktora tezi (1975) no. 205 (= Ünver, *İskender-nâmeler*).

incelememizin sonucu, gerekse iki şairle ilgili araştırmalarımız⁴, Ahmed-i Rıdvân'ın hayatı ve eserleri hakkında yeni bilgiler ortaya koymuştur. Aşağıda bu bilgileri sunmaya çalışacağız.

Ahmed-i Rıdvân'ın hayatı

Ahmed-i Rıdvân'ın "Tütünsüz" veya "Bî-duhân" sanıyla anıldığı, son yıllarını Edirne'de geçirdiği, ünlü bir sancakbeyi olduğu ve şairliğiyle tanındığı, tezkirelerin verdiği yetersiz bilgilerden anlaşılmaktadır. Şair hakkındaki araştırmalarımız ve eserlerinden elde ettiğimiz bilgiler, bugüne kadar bilinenleri aşmış olmakla birlikte, onun hayatının tam olarak aydınlandığını söylemek güçtür.

O, H. 907/M. 1502'de tamamladığı *Husrev ü Şîrîn*'in baş tarafında gençlik yıllarının geçip gittiğini, bugün yaşlı bir kişi olarak gençlere öğüt verebileceğini bildirmektedir⁵. Ancak *İskender-nâmesinin* "Osmanlı tarihi" bölümünde ve *Divanında* Moton kalesine sancak diktğini bildirdiğine göre⁶, Moton alındığında (H. 906/M. 1500), şair bir köşeye çekilecek kadar yaşlı ve güçsüz değildir. Yine *Husrev ü Şîrîn*'deki:

Velî bir dahî düşdi cânâ guşşa
Kim almışdı gönülden ba'zı hışşa
Ki zîrâ 'ömr-i fânî'nün nişâtı
Çile irincedür 'ayş u nişâtı⁷

beyitleri, bu tarihlerde Rıdvân'ın kırk yaşının üstünde bulunduğunu düşündürüyor.

Tezkireler onun Edirne'de yerleştiğini bildiriyorlarsa da, memleketi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak şairin Hadım Ali Paşa için yazdığı bir kasidede:

Rây-ı münîre rûşen olsun ki bu fakîre
Çokdan şıla olupdur vâcib çü hacc u erkân

⁴ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân Hayatı, Eserleri ve Edebi Şahsiyeti*, basılmamış doçentlik tezi (1982) (= Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*).

⁵ Rıdvân, *Husrev ü Şîrîn*, Berlin Staatsbibliothek, Mss. Or. Minutoli 26 (= Rıdvân HŞ.), yk. 6 a.

⁶ Ünver, Ahmed Rıdvân'ın *İskender-nâmesindeki* Osmanlı Tarihi (Nusret-nâme-i Osmân) Bölümü (Türkoloji D., C. VIII, 1979) (= Ünver, Rıdvân'ın Osmanlı Tarihi); *Divan*, TDK. Ktp., B. 32, yk. 325 a-325 b.

⁷ Rıdvân, HŞ., yk. 12 a.

Eylerse mihr-i cûdın bu zerreye ‘inâyet
 Derdine derdmendûn lûtfın kılsa dermân
 Ohri’yi yâ mişâlin ‘arz eyleyüb fakîre
 Cûduñ nesimiyle cûş ide bañr-ı ihsân⁸

beyitleriyle, kendisi için sılaya gitmenin hac görevi kadar gerekli hale geldiğini söylemesi ve Ohri ya da benzeri bir yerin sancakbeyliğini istemesi; ayrıca aşağıda sözünü edeceğimiz vakfiyesinde baba adının “‘A b d u l l a h” olarak kaydedilmesi, onun devşirme olduğunu gösterir.

H. 888/M. 1483 yılında düzenlenen vakfiyesinde adı Ahmed Beg olarak geçen Rıdvân’ın baba adı da “‘A b d u l l a h” olarak anılmıştır. Soy ve ailesi hakkında başka bilgi edinemediğimiz şairin defterdar olduğunu, Dimetoka’daki Ahmed Fakihlû (öbür adı Eceköy) köyünü evlatlık vakfı yaptığını, aynı vakfiyeden öğreniyoruz⁹. Bu köyün Ahmed Beg’e II. Bayezid tarafından mülk olarak verildiği, durumun H. 890/M. 1485 yılından başlayarak tapu defterine tescil edildiği: “Mülk-i Ahmed Beg defter-dâr-ı köhne. Pâdişâhumuz Sulţân Bâyezid Han mülklige virmiş hâliyâ mülkiyet üzre taşarruf olınur ammâ berâtı görölmedi. Kârıye-i Ahmed Fakih nâm-ı diger Ece” kaydından anlaşılmaktadır¹⁰.

Öte yandan H. 888/M. 1483 tarihli vakfiyesinde defterdar olduğu bildirilen Ahmed Beg’in, iki yıl sonraki tapu kaydında “eski defterdar” olarak anılmış olması, onun bu görevden ayrıldığını veya azledildiğini gösterir. Şairin Ahmed Paşa’ya nazire olarak yazdığı “Kerem” kasidesinde:

Ben günâh itdüm ise nola günâhum ‘afv it
 Başdan ayağa günâh oldısa kûl kanı kerem

beytiyle II. Bayezid’den özür dilediğine ve:

Kâyilem himmetûn ile ki olam bir segbân
 Çünkü bârân ile fer bula gülistân-ı kerem¹¹

⁸ Rıdvân, *Divan*, yk. 332 a ve 331 b’nin kenarında.

⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İst. Ün. Ed. F., İstanbul 1952 (= Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*), Vakfiyeler, s. 280-283.

¹⁰ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 390; Gökbilgin burada: “ki 889’da Başdefterdar olduğu Sicill’de bildirilen Feylesof-zâde Ahmed Çelebi ile aynı şahıs bulunması muhtemeldir” diyor. Araştırmalarımız sırasında bu tahmini doğrulayacak bir belgeye rastlayamadık.

¹¹ Rıdvân, *Divan*, yk. 69 a-71 a.

beytiyle de Padişah'tan iş istediğine bakılırsa, bir hatası yüzünden defterdarlıktan azledildiği düşünülebilir.

Rıdvân'ı daha sonraki yıllarda sancakbeyi olarak görüyoruz. Başta Sehî¹² olmak üzere Latîfî¹³, Hasan Çelebi¹⁴ ve Abdurrahmân-ı Hıbrî¹⁵ onun sancakbeyi olduğunu bildirirler. Şemseddin Sâmî¹⁶ ve Mehmed Süreyyâ¹⁷ da yukarıdakilere uyarak aynı bilgileri verirler. Ancak bu kaynaklar, şairin görev yaptığı yerleri bildirmezler.

Ahmed-i Rıdvân'ı sancakbeyi olarak II. Bayezid'in Moton seferinde görüyoruz. Şair Moton'un alınışında gösterdiği yararlıkları *İskender-nâmesinde* iki kez anıyor. İlkinde:

Kulları sa'ý eylediler bîş ü kem
Muşun'a dikdi velî Rıdvân 'alem¹⁸

ikincide ise:

Yidi yoldaş kal'aya çıkdum revân
Eyledüm kâfirlerüñ kanın revân
Sa'ý idüp ol yolda çekdüm çoğ elem
'Âkıbet burc üstine dikdüm 'alem

Gördiler sancağum anda âşikâr
Leşkerüñ halkı şığâr ile kibâr
.....

Gör hasûdı nicesi itdi hased
Kıldı Şâh'a remz idüp ilkhâ-i bed

Ahmed-i Rıdvân'ı çün gamz eyledi
Kal'aya destûrsuz çıkdı didi

¹² Sehî, *Heyt-behişt*, İstanbul 1325 (= Sehî, Hb.), s. 36.

¹³ Latîfî, *Tezkiretü's-şu'arâ*, İstanbul 1314 (= Latîfî, Tş.), s. 88.

¹⁴ Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şu'arâ*, İ. Kutluk, TTK., Ankara 1978, C. I (= Hasan Çelebi, Tş.), s. 149.

¹⁵ 'Abdurrahmân-ı Hıbrî, *Entisü'l-müsâmirîn fî Târthi Edirne*, DTCF. Ktp., İ. Saib I/5200 (= Hıbrî, Em.), bk. 69 b.

¹⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'âm*, İstanbul 1306, C. I (= Ş. Sâmî, Ka.), s. 799.

¹⁷ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, C. I (= M. Süreyyâ, SO.), s. 198.

¹⁸ Rıdvân, *İskender-nâme*, DTCF. Ktp., M. Çon B. 20 (= Rıdvân, İ.), bk. 14 b.

Anuñ içün habbe in'âm olmadı
Şâd olup Rıdvân murâdın bulmadı ¹⁹

diyerek dile getiriyor. Şair bu olayı *Divanı*ndaki bir gazelinde de şöyle anlatır:

.....
Muşun oldu mütûn ehl-i cihâda
Ki her bir burcı oldu şanki şahrâ
Kuş uçmaz yirden uçdı geçdi ğâzî
Guzâtûñ pâdişâhı eyler temâşa
Çıkardı evvelâ sancağı Rıdvân
Anı Hâk eylesün cennetde irzâ
.....
Bunı Şeh gördi oldu şâd u hurrem
Didi "el-hamdü li'llâhi te'âlâ" ²⁰

Rıdvân, Moton kalesine kendi sancağını diktiğine göre, H. 906/M. 1500 yılında sancakbeyidir. Ancak, nerede sancakbeyi olduğu bilinmemektedir. İ. H. Uzunçarşılı Sinoplu Safâ'î'ye dayanarak, Anadolu beylerbeyi Dâmâd Sinân Paşa kuvvetlerinin kaleye girdiklerini bildiriyor ²¹. Öyleyse, bu tarihte Rıdvân Anadolu'da sancakbeyidir.

Öte yandan aynı sefere katılan Lâmi'î Çelebi (öl. H. 938/M. 1531-32) olayı şöyle anlatır: "... Bî-içâzet-i sultânî hemân bu ilhâm-ı Rabbânî ile vakt-i 'aşr idi ki râyât-ı fetû u naşrı yürüdüp kal'a üzerine depindiler... ve'l-hâşıl burc u bârû üstine müsliminden on on biş bi-kem ü biş kimse hürûc itmemişdi ki küffârûñ cem'î müteferriķ ve zehreleri mütemezziķ düşdi" ²². Lâmi'î'nin bu sözleriyle Rıdvân'ın anlattıkları arasında büyük bir yakınlık bulunmaktadır ²³.

Rıdvân'ın sancakbeyi olarak Anadolu'nun değişik yerlerinde görev yaptığı *Divanı*ndaki bazı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Şair, bir kasidesinde eski dostları olarak andığı Ali, Mustafa ve Yahyâ paşaların kendisine

¹⁹ Ünver, Rıdvân'ın Osmanlı Tarihi, s. 378-379.

²⁰ Rıdvân, *Divan*, yk. 325 a-325 b.

²¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK., Ankara 1975 (3. bs.) (= Uzunçarşılı, OT.), C. II, s. 219.

²² Lâmi'î, *Şevâhidü'n-nübüvve* Tercümesi, İstanbul 1257, cüz'-i şâmin, s. 42.

²³ Uzunçarşılı, OT., C. II, s. 219'da yazarın Sinoplu Safâ'î'ye dayanarak: "Sultân Bâyezid şiddetli hücum emri verdiğiinden" demesi Lâmi'î ve Rıdvân'ın anlattıklarıyla çelişiyor.

yakınlık göstermediklerini bildirerek padişah II. Bayezid'e şöyle dert yanyor:

Kadîmi döstlarumdan kime kılam feryâd
 Kim itmedi birisi hâtır-ı hâzinüm şâd
 Unutdı hâk-ı kadîmi meger 'Alî Paşa
 Anuñçün eylemedi eski hâk-ı nânı yâd
 Fakîrûñ uhrevî kardaşı Mustafâ Paşa
 Olar da virmedi bir dem bu nâ-murâda murâd
 Huşûşiyile ki paşa-yı kâm-bîn Yahyâ
 Anuñla dahı çoğ idi kadîmi hâk-ı vidâd
 Kamusı añmadılar bu fakîri şâdiyile
 Meger ki gitdi maḥabbet tütüldi râh-ı reşâd

 Faķire Karaḥişâr'uñ livâsı evvelde
 Olinmış idi 'aṭâ bulmuş idi dîde güşâd
 Teraḳķiyile Hamîd olmuş idi sancağum
 Çü Şeh'den itmiş idüm himmetini istimdâd
 Varup murâd ile andan Teke vilâyetine
 Bu çâker olmuş idüm ol maḥalde hâş-ı 'ibâd
 Huzûr-ı kalb ile andan varup Karaman'a
 Bu bendesini qabûl itmiş idi ol Şeh-zâd
 Livâ-yı Anḳara olmuşdı ba'cdehû câhum
 Du'â-yı devlet iderdüm sürûr ile dil-şâd ²⁴

Bu kasideden anlaşıldığına göre Rıdvân, 1501 ve 1506 yıllarında iki kez sadrazam olan Hadım Ali Paşa; 1498'de Rumeli Beylerbeyi, 1501'de vezir ve 1511'de sadrazam olan Koca Mustafa Paşa ile Rumeli Beylerbeyi ve Bosna Sancakbeyi olan Yahya Paşa'nın yakın arkadaşdır. Bunlardan Koca Mustafa Paşa, şairin "uhrevî kardaşı"dır ²⁵. Ancak şair bunlardan beklediği ilgiyi göremediğinden yakınmakta, hatta onları kıskanmaktadır. Yine bu kasideden, şairin

²⁴ Rıdvân, *Divan*, yk. 346 b-347 b.

²⁵ Rıdvân, *Divan*, yk. 82 b-83 a'daki bir kıt'ada, Mustafâ Paşa için "vezir-i Şeh" denilmiştir.

sırasıyla Karahisar, Hamid ²⁶, Teke, Karaman ve Ankara sancakbeyliklerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Karaman'da şehzadeden kabul gördüğünü de bildiriyor ki, bu tarihlerde Şehzade Şehinşeh (öl. 1511) Karaman valisidir ²⁷. Kasidesinin devamında, padişahın yardımlarını dileyen şair, sözlerini dua ile bitirir.

Ahmed-i Rıdvân'ın II. Bayezid için yazdığı kasidelerin çoğunda bu türlü dileklere rastlıyoruz. H. 907/M. 1502 yılı baharında tamamladığı *Husrev ü Şîrin*in sonundaki sunuş kasidesindeki:

.....
Şemme-i lûtfuñ yitişdür bendeye kim bu nañif
Gûşe-i ğurbetde ğalmışdur za'if ü bi-nevâl
'Ömri vardı başa eyyâmı yitişdi ğâyete
Ġussa-i devrân elinden ğöñli lîkin pür melâl
Rûmili'nde olunursa bendeye sancağ 'atâ
İrişe ğöñli murâda bula şâdi-i vişâl
.....

Gerçi yoğ idi liyâkat bendede elîâfuña
Dâ'imâ cûduñ virüpdür bendeye mağşûd u bâl
Umaram bu def 'a da ğöñlüm bulup mağşûdını
Bendenüñ Şeh devletinde bula noğşânı kemâl ²⁸.
.....

beyitlerinden şairin, padişahıtan önceki lûtuflarına ek olarak Rumeli'de bir sancak istediği anlaşılmaktadır. Yine aynı kasidedeki:

Bendeye ol memleketde lûtf olunmışdur mekân
Ârzûsı Rûmili'dür andadur fikr ü hayâl

beytinde ise, yukarıda sözünü ettiğimiz tapu kayıtlarındaki Ahmed Fakihlü (Ece) Köyünün anlatılmak istendiği sonucu çıkıyor.

Bütün bu yakarışlarına karşılık, şairin Padişahıtan istediğini alıp alamadığını bilemiyoruz. *Divanı*nda kimin için yazdığı belli olmayan bir kasidede, zamanın vezirine:

.....

²⁶ Rıdvân, *Divan* (yk. 72 b-76 a)da biri mesnevi, öbürü de kaside olmak üzere iki şiirle Antalya'yı anlatmaktadır (bu şiirler için bk. Ünver, TD, S. 386, 1984).

²⁷ Uzunçarşılı, OT. C. II, s. 237-238.

²⁸ Rıdvân, HŞ., yk. 233 a; aynı kaside *Divanda* da (yk. 332 b-333 a kenarında) bulunmaktadır.

Düstûr-ı hümâ-rîf'ate aḥvâlini kâşır
 Bu şûret ile kâşdı bu kim eyleye inhâ
 Peydâ vü nihânum çü benüm tapuḥna ma'lûm
 Akrânım içinde neyiçün ben kâlam ednâ

Deh sâle yakındur ki cüdâ bendelerün'den
 Bu gûşe-i ğurbetde menem 'âciz ü tenhâ
 Ol bendelerün ḥarcıyle ḥarcı fakîrün
 Bu kemterüne virdi bu gün kıllet-i dünyâ
 Kalmadı bu sancığa gelelden şütür ester
 Bâr ile ḥamr taşımadan gördiler îzâ

Hâşşî Karacaṭağ imiş evvel bu livânun
 Anuḥla kılurmuş ümerâ 'âdetin icrâ
 Bu ḥâlet-i 'aciz ile cenâb-ı keremünden
 Şimdi bu fakîr eyledüğü fıkır (ü) temennâ
 Budur ki ya Ohri ola yâ ḥod bedel-i nîk
 Bu çâker içün şarf olına himmet-i 'ulyâ

Bulunmaya gülzâr-ı şenân içre ḥoş-elḥân
 Bu Aḥmed-i Rıdvân bigi bir bûlbül-i gûyâ ²⁹

diyerek, önce akranından geride kaldığından yakınıyor. Sonra da on yıldır görev yaptığı yerden şikâyetle, Ohri sancağının kendisine verilmesi için Paşa'nın yardımını istiyor. Şairin memnun olmadığı görev yeri neresidir? Bunu bilemiyoruz. Ancak onun: "Bu livânın hâşşî eskiden Karacaṭağ'mış, beyler âdetlerini onunla (onun geliriyle) yerine getirirlermiş" demesinden, sancakbeyi olduğu yerin Karacadağ'a yakın olduğu düşünülebilir. Anadolu'da ve Rumeli'de aynı adı taşıyan iki *Karacadağ*'dan hangisinden söz edildiğini kestirmek güçtür. Ama şair, Ohri sancağını istediğine göre, son görevinin Rumeli'de ve Karacadağ ın ise, o zamanlar Filibe'ye bağlı olan kasaba olduğu ihtiyat kaydıyla söylenebilir. Şairin *Divanı*ndaki bir gazelde:

Sultân-ı cihân-taht (u) şehinşâh-ı cevân-baht
 Âsûde bu gün 'adliyle kışver-i Yûnân ³⁰

²⁹ Rıdvân, *Divan*, yk. 348 a-348 b.

³⁰ Rıdvân, *Divan*, yk. 362 a.

demesi de, bu tahmini destekleyecek durumdadır. Ancak, şairin asıl isteği olan Ohri sancağının kendisine verildiği konusunda bilgi bulunmamaktadır.

II. Bayezid'in son yıllarında, Şehzade Selim ile Şehzade Ahmed arasındaki taht mücadelesinde Padişah ve birçok ileri gelenler gibi Rıdvân'nın da Şehzade Ahmed'i tuttuğu, *Hefst-peyker* adlı mesnevisini Şehzade Ahmed adına yazmasından anlaşılmaktadır. Sonucun böyle olmaması, Rıdvân'nın durumunu ne ölçüde etkilemiştir, bilemiyoruz. Bununla birlikte, şairin *Divanında* Yavuz Sultan Selim'i öven şiirleri vardır. Ayrıca kendisine II. Bayezid tarafından verilen köyün, Selim zamanında (H. 925/M. 1519 yılında) da "Tütünsüz Ahmed Beg" adına yazıldığına bakılırsa³¹, Rıdvân'nın bu durumdan fazla etkilenmediği söylenebilir.

Şair, Yavuz Sultan Selim için yazdığı iki kasideden ilkinde:

.....
Dûr itme fakîrûn nazaruñdan ki sezâdur
Firdevs-i sarâyuñda çü derbân ola Rıdvân
İy şâh-ı cevân-baht u cihan-taht u felek-cây
Bu bende-i pîrûn dilini kılma perîşân³²
.....

diyerek, ikincide ise:

.....
Ol sâye-i İlâhî Sultân Selim Şâh'ı
Kim vaşf ide kemâhî cem^c olsa hep efâzıl
.....
İy şehriyâr-ı ʿâlem muhtâr-ı âl-i Âdem
Muhlîş kuluña bir dem luğf eyleyüp nazar kıl
Kapuñ tolu niʿamdur her sâyile neʿamdur
Ya ben kula ne ğamdur kim böyle kıla ʿâtl
.....

(sılık...) Rıdvân bî-ser ü pâ
(Ma^c)zûl kıla hâşâ ʿuzletde şöyle ħâmil³³

³¹ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 390.

³² Rıdvân, *Divan*, yk. 327 b-328 a kenarlarında.

³³ Rıdvân, *Divan*, yk. 328 b-329 b kenarlarında.

beyitleriyle Padişaha yakarıyor. Bu beyitlerden Rıdvân'ın, Yavuz zamanında, hiç olmazsa bir süre açığa alındığını anlamaktayız.

Şairimizin Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki yaşayışı ve görevleri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak yukarıda adı geçen Ahmed Fakihlü (Ece) Köyü'nün, bu padişah devrinde de (H. 935/M. 1528-29) "Tütünsüz Ahmed Beg" adına yazıldığını göz önünde tutarak, onun bu dönemde de bütünüyle yoksun bırakılmadığını söyleyebiliriz³⁴.

Öte yandan, Edirneli Sehî'nin onu "Pâdişâh sancagın çeker pek ağır dirliklü beg idi"³⁵, Latîfî'nin: "Ümerâdandır"³⁶ ve Hasan Çelebi'nin: "Ümerâ-i pür-^cunvândan"³⁷ diyerek anmaları, özellikle Kanunî döneminde yazılmış ilk ikisinin Rıdvân'a değer vermiş olmaları, Yavuz zamanında açığa alınmış olsa bile, Kanunî döneminde Rıdvân'ın yeniden sancakbeyi olduğunu gösterir.

Yine bu tezkirelerde ve Abdurrahmân-ı Hibri'nin eserinde³⁸ Rıdvân'ın Edirne'de yerleştiği bildirilmektedir. Bu bilgiler ışığında şairin, son yıllarını Edirne'de geçirdiğini söyleyebiliriz.

Ahmed-i Rıdvân'ın ölüm yılı hakkında da kesin bir tarih yoktur. Ancak bazı kayıtlara dayanarak onun ölüm tarihi hakkında geniş bir tahminde bulunabiliriz: Yukarıda geçen tapu kaydından H. 935/M. 1528-29 yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır. Eserini H. 945/M. 1538-39 yılında tamamlayan Sehî ise, şairi rahmetle anmaktadır³⁹. Buradan Rıdvân'ın 1528-29 ile 1538-39 yılları arasında öldüğü sonucuna varıyoruz. Eserini H. 953/M. 1546 yılında tamamlayan Latîfî'nin: "Bu devrde fevt oldu"⁴⁰ deyişi de bu düşüncüyü doğrulamaktadır. *Hasan Çelebi Tezkiresinde*⁴¹, *Mecelletü'n-nisâbda*⁴² ve *Sicill-i Osmânîde*⁴³ de Rıdvân'ın Kanunî döneminde öldüğü bildirilmiştir.

³⁴ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 390.

³⁵ Sehî, Hb., s. 36.

³⁶ Latîfî, Tş., s. 88.

³⁷ Hasan Çelebi, Tş. C. I, s. 149.

³⁸ Hibri, Em., yk. 69 b.

³⁹ Sehî, Hb., s. 36.

⁴⁰ Latîfî, Tş., s. 88.

⁴¹ Hasan Çelebi, Tş., C. I, s. 149.

⁴² Müstakimzâde Süleymân Sadüddîn, *Mecelletü'n-nisâb*, Süleymaniye Ktp., Halet Ef. 628, yk. 232 a.

⁴³ M. Süreyyâ, SO., C. I, s. 198.

Yukarıda gösterdiğimiz bütün yakınmalarına rağmen, şairin sıkıntılar içinde yaşadığını söyleyemeyiz. Daha H. 888/M. 1483 yılında düzenlenen vakfiyesindeki şahitler arasında sadrazamlardan İshak Paşa, ondan sonra sadrazam olan Davud Paşa; bilginlerden Fenârîzâde Ahmed Çelebi, Muslihüddîn-i Kesteli, Hacı Hasanzâde Muhyiddîn Efendi gibi o dönemin önde gelen kişileri bulunan⁴⁴; Sadrazam Hadım Ali Paşa ve Koca Mustafa Paşa ile dostluk ve ahiret kardeşliği gibi ilişkileri bulunan Rıdvân'ın yoksulluk içinde yaşadığı düşünülemez. Onun yakınmalarını maddî sıkıntılarla değil, akranından geri kalmanın verdiği eziklikle açıklamak, daha yerinde olacaktır.

Nitekim eserini H. 1046/M. 1636 yılında tamamlayan Hıbrî, Ahmed-i Rıdvân'ın Edirne'de Ağaçpazarı semtinde medresesi ve türbesi bulunduğunu bildiriyor⁴⁵. Şeyhî Mehmed Efendi, Edirne'deki "Bî-duhân Ahmed Beg" medresesine H. 1065/M. 1655, H. 1084/M. 1673 ve H. 1105/M. 1693 yıllarında yapılan üç atamadan söz eder ki, medresenin bu yıllarda öğretime açık olduğu anlaşılıyor⁴⁶. O. Nuri Peremeci ise: "Ağaçpazarında mezarlığı ve türbesi varmış"⁴⁷ diyor.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Ahmed-i Rıdvân muhtemelen Ohri'de ya da o çevrede doğmuş, devşirme olarak alınıp yetiştirilmiş, XV. yüzyılın ikinci yarısıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, bir ara defterdarlık yapmış, sonra da Anadolu'da ve Rumeli'de değişik yerlerde sancakbeyliği görevinde bulunmuştur. Dimetoka yakınlarındaki Ahmed Fakihlü (Ece) Köyü kendisine II. Bayezid tarafından mülk olarak verilen şair, hayatının son yıllarını Edirne'de geçirmiştir. Elde bulunan altı mesneviden beşini II. Bayezid adına yazan şairin, *Divanını* da bu padişah adına düzenlediği, Yavuz Sultan Selimle ilgili şiirlerinin sayfa kenarına sonradan değişik bir yazıyla yazılmış olmasından anlaşılmaktadır. Bütün yakınmalarına rağmen, Edirne'de medrese, tekke ve türbe yaptıracak maddî güce sahip olduğu görülen şair, "Tütünsüz" ya da

⁴⁴ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası* (Vakfiyeler) s. 283.

⁴⁵ Hıbrî, Em., bk. 16 a ve 69 b.

⁴⁶ Şeyhî Mehmed Ef., *Vakâyi'ü'l-fuzalâ*, Süleymaniye Ktp., Murad Molla 940, C. II, bk. 101 a, 126 a ve 270 b.

⁴⁷ O. Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s. 115 ve 177-178 (burada Rıdvân mahlası Hıbrî'ye uyularak Rıdvânî biçiminde yanlış verilmiştir. Ayrıca yazar, Rıdvân'ın II. Murad ve Fatih zamanlarında yaşadığı tahmininde bulunuyor ki, biz bunun yanlış olduğuna inanıyoruz).

“Bî-duhân” sanıyla anılmış olup, 1528-1539 yılları arasında Edirne’de ölmüştür.

Rıdvân-Hayâtî karışıklığının çözümüne doğru

Ahmed-i Rıdvân’ın eserleri hakkındaki ilk bilgiyi Sehî: “Hamse-i Nizâmî’yi Türkiye terceme itmişdür” cümlesiyle verir⁴⁸. Aynı sözleri Hıbrî de tekrarlar⁴⁹. Yukarıda da değindiğimiz gibi Rıdvân’ın eserlerinden üç mesnevi A. S. Levend tarafından tanıtılmıştır⁵⁰. Aynı yazar, Hayâtî adlı şairin *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrîn* adlı mesnevilerini de tanıtarak⁵¹, bu eserlerle Rıdvân’ın aynı adı taşıyan mesnevileri arasında “intihal” derecesine varan bir benzerlik bulunduğunu bildirmişti.

Manzum İskender-nâmeler üzerine hazırladığımız doktora tezinde, Rıdvân ve Hayâtî’nin *İskender-nâmelerini* dikkatle ve oldukça geniş bir biçimde inceleyerek, Rıdvân lehine önemli deliller elde etmiştik⁵².

Bu çalışmalarla, Rıdvân’ın *Husrev ü Şîrîn* mesnevisinin başında:

Sözi fark eyleyübenin girişdüm
Şeh için sa’y idüp muhkem dürişdüm
Didüm evvel *Sikender-nâmesini*
Tamâm itdüm anuñ hengâmesini
İkinci *Leyli vü Mecnûn* maķâlin
Beyân itdüm ser-â-ser kıl ü kâlin
Bu def’a *Husrev ü Şîrîn* diyeyin
Ne deñlü telh isem şîrîn diyeyin⁵³

diyerek adını saydığı üç mesnevi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ne Rıdvân’la Hayâtî’nin *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrîn* mesnevilerinde “intihal” derecesine varan benzerlik açıklanabilmiş, ne de Rıdvân’la aynı yıllarda Edirne’de bulunmuş olan Sehî’nin sözleri değerlendirilebilmiştir. Biz aşağıda bu iki noktayı aydınlatmaya çalışacağız.

⁴⁸ Sehî, Hb., s. 36.

⁴⁹ Hıbrî, Em., bk. 69 b.

⁵⁰ Levend, Ahmed Rıdvân’ın *İskender-nâmesi* (TD., S. 3, 1951); Ahmed Rıdvân’ın *Leylâ vü Mecnûnu* (TD., S. 7, 1952), yazar şairin bu eserini “*Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara 1959 (= *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*)” adlı kitabında yeniden ele almıştır; Ahmed Rıdvân’ın *Husrev ü Şîrîn*’i (TDAY., 1966).

⁵¹ Levend, Hayâtî’nin *İskender-nâmesi* (TD., S. 4, 1952).

⁵² Ünver, *İskender-nâmeler*, s. 341-346.

⁵³ Rıdvân, HŞ., bk. 10 a-10 b.

Ahmed-i Ridvân hakkında elde ettiğimiz bilgileri yukarıda vermiştik. Buna karşılık Hayâtî hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu kişi hakkında bildiklerimiz, A. S. Levend'in ele geçirip tanıttığı eksik *Hamse* nüshasının⁵⁴ incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu nüshada *Mahzenü'l-esrâr*, *Heft-peyker*, *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrin* olmak üzere dört mesnevi bulunmaktadır. Mesnevilerde şairin mahlası "Hayâtî" olarak geçmektedir. Yalnız *İskender-nâmedeki* üç beyitte "Abdülhayy"⁵⁵, bir beyitte de "Kâdi 'Abdülhayy"⁵⁶ adları bulunmaktadır. Buradan, şairin adı, mahlası ve işi konusunda fikir sahibi olabiliyoruz.

Eksik *Hamse* nüshasındaki ilk mesnevi *Mahzenü'l-esrâr* olup, II. Bayezid'e sunulduğu üç ayrı başlık altında bildirilmiştir⁵⁷. İkinci mesnevi *Heft-peyker*dir⁵⁸. Bu mesnevide önce II. Bayezid övüldükten sonra, Şehzade Selim için övgü var; ancak Selim adı, daha önce yazılıp silinmiş başka bir adın yerine yazılmıştır⁵⁹. Aynı şiirin başka bir beyti de yine böyle değiştirilmiş. Daha sonra gelen kasidede, şehzade adı anılmadan övülüyor ve tahta geçişinin sabırsızlıkla beklendiği bildiriliyor⁶⁰. Daha sonraki bölümde yine Selim'e övgü var; ancak Ahmed adı silinmeden üzerine Selim yazılmış. Eserin sonunda "Ahmed Han" adı vardır⁶¹. Herhalde müstensih bu adı değiştirmeyi unutmuştur⁶². Üçüncü mesnevi *İskender-nâmedir*. Bu mesnevinin de II. Bayezid adına yazıldığı, eserin başındaki övgüden anlaşılmaktadır⁶³. Dördüncü mesnevi *Husrev ü Şîrin*dir. Başı ve sonu eksik olduğu için, kimin adına yazıldığı anlaşılamıyor⁶⁴.

⁵⁴ Hayâtî, *Hamse*, Atatürk Üniversitesi Ktp., Levend yazmaları, 369-372 (yazma Levend tarafından tanıtılmıştır. Bkz. TD., S. 4, 1952), aynı yazma içindeki eserlerin ayrı ayrı numaralandırılması doğru olmadığından, biz bu yazmadaki dört mesneviyi 369/1, 2, 3, 4 biçiminde gösteriyoruz.

⁵⁵ Atatürk Ün. 369/3, yk. 131 b, 141 b, 144 b.

⁵⁶ Atatürk Ün. 369/3, yk. 136 a.

⁵⁷ Atatürk Ün. 369/1, yk. 4 a-5 a.

⁵⁸ *Heft-peykerin* başka bir yazması İstanbul Ün. Ktp., Ty. 7575 numarada kayıtlı bulunmaktadır. H. 1225/M. 1810 yılında istinsah edilen bu yazma eldeki tarihsiz nüshaya göre oldukça yenidir.

⁵⁹ Atatürk Ün. 369/2, yk. 25 a.

⁶⁰ Atatürk Ün. 369/2, yk. 25 a-25 b.

⁶¹ Atatürk Ün. 369/2, yk. 65 b.

⁶² Bu durum, İstanbul Ün. Ktp., Ty. 7575 nolu yazmada da aynıdır.

⁶³ Atatürk Ün. 369/3, yk. 67 a.

⁶⁴ Atatürk Ün. 369/4. *Husrev ü Şîrinin* bir yazması da DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlisi Hasan Kavruk'ta bulunmaktadır. Boyutları 215 × 145-180 × 100, yaprak sayısı 135 (131. yk. tan sonra ve en sonda eksik var), satır sayısı 23, yazı özensiz nestalik, kâğıt genellikle ay damgalı, söz başları siyah (kimi başlıklar yazılmamış), cildi mukavva (sırtı

Yukarıdaki mesnevilerden edinebildiğimiz bilgilere göre, II. Bayezid adına mesneviler yazan, şiirde “Hayâtî” mahlası kullanan ve kadı olan ‘Abdülhayy adlı kişi kimdir?

A.S. Levend, XVI. yüzyıl tezkirelerinde Hayâtî mahlaslı dört şair bulunduğunu bildirdikten sonra, Fatih devri sadrazamlarından Mahmud Paşa’nın koruduğu, Sehî’de⁶⁵ adı geçen Hayâtî’yi aranan şair olarak gösterir⁶⁶. İlk bakışta yalnızca yaşadığı devir bakımından doğru gibi görünen bu düşünce, Tezkirede Hayâtî’nin adından, işinden ve eserlerinden hiç söz edilmediği için inandırıcı değildir. Sehî’nin latifelerinin hoş, kasidelerinin değerli olduğunu bildirdiği Hayâtî, eldeki dört mesnevinin sahibi olsaydı, herhalde Tezkirede bunlar da anılırdı. Yazar, işin bu yönüyle hiç ilgilenmediği gibi, *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı kitabının dizininde, mesnevilerde adı geçen Hayâtî ile tezkirelerde görülen bütün Hayâtîleri aynı maddede toplamıştır⁶⁷.

‘Âşık Çelebi’nin söz ettiği, Lâmi’î ile çağdaş Semercizâde Seydî Hayâtî adlı şair, tam aranan zaman kesiti içinde bulunmaktadır⁶⁸; fakat öbür özellikleri taşımamaktadır.

Şair *İskender-nâmenin* dört yerinde Hayâtî mahlası yanında ‘Abdülhayy adını kullanmıştır. “Hayy” ve “Hayâtî” kelimelerindeki kök ortaklığı, ‘Abdülhayy adlı şairin Hayâtî mahlasını seçtiğini açıklayıcı mahiyettedir. Bu yüzden biyografik eserlerde yalnızca Hayâtî’yi araştırmak yeterli değildir. Bu kişinin ‘Abdülhayy adını taşıması ve kadı olması da gerekir.

Adı ve mesleği açısından, aranan özellikleri taşıyan bir kişiye ‘Âşık Çelebi’de ve Mecdî’de rastlıyoruz. ‘Âşık Çelebi II. Selim devrinde şair olmadığı halde şiir söyleyenlerden söz ederken: “Evlâd-ı

kahverengi meşin), istinsah tarihi ve müstensihî belli değil. Yazma baştan 1097. beyte kadar Şeyhî’nin *Husrev ü Şîrin*’den tamamlanmıştır. Müstensih bunu kenara yazdığı: “Bu makâma kadar Şeyhî ve bu makâm Hayâtî (yk. 25 b)” notuyla bildiriyor. Şeyhî’den alınan kısım, F.K. Timurtaş (*Şeyhî ve Husrev ü Şîrin*’i İstanbul 1980, 2. bs.)’ın metnine göre 776-1884. beyitler arasındadır. Atatürk Ün., 369/4 nüshası da baştan eksiktir. Fakat, Şeyhî’den aynen alınmış kısım dikkate alınmazsa, bu nüsha H. Kavrak nüshasından 110 beyit kadar fazladır. 1096 beyti Şeyhî’den aktarılan bu yazmadaki toplam beyit sayısı 5805’tir. Oldukça geç dönemde (XVII-XVIII. yy.) istinsah edildiği kağıdından ve yazısından anlaşılan, mısra ve kelime eksikleri bulunan bu nüsha da, mesnevinin Hayâtî’ye ait olduğunu gösterecek durumda değildir.

⁶⁵ Sehî, Hb., s. 69-70.

⁶⁶ Levend, Hayâtî’nin *İskender-nâmesi* (TD., S. 4, 1952).

⁶⁷ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK., Ankara 1973, C. I, s. 580.

⁶⁸ ‘Âşık Çelebi, *Meşd’irü’ş-şu’arâ*, M. Owens, London 1971, yk. 111 a.

Mü'eyyedden 'Abdülhayy Çelebi"yi anar ve onun bir beytini verir ⁶⁹. Ancak II. Bayezid döneminde mesneviler yazan bir kişinin bu dönemde kadılık yapabilecek durumda bulunması mümkün değildir. Mecdî'de Kanuni devri bilginleri arasında anılan Kadı 'Abdülhayy'ın ise, şiirle ilgilendiğine dair en küçük bir bilgi bulunmamaktadır ⁷⁰.

Ahmed-i Ridvân'ın hayatını anlatırken sözünü ettiğimiz vakfiyede şahitler arasında "e'd-düstûrû'l-ḥazîr mesîḥ bin 'Abdülhayy" sözleriyle anılan bir kişi vardır ⁷¹. Burada da isim benzerliğinden başka bir yakınlık göremiyoruz.

Bütün araştırmalarımıza rağmen, II. Bayezid ve Şehzade Ahmed adına mesneviler yazan Hayâtî mahlaslı kadı 'Abdülhayy'ın kimliğini açıklayamıyoruz. Bu durumda, Ridvân'a hakkını vermek ve intihalde bulunanın ise Hayâtî olduğunu düşünmek pek yersiz olmasa gerek. Hatta biz bu intihalin *Mahzenü'l-esrâr* ve *Heft-peyker* için de geçerli olması gerektiğine inanıyoruz. Bu inancımızı güçlendiren kanıtlar şunlardır.

a. Kaynaklarda mesnevi şairi Hayâtî yoktur

Tezkirelerde, edebiyat tarihlerinde ve öbür biyografik eserlerde adı geçen Hayâtîlerden hiçbirisi hamse ve mesnevi şairi olarak gösterilmemiştir. Bugün, adını yalnızca bu kaynaklardan öğrendiğimiz yüzlerce kayıp eser varken, günümüze kadar gelen dört mesnevinin ve şairinin hiçbir kaynakta anılmaması, bu mesnevilerin gerçek sahibinin Hayâtî olmadığı şüphesini uyandırıyor.

b. Sehî'nin söyledikleri

Buna karşılık, aynı devir tezkirecisi ve şairle aynı şehirde yaşamış olan Sehî, Ahmed-i Ridvân'ın: "Sâhib-i ḥamse meşnevisin mütetebbi'" olduğunu haber vererek, onun bu konudaki ilgisini bildirmiştir. Ayrıca: "Ḥamse-i Nizâmî'yi Türkiye terceme itmişdür" diyerek Ridvân'ın hamse sahibi olduğunu haber vermiştir ⁷².

Ahmed-i Ridvân'ın *İskender-nâmede*, küçük ayrılıklar dışında adım adım Ahmedî'nin eserini izlediğini göstermiştik ⁷³. *Leylâ vü Mecnûnun* ise

⁶⁹ 'Âşık Çelebi, aynı eser, bk. 35 a.

⁷⁰ Mecdî, *Hadâ'ıku's-şakâyk*, İstanbul 1269, s. 505-506.

⁷¹ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, (Vakfiyeler) s. 283.

⁷² Sehî, Hb., s. 36.

⁷³ Ünver, *İskender-nâmeler*, s. 323-340.

Nizâmî'nin eserinin serbest bir çevirisi olduğu, A. S. Levend'in ve bizim yaptığımız karşılaştırmalardan anlaşılmaktadır ⁷⁴. *Husrev ü Şîrîn* mesnevisinde, şairin küçük değişiklikler dışında, esas olarak Şeyhî'nin eserini izlediği de bilinmektedir ⁷⁵. Hayâtî mahlası taşıyan *Mahzenü'l-esrâr* ve *Heft-peykere* gelince: Bu iki mesnevi, Nizâmî'nin aynı adlı eserlerinin çevirisidir. Nizâmî'deki planda hiçbir değişiklik yapılmadan oldukça serbest bir tutumla yapılmış çeviride, yer yer beyit beyit çevrilmiş kısımlar da vardır.

Beş mesneviyi kısaca değerlendirdikten sonra, Şehî'nin Rıdvân'dan hamse sahiplerinin mesnevilerini okuyan ve Nizâmî'nin *Hamsesini* Türkçeye çeviren bir şair olarak söz ettiğini hatırlatıyor ve şöyle diyoruz: Ahmed-i Rıdvân, Nizâmî'nin *Hamsesini* çevirmek istemiş; fakat önce bu *Hamsedeki* mesnevilerin Türk edebiyatındaki tanınmış örneklerine yönelmiş, *İskender-nâme* ile *Husrev ü Şîrîn* bu yolla yazmıştır. Öbürlerini ise, doğrudan Nizâmî'den çevirmeye çalışmış, bunu yaparken de gücü ölçüsünde küçük tasarruflarda bulunmuştur.

c. İki şairin birbirinin aynı olan eserleri

Burada, Rıdvân'la Hayâtî'nin birbirinin aynı olan *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrîn* mesnevilerini mahlas değişiklikleri yönünden inceleyip, bundan çıkan önemli sonuçları sunmaya çalışacağız:

1. *İskender-nâmedeki* durum

Hayâtî mahlası taşıyan *İskender-nâme* yazması baştan bir yaprak kadar eksiktir. Bu yazmada baştan 200 beyitlik bir kısım Rıdvân nüshasına göre değişiktir. Şair burada münacat, na't, II. Bayezid'e övgü ve "sebeb-i te'lîf" konularına yer vermiş; kendisinden önce Ahmedî'nin *İskender-nâme* yazdığını bildirerek, kendisinin bu konuyu yeniden kaleme alacağını söylemiştir. Hayâtî nüshasında:

Geldiler begler mübârek-bâd için
Şâh'a sözler söylediler ad için ⁷⁶

beyti, Rıdvân'la olan beraberliğin başladığı beyittir. Bunu izleyen beyitlerde Rıdvân mahlası geçen mısralar, ya değiştirilerek yerine

⁷⁴ Levend, Ahmed Rıdvân'ın Leylâ vü Mecnunu (TD., S. 7, 1952); Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 177-195; Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 111-130.

⁷⁵ Levend, Ahmed Rıdvân'ın *Husrev ü Şîrîn* (TDAY., 1966); Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 170-187.

⁷⁶ Atatürk Ün. 369/3, yk. 68 b, bu beyit mesnevinin 201. beytidir.

H a y â t î mahlası konmuş, ya da çıkartılan kelimenin yeri başka kelimelerle doldurulmuş, yahut da beyit bütününü metinden çıkartılmıştır⁷⁷. H a y â t î'ye atfedilen nüshada R ı d v â n mahlaslarının metinden çıkarılmasına o derece dikkat edilmiştir ki, R ı d v â n kelimesi tevriyeli kullanıldığı yerlerde bile değiştirilmiştir. Bu nüshada R ı d v â n mahlası geçen 29 beyitte bunun yerine H a y â t î mahlası, 4 beyitte 'A b d ü l h a y y adı⁷⁸ kullanılmıştır. 25 Beyitte R ı d v â n mahlası yerine başka kelimeler konmuş, bu mahlasın geçtiği 10 beyit de metinden çıkarılmıştır. H a y â t î'ye atfedilen nüshada A h m e d - i R ı d v â n'ın Moton'a sancak dikişini anlatan beyitler de yoktur. Öte yandan R ı d v â n bu olaya yalnız *İskender-nâmede* değil, *Divanındaki* bir gazelde de değinmiştir⁷⁹. Ayrıca her iki nüshada mesnevi içinde geçen ve yalnızca mahlasları değişik olan gazellerden bazıları, R ı d v â n'ın *Divanındaki* gazellere çok benzemektedir. İki yazma arasında, yukarıda belirtmeye çalıştığımız ayrılıklar dışındaki değişiklikler, aynı eserin iki nüshasında görülebilen nüsha farklarından öteye gitmemektedir. Nüshalardan birinde görülen eksiklik, öbürüyle tamamlanabilmekte, yanlışlar aynı yolla düzeltilebilmektedir.

2. Husrev ü Şîrîn'deki durum

R ı d v â n ve H a y â t î mahlası taşıyan dört *Husrev ü Şîrîn* yazması elde bulunmaktadır. R ı d v â n mahlaslı iki yazma yurt dışında⁸⁰, H a y â t î mahlaslı iki yazma ise ülkemizdedir⁸¹. Biz, araştırmalarımızda R ı d v â n mahlaslı Berlin yazmasının fotoğrafından yararlanabildik. Gotha yazmasını göremedik. Ancak bu yazmanın katalogdaki tanıtmasından, Berlin yazmasından daha tam olduğu anlaşılmaktadır. A h m e d - i R ı d v â n *Husrev ü Şîrîn*'in sonunda:

Bu nazm-ı dil-güşâ çün rişte-i dūr
'Adedde altı biñ üç yüz sekizdür⁸²

diyerek, eserinin beyit sayısını bildirmektedir. Ancak ne 4946 beyit bulunan Berlin yazması, ne de 5700 beyit bulunduğu bildirilen⁸³ Gotha yazması bu

⁷⁷ *İskender-nâmedeki* mahlas değişiklikleri için bkz. Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 36-39.

⁷⁸ Levend bu adın iki kez kullanıldığını bildirir (bkz. aynı yazı).

⁷⁹ Rıdvân, I., bk. 349 a-350 a; *Divan*, bk. 325 a-325 b.

⁸⁰ W. Pertsch, *Die türkischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha II*, Wien 1864; Pertsch, *Die türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889 (= Rıdvân, HŞ.)

⁸¹ Atatürk Ün. 369/4 ve Hasan Kavruk'taki nüsha.

⁸² Rıdvân, HŞ., 232 b.

⁸³ Pertsch, *Gotha Kataloğu*, s. 173-174.

sayıya ulaşabilmektedir. Öte yandan H a y â t î mahlası taşıyan yazmalarda da eksiklikler bulunmaktadır.

R ı d v â n ve H a y â t î mahlaslı yazmalar karşılaştırıldığında, şöyle bir durum ortaya çıkıyor: R ı d v â n mahlaslı yazmanın eksiklerini H a y â t î mahlaslı yazma, H a y â t î mahlaslı yazmanın eksiklerini de R ı d v â n mahlaslı yazma tamamlamaktadır. Hele kopuklukların bulunmadığı yerlerde yazmalar arasında görülen birlik, *Husrev ü Şîrin*in iki ayrı şairin eseri olmayıp, birinin kaleminden çıktığını kesinlikle ortaya koyuyor. *İskender-nâme*de olduğu gibi bu mesnevîde de mahlasların geçtiği mısra ya da beyitlerde yapılmış değişiklikler⁸⁴, *Husrev ü Şîrin*in de R ı d v â n'ın kaleminden çıktığı kanısını uyandırıyor.

R ı d v â n ve H a y â t î mahlaslı yazmalardaki kopuklukların birbirini tamamlamasıyla ortaya çıkan metnin beyit sayısı, R ı d v â n'ın bildirdiği 6308'e çok yaklaşmaktadır. H a y â t î mahlaslı yazmaların, R ı d v â n mahlaslı Berlin yazmasındaki kopuklukları karşılayan bölümlerindeki gazellerden biri aynen, dördü de küçük değişikliklerle R ı d v â n *Divanı*nda bulunmaktadır⁸⁵. Bu da görüldükten sonra, eserin R ı d v â n tarafından yazıldığı konusunda hiçbir şüphe kalmıyor.

R ı d v â n, *İskender-nâme* ile *Rıdvâniyyede*, *Husrev ü Şîrin* ile *Leyla vü Mecnûnda* aynı vezinleri kullanmıştır. H a y â t î'nin ise *Rıdvâniyye* ve *Leylâ vü Mecnûn* adlı mesnevîleri yoktur. Aynı vezinle yazılmış olan *İskender-nâme* ile *Rıdvâniyyeyi*, *Husrev ü Şîrin* ile de *Leylâ vü Mecnûnu*, mahlas yerleştirme tekniği yönünden karşılaştırdığımızda ortaya çıkan sonuç, *İskender-nâmenin* ve *Husrev ü Şîrinin* R ı d v â n'a ait olduğunu göstermektedir⁸⁶.

ç. Yalnız Hayâtî mahlası taşıyan mesnevîler

Yukarıda da değindimiz gibi, H a y â t î mahlası taşıyan eksik *Hamse* nüshasında bulunan *Mahzenü'l-esrâr* ve *Heft-peykerin* başka yazmaları elde bulunmamaktadır. Ancak, bu mesnevîlerin de R ı d v â n tarafından yazılmış olduğunu gösteren önemli deliller vardır. Şimdi bunları göstermeye çalışacağız:

1. *Mahzenü'l-esrâr*daki durum

Bu mesnevîde, H a y â t î mahlasının geçtiği beyitlere baktığımızda, bu mahlasın mısralarda yer alış biçimi, *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrin*deki

⁸⁴ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 42-44.

⁸⁵ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 145-146, 153.

⁸⁶ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 44-46.

örneklerden farksızdır. Ne var ki, eserin Rıdvân mahlası taşıyan başka bir yazması bulunmamaktadır.

Müfte'ilün / müfte'ilün / fâ'ilün vezniyle yazılmış olan *Mahzenü'l-esrârda* Hayâtî mahlası 33 beyitte geçer. Şair mahlasını ya ilk tefilenin üçüncü, dördüncü ve ikinci tefilenin ilk cüz'üne ya da ikinci tefilenin üçüncü, dördüncü ve son tefilenin ilk cüz'üne yerleştirebilir. Mesnevideki 33 mahlastan 32'si birinci şekilde, biri de ikinci şekilde yerleşmiştir. Yine bu 33 mahlasın başına, büyük bir çoğunlukla "kul" anlamındaki "bende" ya da "sen de" kelimeleri getirilmiştir. Bunların dışında "belki", "anla", "çünkü", "hemçü" kelimeleri ikiye kez; dört yerde de başka kelimeler kullanılmıştır. Aşağıdaki örneklerde, bu doldurma kelimelerin (= haşviyyât) beytin anlamıyla ne ölçüde uyum sağladığını görelim:

Kaşresini cur'a-i 'ummânunûn
Zerresini mihr-i dıraşânunûn
Bende Hayâtî'ye naşib eylegil
Bendeyi sultâna karib eylegil ⁸⁷.

İkinci beyitte her iki mısraın başında aynı anlamdaki "bende" kelimesinin tekrarlanması bir şair için hoş görülemez. Bizce bu beytin doğrusu şöyledir:

Ahmed-i Rıdvân'a naşib eylegil
Bendeyi sultâna karib eylegil.

İskender-nâme ve *Husrev ü Şirinde* mahlasların nasıl değiştirildiğini gördükten sonra "Hayâtî" mahlasının başındaki "bende"nin kötü bir doldurma olduğunu kabul etmek zorundayız. Başka bir yerde:

Kimsenenûn mâline olma harış
Geyme kısa yiñlü murakkaç kâmiş
İster iseñ geçile râh-ı niyâz
Kalb-i Hayâtî bigi ol pâk-bâz ⁸⁸

beyitlerinin sonundaki "kalb-i Hayâtî" yerinde "Ahmed-i Rıdvân" bulunması daha uygundur sanırız. Eserde Hayâtî mahlasının geçtiği bütün mısralar, hiç anlam bozulmadan yukarıda görüldüğü gibi

⁸⁷ Atatürk Ün., 369/1, yk. 3 a.

⁸⁸ Atatürk Ün., 369/1, yk. 18 a.

değiştirilebilmekte, hatta bu yolla beyitler daha anlamlı olmaktadır. Yine H a y â t î mahlası taşıyan:

Dehn-i Hayâtî şeker-efşân olup
Sözleri çün dürr ile mercân olup ⁸⁹

beytinde “dehân = dehen” kelimesinin “dehn” biçiminde zorlanması mahlas değiştirme çabasından başka bir şey olamaz. Aynı vezinle olmamakla birlikte, R ı d v â n'ın *İskender-nâmesindeki*:

Ahmed-i Rıdvân şeker-güftârdur
Sözleri çün lü'lü'-i şehvârdur ⁹⁰

beytini göz önünde tutarak, yukarıdaki beyti:

Ahmed-i Rıdvân şeker-efşân olup
Sözleri çün dürr ile mercân olup

biçiminde düzeltmek yerinde olur sanırız.

Mahzenü'l-esrârın şairi, “Padişah katında yeröpme” ⁹¹ başlığı altındaki bölümde:

Bendesiyem hâk-i derinde fakîr
Çâkeriyem bî-kes ü hûr u hâkîr
Gerçi hâkîrem bu kemîne gulâm
Muhteşemem şimdi emîrû'l-kelâm ⁹²

diyor. Son beyitteki “emîrû'l-kelâm” tamlaması bize Latîfî'nin Ahmed-i Rıdvân'ı anlatırken: “Gerçi zu'amâdan idi ammâ kendi zu'mince emîrû'l-kelâm geçirdi” ⁹³ deyişini hatırlatıyor.

Yine *Mahzenü'l-esrârın* baş tarafında şair, Padişaha halini bildirirken:

Şimdi bu devr içre menem hvâr u zâr
Gûşe-i hasretde garîb ü nizâr

.....

⁸⁹ Atatürk Ün., 369/1, yk. 8 b.

⁹⁰ Rıdvân, I., yk. 328 b.

⁹¹ Bu başlık Nizâmî'nin bütün mesnevilerinde vardır.

⁹² Atatürk Ün., 369/1, yk. 4 b.

⁹³ Latîfî, Tş., s. 88.

Bilmedi bu hâletümi hiç kes
Nâleme bulunmadı feryâd-res

.....

Kanķı dere varacağum bilmedüm
Ol kapuda duracağum bilmedüm

.....

Hâtıruma düşdi çü fikr-i maķar
Âyine-i fikrete kıldum nazar
Tâ ki görem nirden ola feth-i bâb
Âteşüme nice kişı döke âb

.....

Kân-ı zafer tâli^c u baķtı sa^cid
Han-ı Sikender'dür ü Şeh Bâyezîd

.....

Yâd-ı vaţan eyledügince ğarîb
Nâleler itdükce şehir ^candelîb
Han oluban ^câleme Şeh Bâyezîd
^cÖmriyle devleti olsun mezîd ⁹⁴

beyitlerinde sıkıntılarında söz ediyor, gurbette olduğunu söylüyor. Yukarıda şairin hayatından söz ederken, onun birçok şiirinde görev yaptığı yerlerden yakındığını, II. Bayezîd'den ve devrinin ileri gelen yöneticilerinden Rumeli'de bir sancak istediğini bildirmiştik. Gerek önce gösterdiğimiz şiirlerdeki dilekler, gerekse buradaki yakarışlar birbirine çok yakındır.

2. Heft-peykerdeki durum

Heft-peykerin Hayâtî mahlası taşıyan iki yazması bulunduğu halde ⁹⁵, Ridvân mahlası taşıyan hiçbir yazması yoktur. Bununla birlikte Ridvân'ın *Husrev ü Şîrinde* hamse sahibi olmak istediğini söylemesi, *Divanında* Hamse yazdığını bildirmesi, *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrinin* mahlasları değiştirilerek Hâyâtî'ye mal edilmek istenmesi ve *Seht Tezkiresinde* Ridvân'ın: "Hamse-i Nizâmî'yi Türkiye terceme" ettiğinin ifade edilmesi, *Heft-peykerin* de Ridvân'a ait olduğu düşüncesini

⁹⁴ Atatürk Ün., 369/1, yk. 4 a-4 b.

⁹⁵ Atatürk Ün., 369/2; İstanbul Ün. Ktp., Ty. 7575.

güçlendirmektedir. Ayrıca *Mahzenü'l-esrâr* gibi *Heft-peyker*in de Nizâmî den tercüme edilmiş olması bizi bu düşünceye yaklaştırmaktadır.

*Heft-peyker*de 6'sı mesnevi içinde, 9'u da öbür şiirlerde olmak üzere 15 yerde Hayâtî mahlası geçmektedir. *Mahzenü'l-esrâr*da olduğu gibi, buradaki mahlaslar da beyitlerin anlamları bozulmadan Rıdvân'a çevrilebiliyor. Şairin Nizâmî'den ayrılarak her hikâye sonuna eklediği gazeller, Lâ tîfî ve Has an Çelebî'nin dedikleri gibi "mücerred kelâm-ı mevzûn" olmaları bakımından Rıdvân'ın öbür mesnevilerindeki bazı gazellerinden farksızdır.

Mesnevinin baş tarafında bulunan na'at:

Sen de iy dil muhibb-i aḥbâb ol
Hâk-i pâ-y-i Resûl ü aşḥâb ol
Ahmed'ün tâ ki ümmeti olasın
Rûz-ı mahşer şefâ'atin bulasın⁹⁶

beyitleriyle bitmektedir. Bu beyitlere dikkat edildiğinde: "Sen de iy dil muhibb-i aḥbâb ol" mısraı, sanki "Sen de Rıdvân muhibb-i aḥbâb ol" mısraının değiştirilmiş şekli gibi görünüyor. Çünkü sonraki beyit dil (= gönül) e değil de, kişiye seslenişi gerektiriyor.

Son olarak *Heft-peyker*de karşılaştığımız bir kelimeye değinmek istiyoruz. Şair mesnevi içindeki hikâyelerden birinde, Beşr adında bir Tanrı adamıyla Müleyhâ adlı felsefeye düşkün bir kişiyi konuşturur. Bu sırada verdiği:

Didi Beşr'e refîk-i bî-pervâ
Ol Müleyhâ imâm-ı sûfestâ⁹⁷

beytinde geçen "sofist" anlamındaki "sûfestâ" kelimesi XV. yüzyılda ender rastlanan bir kelimedir. Bu kelime Rıdvân *Divan*ındaki bir gazelde:

Rıdvân şerî'atdur çü der 'ilm-i ḥaḳîkat şehrine
Aldanma sûfestâ'inüñ biḥûde kıl ü ḳâline⁹⁸

⁹⁶ Atatürk Ün., 396/2, yk. 24 a-24 b.

⁹⁷ Atatürk Ün., 369/2, yk. 47 b.

⁹⁸ Rıdvân, *Divan*, yk. 333 b kenarında. Müstensih bu kelimeyi yanlış olarak "şu fistanınun" biçiminde yazmıştır.

şeklinde geçer. Ayrıca Ahmed-i Rıdvân'ın Yunan felsefesine değer vermediğini *İskender-nâmeden* de hatırlıyoruz⁹⁹.

d. Eldeki altı mesneviyi Rıdvân yazmıştır.

Rıdvân mı, Hayâtî mi sorusuna cevap ararken, son sözü söylemeden önce, akla gelebilecek bir nokta üzerinde durmak istiyoruz. Acaba Rıdvân Hayâtî'den intihal etmiş olamaz mı?

İki şairin mahlaslarının geçtiği beyitler dışında tam bir beraberlik gösteren *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîrîni* Rıdvân'ın Hayâtî'den intihal ettiğini düşünelim. Bu düşüncenin gerçek olabilmesi için, Rıdvân'ın iki mesnevideki bütün Hayâtî mahlaslarını değiştirmiş olması, mahlas bulunmayan bazı beyitleri değiştirerek kendi mahlasını eklemesi ve Hayâtî nüshalarında bulunmayan Rıdvân mahlaslı beyitleri metinlere katması gerekir. Halbuki yukarıda her iki mesnevide Hayâtî mahlaslı beyitlerde söyleyiş ve anlam aksaklıklarının bulunduğu işaret etmiştik. Öte yandan Rıdvân *Husrev ü Şîrîni* başında *İskender-nâme* ve *Leylâ vü Mecnûn* yazdığını bildirmektedir. Hayâtî'nin böyle bir mesnevisi bulunmadığı gibi, mesnevi yazdığı bile bilinmemektedir. Ayrıca *İskender-nâme*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Husrev ü Şîrînde*ki gazellerden bir bölümü aynen, bir bölümü de çok yakın şekilleriyle Rıdvân'ın *Divanı*nda bulunmaktadır. Öte yandan, bir süre Rıdvân'la aynı şehirde yaşadığı bilinen Sehfî'nin onun hamse sahibi olduğunu haber vermesi, şairi intihal suçundan kurtaran en önemli belgedir.

Ahmed-i Rıdvân, eldeki dört mesnevisinde hamse sahibi olduğunu kesin olarak söylemiyor. Bununla birlikte aşağıda sıralayacağımız hususlar, onun hamse sahibi olduğunu göstermektedir:

Şair *Husrev ü Şîrînde* hamse sahibi olmak istediğini:

Cihân içre ıkalaydı yâdigârum
Anuñla hoş geçeydi rûzigârum
Zarûrî eyledüm Hakk'a niyâzı
İrağ itdüm gönülden kibr ü nâzı
Didüm iy lutfi çok rahmetleri bol
Baña göster keremden "hamse"ye yol¹⁰⁰

⁹⁹ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 85.

¹⁰⁰ Rıdvân, HŞ., yk. 11 b.

beyitleriyle dile getirir. Şair bundan önce *Leylâ vü Mecnûn* ve *İskender-nâme* yazdığını bildirdiğine göre, *Sehî*'nin sözleri de dikkate alınırsa, bundan sonra da *Mahzenü'l-esrâr* ve *Hefl-peykeri* kaleme alacağı tahmin edilebilir.

Şair, *Rıdvâniyye*yi bitirirken de şöyle der:

Minnet-i Hâk buldı bu nazm ihtîâm
Rûh-ı kudsî didi Rıdvâniyye nâm

Ger Nizâmî eyleye cehd-i tamâm
Nazmına bu resme vormeye nizâm

Gerçi ki didi Nizâmî Penc-Genc
Her birinde çekdi yüz biñ dürlü renc

Düşmedi anlar da bu nazma nazîr
Oldılar anlar sipâhî bu emîr

.....

Ahmed-i Rıdvân ne hoş bezm eyledün
Sözlerün lü'lü'lerin nazm eyledün

Cehd idüp çekdün bu yolda derd ü renc
Söyledün devründe sen de nice genc¹⁰¹.

Şairin burada kendisini Nizâmî ile karşılaştırıp, “nice genc” söylediğini bildirmesi, onun Nizâmî gibi mesneviler yazdığını gösterir.

Hayâtî'ye atfedilen eksik *Hamse* yazmasındaki *Mahzenü'l-esrâr*ın Rıdvân'a ait olduğuna inandığımızı daha önce bildirmiş, bu konuda tanıklar göstermiştik. Bu düşüncemizin aksi ortaya konmadıkça eserdeki:

Himmet-i şâh ile çeküp derd ü renc
Nâm-ı şeh için düzedüp “Penc-Genc”¹⁰²

beyti, Rıdvân'ın hamse sahibi olduğunu göstermeye yetecektir.

Rıdvân'ın hamse sahibi olduğunu gösteren son ve en sağlam tanık ise, *Divanı*ndaki bir kasidede bulunmaktadır. Şair bu kasidede övdüğü vezirin adını vermez. Akranından geride kaldığından ve on yıldır bulunduğu sancaktan yakınarak, kendisine Ohri sancağının verilmesine yardımcı olunmasını diler ve:

¹⁰¹ Rıdvân, Rıdvâniyye, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud 3330 (= Rıdvân, R.), yk. 81 a-81 b.

¹⁰² Atatürk Ün., 369/1. yk. 5 a.

Bu bende-i bî-çâre huşûşâ çü Nizâmî
Rûm içre tamâm eylemişüm “hamse-i zibâ”¹⁰³

beytiyle, Nizâmî gibi bir hamse ortaya koyduğunu bildirir.

Yukarıdan beri sözünü ettiğimiz altı mesnevideki dil ve anlatım benzerlikleri de dikkate alınınca, bu mesnevilerin Rıdvân tarafından yazılmış olduğunda hiçbir şüphe kalmaz. Hayâtî hakkında yeni belgeler ortaya çıkmadıkça, Rıdvân-Hayâtî karışıklığını Hayâtî'nin, Rıdvân'ın mesnevilerini intihal ettiğini göstererek çözümlediğimize inanıyoruz.

Ahmed-i Rıdvân'ın eserleri

Şairin hayatından söz ederken ve Hayâtî'nin intihalini göstermeye çalışırken, mesnevilerinden ve *Divanı*ndan birçok kez söz etmiştik. Burada ise eserlerini ayrı ayrı ele alıp, kısa tanıtımlar sunmaya çalışacağız.

1. *Divan*¹⁰⁴

Rıdvân'ın bugüne kadar bilinmeyen eserlerinden biri de *Divanı*dır. Tezkirecilerden Sehî: “Mesnevisi gazeliyyâtına gâlibdür”¹⁰⁵; Latîfî: “Kaşâ'id ü eş'ârı hâdden bîründür”¹⁰⁶; Hasan Çelebi ise: “Eş'ârı egerci hâdden bîründür”¹⁰⁷ demekle birlikte, onun *Divanı* olduğunu bildirmezler. Gerçi Latîfî'de yukarıdaki cümleden sonra: “defter ü divânınun âb-ı rûyî ve cümle-i ebyât u eş'ârınun yüzi şuyı budur” cümlesi gelmekteyse de, buradaki “defter ü divân” sözlerinin şairin *Divanı* bulunduğunu anlattığını söyleyemeyiz.

Eser, önce klasik divan tertibi anlayışına uygun olarak düzenlenmiş, ancak sonradan yazılan şiirlerin gelişigüzel eklenmesiyle bu düzen bozulmuştur. Aşağıda *Divan*daki şiirlerin sayılarını verirken aynı nazım şekliyle yazılmış olanları bir araya getireceğiz.

¹⁰³ Rıdvân, *Divan*, yk. 348 b.

¹⁰⁴ Rıdvân, *Divan*, TDK. Ktp., B. 32; ölçüleri: 240 × 170-145 × 100, yk.: 370, (sondan eksik, aradan kopmuş ve yerleri karışmış yapraklar var); satır: 11, çift sütun; fligransız, mühreli, kalın kâğıt; sayfalar genellikle yaldız çerçevesi; başlıklar yazılmamış (sonda kenara yazılmış şiirlerden kimilerinin başlıkları var); cilt: Mıklepli, mukavva, sırtı ve mıklebi kahverengi meşin; yazı: Talik (sonda kenardaki şiirlerde siyakat ve nestalik kullanılmış); istinsah tarihi ve müstensihî belli değil.

¹⁰⁵ Sehî, Hb., s. 36.

¹⁰⁶ Latîfî, Tş., s. 88

¹⁰⁷ Hasan Çelebi, Tş., C. I, s. 149.

Kasâ'id Bölümü

Bu bölümde Rıdvân'ın kasideleri, gazel-i müzeyyel veya kaside-beçe türünden manzumeleri, gazelleri, mesnevi biçiminde yazılmış manzumeleri, terkib-i bendleri ve iki kıt'ası bulunmaktadır. *Divana* sonradan eklenmiş kısımda da bu türden şiirler vardır.

Kasideler: *Divanda* toplam olarak 44 kaside vardır. Bunlardan 27'si padişahlara ve vezirlere yazılmıştır. Padişahlar için yazılmış kasidelerden 13'ünde övülenin adı verilmemiştir; 7'sinde II. Bayezid'in, 2'sinde Yavuz Sultan Selim'in adı anılmıştır. Vezirler için yazılmış kasidelerden 1'inde Ali Paşa (Hadım) adı geçmekte, 4'ünde ise isim bulunmamaktadır. Övgü niteliğindeki 9 kasidede ise isim ve unvan bulunmadığından, bu kasidelerin kimler için yazıldığı anlaşılamamaktadır. Bu övgüler dışında 1 münacat, 1 Hz. Hüseyin mersiyesi ile dinî, tasavvufî ve ahlâkî konulu 6 kaside vardır.

Müzeyyel gazeller ve gazeller: *Divanda* kasideler arasında dağınık olarak müzeyyel gazel veya kaside-beçe türünden 7 manzume ile 1'i Farsça 11 gazel vardır. Her iki türden birer manzume II. Bayezid'e övgüdür.

Mesneviler: Kasideler arasında ve sonradan eklenmiş kısımda, mesnevi şekliyle ve değişik konularda yazılmış 7 manzume vardır. Bunlardan biri Farsça olup II. Bayezid için kaleme alınmıştır. Sonradan eklenen kısımda bulunan 1 mesnevide ise Yavuz Sultan Selim övülmektedir.

Terkib-i bendler: *Divanda* 2'si kasideler arasında, 1'i de sonradan eklenen kısımda olmak üzere 3 terkib-i bend bulunmaktadır (başlıkları tercî' olarak verilmiştir). Bunlardan birisi II. Bayezid, Birisi Yavuz Sultan Selim için övgü olup, sonuncusu da tasavvufî mahiyettedir.

Kıt'alar: Kasâ'id bölümünde kıt'a kafiyesiyle yazılmış iki manzume vardır. Şair bunlardan birisinde kendisinden söz eder. Öbüründe ise Mustafa Paşa (Koca)'yı över.

Gazeliyyât bölümü

Divanın mürettep kısmında yerleri karışmış ve kopmuş yapraklar vardır. Bu yüzden, bazı gazellerin kaybolduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sonradan yazılmış yapraklarda ve bunların kenarında da gazeller bulunmaktadır. *Divanda* bulunan gazellerin toplam sayısı ise 903'tür. Bunlardan 1'i Arapça, 9'u da Farsçadır.

Müstezâd: Sonradan yazılmış kısımda sayfa kenarında 1 müstezâd vardır.

Mukatta'ât ve ebyât bölümü

Rıdvân *Divan*ının önceden tertip edilmiş kısmında gazeliyyattan sonra kıt'alar, müfredler ve matla'lar gelmektedir.

Kıt'alar: Bu bölümde beyit sayıları değişik ve birisi Farsça olmak üzere 74 kıt'a vardır. Bunlardan son ikisi muammâdır.

Beyitler: Bu bölümde matla' ve müfred olmak üzere 68 beyit vardır.

Eldeki *Divan* yazmasının Rıdvân'ın bütün şiirlerini kapsadığı söylenemez. Şairin *Câmî'u'n-nezâ'ir*de gördüğümüz bir gazeli ile ¹⁰⁸ La tîfî ve H a s a n Ç e l e b i tezkirelerinde ¹⁰⁹ örnek olarak verilen beyitler de *Divanda* yoktur. Ayrıca, değişik mecmualarda karşılaştığımız "Kasîde-i Bür'e Tercümesi" de ¹¹⁰ şairin *Divan*ında bulunmayan şiirlerindendir.

2. *İskender-nâme* ¹¹¹

İran edebiyatında manzum İskender hikâyesi ilk olarak Fırdevsî'nin *Şâh-nâmesinde* yer almıştır. Bunu Nizâmî'nin *Şeref-nâme* ve *İkbâl-nâme* adlı mesnevileri izler. Emîr Husrev-i Dihlevî *Âyîne-i İskenderî* adlı mesnevisinde İskender konusunu işlemiştir ¹¹². İran edebiyatında bu konuyu manzum olarak anlatan birçok şair vardır. Ancak yukarıda adı geçenler dışındaki eserlerin, Anadolu'da yazılmış İskender-nâmeler üzerinde etkileri olmamıştır.

Anadolu'daki ilk *İskender-nâme* ise Ahmedî tarafından yazılmıştır ¹¹³. Ahmedî'nin eseri vezni, düzeni, değişik konulara yer verışı ve ele aldığı konuların işlenişi bakımından İran edebiyatındaki örneklerden oldukça farklı, orijinal bir mesnevidir. Kaynaklarda Figânî-i Karamânî veya Figânî-i Kadîm adıyla anılan şairin de *Şâh-nâme* vezniyle bir *İskender-nâme* yazdığı bildirilmekte ise de ¹¹⁴ bu eser elde bulunmamaktadır.

¹⁰⁸ Hacı Kemâl, *Câmî'u'n-nezâ'ir*, Bayezid U. Ktp. 5782, yk. 428 b (kenarında).

¹⁰⁹ Latîfî, Tş., s. 88; Hasan Çelebi, Tş., C. I, s. 149.

¹¹⁰ Rıdvân, *Kasîde-i Bür'e Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Fatih 5427, yk. 104 b-106 b; Lâleli 3733, yk. 131 b; 133 b; Lala İsmail 728, yk. 36 b 39 a (kitaplık kataloğunda bu nüsha "Kasîde-i Medh-i Nebî" adıyla gösterilmiştir); A.S. Levend bu manzumenin bir yazmasını F. Bilge'de gördüğünü bildiriyor (TD., S. 3, 1951).

¹¹¹ Rıdvân, İ., ölçüleri: 270 × 180-170 × 115; yk. 390 (eksik yapraklar var); satır: 11; yazı: Harekeli nesih; yaldız çerçevesi; başlıklar yaldızla yazılmış; istinsah tarihi ve müstensihî belli değil. Eksik ve karışık sayfalar Hayâtî'ye atfedilen nüsha (Atatürk Ün., 369/3)dan tamamlanabiliyor.

¹¹² Bkz. Ünver, *İskender-nâmeler*, s. 11-24; Ünver, *Ahmedî İskender-nâme İnceleme-Tıpkıbasım*, TDK., Ankara 1983 (= Ünver, *Ahmedî İ.*), s. 9-12.

¹¹³ Ünver, *Ahmedî İ.*, s. 9-27.

¹¹⁴ Ünver, *İskender-nâmeler*, s. 321-322.

Çağatay edebiyatında Ali Şîr Nevâî'nin *Sedd-i İskenderi* adıyla kaleme aldığı mesnevi, bu türün en başarılı örneklerinden biridir ¹¹⁵.

Ahmed-i Rıdvân'ın ilk mesnevisi *İskender-nâmedir*. Bunu şairin *Husrev ü Şîrin* mesnevisinin başındaki ifadesinden anlıyoruz. Ayrıca şair, eserinin sonunda "Târih-i İskender-nâme" başlığı altında:

Düşdi târihi bu mışra^c kıl şumâr
Kala benden şoñra 'âlî yâdigâr ¹¹⁶

beytiyle bitiş tarihini bildirmektedir. İkinci mısraın hesabıyla çıkan tarih H. 904 yılıdır. Şair:

Âhıriyidi cumâzînüñ tamâm
Hayr ile buldı bu nazmum ihtîâm ¹¹⁷

beytiyle de bitirdiği ayı bildiriyor. H. 904 yılının bu ayı M. 1499 yılına rastlar.

İskender-nâmede bir tarih beyti daha vardır. Bu tarih, İskender'le Sîstân hükümdarı Zeresb'in kızı Gülşâh arasındaki aşkın anlatıldığı bölümün sonundadır.

Nâme-i hurşîdi ahter yazmışam
Lâcerem târihin ahter dimişem ¹¹⁸

beytindeki "ahter" kelimesinin hesabı H. 909/M. 1503-4 yılını karşılar. Eserdeki "Osmanlı Tarihi" bölümünde, H. 904'ten sonraki tarihî bir olay da yer almaktadır. Daha önce de bildirdiğimiz gibi, Moton'un alınışı H. 906/M. 1500-1 yıllarına rastlar. Rıdvân *İskender-nâmede* üç yerde Moton'un alınışından söz etmiş ve kaleye sancak diktğini bildirmiştir ¹¹⁹.

A. S. Levend, *İskender-nâmenin* Osmanlı tarihi bölümünde adı geçen Moton adasının H. 906'da alındığını bildirerek eserin sonundaki H. 904 tarihinin eksik düşürüldüğünü öne sürmüştür ¹²⁰. Bu yanlış bir düşünce değildir. Ancak biz, Rıdvân'ın Osmanlı tarihini veya bu bölümdeki son

¹¹⁵ Levend, *Ali Şîr Nevâî*, TDK., C. I, Ankara 1965, C. III, Ankara 1967.

¹¹⁶ Rıdvân, I., bk. 387 b.

¹¹⁷ Rıdvân, I., bk. 387 b.

¹¹⁸ Rıdvân, I., bk. 90 a.

¹¹⁹ Rıdvân, I., bk. 14 b, 224 a, 349 a-350 a.

¹²⁰ Levend, Ahmed Rıdvân'ın *İskender-nâmesi* (TD., S. 3, 1951)

olayları esere sonradan eklediğini sanıyoruz. Aynı şekilde, İskender'le Gülüştâh'ın aşklarını anlatan bölümün veya bu bölümdeki tarih beytinin de esere sonradan katıldığı söylenebilir. Çünkü şair, H. 907/M. 1502'de bitirdiği *Husrev ü Şîrîn* mesnevisinin başında önce *İskender-nâme* sonra da *Leylâ vü Mecnûn* yazdığını bildirmektedir ¹²¹ ki, buna göre *İskender-nâme* sonunda bulunan H. 904/M. 1499 tarihini doğru olarak kabul etmek yerinde olur. Mesnevide bu tarihten sonraki olayları anlatan beyitler esere sonradan eklenmiştir. Rıdvân'dan önce *İskender-nâme* yazan Ahmedî'nin de sonraki yıllarda yaptığı eklemelerle eserini genişlettiğini biliyoruz ¹²².

Rıdvân, *İskender-nâme*yi II. Bayezid için yazdığını eserin başında:

Kim durur dir iseñ ol şâh-ı sa'îd
Han-ı 'âlî-kâdr Sultân Bâyezîd ¹²³

beytiyle, sonunda da:

Pâdişâh-ı gâzi Sultân Bâyezîd
Devletini Kirdgâr itsün mezîd ¹²⁴

beytiyle bildirir.

Rıdvân'ın *İskender-nâme*de vezin ve beyit sayısı yönünden Ahmedî'ye uyduğu görülmektedir. Eser remel bahrinin fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün kalıbıyla yazılmıştır. Şair mesnevinin kaç beyit olduğunu açıklamamıştır. Eldeki yazmada görülen eksiklik ve kopukluklar, Hayâtî'ye atfedilen nüshadan ¹²⁵ tamamlandıktan sonra *İskender-nâmenin* beyit sayısının 8300 beyti bulduğu görülmektedir.

İskender-nâmenin konusu, Makedonyalı Büyük İskender'in efsaneleşmiş hayatıdır. Eserde onun hayatı, seferleri ve düşünürlerle ilişkisi tarihi gerçeklere bağlı kalınmadan anlatılmış, okuyucuya ansiklopedik bilgiler verilmiştir.

Ahmed-i Rıdvân'ın bu mesneviyi, Ahmedî'nin aynı adlı mesnevisinden yararlanarak yazdığını A. S. Levend açıklamış ¹²⁶, iki

¹²¹ Rıdvân, HŞ., yk. 10 a-10 b.

¹²² Ünver, *Ahmedî I.*, s. 13-15.

¹²³ Rıdvân, I., yk. 13 b.

¹²⁴ Rıdvân, I., yk. 389 b.

¹²⁵ Atatürk Ün., 369/3.

¹²⁶ Levend, Ahmed Rıdvân'ın *İskender-nâmesi* (TD., S. 3, 1951).

mesneviden seçilen birkaç parçayla benzerlikleri göstermeye çalışmıştır. Doktora çalışmamızda iki eser arasındaki benzerlikleri ve ayrılıkları daha geniş bir biçimde ortaya koymuştuk¹²⁷. İki mesnevi arasındaki belli başlı ayrılıklar şöyle sıralanabilir:

a. İskender'e "Zülkarneyn" sanının verililişi konusundaki söylentilere, Rıdvân bir yenisini eklemiştir.

b. Feylekûs'un ölmeden önceki vasiyetiyle tahtını İskender'e bırakması Ahmedî'de yoktur.

c. Ahmedî'de, Yunan düşünürleri âlemin esas maddelerini İskender'in sorusu üzerine anlatırlar. Rıdvân'da ise İskender düşünürlere bu konuda değil, Tanrı'nın birliği konusunda soru sorar.

ç. İskender le Gülüşâh arasındaki aşkı anlatırken Rıdvân küçük değişiklikler yapmıştır. Özellikle hikâyenin sonundaki kavuşma sahnesinin Rıdvân'da açık saçık (= perde-birûn) bir biçimde anlatılmış olması önemli bir ayrılıktır. Bu bölümün beyit sayısı Ahmedî'de 605 iken Rıdvân'da 692'dir.

d. Rıdvân mesnevi içinde değişik yerlerde ve değişik vezinlerle gazeller vermiştir ki, Ahmedî'deki gazellerden vezin ve sayı olarak oldukça farklıdır.

e. Cihan tarihi bölümünde İskender'den önceki hükümdarları Ahmedî'de Aristo anlatır. Rıdvân'da ise bu bölüm Eflâtun'un dilinden verilmiştir. Her iki şairde de Hızır dilinden anlatılan İskender'den sonraki hükümdarlar, Rıdvân'da önemsiz takdim-tehirlerle verilmiştir. Rıdvân'da gördüğümüz küçük bir ayrılık ise, Celâyroğullarından Sultan Ahmed'in Timur tarafından öldürüldüğünün bildirilmesidir. Halbuki Ahmedî bu hükümdarın Tebriz üzerine yürürken, oranın emiri Kara Yusuf tarafından öldürüldüğünü bildirir ki, doğrusu da budur.

f. Osmanlı tarihinde iki şairin yaşadığı dönemlerin ayrı oluşundan doğan farklılığı tabii görmek gerekir. Her iki metin de yayımlandığı için burada üzerinde durmuyoruz¹²⁸.

g. Öleceğini konuşan ağaçtan öğrenen İskender'in dilinden Ahmedî'dekinden farklı olarak, Rıdvân'da yedi beyitlik gazel biçiminde bir mersiye vardır.

¹²⁷ Ünver, *İskender-nâmeler*, s. 331-340.

¹²⁸ N.S. Banarlı, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi* (Türkiyat Mecmuası VI. cildinden ayrıbasım, 1939); Ünver, *Rıdvân'ın Osmanlı Tarihi* (Türkoloji D., C. VIII, 1979).

ğ. İki şair arasında İskender'in ölümünü anlatırken ve onun hükümdarlık süresini verirken küçük ayrılıklar bulunmaktadır. Ahmedî, İskender'in yirmi yaşında hükümdar olduğunu ve on dört yıl hüküm sürdüğünü söyler. Buna karşılık Rıdvân, İskender'in on iki yaşında hükümdar olup yirmi yıl hükümdarlık ettiğini bildirir. Ahmedî'de İskender'in cesedi başında ibret verici konuşmalar yapan on altı düşünür verilmiş, buna karşılık Rıdvân yalnız Solun adlı düşünürü konuşturmuştur.

Yukarıda göstermeye çalıştığımız küçük ayrılıklar dışında, Rıdvân'ın eserindeki en önemli fark, I. Mehmed'den başlayarak II. Bayezid döneminin bazı olaylarını da içine alan Osmanlı tarihi bölümündedir.

3. *Leylâ vü Mecnûn*¹²⁹

Leylâ vü Mecnûn, başlı başına bir mesnevi olarak ilk kez Nizâmî tarafından yazılmıştır¹³⁰. Gerek bu konudaki ilk mesnevi olması, gerekse konunun işlenişinde şairin gösterdiği başarı dolayısıyla Nizâmî'nin eseri İran ve Türk edebiyatlarında son derece etkili olmuştur. İran edebiyatında Emîr Husrev-i Dihlevî'den¹³¹ başlayarak Câmi¹³², Mektebî, Hâtîfî ve başka şairler¹³³ bu konuyu mesnevi biçiminde işlemişler, bunlardan bazıları bu türde mesnevi yazan Türk şairlerini de etkilemiştir. Anadolu dışındaki Türk şairlerinden Ali Şîr Nevâ'î de *Leylâ vü Mecnûn* yazmıştır¹³⁴. Nevâ'î, öbür mesnevilerinde olduğu gibi *Mecnûn u Leylâ*de de orijinal bir eser ortaya koymayı başarmış, bu konuyu kendisinden sonra işleyen Türk şairleri üzerinde etkili olmuştur. Anadolu'da Ahmedî Rıdvân'dan önce *Gülşen-i Uşşâk* adıyla Şâhidî'nin¹³⁵ ve Hamdullah Hamdî'nin¹³⁶ *Leylâ vü Mecnûn* yazdıkları kesin olarak bilinmektedir.

¹²⁹ Rıdvân, *Leylâ vü Mecnûn*, Atatürk Ün. Ktp., A.S. Levend yazmaları 414 (= Rıdvân LM.); Levend bu yazmayı tanıtmıştır (TD., S. 7, 1952); Levend, *Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi* adlı kitabında (s. 177-195) eserin kısa bir özetini vermiş, öbür hikâyelerle karşılaştırmıştır.

¹³⁰ Nizâmî, *Külliyyât-ı Hamse-i Nizâmî-i Genceî*, Tehrân 1351 (= Nizâmî, *Külliyyât*), s. 425-598.

¹³¹ Emîr Husrev, *Mecnûn u Leylâ*, Tâhir Ahmedoğlu Muharremof, Moskova 1964.

¹³² Câmi, *Heft-eureng-i Câmi*, Aka Murtezâ Müderris-i Gilânî, Tehrân tarihsiz 2. bs. (= Câmi, *Heft-eureng*), s. 749-910.

¹³³ Mektebî, Hâtîfî ve öbür şairlerin Leylâ vü Mecnûnları için bkz. Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 11-100.

¹³⁴ Levend, *Ali Şîr Nevâî*, TDK., C. III, Ankara 1967; Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 133-147.

¹³⁵ Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 108-132.

¹³⁶ Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 160-176.

Rıdvân'la aynı dönemde yaşayan şairlerden Behiştî'nin¹³⁷ de II. Bayezid adına *Leylâ vü Mecnûn* yazdığı bilinmektedir.

Ahmed-i Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin tek yazması bilinmekte, bu yazmanın da baştan, sondan ve ortalarından eksik olduğu görülmektedir. Yazmaya dağılmadan önce verildiğini sandığımız yaprak numaralarına bakarak, tamamının 200 yaprak kadar olduğunu tahmin ediyoruz. Baştan ve sondan kopan yapraklarda eserin telif tarihi, sebab-i telif bölümü ve sunulduğu kişi hakkında bilgiler bulunması beklenirdi. Ne yazık ki bu bilgileri bulamıyoruz.

Eldeki yazmada, şairin bu mesneviyi hangi tarihte yazdığını bildiren beyit bulunmamaktadır. Levend, *Leylâ vü Mecnûn*'un Rıdvân'ın ilk eseri olduğunu bildirmişse de¹³⁸, sonradan *Husrev ü Şîrîni* tanıtırken bu hükmün yanlış olduğunu görmüş, fakat bu yanlışlığı düzeltmemiştir. Şair *Husrev ü Şîrîne* başlarken, daha önce *İskender-nâme* ve *Leylâ vü Mecnûn* yazdığını bildirmiştir. *İskender-nâmenin* yazılışı H. 904/M. 1499, *Husrev ü Şîrîninkî* ise H. 907/M. 1502 olduğuna göre, *Leylâ vü Mecnûn*'un yazılış tarihi 1499-1502 yılları arasındadır.

Leylâ vü Mecnûn'un tek yazması eksik olduğundan, mesnevinin kime sunulduğunu da açıkça göremiyoruz. Şairin:

Şeh-i gîtî-sitân u husrev-i Rûm
 Şehâ deryâsı içre dürr-i manzûm
 Eger nuşret dilerseñ sîm ü zer vir
 Dırahtı 'adl ü ihsânun şemer vir
 Gel iy virâneye râgıb cihân-dâr
 Fenâ iklimine tâlib cihân-dâr
 Bu miñnet-hânedür bundan güzer kıl
 Bunun dâm-ı belâsından hâzer kıl¹³⁹

beyitleriyle seslendiği hükümdar, yukarıdaki tarih göz önünde tutulursa, II. Bayezid'den başkası olamaz.

Leylâ vü Mecnûn'un beyit sayısı hakkında da kesin bir bilgi edinemiyoruz. Eldeki yazmada 11 satırlık 152 yaprak bulunmaktadır. Yazmaya yaprakları

¹³⁷ Levend, *Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, s. 148-159.

¹³⁸ Levend, Ahmed Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnun*'u (TD., S. 7, 1952).

¹³⁹ Rıdvân, LM., yk. 115 b-116 a.

kopup dağılmadan önce verildiğini sandığımız numaralar 188'de sona ermektedir. Bu yapraktan önce hikâye bitmiş, şair bir ermişin *Leylâ* ile *Mecnûn*'u cennette gördüğünü anlatmaya geçmiştir. Buna göre yazmanın 200 yaprak kadar olduğu ve mesnevide yaklaşık 4000-4250 beyit bulunduğu tahmin edilebilir.

Rıdvân, *Leylâ vü Mecnûnu* hezec bahrinin mefâ'ilün/mefâ'ilün/fa'ülün vezniyle yazmıştır. Halbuki şairin örnek aldığı ve yer yer tercüme ettiği *Nizâmî*'nin *Leylâ vü Mecnûnu* aynı bahrin mef'ülü/mefâ'ilün/fa'ülün kalıbıyla yazılmıştır. *Rıdvân* mesnevi içinde verdiği gazelleri de aynı vezinle yazmıştır.

Mesnevinin konusu Âmir kabilesinden *Kays* (= *Mecnûn*)'la Necd kabilesinden *Leylâ* arasında geçen aşktır¹⁴⁰. *Rıdvân*'ın bu mesneviyi *Nizâmî*'nin aynı adlı eserinden tercüme ettiği anlaşılıyor¹⁴¹. Ancak şair *Nizâmî*'deki olaylardan bazılarını atarak, *Nizâmî*'de bulunmayan bazı ayrıntıları eserine katmış, ikinci planda kalan kimi kahramanların adlarını değiştirmiştir. Böylece şair eserine orijinal bir görünüş vermeye çalışmış; fakat tercüme görünümünden kurtaramamıştır.

Aşağıda *Rıdvân*'ın *Leylâ vü Mecnûnunda*, *Nizâmî*'nin eserine göre değişik olan noktaları gösteriyoruz.

Rıdvân'da bulunmayan olaylar: *Mecnûn*'un *Leylâ*'nın çadırına girmesi; *Mecnûn*'un karga ile konuşması; *Leylâ*'nın *İbni Selâm*'la evlendirilmesi, onun evine gelin gitmesi, fakat *İbni Selâm*'dan uzak yaşaması ve *İbni Selâm*'ın ölümü üzerine iki yıl yas tutması; *Leylâ*'nın mezarına kapanıp ölen *Mecnûn*'un cesedinin bir yıl öylece kalması; *Zeyd*'in *Mecnûn* ile *Leylâ*'nın mezarları başında her gün şiir okuması.

Nizâmî'de bulunmayan olaylar: *Mecnûn*'un doğuştan güzellere tutkun olduğu; *Mecnûn*'un kör dilenci kılığına girerek *Leylâ*'yı görmeye gitmesi; babasının *Mecnûn*'u şeyhe götürüp okutmak istemesi; *Mecnûn*'un, keseceği serviyi bahçivandan satın alması.

Rıdvân'ın yaptığı küçük değişiklikler ve eklemeler: *Leylâ*'nın yazdığı mektupları güvercinle *Mecnûn*'a yollaması; *Leylâ* ve

¹⁴⁰ *Leylâ vü Mecnûn*ün özeti Levend tarafından verilmiştir (TD., S. 7, 1952); Levend, *Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, s. 177-195. Eserin daha geniş özeti için bkz. Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 89-109.

¹⁴¹ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 112-130 (İki şairin eserlerinden alınan bölümler bütün olarak karşılaştırılmıştır).

arkadaşlarının gezintileri sırasında birkaç günlük işret meclisi kurmaları; Leylâ'yı İbnî Selâm'la evlenmeye razı etmek için kadı ve müftünün de gelmeleri; Leylâ'nın kabilesine karşı savaşıyan Nevfel'in ilk savaşında, bir ihtiyarın araya girerek barışı sağlaması; Leylâ'nın ölümü üzerine kabilesinin yas tutması¹⁴².

Rıdvân'da adları değişen kişiler: Nizâmî'de Selîm-i Âmirî olarak anılan Mecnû'nun dayısı Rıdvân'da Halîm olarak anılmıştır. Mecnû'nun şiirlerini Bağdat'ta duyarak, Mecnû'n'u arayıp bulan kişinin adı Nizâmî'de Selâm-ı Bağdâdî iken, bu ad Rıdvân'da Müslim olmuştur. Rıdvân'da mesnevinin sonunda Zeyd adıyla karşımıza çıkan kişi de bu kişidir. Çünkü Rıdvân'ın eserinde Zeyd adıyla daha önce hiç karşılaşmıyoruz. A.S. Levend Zeyd ile ilgili olayların, eserin kopmuş sayfaları arasında bulunabileceğini bildiriyor¹⁴³. Halbuki Mecnû'n, daha önce tanıdığı bu kişiye varını yoğunu vererek onu Bağdat'a gönderiyor. Olay Nizâmî'de de böyledir. Eserin sonunda beklenmedik bir sırada karşımıza çıkan, Mecnû'nun "yine niye geldin?" sorusunu yönelttiği bu kişi Müslim'dir. Rıdvân, Nizâmî'nin eserine sonradan yapılmış eklemelerden aldığı Zeyd ile Zeyneb hikâyesindeki kahramanların adını Âmir ve Esmâ olarak değiştirmiştir. Bize göre, Bağdatlı Müslim'in eserin sonunda Zeyd olması da, şairin daha önce değiştirdiği Zeyd adını dalgınlıkla Müslim yerine kullanmış olmasındandır.

Nizâmî ve Rıdvân'da ortak olan bölümlerin karşılaştırılmasından çıkan sonuç şudur: Rıdvân bu bölümlerde Nizâmî'yi doğrudan tercüme yoluna gitmemiş, hikâyeye bazı olaylar eklemiş, bazılarını da çıkarmıştır. Şairin Nizâmî'yi beyit beyit tercüme etmeye çalıştığı yerler de vardır, ancak başarılı olduğu söylenemez. Bazı beyitlerin tercümeleri birbirini karşılarken, bazı beyitler iki beyitle tercüme edilmekte, bazıları ise Nizâmî'deki bir mısraı karşılamaktadır. Rıdvân, tercüme ettiği bölümlere kendisinden beyitler eklerken olayların akışını ve hikâyenin yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Nizâmî'den ayrı bir vezin kullanan ve küçük değişiklikler yapan Rıdvân'ın bu davranışlarını mesnevisine telif özelliği kazandırma çabası olarak görüyoruz.

¹⁴² Yukarıda üç bölüm halinde verdiğimiz ayrılıklar, büyük bir çoğunlukla Levend tarafından da gösterilmiştir. Bkz. *Leylâ ve Mecnûn Hikâyeleri*, s. 190-191.

¹⁴³ Levend, *Leylâ ve Mecnûn Hikâyeleri*, s. 191.

4. *Husrev ü Şîrîn*¹⁴⁴

Sâsânî hükümdarlarından Husrev'in padişahlığı ve Şîrîn le olan ilişkisi *Şâh-nâme*de anlatılmış olmakla birlikte¹⁴⁵, bu konuyu bir aşk hikâyesi olarak işleyen yine Nizâmî'dir. O, *Şâh-nâme*deki tarihî olayların herkesçe bilindiği noktasından hareketle, Husrev'in aşkını odak noktası olarak almış, kahramanın öbür yönleri üzerinde fazla durmamıştır¹⁴⁶. Nizâmî'nin *Husrev ü Şîrîn*i İran edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da etkili olmuştur.

İran edebiyatında Nizâmî'den sonra Husrev-i Dihlevî *Şîrîn ü Husrev* adlı mesnevisini yazmıştır¹⁴⁷. Başka birçok İran şairi de bu konuyu işlemiştir¹⁴⁸. Ancak öteki şairlerin Türk edebiyatındaki Husrev ü Şîrîn hikâyeleri üzerinde etkili olduğu söylenemez. Çünkü bu türün Anadolu'daki ilk örneklerinde Nizâmî'ye uyulmuştur.

Husrev ü Şîrîn Anadolu dışındaki Türk şairlerinin mesnevilerine de konu olmuştur. Bunlardan ilki Kutb'un *Husrev ü Şîrîn*dir¹⁴⁹. Kıpçakça yazılan bu eserde şair konu ve vezin bakımından Nizâmî'yi izlemiş, kendi gücünü göstermek için küçük değişiklikler yapmıştır¹⁵⁰. Anadolu dışındaki ikinci örnek Nevâ'î'nin *Ferhâd ü Şîrîn*dir¹⁵¹. Nevâ'î, daha kahramanları seçerken Nizâmî'den ayrılmıştır. Nizâmî'de hikâyenin ikinci dereceden kahramanı olan Ferhâd, burada birinci plandadır. *Ferhâd ü Şîrîn*in Anadolu'da etkili olduğu kesindir¹⁵². Ancak Anadolu'daki ilk Husrev ü Şîrîn hikâyeleri Nevâ'î'nin eserinden önce yazılmıştır.

Anadolu'da Ahmed-i Ridvân'dan önce Husrev ü Şîrîn yazan iki şair tanıyoruz: Fahrî ve Seyhî. H. 768/M. 1367 yılında tamamladığı

¹⁴⁴ Ridvân, HŞ. nüshaları: Bkz. W. Pertsch, *Die türkischen Handschriften Der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien 1864, s. 173-174; Pertsch, *Die türkischen Handschriften Der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889, s. 457. Atatürk Ün., 369/4 (Hayâtî mahlaslı); H. Kavruk'taki yazma (Hayâtî mahlaslı).

¹⁴⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, Tehrân 1345, C. VII, s. 3-178.

¹⁴⁶ B. Flemming, *Fahrîs Husrev ü Şîrîn*, Wiesbaden 1974 (= Flemming, HŞ.), s. 144.

¹⁴⁷ G. Aliyev, *Şîrîn ü Husrev*, Moskova 1961.

¹⁴⁸ F.K. Timurtaş, *Seyhî ve Husrev ü Şîrîn*'i, İstanbul Ün. Ed. F., 2. bs. 1980 (= Timurtaş, HŞ.), s. 17; Timurtaş, *İran Edebiyatında Husrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn Yazan Şairler* (Şarkiyat M., C. IV, 1961).

¹⁴⁹ Timurtaş, HŞ., s. 36-37.

¹⁵⁰ Timurtaş, HŞ., s. 36-37; Timurtaş, *Türk Edebiyatında Husrev ü Şîrîn ve Ferhâd Şîrîn Hikâyesi* (TDED., C. IX, 1959); Flemming, HŞ., s. 148.

¹⁵¹ G. Alpay, *Ali Şir Nevâî Ferhad u Şîrîn* (inceleme-metin), Ankara 1975 (= Alpay, FŞ.).

¹⁵² Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâmesi* Nevâ'î'nin eserinin küçük değişikliklerle Anadolu Türkçesine çevrilmiş biçimidir. Bkz. Timurtaş, HŞ., s. 39, 43-44; Alpay, FŞ., s. 63.

mesnevîde Fahrî, Nizâmî'yi esas almış, onda bulunmayan tarihi olayları *Şâh-nâme* den yararlanarak yazmıştır¹⁵³. Eserini H. 824-832/M. 1421-1428 yılları arasında yazan Şeyhî ise, Nizâmî'nin eserinin üçte birine yakın kısmını mealen tercüme etmiş, öbür kısmını kendisi yazmıştır¹⁵⁴. Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*i Anadolu'da bu konuyu işleyen şairler üzerinde etkili olmuştur. Şeyhî'nin Ahmed-i Rıdvân üzerindeki etkisini ileride anlatacağız.

Rıdvân'ın üçüncü mesnevisi olan *Husrev ü Şîrîn*in, ikisi Rıdvân mahlaslı, ikisi de Hayâtî mahlaslı olmak üzere dört nüshası vardır. Araştırmalarımızda Rıdvân mahlaslı Gotha yazmasını kullanamadık. Berlin yazmasının başı ve sonu tamam olmakla birlikte, aradan bazı yaprakları koparak kaybolmuş, bazı yaprakların da yerleri değişmiştir. Ancak Hayâtî mahlaslı nüshalar, Rıdvân mahlaslı nüshayı hiçbir eksiklik kalmayacak şekilde tamamlamaktadır.

Rıdvân, eserini bitirdiği tarihi:

Tamâm oldı çü sözüm faşl-ı gülde
Bu mışra^c düşdi târihi gönülde¹⁵⁵

beytiyle veriyor. İkinci mısraın hesaplanmasıyla elde edilen H. 907 tarihinin baharı (faşl-ı gül) M. 1502 yılını karşılamaktadır. Şair eseri kimin için yazdığını da:

Şeh-i gîtî-sitân Şeh Bâyezid Han
Ser-i şâhân-ı âlem han bin han¹⁵⁶

beytiyle açıklıyor. Rıdvân bu beytin devamında eserini övüyor ve onu padişaha armağan etmek üzere kaleme aldığını bildiriyor. *Husrev ü Şîrîn*in beyit sayısı da mesnevinin sonunda yer alan:

Bu nazm-ı dil-güşâ çün rişte-i dür
Adedde altı biñ üç yüz sekizdür¹⁵⁷

¹⁵³ Flemming, HŞ., s. 135, 144.

¹⁵⁴ Flemming, HŞ., s. 139.

¹⁵⁵ Rıdvân, HŞ., bk. 232 b.

¹⁵⁶ Rıdvân, HŞ., bk. 9 a.

¹⁵⁷ Rıdvân, HŞ., bk. 232 b.

beytinden anlaşılmaktadır. Ancak çalışmalarımızda kullandığımız Berlin yazmasının beyit sayısı şairin bildirdiği 6308 sayısının çok altındadır. W. Pertsch, Gotha yazmasında yaklaşık 5700 beyit bulunduğunu bildirir¹⁵⁸. Yazar bu nüshada da kopukluk olduğunu söylediğine göre, şairin verdiği sayıya inanmak gerekir. Öte yandan, Berlin yazmasıyla H a y â t î mahlaslı yazmaların karşılaştırılması sonunda, beyit sayısı şairin bildirdiği sayıyı bulmaktadır. R ı d v â n eserinin sebeb-i telif bölümünde:

Dimişlerdür belî bu dâstânı
Tutupdur Hüsrev ü Şîrîn cihânı

Veli bu nüsha şîrinter düşüpdür
Olar şehd ise bu şekker düşüpdür
Olardan muhtaşar kıldum bu genci
Ki gûş-ı sâmi'a virmeye renci¹⁵⁹

diyerek, eserini öncekilere göre kısalttığını bildiriyor. Nitekim Niz â mî'nin eseri 6500 beyit, Şeyhî'nin eseri ise, Niz â mî'deki olayların hepsini almadığı halde 6944 beyittir.

Şair bu mesnevisini hezec bahrinin mefâ'ilün/mefâ'ilün/fa'ülün vezniyle yazmıştır. R ı d v â n vezin bakımından Şeyhî'ye uymuştur. Bu mesnevide yer alan değişik nazım şekilleri ve bunların vezninde de Şeyhî etkisi görülmektedir. Mesnevi içinde yer alan 25 gazel, 1 tercî-i bend ve 1 kasidede değişik vezinler kullanılmıştır.

*Hüsrev ü Şîrîn*in konusu, Sâsânî hükümdarlarından Hüsrevle Ermen melikesi Mihîr Bânû'nun yeğeni Şîrîn arasındaki aşktır. R ı d v â n eserin sonundaki:

Çü düzdün kıssa-i Şîrîn ü Hüsrev
Kühen dâstân-ı çerhî eyledün nev
İdüp sihr ile tecdîd-i 'ibâret
Gine buldurduñ ol söze tarâvet
Bu bâğ-ı köhneye virdün yine âb
Gine kılduñ dırahtın sebz ü şâd-âb¹⁶⁰

¹⁵⁸ W. Pertsch, *Gotha Kataloğu*, s. 173-174.

¹⁵⁹ Rıdvân, HŞ., yk. 12 b.

¹⁶⁰ Rıdvân, HŞ., yk. 232 a; Atatürk Ün., 369/4, yk. 197 b.

beyitleriyle “kühen dâstân” ve “bâğ-ı köhne” diyenitelediği Husrev ü Şîrîn hikâyesine yeni bir biçim verdiğini söylemek ister. Bu sözler, eski dille yazılmış eseri günün diliyle yeniden yazma anlamına da gelebilir. Nitekim şair, eserinin başında Türk edebiyatında kendisinden önce bu hikâyeyi yazan Şeyhî’yi:

Bu gün şâd eyleyüp Şeyhî revânın
Bedî’ itsün ma’ânînüñ beyânın ¹⁶¹

beytiyle anmıştır. Şeyhî ve Rıdvân’ın eserleri konu ve kişiler yönünden karşılaştırıldığında, iki eser arasında büyük bir benzerlik bulunduğu görülür.

Rıdvân, *Husrev ü Şîrîn*i yazarken hem Nizâmî’nin hem de Şeyhî’nin eserinden yararlanmıştır. Kimi olayları verirken Nizâmî’ye kimilerinde ise Şeyhî’ye uymuştur. Ancak şair, Şeyhî’deki planı bir iki nokta dışında aynen uygulamıştır. Hatta mesnevi içindeki gazellerden çoğu ve tercî-i bend Şeyhî’ye naziredir. Aşağıda Rıdvân’ın eserindeki olayların hangi şair doğrultusunda ele alınıp işlendiğini göstermeye çalışacağız:

Rıdvân hikâyenin başını Nizâmî’den almıştır. Ancak Husrev’in doğumuyla ilgili olarak babası Hürmüz’ün gördüğü rüya, Nizâmî ve Şeyhî’de anlatılmamıştır. Eserde Husrev’in çocukluğu ve yetişmesi Nizâmî’deki gibidir.

Husrev’in avlanırken bir köye uğraması, adamlarının bu köyde etrafa zarar vermesi olayını Rıdvân, Nizâmî ve Şeyhî’ye yakın bir şekilde işlemiştir. Fakat Husrev’in bu olayla ilgili olarak babasına hesap verışı Rıdvân’da daha değişiktir. Rıdvân’ın eserindeki olaylar, bundan sonra Nizâmî ve Şeyhî ile aynı sırada devam ediyor. Önemli ayrılıklarsa şunlardır:

Şîrîn’in Ermen’den Medâyîn’e kaçışını Rıdvân Nizâmî’ye uyarak anlatmıştır. Nizâmî ve Şeyhî’de Şîrîn’in Medâyîn’e varışı, Husrev’in sarayına yerleştikten sonra kendisine bir kasr yaptırması birbirini izleyen iki olay olduğu halde, Rıdvân Husrev’in Ermen’e varışı ve Mihîn Bânû tarafından ağırlanışını bu iki olay arasında vermiştir.

¹⁶¹ Rıdvân, HŞ., yk. 2 a.

Rıdvân, Hürmüz'ün (Husrev'in babası) tahttan indirilmesine neden olan olayları anlatırken Şeyhî'yi örnek almıştır. Bu tarihi olaylar Nizâmî'de yoktur.

Şeyhî'de Husrev le Şîrîn arasında baştan sona aracılık eden kişinin adı Şâvûr olarak geçer, Rıdvân Nizâmî'ye uyarak Şâbûr adını kullanmıştır. Şîrîn'in Nigisâ adlı çengisi Şeyhî'de vakanın sonuna kadar aynı adla sahnededir. Buna karşılık Rıdvân, son meclislerde bu çenginin adını Mehestî olarak değiştirmiştir.

Husrev'in, nikâhsız vuslatı kabul etmeyen Şîrîn'i yalnız bırakmak için Şâbûr'u Şîrîn'le görüşmekten alıkoyması üzerine, Şîrîn'in yalnızlıktan bunalması, geceyle, mumla, pervaneyle konuşması ve Tanrı'ya yakarması anlatıldıktan sonra Şeyhî kaside şeklinde bir münacat ekler. Rıdvân'da böyle bir kaside yoktur.

Husrev av bahanesiyle Şîrîn'in kasrından yana gider. Husrev'in sarhoş olarak kendisine gelmekte olduğunu gören Şîrîn, kapıları kapattırır. Ancak onu görmenin sevinciyle gazel söyler. Şeyhî burada bir gazel vermiştir. Rıdvân'da ise iki gazel bulunmaktadır.

Bütün yakarmalarına rağmen Şîrîn'i yola getiremeyen Husrev'in İsfahanlı Şeker le olan ilişkisini anlatırken Rıdvân, Şeyhî'den tamamen ayrılmış, Nizâmî'nin anlattıklarına uymuştur.

Rıdvân, Şeyhî ve Nizâmî'de daha uzun olan Husrev'in Büzürgümmîd'e sorularını ve bu soruların cevaplarını oldukça kısaltmıştır.

Şeyhî'nin eserinde bulunmayan Şîrûye, Şîrûye'nin Husrev'i öldürmesi, Husrev'in rüyasında Hz. Muhammed'i görmesi, Husrev'in Hz. Muhammed'den gelen dine çağrı mektubunu yırtması ve buna bağlı olarak anlatılanları Rıdvân Nizâmî'den almıştır.

Rıdvân'ın *Husrev ü Şîrîn*i Nizâmî ve Şeyhî'nin eserleriyle karşılaştırarak elde ettiğimiz sonuç şudur: Rıdvân, plan bakımından Şeyhî'yi izlemiştir. Şeyhî'de bulunmayan kısımları Nizâmî'den, Nizâmî'de bulunmayan kısımları da Şeyhî'den almıştır. Nizâmî'den alınan bölümlerde yer yer tercüme beyitler görülmekle birlikte, doğrudan tercüme yoluna gidilmediği ve oldukça serbest davranıldığı anlaşılmaktadır. Şeyhî'den alınmış bölümlerde de durum pek farklı değildir. Rıdvân'da iki şairden ayrılan yönler onun, eserine orijinal bir görünüş verme çabasıyla açıklanabilir ve bu konuda başarılı olduğu söylenemez.

5. *Rıdvâniyye*¹⁶²

Ahmed-i Rıdvân'ın bu mesnevisinin bilinen tek yazmasını Süleymaniye Kütüphanesinde bularak tanıtmıştık¹⁶³. Şairin öbür mesnevilerindeki yaprak kopuklukları bu yazmada da vardır. Konunun akışından, eserin iki yerinde kopma olduğu anlaşılıyor. Bunlardan ilki 1 b'den 2 a'ya geçişte, ikincisi ise 4 b'den 5 a'ya geçiştir. Ancak kaybolan yaprakların sayısı hakkında tahminde bulunmak güçtür. Dinî ve ahlâkî öğütlerle hikâyelerden oluşan bu kısa mesneviden günümüze kadar hiç kimse söz etmemiştir.

Rıdvân eserine verdiği adı:

Minnet-i Hâk buldı bu nazm ihtîâm
Rûh-ı Kudsî didi "Rıdvâniyye" nâm¹⁶⁴

beytiyle bildirmiştir. Mesnevinin sonundaki:

Didi târîhe bu mısra^c hûbdur
Bu kitâbum kamudan maḥbûbdur¹⁶⁵

beytiyle de eserini bitirdiği tarihi vermiştir. İkinci mısraın hesabıyla çıkan tarih, H. 914/M. 1508-9 yılını karşılamaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz eksiklikler dolayısıyla, eserin başında bulunması beklenen sunuş bölümünü göremiyoruz. Ancak şair, birisi "hatime"de olmak üzere üç ayrı yerde II. Bayezid'den övgü ve saygıyla söz etmektedir. Bunlardan ilki, padişahların adil olmaları gereği üzerinde durulan bölümde:

Şehler içinde huşûşâ Şâhumuz
Kıtb-ı 'âlemdür hüveydâ Şâhumuz
Enbiyâlar sırrı Sultân Bâyezîd
Evliyâlar fahrı Sultân Bâyezîd

¹⁶² Rıdvân, R., Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud 3330; ölçüleri: 240 × 160-160 × 100, yk.: 81, satır: 11, yazı: Talik, başı tezhipli, ilk yapraklar yaldız çerçevesi, başlıklar yazılmamış, istinsah tarihi ve müstensihî belli değil.

¹⁶³ Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 187-208.

¹⁶⁴ Rıdvân, R., yk. 81 a.

¹⁶⁵ Rıdvân, R., yk. 81 b.

‘Ârifin sultânıyidi Bâyezîd
 Hâzretüñ bürhânıyidi Bâyezîd
 Şimdi devrânında Sultân Bâyezîd
 Bu cihânüñ kuşbıdur olsun mezîd ¹⁶⁶

beyitleriyle verilen övgüdür. Şair burada Padişahı veli olarak anıyor ve onu Bâyezîd-i Bistâmî ile bir tutuyor. Rıdvân, Hz. Ömer’in adaletinden söz ettiği bölümün sonunda da:

Ahmed-i Rıdvân Şeh-i devrânumuz
 Bâyezîd Han sâye-i Rahmânumuz
 ‘Adl ile Fârûk-ı devrândur bu gün
 Kışver-i Rûm’a Süleymândur bu gün ¹⁶⁷

beyitleriyle II. Bâyezîd’i adaleti yönünden övüyor. Rıdvân, mesnevinin sonunda, kitabını Padişah için yazdığını söyleyerek, onu şu beyitlerle anıyor:

Bu sarâyı işledüñ Şâh adına
 Adıyla başladıñ bünyâdına
 Server-i şâhân-ı ‘âlem Bâyezîd
 Devleti her mâh u sâl olsun mezîd ¹⁶⁸.

Rıdvân, eserin sonundaki:

Bu kitâb ebyâtı bununla tamâm
 Oldı “elfeynu şemânin” ve’s-selâm ¹⁶⁹

beytinde, ikinci mısradaki Arapça ibareyle beyit sayısını 2080 olarak bildiriyor. Ancak yukarıda da belirttiğimiz kopukluklar nedeniyle eldeki yazmanın beyit sayısı 1743’e ulaşabilmektedir. İki sayı arasındaki fark, yazmada yaklaşık 12-13 yaprağın kopmuş olduğunu gösteriyor.

Rıdvâniyye baştan sona remel bahrinin fâ’ilâtün/fâ’ilâtün/fâ’ilün vezniyle yazılmıştır. Mesnevi içinde başka nazım şekilleri de bulunmaktadır.

¹⁶⁶ Rıdvân, R., yk. 19 b.

¹⁶⁷ Rıdvân, R., yk. 43 b.

¹⁶⁸ Rıdvân, R., yk. 80 b-81 a.

¹⁶⁹ Rıdvân, R., yk. 81 b.

Mesnevinin konusunu dinî ve ahlâkî öğütler oluşturmaktadır. Şair her öğüt ile ilgili hikâyeler de vererek, söylediklerini pekiştirmeye çalışmıştır. *Rıdvânîyye*deki öğütleri ve hikâyeleri şöyle sıralayabiliriz:

a. Tevbe konusunda

Şair, yazmanın kayıp sayfalarında bu konuyu işlemeye başlamıştır. *Habîb-i A'cemî*'nin tevbe ederek ribâ (= faizcilik, tefecilik) günahından arınması¹⁷⁰; *Fazîl* adlı bir haraminin tevbeyle günahlarından kurtulması¹⁷¹; önceleri ayyaş olan *Beşr-i Hâfî*'nin tevbe yoluyla dindar bir kişi olması¹⁷² hikâyelerini, tevbe konusunda söylediklerine örnek olarak verir. Şair, nefisine uyarak işlediği günahlardan tevbe ederek¹⁷³ bu bölümü bitirir.

b. Padişahların adaletli olması

Rıdvân, padişahların adil olması gereğini vurguladıktan sonra, zalim *Dahhâk*'in omuzlarından çıkan yılanları, onun zulmü nedeniyle uğradığı kötü sonu dile getirir. Zalim olarak tanınan hükümdarlardan *Nemrûd*, *Fir'avn*, *Yezîd*, *Haccâc* ve *Timur*'un Tanrı tarafından cezalandırıldıklarını anlatır¹⁷⁴. Adil padişahların peygamberlerin vekilleri olduğunu anlattıktan sonra, *Behrâm* adlı adil hükümdarın hikâyesini verir¹⁷⁵.

c. Kulların padişaha karşı görevleri

Rıdvân bu ana başlık altında *Ayâz*'in *Mahmûd*'a sadakatini gösteren iki hikâye anlatır¹⁷⁶.

ç. Bencillğe yergi

Rıdvân, bencilliğin kötülüğünü, konuşmayı ayna arkasına saklanan adamdan öğrenen papağanla ilgili hikâyesiyle anlatmıştır¹⁷⁷.

d. Edebi terk etmemek

Şair bu konuda söylediklerini, kötü huylu zahidin cariyeye ile ilişkisini anlatarak pekiştirmek istemiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁰ *Rıdvân*, R., yk. 5 a-6 b.

¹⁷¹ *Rıdvân*, R., yk. 6 b-9 a.

¹⁷² *Rıdvân*, R., yk. 9 a-11 b.

¹⁷³ *Rıdvân*, R., yk. 11 b-13 b.

¹⁷⁴ *Rıdvân*, R., yk. 13 b-15 b.

¹⁷⁵ *Rıdvân*, R., yk. 15 b-20 a.

¹⁷⁶ *Rıdvân*, R., yk. 20 a-24 b.

¹⁷⁷ *Rıdvân*, R., yk. 24 b-25 b.

¹⁷⁸ *Rıdvân*, R., yk. 25 b-27 b.

e. Günahlar gözyaşıyla yıkanmalı

Rıdvân bu düşüncesini de namaz kılariken ağlayan adam hikâyesiyle anlatmıştır¹⁷⁹.

f. Dünya nimetlerine düşkün olmamak

Bu düşünce, buldukları hazineyi paylaşmamak için birbirini öldüren üç arkadaşı ve onları gören Hz. İsa'nın sözleri anlatılarak açıklanmıştır¹⁸⁰.

g. Ecele boyun eymek gerekir

Bu düşünce, Azrailin ecele karşı çıkan bir padişahla, ecele boyun eyen inançlı bir kulun ölümleri anlatılarak verilmiştir¹⁸¹. Şair cimrilikten sakınmak gerektiğini de, Azraille pazarlık yapmak isteyen zenginle ilgili hikâye ile vermiştir¹⁸². Rıdvân, ecelden kaçılmayacağını, Hz. Süleyman zamanından bir hikâye ile anlatır¹⁸³.

ğ. Dünya nimetlerinden uzaklaşmak

Rıdvân burada dünya nimetlerinden vazgeçip, ahirete yönelmek gerektiğini söyledikten sonra, İskenderle ilgili bir hikâye anlatır¹⁸⁴.

h. Dört halife hakkında

Rıdvân Hz. Ebu Bekr'den başlayarak Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye ayrı başlıklar altında yer vermiş, onlarla ilgili çeşitli hikâyeler anlatmıştır.

Hz. Ebu Bekr'in ilk halife olduğu, Hz. Muhammed'e bağlılığı, din yolundaki maddi ve manevi fedakârlıkları anılmıştır¹⁸⁵. Hz. Ömer'in adaleti hadisler ve başka rivayetlerle dile getirilmiş¹⁸⁶, onun dünyanın geçiciliği ile ilgili olarak Hz. Muhammed'den naklettiği sözlere yer verilmiştir¹⁸⁷. Rıdvân burada adil ve iyiliksever olmanın önemini vurgulamak üzere, çölde susamış bir köpeğe kuyudan çizmesiyle su çıkaran adamın günahlarının bağışlandığını anlatan bir hikâyeyi ve önündeki karıncayı ezmek için yolunu değiştiren bir kişinin cehennem

¹⁷⁹ Rıdvân, R., yk. 27 b-28 b.

¹⁸⁰ Rıdvân, R., yk. 29 a-30 a.

¹⁸¹ Rıdvân, R., yk. 30 a-33 b.

¹⁸² Rıdvân, R., yk. 33 b-36 a.

¹⁸³ Rıdvân, R., yk. 38 b-40 a.

¹⁸⁴ Rıdvân, R., yk. 36 b-38 b, bu hikâyenin benzeri Câmî (*Hıred-nâme-i İskenderî, Heft-evreng*, s. 984)'de de vardır.

¹⁸⁵ Rıdvân, R., yk. 40 a-42 b.

¹⁸⁶ Rıdvân, R., yk. 43 a-43 b.

¹⁸⁷ Rıdvân, R., yk. 43 b-44 b.

azabından kurtulduğu yolunda Ebû Hureyre'nin bir rivayetini verir¹⁸⁸. Şair, Hz. Osman'ı Câbir'den aktardığı şu rivayetle anlatır: Hz. Muhammed, Hz. Osman'ın düşmanı olan ve Medine'de ölen bir kişinin namazını kılmamıştır. Rıdvân, Hz. Osman'a kızıp da sağlığında ona vuramayan, öldükten sonra musallada yatarken kimse görmeden bir tokat atan adamın elinin kuruduğu yolunda başka bir hikâye anlatır¹⁸⁹. Hz. Ali, Ebû Zer'den nakledilen bir hadisle anlatılır. Rüyasında Hz. Muhammed'in, Ali'ye düşman olarak gösterdiği komşusunu öldüren adamla ilgili bir hikâye de verilmiştir¹⁹⁰.

1. Evliya kerametleri hakkında

Rıdvân, evliyanın zaman ve mekân kavramının dışına çıkabildiğini, bunlardan zaman kavramını aşabilenlere "ashâb-ı lahza", mekân kavramını aşabilenlere "ashâb-ı hatve" dendiğini anlatır. Bu kerametlere inanmak gerektiğini, İbni Sekîne adlı veli ile şüpheli müridi arasındaki olayı hikâye ederek vurgular¹⁹¹. Ayrıca Şeyh Sadrüddîn'in bir kitabından tercüme ettiğini bildirerek, Kur'an'ı günde yetmiş kez hatmeden Şeyh İsa'yı anlatır¹⁹².

i. Bilginlere saygı konusunda

Rıdvân, bilginlere saygı gösterilmesi gerektiğini, ayet ve hadisten gösterdiği delillerle anlatır; Halife Mansûr'la Ca'fer-i Sâdık arasındaki olayı hikâye eder¹⁹³.

j. Dört İmam hakkında

Şair, burada sırasıyla Ebû Hanîfe¹⁹⁴, Şâfi'î¹⁹⁵, Mâlik¹⁹⁶ ve Ahmed-i Hanbeli¹⁹⁷ hakkında bilgiler verir, çeşitli rivayetler aktarır. Sonunda her dört mezhebin de hak yol olduğunu ifade eder.

k. Nefs hakkında

Ahmed-i Rıdvân burada nefsi ve nefsin "emmâre", "levvâme", "mutmainne" derecelerini anlatır. Sonunda "mâsivâ" nakşından arınmış

¹⁸⁸ Rıdvân, R., yk. 44 b-46 a.

¹⁸⁹ Rıdvân, R., yk. 46 a-47 b.

¹⁹⁰ Rıdvân, R., yk. 47 b-50 a.

¹⁹¹ Rıdvân, R., yk. 50 a-52 b.

¹⁹² Rıdvân, R., yk. 52 b-54 a.

¹⁹³ Rıdvân, R., yk. 54 b-57 a.

¹⁹⁴ Rıdvân, R., yk. 57 a-62 b.

¹⁹⁵ Rıdvân, R., yk. 62 b-65 b.

¹⁹⁶ Rıdvân, R., yk. 65 b-67 a.

¹⁹⁷ Rıdvân, R., yk. 67 a-69 a.

gönüllerin daha parlak ve tecelliye uygun olacağını vurgulayan, iki ressamın hikâyesini anlatır¹⁹⁸. Yine bu konuya bağlı olarak, Gazzâlî ile kardeşi Muhammed arasında geçen olay dile getirilmiştir¹⁹⁹.

1. Tanrı aşkı

*Rıdvâniyye*ye aşkı dile getirerek başlayan şair, son konu olarak yine gerçek aşkı seçmiştir. Rıdvân bu bölümde benlikten arınmak, dünyadan uzaklaşmak ve aşkla yücelmek konularında öğütler vermiş, bir de baykuş hikâyesi anlatmıştır²⁰⁰.

6. *Mahzenü'l-esrâr*²⁰¹

Nizâmî'nin ilk mesnevisi olan *Mahzenü'l-esrâr* dinî, ahlakî ve tasavvufî konularda yazılmış yirmi "makale" ve her makaleden sonra gelen birer hikâyeden oluşmaktadır²⁰². *Mahzenü'l-esrâr* gerek İran edebiyatında, gerekse Türk edebiyatında çok tanınmış ve etkili olmuş bir mesnevidir. Esere İran edebiyatında yazılmış nazirelerden, Anadolu'daki benzerlerini etkileyenler şunlardır: Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matla'u'l-envâr*²⁰³; Hâcû-yi Kirmânî, *Ravzatü'l-envâr*²⁰⁴; Abdurrahmân-ı Câmî, *Tuhfetü'l-ahrâr*²⁰⁵.

Nizâmî'nin eseri Anadolu dışındaki Türk edebiyatını da etkilemiş, Çağatay şairlerinden Mîr Haydar²⁰⁶ ve Ali Şîr Nevâ'î²⁰⁷ de bu türde mesnevi yazmışlardır. Ancak bu şairlerin eserleri Rıdvân'dan önce Anadolu'da etkili olmamıştır.

¹⁹⁸ Rıdvân, R., bk. 69 a-74 a.

¹⁹⁹ Rıdvân, R., bk. 72 a-74 a.

²⁰⁰ Rıdvân, R., bk. 74 a-80 b.

²⁰¹ Rıdvân, *Mahzenü'l-esrâr*, Atatürk Ün. Ktp. Levend Kitapları 369/1, bk. 1 b-22 b (= Rıdvân, Mc.); bu yazma Levend tarafından tanıtılmıştır (TD., S. 4, 1952). Eserin değerlendirmesi için bkz. Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 208-228.

²⁰² Nizâmî, *Külliyât*, s. 10-118.

²⁰³ Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matla'u'l-envâr*, Tâhir Ahmedoğlu Muharremof, Moskova 1975; *Emîr Husrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Davalrânî Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, E. Türkmen, İstanbul Ün. Ed. F. doktora tezi (basılmamış 1978).

²⁰⁴ Hâcû-yi Kirmânî, *Ravzatü'l-envâr*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 289/1; Ayasofya o.3857 ve o.1824; Fatih 2634.

²⁰⁵ Câmî, *Tuhfetü'l-ahrâr*, *Heft-evreng*, s. 366-443.

²⁰⁶ Mîr Haydar, *Mahzenü'l-esrâr*, Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum 951; eser hakkında bkz. J. Eckmann, *Fundamenta*, C. II, s. 317-319; O.F.Sertkaya, İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış, Bachum 1977; H.F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, Utrecht 1969, s. 275.

²⁰⁷ Nevâ'î, *Hayretü'l-eberrâr*; Levend, *Ali Şîr Nevâ'î*, C. III, TDK. Ankara 1967, s. 3-5 ve 15-95.

Anadolu'da Rıdvân'ın eserinden önce, Ma'nevî mahlası kullanan ve hakkında fazla bilgimiz bulunmayan bir şairin *Mahzenü'l-ebâr* adlı Farsça mesnevisini görmekteyiz²⁰⁸. Kaynaklarda bu mahlasla tanıtılan şairlerden hiçbirinin, *Mahzenü'l-ebâr* şairi ile ilgisi yoktur. Eserinden elde edebildiğimiz bilgilere göre şair, Anadolu'ya Fatih zamanında gelmiş ve padişah'tan kabul görmüştür. Eserin yazılış tarihi olan H. 874/M. 1469'da yukarıdaki bilgileri doğrulamaktadır. Nizâmî'nin eserine göre oldukça değişik bir düzene sahip olan *Mahzenü'l-ebâr*'ın Rıdvân üzerinde etkili olduğu söylenemez.

Eldeki tek yazması Hayâtî mahlasını taşıyan *Mahzenü'l-esrâr*ın gerçekte Rıdvân'a ait olması gerektiğini, yukarıda kanıtlarla göstermeye çalışmıştık²⁰⁹. Onun için, *Mahzenü'l-esrâr* Rıdvân'ın mesnevileri arasında değerlendiriyoruz. Şair:

Gösterüp evzâc-ı bedî' u garîb
 Şu'bede-i tâze kıpardım 'acîb
 Kimseneden gelmedi bu ma'rîfet
 İstemedüm bir kişiden 'âriyet
 Zâhir olan bâtınım esrârdur
 Her neyise fikrümün ebkârdur²¹⁰

diyerek eserinin orijinal olduğunu bildirmekteyse de, bu iddiası pek doğru değildir. Çünkü bu mesnevi her yönüyle Nizâmî'nin eseriyle tam bir beraberlik içindedir. Ayrıntılarda görülen küçük değişiklikler, eserin orijinal olmasını sağlayacak nitelikte değildir. Bununla birlikte, yukarıdaki beyitlerin, o güne kadar Anadolu'da *Mahzenü'l-esrâr* yazılmadığı anlamına gelebileceğini düşünebiliriz.

Mesnevinin yazıldığı tarih kesin olarak belli değildir. Ahmed-i Rıdvân, bütün mesnevilerine tarih düşürdüğünü söylemektedir. Hayâtî mahlası taşıyan *İskender-nâme* ve *Husrev ü Şîr*'inde tarih beyti yoktur; fakat aynı mesnevilerin Rıdvân mahlası taşıyan yazmalarında tarih beyti bulunmaktadır. Bu durum, *Mahzenü'l-esrâr*'da da var olan tarih beytinin

²⁰⁸ Ma'nevî, *Mahzenü'l-ebâr*, Süleymaniye Ktp. Fatih 4080/1; bkz. *İstanbul Kütüphanelerinde, Fatihin Hususî Kütüphanesinde ve Fatih Çağı Müelliflerine ait Eserler, İstanbul Ün. yayınlarından 549*, İstanbul 1953.

²⁰⁹ "Rıdvân-Hayâtî karışıklığının çözümüne doğru" başlığına bkz.

²¹⁰ Rıdvân, Me., yk. 4 b.

Hayâtî tarafından eserden çıkarıldığı kanısını uyandırmaktadır. Şair, eserin baş tarafında, Nizâmî'nin eserinde bulunan ²¹¹ bir beyti:

Nuh şadı geçdi çü bu gün sâl-i hvâb
Yir yüzine çıkmağa eyle şitâb ²¹²

biçiminde Türkçeye çevirmiştir. Eserin yazıldığı tarihte Peygamber'in ölümünden 900 yıldan fazla bir zaman geçtiği bildirildiğine ve Hz. Muhammed'in ölümü hicretin on birinci yılına geldiğine göre, bu tarih H. 911/M. 1505-6 yılından sonra olmalıdır. Ayrıca eserin II. Bayezid'e sunulmuş olması, yazılış tarihinin H. 918/M. 1512'den önce olduğunu gösterir. O halde *Mahzenü'l-esrâr*ın yazılış tarihi H. 911-918/M. 1505-1512 tarihleri arasında kalan yedi yıllık dönem içindedir.

Mesnevinin II. Bayezid adına yazıldığı, baş tarafındaki üç ayrı başlık altında belirtilmiştir ²¹³. *Mahzenü'l-esrâr*ın eldeki yazmasında 2023 beyit bulunmaktadır. Bu sayı Nizâmî'nin eserinde yazma ve baskılarda 2200-2400 arasında değişmektedir. İki eser arasındaki beyit sayısının yakın oluşu, Nizâmî'ye ne ölçüde bağlı kaldığını gösterir.

Şairin kullandığı vezin de Nizâmî ile aynıdır. Mesnevi, serî bahrinin müfte'ilün/müfte'ilün/fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Bu veznin kullanılması, şairin tercümede kolaylık sağlama amacıyla açıklanabilir. Çünkü, kendisinden önceki yüzyıllarda daha çok kullanılmış ve işlenmiş olan kalıpları dahi başarıyla kullandığı söylenemeyen şairin, böyle daha az kullanılmış bir vezni seçmesi, bu konudaki iddiasına değil, olsa olsa tercümede kolaylık sağlama arzusuna bağlanabilir.

Eser, baştan sona Nizâmî'nin eserini izlemektedir. Ancak mesnevinin hiçbir yerinde Nizâmî'den söz edilmez. Halbuki *Mahzenü'l-esrâr* Nizâmî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinin tercümesidir. Şair tercümede genellikle serbest davranmış, çoğu yerleri mealen tercüme yoluna gitmiş, bazı beyitleri de doğrudan çevirmiştir. Birkaç yerde şairin Nizâmî'ye göre küçük değişiklikler yaptığı görülür. Aşağıda bu değişiklikleri kısaca belirteceğiz:

*Mahzenü'l-esrâr*ın ilk sekiz yaprağındaki bazı başlıklar, Nizâmî'deki başlıklara uymadıkları gibi, metinde anlatılanlara da uygun düşmüyor. Bu

²¹¹ Nizâmî, *Külliyât*, s. 23; bu beyit: "570 yıldır uyuduğun yetişir, ulu günler yaklaştı, meclise koş" anlamındadır (bkz. N. Gençosman, *Nizâmî Mahzen-i Esrâr*, İstanbul 1960, 2. bs., s. 31).

²¹² Rıdvân, Me., yk. 3 b.

²¹³ Rıdvân, Me., yk. 4 a-5 a.

yanlıkların, başlıklar sonradan yazılırken müstensih tarafından yapıldığı kesindir. Öbür değişiklikleri de şöylece sıralayabiliriz:

Üçüncü makaleyi izleyen hikâyede, Nizâmî yaşlı çiftçiyle Hz. Süleyman'ın konuşmasını verir. Eldeki metinde ise çiftçiyle konuşan Hz. Süleyman'ın kuşudur²¹⁴. On altıncı makaleden sonra gelen "Yaralı Çocuk" hikâyesinde Nizâmî, arkadaşlarından birinin yaralı çocuğu kuyuya atmayı önerdiğini söyler. Rıdvân'da bu beyitler yoktur²¹⁵. Şair ondokuzuncu makalede tercüme yoluna gitmeyip, daha önceki bölümlerde insan ve ahiret konusunda anlatılanları tekrarlamakla yetinmiştir²¹⁶. Yirminci makalede Nizâmî'nin zaman ve zamaneye yergileri yer alır, Rıdvân ise, hem bu makaledeki beyit sayısını azaltmış, hem de dünyanın vefasızlığını dile getirmekle yetinmiştir²¹⁷. Rıdvân'ın eseri yukarıdaki değişiklikler dışında Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*ıyla aynıdır.

7. *Heft-peyker*²¹⁸

*Heft-peyker*e konu olan Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un hayatı ilk ve basit şekliyle *Şâh-nâme*de anlatılmıştır²¹⁹. Ancak bu konuyu başlı başına bir mesnevi olarak işleyen Nizâmî'dir²²⁰. *Behrâm-nâme* veya *Heft-günbed* adıyla da anılan bu eserinde Nizâmî, Behrâm'ın destanı yönünden daha çok avla, eğlenceyle, önce cariyesi, sonra da yedi iklim hükümdarının yedi kızıyla geçirdiği günleri anlatmıştır. Konu, İran edebiyatında Nizâmî'den sonra Emîr Husrev tarafından işlenmiştir. Emîr Husrev *Heft-behişt*²²¹ adını verdiği bu mesnevide Nizâmî'deki destanı unsurların çoğunu almamış ve onun anlattığı hikâyeleri değiştirmiştir²²². Bu konuyu daha sonra işleyen İran şairlerinin eserleri, XV. yüzyıl Türk edebiyatı açısından önem taşımamaktadır.

²¹⁴ Nizâmî, *Külliyât*, s. 60-61; Rıdvân, Me., bk. 11 b-12 a.

²¹⁵ Nizâmî, *Külliyât*, s. 103; Rıdvân, Me., bk. 19 b.

²¹⁶ Rıdvân, Me., bk. 21 b.

²¹⁷ Rıdvân, Me., bk. 22 a.

²¹⁸ Rıdvân, *Heft-peyker*, Atatürk Ün. Ktp. Levend yazmaları 369/2, bk. 23 b-65 b (= Rıdvân, Hp.); yazma hakkında bkz. Levend (TD., S. 4, 1952); İkinci yazma: İstanbul Ün. Ktp., Ty. 7575, ölçüleri: 290 x 150-165 x 85, bk.: 124, satır: 17, yazı: Rik'a, miklepli ve mukavva ciltli. Kâğıt: Kalın ve değişik renkte. İstinsah tarihi: H. 1225/M. 1810, müstensihî belli değil.

²¹⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, Tehrân 1345, C. V-VI; H.T. İlaydın, Behrâm-ı Gûr Menkabeleri (Türkiyat M., C.V, s. 278-279).

²²⁰ Nizâmî, *Külliyât*, s. 600-835.

²²¹ Rızâzâde Şafak, (*Târth-i Edebiyyât-ı İran*, Tehrân 1341, s. 310) eserin adını Heft-behişt olarak anar.

²²² İlaydın, aynı yazı, s. 282.

Büyük Türk şairi Nevâ'î, *Seb'a-i Seyyâr* adıyla aynı konuda yazdığı mesnevide Nizâmî ile aynı vezni kullanmış, ancak konuyu işlerken önemli değişiklikler yapmıştır.²²³

Bu hikâye Rıdvân'dan önce Anadolu'da da yazılmıştır. Ancak bazı kaynaklarda Heft-peyker veya Behrâm-ı Gûr mesnevisi yazdıkları bildirilen Bursalı Şâh Ali Ulvî, Kudsi Çelebi ve Trabzonlu Ramazan'ın eserleri elde bulunmamaktadır²²⁴. Lâmi'î'nin tamamlamadığı, daha sonra damadı Rûşenîzâde tarafından tamamlanan *Heft-peyker* tercümesi son yıllarda ortaya çıkmıştır²²⁵. Ancak bu mesnevinin Rıdvân'dan sonra yazıldığı kesindir. Anadolu'da Rıdvân'dan önce yazıldığı bilinen tek *Heft-peyker*, Aşkî'nin eseridir. G. K. Alpay, bu mesnevinin bilinen tek yazmasının British Museum'da bulunduğunu haber vermiş, eserin Nizâmî'den değişik vezinle yapılmış bir tercüme olduğunu bildirmiştir²²⁶. Verilen özetten anlaşıldığına göre, Aşkî, tercümede Rıdvân'dan daha serbest bir tutum içindedir. İki eser arasında aynı mesnevinin tercümesi olmaktan başka benzerlik yoktur.

Ahmed-i Rıdvân'ın yazdığına inandığımız *Heft-peyker*in durumu da, daha önce sözünü ettiğimiz *Mahzenü'l-esrâr*dan farksızdır. Ancak, bu mesnevinin Hayâtî mahlası taşıyan iki yazması elimizde bulunuyor. İkinci yazma, birincide görülen ve bizi tereddüde düşüren noktaları aydınlatmaktan uzaktır. İstinsah tarihi birinciye göre çok daha yeni olan bu yazmanın, birinciden kopye edildiği, aynı yanlışların tekrarlanmasından anlaşılmaktadır. Daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi eser, yazıldığı dönem ve sunulduğu kişi bakımından olduğu kadar, dil ve anlatım bakımından da Rıdvân'ın öbür mesnevileriyle bütünleşmektedir. Şair *Mahzenü'l-esrâr*da olduğu gibi bu mesnevisinde de Nizâmî'yi hiç anmaz. Gerçekte Nizâmî'den tercüme edilmiş olan bu eserin kaynaklarını ve yazılış sebebini şair şu beyitlerle dile getirir:

Kışşalar kim yürürdi illerde
Söylenürdi hemîşe dillerde
Şol haberler ki vardı pinhânî
Bilmez idi 'avâm-ı nâs anı

²²³ İlaydın, aynı yazı, s. 285; Levend, *Ali Şir Nevat*, C. III, s. 289-407.

²²⁴ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, s. 136-137.

²²⁵ G.K. Alpay, Lâmi'î Chelebi and His Works (Journal of Near Eastern Studies, April 1976).

²²⁶ G.K. Alpay, Aşkî'nin Heft Peyker Çevirisi (TDAY., 1972).

Ol suhenler ki Tâzidür ya Derî
 Söylenüpdür Buḥârî vü Ṭâberi
 İntihâb eyleyüp kâmusından
 Eyledüm nazm-ı tâze çün gülşen

Şâh-ı nazm idi gerçi Firdevsî
 Muḥkem idi bu şivede ḳavsi
 Yapmadı mişli bir sarây-ı sürûr
 Görmedi bu ‘arûsa beñzer ḥûr²²⁷.

Şairin yukarıdaki beyitlerde “avâm-ı nâs”ın Arapça ve Farsça olan bu hikâyeleri bilmediği yolundaki sözleri, Anadolu’da ilk *Heft-peyker* örneğinin bu mesnevi olduğu anlamında alınabilir. Ancak bu takdirde, şairin Aşkî tercümesini görmediğini kabul etmek gerekir.

Mahzenü’l-esrâr gibi *Heft-peyker*de de yazılış tarihi yoktur. Ancak, eserin yazıldığı tarih, bazı olaylardan hareketle yaklaşık olarak belirlenebilir. Mesnevi önce II. Bayezid’in şehzadesi Ahmed adına yazılmış, ancak birçok devlet adamının, hatta II. Bayezid’in istekleri tersine Selim’in padişah olmasıyla, eserdeki Ahmed adı Selim’e çevrilmeye çalışılmıştır. Nazım tekniği gözetilmeden yapılan bu değişiklikler, mesnevinin Selim adına yazılmadığını gösterir. Ayrıca, mesnevinin sonunda unutulurak değiştirilmeyen bir beyitte, Ahmed adı açıkça görülmektedir.

Yapılmaya çalışılan bu değişiklikler ve şairin mesnevideki kasidesinde bulunan:

‘Adl ile dünyâ sarâyın yine ta‘mîr itmege
 Fâ‘il-i muḥtâr idüpdür zât-ı pâkûn ihtiyâr
 Muntazırdur dide-i devrân rûkûbuñ görmege
 Atuñ ayağına tâ kim dürlerin ide nişâr²²⁸

beyitleri, eserin II. Bayezid’in son yıllarında, şehzadeleri Ahmed ile Selim arasındaki çekişmeler sırasında kaleme alındığını gösterir. Bu tarih en geç H. 917-918/M. 1511-1512 yılları olabilir.

Şairin bu mesneviyi Şehzade Ahmed için yazdığı kesindir, ancak sunup sunmadığını bilemiyoruz. Şair mesnevinin başında önce II.

²²⁷ Rıdvân, Hp., bk. 24 b.

²²⁸ Rıdvân, Hp., bk. 25 a.

Bayezid'i över²²⁹, sonra da eserini sunacağı şehzadenin övgüsüne geçer. Buradaki:

Siyyemâ şâh-zâde Şâh Selîm
Mefhâr-i âl-i husrev-i iklîm²³⁰

beytinde "Şâh Selîm" ve iklîm" kelimelerinin, silinmiş kelimeler yerine sonradan yazıldığı görülüyor. Gerçekte beytin aslı şöyle olmalıydı:

Siyyemâ şâh-zâde Ahmed Han
Mefhâr-i âl-i husrev-i devrân²³¹.

Şair, başka bir yerde eserini sunacağı şehzadeyi:

Şeh Selîm ibni husrev-i devrân
Bâyezîd ibni Şeh Muhammed Han²³²

beytiyle anıyor. Halbuki bu beyit ikinci nüshada şöyledir:

Şeh Ahmed ibni şeh-i her devrân
Bâyezîd ibni Şeh Muhammed Han²³³

Ancak her iki yazmanın sonunda da:

Şehriyâr-ı zamâne Ahmed Han
Han bin han Sikender-i devrân²³⁴

beytinin değiştirilmemiş olması, eserin Şehzade Ahmed için yazıldığını kesinlikle açıklamaktadır. II. Bayezid'e son derece bağlı olan Ridvân'ın, kardeşler arasındaki taht mücadelesinde Padişaha ve devletin önde gelen kişilerine ters düşmesi de beklenemez.

²²⁹ Ridvân, Hp., yk. 25 a.

²³⁰ Ridvân, Hp., yk. 25 a; İst. Ün. Ktp., yk. 6 a.

²³¹ Beyti bu biçimde değiştirirken, Atatürk Ün. 369/2'de "iklîm" kelimesi önünde iyi silinmemiş "و" harflerinin varlığından cesaret aldık.

²³² Ridvân, Hp., yk. 25 b.

²³³ Ridvân, Hp., İst. Ün. Ktp., yk. 7 b.

²³⁴ Ridvân, Hp., yk. 65 b; İst. Ün. Ktp., yk. 124 a.

Mesnevinin elde bulunan yazmalarındaki beyit sayısı birbirine çok yakındır. Atatürk Ün.deki yazmada 4174 beyit vardır. İstanbul Ün. Kütüphanesi'ndeki yazma ise birinciden 18 beyit eksiktir. Bu sayı, şairin adını anmadan tercüme ettiği Nizâmî'de 5000 beyittir²³⁵. Bu sayıların karşılaştırılması, Rıdvân'ın eseri kısaltarak tercüme ettiğini gösteriyor.

Şair, mesnevinin vezninde de Nizâmî'ye uymuş ve hafif bahrinin fe'ilâtün/mefâ'ilün/fe'ilün kalıbını kullanmıştır. Ancak Nizâmî'de baştan sona bir tek vezin bulunduğu halde, Rıdvân esere kattığı kaside ve gazelleri değişik kalıplarla yazmıştır.

Mesnevinin Nizâmî'den tercüme olduğunu yukarıda da bildirmiştik. Şairin tercümedeki tutumu *Mahzenü'l-esrâr* dakinden farksızdır. O, bazı yerlerde beyit beyit tercüme yoluna giderken, çoğu yerlerde mealen tercüme yolunu tutmuştur. Rıdvân'ın yaptığı küçük değişiklikleri de şöyle sıralayabiliriz:

İki eser arasında en çok göze çarpan ayrılık, Nizâmî'de baştan sona mesnevi nazım şekli dışına çıkılmamış olmasına karşılık, Rıdvân'da başta bir kaside ile her hikâyeden sonra gelen 8 gazel bulunmasıdır.

Behrâm'ın Havernak sarayında bir odanın duvarında gördüğü nakıştaki yedi kızdan, Mağrib şahının kızı Nizâmî'de Âzeryûn, Rıdvân'da Zeytûn'dur.

Behrâm, babasının ülkesine sahip olabilmek için, Kisrâ ile savaşmak yerine, tehlikeli bir yarışma önerir: Hükümdarlık tacını iki aslan arasından alabilen, ona sahip olacaktır. Nizâmî'de Behrâm, silahsız olarak meydana girer, aslanları öldürerek tacı alır. Rıdvân ise bu olayın başında Behrâm la Kisrâ'yı konuşturur. Bu bölüm Nizâmî'de yoktur.

Behrâm, üzerine gelmekte olan Hakan'ı yanındaki yüz kahramanıyla yener. Nizâmî'de Hakan'ın öldürüldüğü söylenmez. Rıdvân, Behrâm'ın Hakan'ı öldürüşünü anlatır.

Nizâmî, Behrâm'ın Şide adlı üstada yedi sevgilisi için yedi kümbet yaptırdığını anlatır. Rıdvân'da Şide'den önce bu işi yapmayı Behrâm'ın Rûmî musahibi teklif etmiş, Behrâm onun teklifini kabul etmemiştir.

Rıdvân'daki ayrılıklardan birisi de, başlık sayısının Nizâmî'ye göre farklı oluşudur. Ancak eserin her iki yazmasında da başlıkların

²³⁵ Bu sayı, araştırmalarımızda kullandığımız *Külliyât*taki metne göredir. A. Ateş eserin beyit sayısını 5600 olarak verir (İslâm Ansiklopedisi, Nizâmî maddesi).

yazılmamış olması, iki şairin eserlerindeki başlıkları karşılaştırmamızı engelliyor. Bununla birlikte, metnin karşılaştırılması, Nizâmî'nin tek başlıkta verdiği olayları Rıdvân'ın ikiye böldüğünü göstermektedir²³⁶.

Sonuç olarak, bu yazımızla Ahmed-i Rıdvân'ın hayatı hakkında önceden bilinenlere yeni bilgiler katmış bulunuyoruz. Şairin bilinmeyen eserlerini tanıtarak, edebiyat tarihimizde yıllardır çözüm bekleyen Rıdvân-Hayâtî karışıklığına da açıklık getirdiğimize inanıyoruz. Güçlü bir şair olmamakla birlikte, altı mesnevi ve hacimli bir divan bırakan Rıdvân'ın, Nizâmî'nin *Hamsesine* nazire olarak *Hamse* meydana getiren, kendisinden önceki ve kendi dönemindeki şairlerin etkilerini taşıyan bir şair olarak, edebiyat tarihimizdeki yerini alması gerekir. Onun *Divanının* ve mesnevilerinin XV. yüzyıl Türkçesi, atasözleri ve deyimler bakımından incelenmeye değer olduğunu da belirtmek isteriz.

²³⁶ Eser hakkında daha geniş bilgi için, bkz. Ünver, *Ahmed-i Rıdvân*, s. 229-257.

SEFARETNÂME DE SEYYİD MEHMED EMİN VAHİD EFENDİ *

Doç. Dr. AZMİ SÜSLÜ

[Au nom de Dieu, le très Miséricordieux, le tout Miséricordieux] ¹

A Dieu éternel, Seigneur des seigneurs, sans rival, la louange et la reconnaissance, Qui a annoncé le bien et le mal par l'envoi de ses messagers. A son excellence, le sceau des prophètes, à sa famille, à ses compagnons et assistants, la bénédiction innombrable, qui a enseigné à ses disciples fidèles la lutte et la guerre saintes afin de confirmer la religion musulmane et en vue d'éclairer et convaincre les infidèles et les hypocrites. Après cela, qu'on sache que selon la juste affirmation rapportée: "Les derniers rois de ma communauté seront les Benu Gandura", le protecteur essentiel de la souveraineté sublime contre l'anéantissement, le garant de l'amitié solide, sa Seigneurie, le Padichah ottoman, le Roi des rois du monde qui est constant dans ses traités sublimes, est supérieur aux autres rois qui lui demandent protection. De ce fait, à présent, Napoléon Bonaparte, Empereur français, déployant maints efforts, a fait des promesses et pris des engagements qui ont créé une bonne amitié entre les ministres et les représentants de l'Empire

* L'un des domaines le moins exploité de l'histoire ottomane est sans doute son histoire diplomatique. Y sont négligés aussi bien les diplomates que leurs Mémoires de voyage diplomatique (Sefaretnâme). Afin de combler cette lacune, nous avons entrepris une première recherche "Un aperçu sur les ambassadeurs ottomans et leurs Sefaretnâme" (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 1983, ss. 233-260); nous la poursuivons par la présente, qui ne se borne qu'à la traduction du Sefaretnâme de Vahid Efendi, et par deux autres, qui seront consacrées à sa biographie et à sa mission diplomatique.

¹ Il est à signaler qu'il existe certaines petites différences dans les manuscrits et, naturellement, dans les imprimés, du Sefaretnâme du susdit que nous avons trouvés aux bibliothèques de Vahid Paşa (Kütahya), de Süleymaniye (İstanbul) de Topkapı Sarayı Müzesi (İstanbul), de l'Université d'İstanbul, de Fatih Millet (İstanbul); à celle de l'Institut Nationale des Langues et des Civilisations Orientales (Paris) et à la Bibliothèque Nationale (Ankara) dont nous parlerons à notre prochain article, qui paraîtra dans le Belleten. Par voie de conséquence, les phrases entre crochets ne figurent pas dans les manuscrits conformes à l'original (celui de Kütahya, don de Vahid Efendi, contenant également son sceau) mais existent dans le deuxième groupe qui se en général concorde. Nous en produisons dans l'appendice les premières et les dernières pages.

ottoman et le dit Empereur, poussé par la fausse idée de ne laisser aucun empereur, ni roi sur terre qui soient aussi influents et considérés que lui, l'Empereur de France, Napoléon Bonaparte, qui a agressé et envahi en peu de temps les régions d'Allemagne et d'Italie grâce aux combats sanglants, aux querelles et à la bonne chance, nourrit actuellement l'idée de faire expédier ses armées dans les pays de l'Etat russe. En conséquence, le fait qu'il exprime son intention vis-à-vis de la Russie d'une façon irritante et avec un air victorieux, attire la sympathie des voisins, plus particulièrement celle de l'Empire ottoman puissant. Comme il ne pouvait oser entreprendre seul une telle manœuvre, il envoya le général Sésabtiani, qui est compétent et qui fait partie de sa famille, comme ambassadeur à Constantinople afin d'engager les préliminaires d'assistance et de solidarité et d'encourager l'Empire ottoman à conclure une alliance contre la Russie. D'autant plus qu'il déclara et fit mention des agressions et ambitions russes perpétuelles contre l'Empire ottoman dans ses lettres qu'il fit soumettre par le dit général à Sa Seigneurie, le Roi des rois. En se posant comme un ami bienveillant du Padishah de l'Islam, Napoléon considère que l'expédition contre la Russie est un devoir d'amitié. Par ailleurs, il prétend amicalement qu'il est temps de récupérer par une simple action les territoires ottomans usurpés par l'Etat susmentionné et insiste astucieusement sur l'affaire d'expédition. Cependant que les hommes d'Etat ottomans s'efforçaient courtoisement de ne perdre ni l'une, ni l'autre partie sans pour autant trouver une solution, certains propos fâcheux poussèrent les Russes à expédier des soldats sur les frontières musulmanes. Cet événement suscita comme auparavant une vive insistance de la part des Français et mit naturellement à l'évidence la nécessité de préparer une expédition impériale contre la Russie. En raison de la campagne des Russes, alliés de l'Etat de Prusse, contre les Autrichiens et aussi à cause de leurs mauvaises intentions et de leurs hostilités vis-à-vis des pays bien gardés de l'Empire ottoman, actuellement, il a fallu nommer et envoyer un ambassadeur de l'Empire ottoman au dit Empereur en vue de préparer ensemble, ainsi qu'il est nécessaire, une armée contre les Russes qui apparaissent comme un ennemi commun et pour cela, établir en hâte un traité renfermant des clauses secrètes, lourdes de conséquences. Avec l'approbation et selon la juste décision des responsables des affaires, ce pauvre serviteur, que je suis, Seyyid Mehmed Emin Vahîd, a été nommé avec le titre élevé de Nişancı (chef du bureau du Sultan) comme ambassadeur plénipotentiaire. Obligé de nous hâter de partir en quelques jours, nous prîmes la route le 18 şevval sacré 1221 de l'Hégire, correspondant au lundi 17 décembre 1806 de l'ère chrétienne, quittant le Seuil sublime, en

implorant l'assistance de Dieu, Souverain omniscient. Nous nous sommes arrêtés quelques heures au palais de Davud Paşa en attendant le nommé Proust, officier de réception, commis par le général Sébastiani, Ambassadeur de France auprès de la Sublime Porte. La même nuit, nous nous sommes arrêtés dans la circonscription de Çekmece-i Sağır (ponte Piccolo) et nous nous sommes dirigés vers Edirne (Andrinople) en passant par Selybria (Syrallum), et Baba-i Atig. En nous conformant à la lettre parvenue au cours du voyage, de la part de Reisü'l-Küttab (ministre des Affaires étrangères) le fortuné, nous nous arrêtâmes et reposâmes pendant quelques jours à Edirne afin de faire venir et de porter avec nous la lettre impériale et les différents cadeaux que nous devions présenter à l'Empereur et à ses fonctionnaires.

Bouffonnerie

A cause de l'affaire de l'armée régulière qui avait eu lieu auparavant en Roumélie et de l'événement de Gazi Mustafa Paşa, ses populations, les unes ayant peur de leurs anciens crimes, les autres étant malinformées et malrenseignées sur la situation actuelle et pensant que les préparatifs de la campagne impériale étaient tournés contre eux, avaient commencé ces jours-là à tenir de vains propos et des racontars. Le serviteur, que je suis, après son arrivée à Edirne, a expliqué la situation à ceux qui ont demandé des renseignements. Tout en encourageant verbalement les notables et les nobles de la façon qu'on m'a ordonnée, j'ai commandé comme il le fallait la préparation et le transfert rapides des affaires nécessaires vers Roustchouk. Etant donné que, jusqu'à notre arrivée, on pourrait à peine préparer et envoyer à Vidin ou à Roustchouk les cadeaux impériaux susmentionnés et que les dépêches envoyées par le ministère, précisaient qu'il ne fallait pas attendre dans ces régions, mais tout doucement avancer, nous quittâmes Andrinople le 27e jour du dit mois, nous passâmes par le pont de Mustafa Paşa, Hasköy, Papas, Philippopolie, la Bessarabie et Palanga. Ensuite, tout en nous revêtant davantage de notre prestance et de notre dignité dans les régions de İhtiman et de Novikhan, nous entrâmes à Sofia accompagnés de notre suite, et là, des hommes du Gouverneur de Roumélie et le vizir honoré, Sa Seigneurie, le fortuné, Seyyid Osman Paşa, nous ont accueillis. Nous dûmes y séjourner deux jours à cause du froid et de la pluie. Le 3e jour glorieux depuis notre départ, on nous a fait parvenir la lettre impériale par courrier spécial et on nous a communiqué qu'on nous enverrait les cadeaux après que nous nous serions rendus à l'endroit indiqué et que selon le désir suprême, il fallait partir, sans perdre de temps dans aucun endroit, vers la

direction prescrite. Je n'avais pas plutôt renvoyé le dit courrier en lui indiquant qu'on agirait conformément à la dépêche reçue et en lui fournissant des renseignements sur certaines circonstances concernant le Gouverneur de Roumélie, que vint un messenger pour nous informer que les soldats français étaient entrés dans la ville de Varsovie en venant du pays de Saxe et que les soldats russes, après avoir incendié le pont du village de Pargha, situé à côté de la dite ville, s'étaient retirés et reculés à six heures de là. Après avoir donné selon l'habitude une gratification au messenger et l'avoir revêtu d'un vêtement, nous obtînmes un laissez-passer délivré par le dit vizir, le fortuné, pour notre courrier afin qu'il le montre aux fonctionnaires des circonscriptions et autres et qu'il puisse facilement partir pour Constantinople. Après que nous l'eûmes envoyé en qualité d'huissier, nous quittâmes Sofia, nous passâmes une nuit à Petrowitz et une autre à Cense. Un peu plus loin, au fur et à mesure que 40 à 50 reaya (sujets ottomans) dégageaient le chemin des glaces à l'aide de pioches et pelles, nous passâmes dans la circonscription de Berkowatz par ce qu'ils appellent "le Balkan", hérissé de hauteurs montagneuses, visitâmes le lendemain la circonscription de Lom, d'où nous sommes arrivés à Vidin et nous nous permîmes d'y rester un jour pour visiter la forteresse fortifiée du gouvernera de Vidin.

Sommaire de la forteresse de Vidin

Les remparts de la forteresse de Vidin compris entre les portes du Danube et Constantinople ont été endomagés lors du siège de l'ancien amiral, Hüseyin Paşa. Vu l'état de ruine du fort intérieur, on ne peut l'utiliser tant qu'il ne sera pas restauré. Bien que la restauration des éléments principaux, tels que le fossé, le bastion, les meurtrières, fût nécessaire, le fils de Pasban Osman Paşa, qui avait été longtemps le gouverneur, s'est abstenu de l'accomplir. Cependant, il fit construire des mosquées, des tekke (couvents), des campements. Considérant qu'il avait fait exécuter et souffrir la population active des dites frontières et que les Russes avaient envahi cette fois-ci les régions de Valachie, juste au moment où les troupes serbes avançaient d'un autre côté, et agressaient les régions de Vidin, on dit que le dit Vizir tomba malade en raison de son affolement devant la situation critique à laquelle il avait à faire face. Peu de temps après sa mort, son successeur, le fortuné Vizir İdris Paşa renforça les places endommagées. La restauration des éléments de première urgence, tels les parapets, les barricades et les meurtrières larges et profondes, qu'il avait fait creuser tout autour du faubourg, ont particulièrement attiré mon attention. Après notre

départ de Vidin, nous séjournâmes une nuit dans la région de Nicopolis et une autre dans celle de Fethü'l-İslam et arrivâmes le 29e jour suivant le départ d'Istanbul à la forteresse d'Ada Pazarı qui marque la limite des territoires musulmans. Le jour suivant, nous montâmes sur des barques, dont le gardien de l'île assure le service, afin de traverser le fleuve du Danube et, tout en faisant tirer des coups de canons, nous arrivâmes sur l'autre rive. Nous décidâmes de séjourner dans la résidence du surveillant autrichien, située à l'endroit appelé Harşuh. Comme la circonscription susmentionnée de Nicopolis était à l'origine un endroit découvert, l'année dernière pendant l'insurrection et la rébellion serbes dans les régions de Belgrade et également lors des rébellions et d'actions condamnables commis par les sujets de ces régions, les fonctionnaires envoyés par le gardien de Vidin furent tués et la plupart de ses sujets furent dispersés. Bien qu'à l'intérieur de la circonscription on eût construit un fortin, équipé de six tours, à cause de multiples guerres, sa population s'enfuit terrorisée et se réfugia à Vidin. Il va sans dire qu'en cas de nécessité, il faut qu'il y ait les soldats nécessaires pour la garde du fortin de Nicopolis et de la forteresse de Fethü'l-İslam. Quant à la forteresse d'Ada, grâce à sa position solide et incomparable, si l'on fait attention et si l'on prend soin à l'avance de ses munitions et provisions, il est évident qu'on ne peut redouter aucun danger.

Digression

Quiconque, notable ou homme ordinaire, riche ou pauvre, venant de l'étranger pour se rendre en Europe, doit attendre et se reposer pendant 30 à 40 jours aux douanes et il ne peut passer tant que les douaniers ne s'assurent qu'il est en bonne santé. Il n'est pas non plus dans les habitudes des Européens de faire du commerce avec les voyageurs aux douanes. Comme l'Empereur d'Autriche avait en ce moment envoyé une lettre d'avertissement dans laquelle il ordonnait aux douaniers autrichiens de ne pas faire attendre plus de 24 heures ceux qui se rendent chez l'Empereur de France s'ils ne présentent pas d'état de maladie, les médecins de la douane arrivèrent dans les 24 heures et, après avoir pris les pouls de nos serviteurs et de notre suite, ils nous donnèrent la permission de partir. Partant du dit endroit et en empruntant durant quatre jours les chemins autrichiens, les villages de Mahadiye, de Tereğura et les circonscriptions de Şiş et de Luğuş nous arrivâmes à Tamesvar (Timișoara) où nous fûmes obligés de rester deux jours pour acheter un carrosse et pour nous procurer ce dont nous avions besoin d'autre.

Description de la circonscription de Tamesvar

Tamesvar est la Capitale de la province du Banat qui appartient au gouvernement hongrois, circonscription se situant entre 30° de longitude et 45° 2' de latitude. Le défunt Sultan Süleyman la conquiert aux alentours de 960 (1552) et on sait qu'elle est restée longtemps sous la domination de l'Empire ottoman. On rapporte que, n'ayant pas eu à cette époque-là un bon aspect, la forteresse et la ville reçurent à une époque récente un autre aspect et qu'elles furent même peut-être transférées ailleurs. Dans l'état actuel, ses quatre côtés sont déserts et tout autour de ses faubourgs, il y a beaucoup de villages à une demi-heure ou à une heure de distance. A l'intérieur de la forteresse, on trouve de belles rues larges, environ 200 grandes maisons hautes en pierre et en briques, comprenant chacune 4 ou 5 étages. Elle constitue une belle forteresse construite en briques et en tuiles.

Description de la forteresse de Tamesvar

Cette forteresse comporte trois bastions successifs, arqués en longueur, construits en pierre et en briques, munis des parapets en pelouse et de plusieurs ponts-levis sur de grands fossés qui servent à passer d'un bastion à l'autre. Outre qu'à l'intérieur des dépôts situés sous les bastions, les munitions sont préparées et que tous les équipements de guerre, que nous avons vus, sont propres et bien entretenus comme s'ils venaient d'être fabriqués par leurs fabricants, la ville, considérée comme la forteresse intérieure, possède un arsenal particulier, une fonderie, un magasin de munitions et trois grandes casernes comprenant 5000 soldats, en face desquelles se trouvent trois pièces dont la première est réservée au ministre de l'intérieur du pays, la seconde aux généraux et la troisième sert, en cas de nécessité, aux séances spéciales du Conseil de consultation. La population atteint environ 8000 personnes dont la majorité est d'apparence robuste. Cependant le climat doit être mauvais. Nous partîmes de Tamesvar et passâmes par le village nommé Kilan Kanije et traversâmes, par le passage de la poste Horğas, le grand fleuve nommé Tisza (Theiss) sur les barques appelées "ouvertes". Nous passâmes par les circonscriptions de Szeged, de Vezatime et de Köstelik, dont les forteresses furent conquises par l'Empire ottoman (974/1566), nous restâmes une nuit dans chacun des deux villages, Petri Orkut. Le 41e jour, nous arrivâmes à la belle ville nommée Pest, où nous nous reposâmes pendant deux jours pour changer de carrosse et nous procurer ce qui était nécessaire.

Description de la ville de Pest

Située entre 37° 5' de longitude et 47° 28' 30" de latitude, cette ville est la plus grande de Hongrie. Elle fut d'abord conquise ainsi que le pays environnant par l'Empire ottoman en 902 (1496); elle est passée par la suite sous domination autrichienne, devenant ainsi une région usurpée à l'Empire ottoman. Elle est construite dans une plaine plate et est entourée de jardins et de potagers. Entre la forteresse de Budun et la ville qui lui fait face, le Danube coule en flots rapides. La ville possède de belles maisons ornées, beaucoup de boutiques, plusieurs églises, des casernes et des dépôts de munitions. Sa population se compose de Rum, de Bulgares, d'Autrichiens et de Hongrois. Vu qu'ils ont tous un métier et qu'ils font du commerce, ils sont bons sujets, obéissant au Padishah des Musulmans. Tout en sollicitant d'y retourner à l'instar des anciens victorieux soldats monothéistes et en priant, les mains ouvertes, le Seigneur Dieu, nous traversâmes le Danube sur les barques ouvertes et débarquâmes par les échelles.

Description de la forteresse de Budun

Située sur un tertre, à un jet de balle des rives du Danube, la forteresse de Budun est entourée d'un faubourg bordant la rive du sud au nord. Sa population atteint environ 25000 âmes. Il convient de dire que ses maisons, construites à l'intérieur et à l'extérieur, sont plus belles que celles de Pest. Elle est entourée de vignobles, de jardins et de plusieurs stations thermales. A l'origine, les rois de Hongrie habitaient cette région. Comme le peuple hongrois a joui sans interruption de son ancienne liberté, l'un des frères du suzerain, l'Empereur d'Autriche, habite actuellement le palais royal comme mendataire du royaume hongrois et gère les affaires de la Hongrie. La ville possède une école célèbre où ceux qui le veulent, autochtones ou étrangers, apprennent la philosophie, l'astronomie, la politique, la philologie et les arts.

Après avoir vu Budun, nous passâmes une nuit successivement dans les postes de Nijker et de Tudrus, dans la forteresse de Raab (Győr) et le village de Kitse. Nous traversâmes rapidement, sans perdre de temps, les circonscriptions et les villages situés sur notre chemin depuis İrşuh, dont nous avons cité les noms dans cet ouvrage, et nous arrivâmes le 46e jour à la ville de Vienne, connue sous le nom de Beç.

Description de la forteresse de Raab

La forteresse de Raab se trouve à côté du fleuve nommé Raab ou Raybenç. La ville est entourée de murailles solides. Sa population atteint 13000 âmes. Les historiens rapportent que cette forteresse fut aussi conquise par l'Empire ottoman.

Description de Vienne

Située entre 30,5° de longitude et 48° 13' de latitude sur un plateau, que l'on peut qualifier de montant en "pente douce", la puissante forteresse de Vienne se trouve sur une rive de Danube. Ayant de larges fossés profonds, la forteresse, ainsi que ses murailles, sont munies de meurtrières et entourent les faubourgs. La forteresse compte à l'intérieur 300 grandes maisons, en pierre et en briques, dont la plupart comprennent 4 ou 5, parfois 6 étages, beaucoup d'écoles consacrées aux différents arts, plusieurs écoles de sculpture, une église dont les pierres sont sculptées en bon style, une bibliothèque célèbre, une poudrière, une maison de dissection, une cuisine, des casernes, des théâtres et un palais royal de style ancien.

Description de la bibliothèque

Ayant la forme d'un grand corridor rectangulaire, avec une coupole, la bibliothèque comportant un petit sofa donne accès à la rue par une terrasse, au style de minaret, et plusieurs armoires sont fermées par des grilles métalliques. Chacun des quatre angles compte quatre pièces remplies de livres. La bibliothèque contiendrait 300.000 volumes et ainsi, en ce qui nous concerne, trois Corans copiés dans la région de Bagdad et gardés respectueusement dans des étuis de fils argentés et dorés dans une place à part, et un livre de poème de "Manteau du Prophète". Lorsque le Sultan Mehmet Khan, qu'il ait pour demeure le Paradis!, est venu, on lui a présenté les portraits indiquant les noms de Ses Seigneurs, les Sultans ottomans, que leurs tombeaux soient illuminés jusqu'au jour du jugement dernier!, qui sont les dons de l'Empire ottoman. Elle possède comme objets précieux, un ancien livre, copié sur des feuilles de fibres d'écorces d'arbre et certains instruments et objets d'art qui sont exposés.

Description de l'arsenal

Approximativement, 150 aunes de longueur et 15 zira ² de largeur, en forme de grande maison, construite en pierre et en briques, l'arsenal comporte quatre salles carrées dont chacune comprend, d'un bout à l'autre, deux portes, renforcées par des grilles métalliques donnant accès à une autre salle et aux murs, et ainsi plusieurs armoires munies de grilles en bois. Pistolets, fusils et autres équipements de guerre, tenus prêts, sont disposés dans les armoires et confiés aux employés et aux surveillants. Grâce à l'entretien dont ils sont l'objet, ils sont tous propres et brillants comme un

² Portée du bras étendu.

miroir. En outre, les murs et les toitures de l'arsenal sont remplis de différentes armes; il y a dans un endroit, différents types de balances à poudre servant de spécimens, des roues de canon et de fusil, plusieurs instruments mouleurs et perforateurs, des barques de pont, et également, des tambours, des timbales, des côuteaux, des haches et plusieurs drapeaux et étendards, tous enlevés à l'ennemi pendant les combats. Bien qu'il contienne certains spécimens d'instruments et d'outils rares, l'arsenal de Paris n'est pas aussi grand et aussi riche que celui de Vienne; d'ailleurs, à y regarder de près, on constate que des articles semblables à ceux de Paris se trouvent dans l'arsenal de Vienne. Outre que les Français capturèrent dans le dit arsenal l'année dernière pendant la bataille d'Austerlitz, et ceux qu'ils possèdent, le nombre total de fusils qu'ils ont actuellement atteint 180.000. Selon les rumeurs, ils fabriqueraient 5 à 6.000 fusils par mois.

Description de la maison de dissection

La maison de dissection et sa cuisine comportent trois étages. Il est difficile de définir convenablement toutes les pièces destinées aux malades, médecins, professeurs et étudiants et leurs instruments. Tous les médecins sont unanimement d'accord pour dire que celles que nous allons citer sont très rares en Europe: Une dizaine de pièces contiennent des formes humaines, enduites de cire, dans des armoires aménagées et dorées de la même manière que la bibliothèque, et mises dans des caisses vitrées qui ressemblent à celles des vendeurs d'étalage. On a découvert une à une les différentes maladies et leurs causes sur ses formes humaines dont les membres sont expliqués séparément. Les artères et les nerfs avec leurs couleurs sont mises en lumière et les autres choses, telles que les conditions de la grossesse, de la délivrance et de la naissance sont soigneusement écrites et vérifiées. On a rassemblé les différents foetus d'une grossesse complète, en indiquant qu'ils sont de 5 jours, d'un mois, de 5 semaines et je ne sais de combien d'heures en vue de se renseigner et d'enseigner aux médecins et aux chirurgiens le développement du foetus dans l'utérus de la mère et également les véritables bébés morts à deux têtes et à un corps; à un corps et à deux ou trois têtes et à trois ou quatre bras. Tout en les voyant dans les carafes et dans les flacons, conservés avec des liquides à base d'extraits pures, et alignés sur les étagères, nous constatâmes, par leur observation et leur étude, des signes du pouvoir divin comme le poème l'indique:

Dans chaque chose, on trouve un signe de Lui,
Qui prouve qu'Il est unique.

En effet, la préférence de tout le monde, petits et grands, pour l'habileté des médecins et les chirurgiens qui enseignent à Vienne est incontestable.

Comme les gens, en dehors des cavaliers ayant reçu une instruction, dans les pays chrétiens, ne sont pas habiles à manier les chevaux, les détenteurs du pouvoir et, d'une façon générale, les hommes et les gens distingués se promènent en carrosse. Les trottoirs à l'intérieur de la forteresse de cette ville, qui sont les lieux de promenade et, en quelque sorte, les lieux propres, sont d'un bout à l'autre, bondés de promeneurs. Comme les rues en sont étroites et les maisons très hautes, les quartiers ne sont pas bien fréquentés. Etant donné le respect et l'adoration de la foule détestable des mécréants, plus particulièrement, des Autrichiens, connus par leur fanatisme pour les portraits et les statues, on trouve dans certaines places, sur les ponts, dans les hôtels privés et dans les parcs, des statues, des portraits et des formes étranges, taillés en pierre et en briques. D'autant plus qu'actuellement, la grande statue, montée sur un cheval, de l'ancien Empereur autrichien Joseph II³, qui sert d'exemple, est en train d'être édifiée en bronze sur une belle et haute colonne en pierre moirée, à côté de la bibliothèque se trouvant dans la place du palais. On voit avec profit, sur le toit d'une maison à l'intérieur de la forteresse, la statue d'un vaillant guerrier, épée nue à la main, habillé comme un janissaire traditionnel d'avant-poste, représentant le plus célèbre des courageux combattants de la foi dont l'utilité s'est manifestée à côté des Musulmans pendant le siège qui eut lieu en 936 (1529). Nous visitâmes avec plaisir, pendant deux jours, les endroits célèbres tels que la trésorerie royale et la ménagerie. Les objets de luxe de l'époque de prospérité dans la trésorerie, tels que bijoux, porcelaines, métaux anciens, carafes d'argent, verres et assiettes, dont nous primes connaissance et fûmes honorés, sont des objets que possède d'ordinaire un fonctionnaire de l'Empire ottoman. Cependant, il convient de dire que de petits objets rares, comme de petits bureaux de porcelaine, fabriqués en Inde, de beaux objets sculptés en ébène, des couronnes et des cannes, enrichies de pierres précieuses méritent d'être admirés.

Comme il y a des rues très larges dans le faubourg de la ville, les maisons y sont cinq fois plus hautes que les murailles de la forteresse. Toute la population de la ville atteint à peine 300.000 âmes. Comme elle est en quelque sorte le centre de l'Europe, la ville est connue comme le lieu de

³ L'Empereur d'Allemagne et non pas l'Empereur d'Autriche. C'est plutôt François II qui abdiqua, en 1806, prit le titre d'Empereur d'Allemagne et celui d'Empereur héréditaire d'Autriche sous le nom de François Ier (1806-1835).

rendez-vous des commerçants musulmans, chrétiens et juifs. A sa périphérie et dans ses faubourgs, il y a de beaux jardins, plusieurs lieux de plaisance et plusieurs établissements, tels des fabriques de porcelaines, de miroirs et de verre. Ils fabriquent leurs porcelaines avec deux sortes de terre blanche comme la chaux emmagasinée et importée d'Autriche et du pays hongrois. Comme les employés de cette usine sont capables de fabriquer de beaux objets, ils prétendent être plus habiles et supérieurs aux ouvriers de Saxe. En effet, lorsqu'on regarde un ensemble de vaisselle fabriquée pour le Roi, pour un prix de 600 bourses d'aspres, on aperçoit que les images et les décorations en sont inimitables. Comme leur art fut décrit dans les Mémoires des anciens ambassadeurs de l'Empire ottoman, on s'abstiendra des détails. Les arbres se trouvant dans les faubourgs situés à l'est de la ville, sont plantés au même niveau et les routes sont arrosées et balayées habituellement tous les jours. On trouve également des lieux de chasse et des forêts où 20.000 personnes au moins viennent se promener les soirs d'été, surtout pendant les fêtes chrétiennes et les dimanches. Dans les forêts, il y a des cafés magnifiques et des auberges où l'on s'amuse et et l'on consomme de l'alcool jusqu'à minuit. Parmi les villages célèbres, il y en a un, appelé Baden, qui a le sens de "bain", situé à une distance de 6 ou 7 heures de Vienne et qui abrite plusieurs stations thermales où les Viennois viennent prendre l'air. Les gens de goût des environs s'y rendent habituellement. Les bains de Baden, comme ceux de Vienne et de Paris, sont en général construits en pierre et en bois et consistent dans des pièces en bois au fond desquelles se trouve un tonneau à prix fixe dont l'eau est apportée de l'extérieur par des seaux. Ceux qui viennent se laver se contentent de s'y plonger et d'en sortir comme des canards. Certains tonneaux ont des robinets dont l'eau est vendue mesurant, tout en faisant attention à minuter l'écoulement, soit-disant pour ne pas en faire gaspiller. S'il y a des clients qui utilisent plus d'eau que d'habitude, on leur fait payer plus d'argent. Le supplice enduré durant deux jours et deux nuits où ce pauvre a passé en ablution sèche en attendant qu'on trouve à Vienne, pour le besoin, un des fameux bains équipé d'un tonneau à robinet, est difficile à définir.

Historiette

Bien que l'Ambassadeur français à Vienne, le général André Rossi, ait indépendamment invité l'Ambassadeur du Schah d'Iran, Mirza Muhammed Riza Khan, qui est arrivé à Vienne un jour avant nous pour voir l'Empereur français, nous voulûmes avoir sa présence au banquet, organisé en notre honneur, dont les provisions et le matériel nécessaires

avaient été fournis par le général susmentionné et dont les repas furent cuits et préparés par nos cuisiniers. Au cours du banquet, pendant que l'Ambassadeur iranien s'appêtait, bouche pleine, à s'exprimer sur la saveur de notre halva en disant "c'est délicieux", je mis l'assiette de halva devant lui en disant "veuillez en prendre, notre halva de vaillants guerriers est célèbre." Il ne sut dire autre chose que: "vous m'honorez beaucoup", ce qui humilia ce Kızıl-Bache et amusa nos gens autrichiens et les autres.

Digression

Bien qu'il soit depuis longtemps dans les habitudes des élites et même dans celles des rois et de leurs ministres des Capitales traversées par les plénipotentiaires et les ambassadeurs d'un grand Etat se rendant à un autre pays, d'inviter ces derniers, de leur souhaiter la bienvenue et de leur montrer des égards et des respects, nous pûmes nous entretenir avec les ministres autrichiens qui prenaient des précautions contre la méchanceté de l'Ambassadeur français, le dit général, excepté au cours des banquets offerts par ce dernier. Celui-ci séjournait à Vienne, se conduisant avec arrogance et fierté, intervenant dans tout et faisant attention à tous les mouvements et à toutes les actions de l'Etat autrichien, comme le fruit de leur victoire. Cependant, étant donné leur défaite, les excuses présentées par les ministres autrichiens qui nous envoyèrent confidentiellement leurs hommes, furent prises en considération et acceptées. Ayant interrompu notre séjour la nuit de la veille du 9e jour de Zilhicce (17 février 1807), nous quittâmes cette célèbre ville sans égale où le pauvre, que je suis, séjourna avec profit pendant plusieurs jours et nous partîmes pour les villages appelés Dilkesdrof et Madyaklof. Nous passâmes ensuite par la circonscription de Vişu en contemplant la forteresse de Berun et voyant la forteresse d'Olomouc et nous arrivâmes au village nommé Heravijd où nous passâmes la nuit.

Description de la forteresse de Berun

Située sur deux collines, s'étendant du sud au nord, entourée des deux côtés par des vignobles, des jardins et des champs, dans une plaine à la fois haute et plate, la forteresse de Berun est une belle et célèbre forteresse et un centre commercial de la province de Moravie. Abritant environ 15.000 âmes, elle constitue un beau lieu agréable. Elle possède dans le faubourg et à l'intérieur de la cité des maisons à plusieurs étages, des ateliers de maroquinerie, de belles résidences et des campements.

Description de la forteresse d'Olomouc

Quoique sa population atteigne 12.000 âmes, la ville d'Olomouc est une solide forteresse, montée par degrés comme celle de Tamesvar dont nous avons précédemment parlé. Elle a non seulement des maisons et des magasins très captivants et colorés, mais une population charmante et habile. Elle possède également plusieurs usines et des ateliers divers, ainsi qu'une grande école consacrée aux études secondaires et universitaires. A notre retour de Varsovie, nous restâmes dans cet endroit pendant 20 heures environ où nous distribuâmes une ou deux ruba⁴ sur demande de quelques soldats et des habitants, venus à notre rencontre et désirant avoir de la belle monnaie ottomane. N'ayant rien d'autre que des billets imprimés et des aspres de cuivre, lorsqu'on eut donné à ces pauvres quelques pièces d'or, ils se mirent à prier, à remercier et à manifester leur satisfaction comme si l'on avait vivifié leur pays. Partant du village susmentionné, Heravijd, nous séjournâmes une nuit dans chacune des circonscriptions de Garamberg et de Şugutşu et arrivâmes à la ville de Cracovie où nous rencontrâmes encore l'Ambassadeur iranien.

Description de la ville de Cracovie

Située entre 37° 48' de longitude et 50° 10' de latitude de la ville de Vistule à l'est du méridien de Greenwich, la ville est une grande et séduisante ville, entourée de plusieurs villages. A l'origine, elle était un lieu de résidence des rois de Pologne dont la plupart y furent ensuite enterrés. Elle possède à l'intérieur des murailles plusieurs écoles, environ 75 églises, un campement, un théâtre et à l'extérieur, des mines de plomb, de fer, de bronze, de sel et d'excellent marbre, ainsi que de beaux jardins. Dans leur grande église, située sur une pente montante, qui constitue la forteresse intérieure, ils gardent, pour les visiteurs et selon leur fausse croyance, les têtes et les mains des rois, des prêtres et des évêques qu'ils ont coupées et mises dans des vaiselles en or et dans des étuis précieux. De même, ils rassemblent dans un jardin, comme à Paris, plusieurs sortes de plantes et d'arbres médicaux. Cette ville fut comprise et placée sous la domination des Suédois en 1117 de l'Hégire correspondant à 1702 de l'ère chrétienne; des Russes en 1768 et des Autrichiens en 1773. Bien que tous les soldats autrichiens et Russes aient été chassés et éloignés de ces régions en 1794 grâce aux efforts du général polonais, Kosciuszko, qui séjourne actuellement à Paris, les Autrichiens s'emparèrent par la suite de toute la Galicie. Actuellement, la ville est au

⁴ Ancienne monnaie d'or de dix piastres.

pouvoir de l'Empereur autrichien. Comme la forteresse est fort ancienne, le dit Empereur, pensant qu'elle ne sert plus à rien, a l'intention de la faire démolir en vue d'agrandir la ville. Etant donné que l'Empereur français cherche à alarmer et à tromper les autres Etats et nations en reprenant la rumeur selon laquelle il est l'allié de l'Empire ottoman, tout en essayant de retenir l'attention de celui-ci et tout en appelant un ambassadeur plénipotentiaire, des polonais, hommes et femmes; adultes et enfants, espérant recueillir les fruits de cette alliance, vinrent en masse nous rendre visite à notre arrivée à Cracovie et nous souhaiter la bienvenue afin de manifester leurs égards et leurs respects à l'Empire ottoman. Ils usèrent d'expressions agréables en disant "qu'ils ont la nostalgie de l'Ottoman qu'ils n'ont pas vu depuis longtemps; qu'ils étaient contents et réjouis de notre arrivée et ajoutèrent "oh! si seulement vous pouviez encore rester quelques jours pour que nous soyons honorés en vous voyant à satiété!". Pour leur faire plaisir, nous prolongâmes notre séjour de deux jours encore pendant lesquels ils manifestèrent leurs égards et leurs respects sous la surveillance d'une compagnie militaire qui stationna devant la porte de notre résidence, et nous offrirent des cadeaux, tels que l'essence de rose, de la teinture verte foncée et des mouchoirs brodés. Nous arrivâmes à Varsovie après un voyage de dix jours et dix nuits au cours desquels nous traversâmes les postes de Ivanovitch, de Zadnovitch, de Sinusgu, de Malagus, de Lubstuvrad, de Ziş, de Gunuski, d'Abucnu, de Cuvise, de Numyastu, de Muzleniga, de Stravitch et de Darişen, situées au delà de Cracovie, à 90 heures de distance de Varsovie. Les routes mauvaises et malfaites nous causèrent des difficultés et des efforts et obligèrent notre carrosse à avancer dans les flaques d'eau et dans la boue. Après être descendus à la résidence, aménagée par la France, nous confirmâmes officiellement tout de suite notre arrivée à Varsovie par l'un de nos interprètes que nous avons envoyé auprès du nommé Talleyrand, chargé des Affaires étrangères, qui se contenta de nous envoyer une dizaine de soldats de garde, c'est à dire qu'il ferma les yeux sur nos besoins de nourriture et autres choses et même sur le manque de rémunération de nos gardes. Mais on prit soin de préserver la réputation et la magnificence de l'Empire ottoman grâce à l'argent que j'ai dépensé et distribué.

Digression

On constata qu'on a attribué au dit Ambassadeur iranien, 12 ors hongrois par jour et à son retour, 40.000 piastres pour lui et 5.000 à ses suites comme frais de voyage, d'autant plus qu'on lui offrit un coffret orné et enrichi de pierres précieuses, qui coûte dans les 10.000 piastres.

Talleyrand était seigneur de Périgord et du pays de Bénévent en Italie, il devint ensuite ministre des Affaires étrangères de France et son premier ministre. Comme notre mission nous obligeait à avoir des relations étroites avec lui, il nous envoya, après avoir appris notre arrivée, une lettre fixant un rendez-vous afin de s'entretenir avec nous. Le 3e jour, nous montâmes, en compagnie de notre suite et nos interprètes dans les carrosses et nous dirigeâmes vers la résidence. Comme on n'avait pas vu un ambassadeur ottoman depuis trente ans en Pologne, nous arrivâmes à la dite résidence en compagnie d'une foule qui s'est accumulée au cours de route. Les hommes de Talleyrand nous reçurent en bas de l'escalier et nous firent diriger vers une pièce pleine d'ambassadeurs d'autres pays et de généraux français. On n'était pas plus tôt entré dans la pièce que Talleyrand sortit d'une autre située juste en face, vint jusqu'au milieu de la pièce tout en souriant et nous montra une chaise longitudinale, qu'ils appellent "canapé", pour nous faire asseoir. Le pauvre, que je suis, s'assit, après être resté debout pendant un certain temps, Talleyrand s'assit à son tour et nous posa d'une façon courtoise les questions habituelles sur notre santé, sur les choses mondaines et dit enfin: "Sa Majesté, Empereur de France, est venu par ici, c'est-à-dire aux frontières polonaises, pour rendre service à Sa Majesté, le Sultan de l'Empire ottoman. Il fut très touché en apprenant la nouvelle de votre mission; Il est parti en campagne contre l'ennemi en compagnie de 200.000 soldats après avoir réglé beaucoup d'affaires. Etant donné l'amitié et la sympathie qui existent entre l'Empire ottoman et la France, j'espère qu'il y aura également de bonnes relations sincères et une amitié entre nous." Il nous invita pour le lendemain; nous continuâmes la conversation avec les réponses confirmatives et courtoises que nous répliquâmes et nous prîmes le café qu'on nous avait préparé. Après avoir encore parlé de la pluie et du beau temps, nous retournâmes chez nous avec les mêmes membres. Deux heures plus tard, le ministre susdit, Talleyrand, se rendit officiellement à notre résidence où on se parla cordialement et discuta paisiblement.

Description de la ville de Varsovie

Au bord du fleuve Vistule, privée de forteresse et de murailles, comprenant 90.000 âmes environ, située entre 38° 40' 30" de longitude et 52° 14' de latitude, sur une plaine sableuse, Varsovie est une ville importante dans laquelle se trouvent des collèges, des écoles, des églises à plusieurs étages, d'hôpitaux, un arsenal sans armes, une bibliothèque, des magasins de vivres, des casernes, de belles résidences privées et des théâtres. La population de Varsovie raconte tristement qu'on emporta au temps de

Catherine, ancienne Impératrice de Russie, 200.000 volumes de livres à Pétersbourg. Elle se rappelle également avec le sourire que les habitants du district exécutèrent tous les soldats russes qui furent placés à Varsovie et dans ces régions par l'Impératrice susdite un an avant le deuxième partage de Pologne. Il est évident que les habitants de la ville susdite, sauf les Juifs, hommes et femmes, s'efforcent d'éduquer leurs enfants, en leur faisant enseigner la philosophie, la géométrie, d'autres sciences, la musique et la danse, parmi lesquels on trouve beaucoup de gens élégants, polis et fins d'esprit. Comme ils se distinguent par l'éloge et le blâme qu'ils effectuent d'une façon rythmique, avec des mots allégoriques et énigmatiques, on s'est adressé des vers avec eux et nous apercevâmes par la traduction que certaines poésies turques étaient célèbres là-bas et accrochées aux murs. Bien que les habitants portassent à l'origine des habits spéciaux, ressemblant aux gilets de Tcherkesses, ils se sont habillés, après que le soleil de leur Etat fut éteint avec les habits des Etats auxquels ils sont soumis. A présent, hommes et femmes portent des habits ressemblant à ceux des Européens.

Leurs maisons ne sont pas en général aussi agréables et conformes que celles qu'on voit dans d'autres grandes villes. Dans certaines des rues et des résidences privées, on trouve des maisons négligées, en bois, comprenant un ou deux étages. La plupart des rues, comme celles de Paris, sont sordides et sales. Comme lieux plaisance, elle a les places du palais de Saxe et du jardin appelé "Jardin de Grasniski", dotées d'arbres et conduites par une bonne route et deux théâtres où riches et pauvres se rendent après le goûter et où ils se promènent d'un bout à l'autre. La plupart du temps, les riches se réunissent dans leurs maisons, sous le nom de "bal" où hommes et femmes dansent en couples. Il est de coutume de servir à ceux qui sont invités au repas, parfois seulement du café, de la glace et du thé.

Insinuation

Une nuit de bal, nous avons vu une des femmes portant un ruban vert sur le tête, qu'a rencontré l'Ambassadeur iranien, et avec laquelle il s'est entretenu. Le dit Ambassadeur, à cause de son caractère inné de débauche, m'a dit: "Cette femme doit être une des nobles de Varsovie", voulant ainsi se railler de ma noblesse, je lui ai répondu: "Si l'on distinguait dans ces régions l'amir de l'Arménienne, elle aurait mis le ruban pour se distinguer, mais on ne distingue pas." Cette réponse le mit dans une position inconfortable, de honte, de regret et de souffrance.

Principe

Les Français, hommes et femmes, prennent ensemble les repas de la journée. Pendant les repas du soir et parfois pendant les festins, les femmes seules s'asseoient au tour de la table à cause du nombre croissant des femmes, et les hommes restent debout derrières elles et les regardent. Si par pitié leurs femmes leur donnent quelques bouchées, ils mangent, sinon ils arrivent affamés et partent affamés. Comme les non-invités et les serviteurs ne profitent pas en général de ces festins, les hommes qui m'accompagnent ne sont jamais sortis de notre résidence sans s'être restaurés lorsque nous fumons invités à ces festins.

Comme les habitants de Varsovie ont une sympathie pour la littérature et les arts, on trouve rarement des enfants de notables qui ne sachent pas bien parler et jouer des instruments de musique, et comme je savais qu'ils aimaient bien se faire des éloges et des blâmes avec des paroles rythmiques, on s'adressa des vers, avec eux, traduits de deux côtés, parmi lesquels l'un à propos d'une fille nommée "la lune" fut accroché au cabaret.

Quatrin

J'ai rencontré la nuit une partie de la lune parmi les autres, J'ai demandé: quelle est cette meurtrissure que tu portes?" Souriant avec coquetterie, ce visage de soleil a dit: "C'est l'aile de l'archange Gabriel qui l'a touchée". Autour de la ville susdite, on trouve de beaux lieux de plaisance tels que Marimut, Bilan, Muçin, Lazengi, Gorili, Garya, Bilan Ova et Vargan, de belles fermes, des villages et des résidences de campagne appartenant à certains riches. Grâce à notre long séjour à Varsovie, nous observâmes d'autres côtés et primes connaissance de beaucoup de choses en écoutant, en contemplant et en nous familiarisant de près avec le pays. J'ai compris, grâce à ce voyage, les buts du refus à l'égard des Français dans ces régions-là. En faisant bien attention à ma mission à Varsovie et m'abstenant de mettre en péril les moyens de l'accord entre l'Empire ottoman, mon bienfaiteur, et la France, je me rends compte du rôle important que je jouerai dans cet accord.

Maxime

L'Empereur français justifia son plan de campagne de certaines façons: premièrement, il poussa et encouragea ses soldats à l'idée qu'il fallait donner une leçon aux ennemis du peuple et de la nation française deuxièmement, il affirma sa prétention de justice consistant à libérer les Polonais de l'emprise étrangère et à amener leur Etat à son ancienne situation d'indépendance et troisièmement, il déploya ses efforts et manifesta son amitié en disant qu'il se

sentait obligé de rendre la gloire et la célébrité à l'Empire ottoman en récupérant les provinces occupées par les Russes en 1182 (1768). En outre, les paroles semblables qu'il a utilisées partout sont les ruses de guerre qu'il exploite à son profit. D'ailleurs Katip Çelebi, le Défunt, a écrit dans son Cihannuma un proverbe en ces termes: "chaque peuple a un caractère: le pont des Polonais, le moine chez les Tchèques, la piété des Italiens, le jeûne des Allemands et la promesse des Français. C'est à dire, au lieu de proférer des choses futiles, sans fondements et des mensonges, le Français utilise des proverbes avec les correspondants de ces mots. La petite taille des Français est indiscutable et connue depuis longtemps et en plus, toutes leurs paroles et toutes leurs actions ne sont rien d'autres que des ruses, faits constatés par les sages. Certains, qui ont compris plus tard cette vérité, croyaient qu'il était facile de récupérer la Pologne russe, après quoi, d'accaparer naturellement des pays de la Galicie autrichienne, étant donné que l'année dernière, lors de la guerre d'Austerlitz, les Autrichiens eurent beaucoup de pertes; que leurs foyers furent détruits; que les Russes eurent également les bras et les ailes cassés par la défaite qu'ils subirent et même l'Etat russe fut mis en mauvais état sur quelques points. Cependant, depuis 1152 (1739), tout en occupant çà et là afin de nourrir leurs soldats qu'ils ont organisés; tout en s'emparant durant l'année 1176 (1762) de la province de la Courlande polonaise, les Russes réalisèrent progressivement leur but et tirèrent un profit maximal des territoires polonais. On se demandait, tout en consommant de bonne boisson, si avec un bruit de pas des Français, dont l'attitude et le caractère sont bien connus, les Russes pouvaient se retirer? En prenant en considération la subtilité des questions et des réponses, qui ont lieu pendant la consommation de bons fruits, et notre connaissance sur la situation globale des pays polonais, nous allons procéder, grâce à Dieu, le Très-Haut, à l'explication ci-dessous en pensant que cela servira à l'Empire ottoman éternel.

Explication de la situation des pays polonais

* Les anciennes frontières de la Lituanie et de la Pologne d'il y a 35 ans, si l'on définit secteur par secteur tout en prenant en considération les 32 Principautés, constituaient un grand pays qui se situait entre 35°-50° de longitude et 48°-56° la latitude septentrionales. La température la plus froide atteint les 24° C et la plus chaude les 26° C. Le pays possède cinq mois d'hiver par an et sept mois d'été, de printemps et d'automne. Parmi les Principautés susmentionnées, certaines postes dans les secteurs de la Lituanie et de la Polésie appartiennent aux Russes; les Principautés de Sandomir, de

Radom, de Lubin, de Cracovie, de Helm, de Zatur et de Suisse appartiennent aux Autrichiens, ainsi que les bourgs et les villages, s'étendant du détroit de l'eau de la Polésie à la rive du fleuve Vistule, qui se situent vers Cracovie et les Principautés de Russie et de Polésie. Les secteurs de la Podolie, de la Volhynie, de Prasla et de Kuyuya appartiennent aux Russes. Toutes ces régions sont un peu montagneuses, les autres régions constituent des plaines plates. Le pays a des terres noires et souvent sableuses, sur lesquelles on trouve des cédrats, des arbres gras, quelques filons de peinture et de l'ambre, sur les régions montagneuses susmentionnées, quelques variétés de fer, de cuivre, de plomb, d'aimant, de houille et parfois des mines d'argent et d'or et ensuite, à partir des régions de Cracovie vers la Moldavie et la Valachie, situées à côté des Carpates, des mines actives de sel propre, de soufre supérieur, de pierre de briquet et de pierre de plâtre. Les terres de Sandomir et de Cracovie sont plus cultivables que les autres terres de Pologne. Outre que l'on extrait 400 à 500 voitures de sel par jour de leurs salines, que l'on vend, on trouve dans les Principautés de Volhynie, de Podolie et d'Ukraine, situées dans les régions de Cracovie, de beaux chevaux, des animaux à cornes et aussi des fruits et des plantes, tels que le melon, la pastèque, l'artichaut. Des terres de Podolie et d'Ukraine, susmentionnées, on extrait de bon salpêtre comme celui d'Egypte.

Situation actuelle des terres polonaises

Considérant toutes les terres de Pologne et de Lituanie en 123 parties, on suppose que 23 parties constituent des champs, 9 parties des prairies, 2 parties sont occupées par des habitations, 34 parties par des routes et des fleuves et enfin 50 parties par des forêts et des arbres. On rapporte que, parmi les champs qui occupent le sixième des terres de toute la Pologne, ceux qui contiennent des terres noires, sont plantés en froment; ceux qui sont sableux sont plantés de seigle d'avoine et de patates. Un kile⁵ de chaque denrée, excepté le froment, donnerait 20 fois plus. On semait, il y a 30 ans, dans les champs de froment, 19.000.000 kilé, dont chaque kilé est égale à un kilé et demi stambouliote, et on cultivait 95.000.000 kilé de récolte par an, comptant en moyenne pour un kilé de semence 5 kilé de récolte. Mais à cette époque-là, la plupart des terres appartenant au trésor public, étaient dans la possession du roi polonais et de ses suites, et elles étaient cultivées grâce aux esclaves, c'est à dire aux sujets pauvres, qui ne pouvaient sortir à l'étranger, comme les Bohémiens de Valachie. Cependant elles se commercialisent dans

⁵ Un kilé équivalait à l'époque à 45 kilogrammes à Constantinople.

le pays. Etant donné que ces sujets travaillaient bon gré mal gré deux jours par semaine et s'occupaient les autres jours d'autres affaires, la plupart des terres, comme tout le monde le sait, n'étaient pas bien cultivées et demeuraient inactives. Dernièrement, les Etats d'Autriche et de Prusse louèrent et donnèrent en parcelles des terres du trésor public susmentionnées aux sujets qui pouvaient, après leur mort, les laisser à leurs descendants. Ils promulguèrent également une loi convenable, interdisant d'utiliser des gens contre leur gré au sujet de l'acquisition et de la donation des terres, et des relations entre les riches et pauvres. Affranchissant ainsi les pauvres sujets de l'esclavage, ils les encouragèrent à travailler dans leurs terres tout en réorganisant les terres arides. Aujourd'hui, on suppose, qu'on récolte annuellement en Pologne 20.000.000 kilé de grains, estimation donnée par rapport à la quantité des céréales transportées par bateaux vers les autres pays par les ports de Dantzig, de la mer Baltique et du côté de Hoca Bey. La plupart des pauvres consomment des pommes de terre rôties à la place du pain. Comme la plupart des terres susmentionnées sont passées au moment du partage à la possession des Russes, l'injustice et la vexation de ces derniers à l'égard des sujets jusqu'à une époque récente étaient pires qu'auparavant. En effet, les Russes, chargés de la gérance des terres conquises auraient fait travailler les sujets selon les exigences de la situation trois jours par semaine et parfois plus. Il est évident qu'au temps de l'ancienne Impératrice Catherine, on les a obligés à travailler six jours par semaine sur les terres appartenant au trésor public. Cependant selon certaines observations, on essaya dernièrement d'attirer et de favoriser les sujets polonais disposés à travailler en leur fournissant certains travaux. Il est évident que les Polonais eurent de la sympathie à l'égard des Français qui, lors de la guerre qu'ils menèrent, ne prirent rien des Polonais sans leur payer, geste grâce auquel les Polonais ne quittèrent pas leurs terres respectives.

Nombre des habitants de Pologne

Toute la Pologne ne possède que quelques grandes villes, telles que Külrüy, Cracovie, Lublin et Varsovie et ses districts n'ont pas beaucoup de points distinctifs qui les séparent des villages. Comme elle n'a pas beaucoup d'habitants, on n'y trouve pas tellement de gens qui s'occupent d'un métier autre que l'agriculture.

Il y a trente et un ans, en 1776 de l'ère chrétienne⁶ lorsque les trois Etats avoisinant se partagèrent le pays et dénombrèrent la population, l'ensemble

⁶ Il s'agit de l'année 1772, premier partage de la Pologne, et non pas de l'année 1776, comme le prétend Vahid Paşa.

de la population atteignait 14.000.000 de personnes, dont 2.700.000 dans les territoires de l'empereur d'Autriche, 2.009.000 dans les territoires de l'Empereur de Russie, 900.000 seulement dans les territoires du Roi de Prusse et 7.400.000 dans les territoires du Roi de Pologne. Dans ces 14.000.000, il y aurait 1.000.000 juifs environ. Ensuite, en 1795 de l'ère chrétienne, après qu'on eût éloigné le Roi de Pologne et les notables, et que le reste de la population fut partagé entre les trois Etats susdits, on dénombrerait, d'après les recensements, 5.130.000 Polonais dans les territoires de l'Empereur d'Autriche; 5.030.000 chez les Russes et 4.100.000 chez les Prussiens. D'après ce décompte, il y aurait une augmentation de 260.000 âmes. Lorsqu'on recherche la raison de cette augmentation, on constate que la Pologne est plus grande que la France, mais moins peuplée qu'elle. Comme ses terres sont très fécondes, l'ensemble de la population est paysan à l'exception des juifs qui sont marchands de boissons alcooliques détestables. Ne pouvant s'occuper d'autres métiers comme dans les autres Etats, ils donnent leur argent à l'étranger et gaspillent ainsi leurs capitaux pour acheter de la France, de l'Angleterre, de la Hollande les marchandises nécessaires telles que drap fin, mousseline, batiste, percale, tissus de coton et de soie et autres marchandises brodées et précieuses. Afin de fabriquer et de tisser les marchandises nécessaires énumérées, ils essayent d'augmenter la population en nourrissant depuis un certain temps les bâtards anciens dans les maisons de bâtards, en soignant la variole, qui s'abat sur le corps humain, avec le vaccin, cité dans leur manuel spécial, et en essayant d'attirer des sujets étrangers. On nous a précisé, d'après les registres paroissiaux, que le nombre des naissances était supérieur depuis ce temps-là à celui des décès de 3%.

Un aperçu sur l'organisation des maisons de bâtards

Leurs maisons de bâtards sont sous le contrôle de femmes, habillées de noir comme des religieuses et consistent dans des pièces situées à l'intérieur des églises. Elles sont louées par l'Etat et placées sous la surveillance de nourrices, de maîtres, de sieurs. Après qu'ils sont suffisamment nourris certains de ces bâtards sont donnés aux gens afin qu'ils les élèvent, et certains autres, considérés comme intelligents et habiles, sont dirigés vers les écoles quittant ainsi les maisons de bâtards. Comme on a promis de donner à ce pauvre, qui n'est pas désireux d'en prendre, un enfant qui lui plaira, nous allâmes un jour spécialement à leurs maisons de bâtards, nous en regardâmes 150 environ et nous les trouvâmes de mauvaises natures, comme le terme l'indique: "pires que les yeux enfoncés", à la limite de forces, pâles de visage

et impertinents. De ce fait, nous donnâmes des gratifications à chaque chambre et nous nous en retournâmes. Ces maisons de bâtards comportent des armoires tournantes, à côté de la porte principale, où l'on dépose des bâtards pendant la nuit et les employés, après avoir enregistré la date et l'heure d'arrivée, les confient à des nourrices. Cependant si la mère, qui met l'enfant dans l'armoire tournante, se fait attraper à l'extérieur par le policier, elle est habituellement emprisonnée pendant six mois dans la maison de bâtards afin qu'elle allaite outre son bâtard, autant de bâtards qu'elle peut.

Nombre des soldats polonais

10.000.000 individus étant entrés dans les régions de l'Etat de Prusse, fournirent à l'Etat un revenu de 198.000.000 florins dont 96.000.000 furent dépensés pour les campagnes. Ainsi l'Etat de Prusse nourrirait 240.000 soldats bien organisés. Comme l'expérience tentée dans les Etats chrétiens consiste à engager au service militaire 2% de la population, l'Etat polonais peut facilement en nourrir 250.000 en adaptant le système prussien. Il est important aussi à noter que les Polonais sont plus fastueux et plus travailleurs que les Prussiens.

Digression

La Prusse a une certaine piastre, que l'on peut échanger contre 4 para ⁷ selon le cours d'échange d'Istanbul, dont les 24 sont appelées un "talar". comme un talar équivaut à 6 florins polonais, nous pouvons calculer que les 198.000.000 florins équivaldraient aux 33.000.000 talars prussiens.

Projet

Il faut que chaque Etat ait de l'argent en réserve plus que le revenu destiné aux dépenses afin de l'utiliser en cas de besoin pour les campagnes et pour les affaires urgentes. Cet argent de réserve peut se procurer tout au long de la période de paix. Lorsque nous posâmes aux Polonais la question suivante: "Si vous aviez gagné votre indépendance et que vous aviez été obligés de faire la guerre contre l'un de vos voisins, n'auriez-vous pas eu de difficulté pour vous procurer des aspres?", on nous répliqua: "Actuellement votre hypothèse n'est pas envisageable, cependant, après avoir récupéré nos anciens territoires et nommé de nouveau un roi polonais, on peut tout de suite se procurer 90.100.000.000 florins en vendant les terrains et les propriétés appartenant au trésor public, et aux prêteurs et enfin les salines." cette fois-ci, ils prépareraient et équippaient 40-50.000 bons soldats dans le tiers du territoire occupé par les Français qui appartenait à la Pologne de Prusse. Le

⁷ Un para coûtait à l'époque la quarantième partie de la piastre.

nombre de tous les soldats, ceux des Français et ceux des alliés, dépassait les 200.000, dont la nourriture et les autres besoins seraient fournis par ces pauvres Polonais. En somme, Varsovie et ses régions dépenseraient, selon les rumeurs publiques, et donneraient 80.000 bourses d'aspres pour cette campagne française. Par la suite, lorsqu'en vertu du traité de Tilsit, on eût donné aux Russes et aux Rois de Westphalie et de Saxe les terres que les Prussiens avaient auparavant conquises par la force, les Polonais ont eu le cœur blessé et ont déduit par plusieurs raisons que leur situation allait être pire qu'elle ne l'était au temps des Prussiens.

Profits des trois Etats tirés de la Pologne

Les terres polonaises, occupées auparavant par les Prussiens, rapporteraient un revenu de 36.000.000 florins par an et les boissons vendues sur ces terres, plus particulièrement les jeux de hasard qu'ils appellent "la loterie", rapporteraient également 4.000.000 de florins. Dans les terres occupées par les Autrichiens, les Autrichiens tireraient 36.000.000 de florins des récoltes, des terres appartenant au trésor public et des salines, et 86.000.000 de florins de la loterie et du tabac à priser. En somme, l'Etat autrichien gagnerait 120.000.000 de florins⁸ et l'Etat prussien 60.000.000 de florins⁹, d'autant plus qu'ils se saisiraient pour leurs soldats de provisions en nature, ressemblant à la dîme, au nom du trésor public. Bien que les récoltes de l'Empereur russe sur les terres conquises atteignent probablement le double de celles recueillies par les Autrichiens, selon une supposition, elles s'élèveront à 100.000.000 de florins. On rapporte que tous les profits tirés des terres de Pologne et de Lituanie, excepté les dîmes des provisions en nature des trois Etats susmentionnés, s'élèveront à 280.000.000 de florins. Le jeu de hasard, que l'on appelle "la loterie", consiste en 90 cartes munies de chiffres que les joueurs mettent dans un sac, ils les font mélanger par un enfant, ils tirent en trois fois et montrent à tout le monde. Les joueurs donnent des arrhes aux chiffres sortis du sac et s'ils trouvent juste, ils gagnent, selon la règle, 5 à 6 fois plus.

Calcul du florin

Ce qu'on appelle florin est une sorte de petit para connu, dont chacun équivaut à 60 garayîç, chaque garayîç équivalant à 5 aspres, utilisé comme monnaie. Comme 3 florins équivaldraient à une pièce d'or hongroise, mais

⁸ Nous pensons que l'auteur a arrondi la somme qui est en vérité 122.000.000 de florins.

⁹ Il s'agirait en fait de 40.000.000 de florins et non de 60.000.000 comme l'auteur prétend, à moins qu'il n'ait pas énuméré certains autres revenus.

selon l'utilisation polonaise, les 18 florins qui coûtent 10 para équivaldraient à une pièce d'or hongroise. Chaque florin équivaut donc à 10 para, c'est à dire à 4,5 piastres-ors hongrois. Selon ce calcul, l'Etat polonais doit avoir un revenu de 140.000 bourses romaines et l'Etat prussien, sans compter la part polonaise, 99.000 bourses romaines.

Digression

Selon ce que nous avons précédemment écrit au sujet de l'hypothèse de l'indépendance de la Pologne, nous pouvons supposer, en prenant le loisir de nous en occuper et avec un calcul grossier, que les 90 à 100.000.000 de florins, que l'on peut rapidement se procurer, équivaldraient à 45.000 bourses romaines en comptant pour chaque million 500 bourses romaines. Comme on ne s'oppose pas à la richesse de chaque personne en Europe, sauf en ce qui concerne les taxes et les bénéfices, et que le citoyen peut léguer ses biens meubles et immeubles à ses ascendants et à ses descendants, on n'y trouve ni vagabonds, ni gens sans emploi et tout le monde, y compris les aveugles, a un travail. De ce fait, il est logique que l'Etat et les sujets puissent se procurer, en cas de nécessité la somme d'argent susdite.

Explication des fleuves et des eaux courantes de la Pologne

On rapporte que ce pays aurait 4819 fleuves, chiffre supérieur à celui des canaux et des eaux courantes de l'Europe. Certains de ces fleuves naissent dans les Carpates, dans les lacs et les marécages de la Polésie et, s'accumulant dans les étangs et les lacs de la province de Pinsk sous domination russe, coulent vers la mer Noire et la mer Baltique. Les plus grands de ces fleuves sont le Dniepr, Turla, Isker, le Bug, Puruji, Wieprz, Vistule, la Visla, Dunayec, San, Nida, Prosna, Warta, Pilica, Barfaga, Narew, Brda, Niémen, Hurin, Slouj dans lesquels naviguent les bateaux faisant toutes sortes de commerces et d'affaires.

Possibilité de jonction des deux mers

Comme la surface de la province de Pinsk, dont on vient de parler, où s'accumulent la plupart des fleuves susdits, est de 32 pieds plus haute que celle de la mer Noire, et de 17 pieds plus haute que la mer Baltique, et plus particulièrement, vu la conformité et le rapprochement évidents des eaux dans les régions de Polésie, le dernier Roi de Pologne, le nommé Stanislas II Auguste Poniatowski, chargea le Hetman de Lituanie, Okniski et l'amir Muhavciski, en vue de joindre les deux mers susdites, ce qui reliait les eaux de Pilica aux fleuves de Bug et de Niémen. En joignant ces deux fleuves et en étudiant une carte hydrographique, on constate que l'on peut joindre les

deux mers et que la partie couverte de rivières, de lacs, et de marécages, constituaient à l'origine une partie de la mer. Dieu sait mieux la vérité.

Profits tirés des forêts polonaises

En France, plus particulièrement à Paris, un çeki¹⁰ de bois de chauffage peut s'acheter à 30 ou 40 piastres à cause de différents impôts, alors qu'en Pologne, les bois de chauffage et de construction se vendent et s'achètent à bon marché grâce à l'abondance des forêts où l'on trouve toutes sortes d'arbres, sauf le cyprès, et grâce à la facilité du transport maritime. On rapporte que, comme les Polonais utilisent beaucoup de bois pour la construction des bateaux et des barques aux bords de la mer Baltique et que la plupart de leurs logements sont construits en bois, ils tireraient beaucoup de profits de leurs forêts et qu'aussi le bois de construction dans les forêts des provinces de Radom et des Carpates est beaucoup plus utilisé dans la construction des salines et des usines d'aimant et de fer. Il convient d'éditer un livre à part pour parler de l'effort, des coutumes et de l'organisation qu'ils ont à propos de la plantation et de la coupe des arbres.

Barbarisme curieux

Bien que toutes sortes d'indiennes et de rubans soient considérés comme des marchandises polonaises, comme le prétendent les traductions de quelques nouveaux atlas et la population, les indiennes supérieures à celles que nous voyons et utilisons dans les pays ottomans, sont tissées dans le Brandebourg, en Prusse, en Hollande et en Angleterre et les indiennes argentées et brodées en fils métalliques, à Dantzig. D'autant plus que quelques usines de textile d'indiennes qu'ils avaient auparavant dans les régions de la province de Podolie ne fonctionnent plus depuis bien longtemps et que les marchandises dont ils commerçaient et continuent de faire faire commerce se limitent aux céréales, au miel, à la cire, à la graisse, au salpêtre, à la peau tannée, à la laine, au fer, au sel, au bois de charpente, au chanvre aux câbles et à la toile de voilier. De ce fait, j'ai appris que le terme "indienne de Pologne" est un emploi barbare.

Début de notre entretien avec l'Empereur de France

Comme nous venons de l'écrire ci-dessus, nous arrivâmes à Varsovie en parcourant de longues distances et en traversant des plaines et des montagnes. Etant donné que nous y entrâmes en plein hiver et que

¹⁰ Mesure de bois de chauffage d'environ 250 kilos.

l'Empereur de France partit de Varsovie plusieurs jours avant notre arrivée afin d'examiner et d'organiser la situation de ses soldats qui persévéraient ouvertement, le représentant susdit, notre ami Talleyrand, nous précisa que notre entretien n'aurait lieu que lorsque l'Empereur serait de retour à Varsovie. Chaque fois que nous lui demandâmes l'autorisation de rejoindre l'Empereur à l'endroit où il était, il nous présenta une foule de vaines excuses et nous dûmes y passer trois mois entiers. Alors que l'Ambassadeur de France à Constantinople, le général Sébastiani, avait ouvertement et officiellement précisé que tout allait être organisé comme le souhaitait l'Empire ottoman lorsque son Ambassadeur plénipotentiaire arriverait là-bas. Les représentants français changèrent ainsi l'image de l'amitié. En effet, pendant nos entretiens et nos conversations avec Talleyrand, qui s'expliquait courtoisement sur le principe politique, prétextant qu'ils étaient venus secourir les soldats musulmans, alors qu'en vérité ils voulaient introduire les soldats français dans la montagne de Kara Dağ, les régions de Serbie, dans le Bosphore, les Dardanelles et la Méditerranée en vue de semer la discorde dans les pays de l'Empire ottoman et la mésintelligence vis-à-vis de l'Angleterre, ils commencèrent à nous faire d'une manière indirecte maintes propositions bizarres, qui peuvent provoquer et sensibiliser tout le monde et qui ne conviennent pas aux principes de l'Etat et aux lois islamiques du pays et de sa nation, en vue d'obtenir un engagement écrit de la part du pauvre, que je suis, qui a été envoyé muni des pouvoirs absolus. Bien qu'ils nous aient fait de plus en plus de pressions tantôt en nous menaçant, tantôt en nous suppliant et en nous flattant, nous différâmes les réponses aux questions posées, grâce à notre éducation religieuse et à notre caractère fidèle et juste, que nous avons adaptés à nos instructions et à nos enquêtes, tantôt en leur disant qu'il fallait demander l'autorisation à l'Empire ottoman, tantôt en répondant d'une manière impassible, en attendant les résultats de la guerre et nous passâmes des nuits et des jours en communiquant successivement au Seuil sublime les événements qui se déroulaient. Au bout des trois mois susdits, les pourparlers entre l'Ambassadeur iranien, le susdit Riza Khan, et les Français s'achevèrent et leur engagement fut écrit, signé et cacheté sur un document secret. Après qu'on eut envoyé l'Ambassadeur susdit chez lui avec tous les égards dûs et que le départ de Talleyrand de Varsovie à l'endroit où l'Empereur se trouvait eut été évident, nous lui envoyâmes une lettre attrayante et lui demandâmes ce que nous allions devenir après son départ. De ce fait, le susdit arriva à notre résidence, nous confirma le soir même son départ et prit congé en nous précisant qu'il serait de retour dans les cinq jours et qu'il nous enverrait une lettre au cas où il serait obligé de

rester plus à cause des affaires. Comme nous reçûmes au bout de dix-huit jours sa lettre dans laquelle il nous invitait à nous mettre en contact avec l'Empereur de France, nous quittâmes Varsovie sans être trop chargés en compagnie de notre suite et de deux officiers polonais, envoyés de Varsovie dont les dépenses furent assumés à nos frais et à qui nous donnâmes des cadeaux à la fin du service. Tout en traversant les provinces de Guyavya, d'Ambarcelu, de Puzin et de Kelem, appartenant à la Pologne de Prusse et longeant la Vistule nous arrivâmes au palais royal qui est dans le village nommé Finkenstein, situé entre les bourgs de Dizneberc et d'Esrud, et nous nous installâmes en disant: "Il n'y a de force qu'en Dieu!", dans l'appartement, ne comprenant que deux pièces, qui nous avait été réservé, où nous séjournâmes tristement dix jours et nuits.

Entretien avec l'Empereur

Notre arrivée au palais de Finkentein tombe au 24e jour du Rabiul-Evvel 1222 (le 13 juin 1807), jour où la forteresse de Danzig fut définitivement conquise. Le lendemain matin, le nommé Jaubert, interprète de la cour, vint nous inviter avec nos interprètes. Nous montâmes à l'étage supérieur où nous parcourûmes le large corridor, rempli par des maréchaux, des généraux et autres officiers, allignés des deux côtés, et entrâmes dans la pièce où allait se dérouler l'entretien. Dans la dite pièce, nous nous serrîmes la main avec Sa Majesté, l'Empereur, ayant le chapeau sous l'aisselle, quelques boîtes de tabac à priser dans la main, et nous, en turban ordinaire sur la tête, un manteau de laine épais, brodé sur le dos, nous nous saluâmes et restâmes respectueusement sans mouvement à la manière chevaleresque. Au cours de l'entretien comme l'Empereur restait sur une belle estrade et que cet homme seul, que nous sommes, ressemblait à quelqu'un qui faisait partie de sa suite, nous fîmes allusion par le regard à l'interprète susdit, Jaubert, que nous n'avions pas pu effectuer la cérémonie convenable. Par voie de conséquence, tout en exposant verbalement que nous avions été nommé à la mission d'ambassadeur, muni des pouvoirs absolus, afin que se réalisent les conditions qui consolideront l'amitié, l'affection et l'accord existant entre l'Etat français et l'Empire ottoman, nous remîmes ensuite à l'Empereur la lettre impériale. L'Empereur exprima par l'entremise de l'interprète, Jaubert, son contentement et sa satisfaction à propos de la lettre impériale et de ma mission. Nous avons vivement discuté pendant une heure des affaires concernant l'Empire ottoman. Nous rentrâmes ensuite chez nous et nous nous occupâmes de l'envoi des rapports et du courrier au Seuil sublime. Peu après Talleyrand vint nous voir et après les cérémonies habituelles, exprima

ses compliments en disant: "Notre Empereur a été très touché par Votre Excellence et vos façon d'agir et de parler lui ont beaucoup plu, il m'a chargé, moi, votre ami, de vous présenter ses compliments." Comme tous deux exprimaient ainsi verbalement leur faveur, nous envoyâmes le susdit tout en manifestant verbalement notre amitié et notre sincérité. Nous commençâmes ensuite à étudier certaines affaires avec le grand écuyer, le général Caulaincourt, muni de la lettre d'autorisation, signée par l'Empereur, le premier ministre et le secrétaire général. Un jour après, nous prîmes la route pour Dantzig où, durant trois jours de séjour, conformément au protocole, nous expliquâmes notre but et notre intention à propos des 18 articles, discutés avec zèle pendant les quelques réunions qui eurent lieu ¹¹.

Biographie de l'Empereur de France

L'Empereur de France, Bonaparte Napoléon, est né en 1184 de l'Hégire, correspondant au 15 août 1769 de l'ère chrétienne, dans l'île de Corse et partit, tout jeune, avant de distinguer le littoral, en France. Ayant étudié à l'école militaire du district appelé Brienne dans la province de Champagne, il s'intégra ensuite par instinct dans le champ de manoeuvres à Paris pour apprendre l'art militaire, où il se distingua. A vingt ans, pendant la révolution de 1789, il fut nommé officier d'une compagnie d'artillerie et, après son succès dans ce service, général de brigade en 1793. Il fut emprisonné pendant un certain temps dans la circonscription de Nice dans les Alpes, située à la frontière franco-italienne, relâché ensuite en raison de sa longue séparation de sa compagnie d'artillerie et de sa tristesse, période durant laquelle il envisagea de renoncer à servir la France et de partir pour Constantinople afin de servir l'Empire ottoman. Mais n'ayant pas eu l'autorisation du Directoire, il fut envoyé en Italie. Il aurait bien servi dans les batailles de Gênes et de Milan. Il signa personnellement des traitées avec les Rois de Rome et de Naples. Encouragé par ces victoires et autres services, il prit, la sixième année de la République, comme tout le monde le sait, l'île de Malte en compagnie de sa grande flotte; se dirigea vers l'Egypte; après l'occupation de celle-ci, nommant à sa place le général Kléber, il fuit l'Egypte en compagnie d'une dizaine d'hommes sur deux frégates pleines de marchandises et gagna Paris. Quelques jours après, il y eut des troubles, dûs à l'injustice et à la vexation, dirigées contre les Jacobins. Organisant les préparatifs d'un nouveau système et participant aux querelles de la rue en compagnie des soldats armés de canons et de fusils, Bonaparte établit avec

¹¹ Il s'agit des propositions faites par la France pour une alliance franco-turque contre la Russie et l'Angleterre.

l'aide de cinq Directeurs le Premier Consulat le Cemaziye'l-âhir 1214 (octobre 1799) et fut honoré par le titre de Premier Consul. Il réorganisa les affaires intérieures et extérieures du pays. Bien que ses adversaires aient organisé des scandales et différents complots pour l'éliminer, il gagna la sympathie de la plupart des Français grâce à certaines victoires remportées contre les Autrichiens et autres, et enfin, le Kânun-ı Evvel 1219, correspondant à 1804 de l'ère chrétienne. il fut distingué par le titre d'"Empereur" et immédiatement après, par celui de "Roi d'Italie".

Moyen de taille, brun, ayant les yeux enfoncés de couleur bleue, les sourcils épais, une grande bouche, le susdit serait un petit mangeur, petit buveur et petit dormeur. Poussé par le rêve de conquête du monde, il ne doit pas avoir d'autre joie que de s'occuper des affaires du pays et de l'armée. D'après mes enquêtes personnelles, il a dû bien étudier, comme l'ancien Roi de Prusse, Frédéric II, l'histoire des grands conquérants, tels que Gengis Khan, Tamerlan et autres, d'autant plus qu'il manifeste, conformément à l'art de la politique, de l'amitié et de l'équité envers les Etats et les nations auxquels il s'intéresse jusqu'à ce qu'il arrive à son but. Comme ruse de guerre, il fait des compliments aux officiers et aux notables tout en décorant certains hommes d'Etat blessés ou invalides et en les visitant personnellement. Il s'efforce de gagner leurs sympathies et plus particulièrement, pour élargir les frontières de l'Etat français, il rassemble des auxiliaires utiles dans le domaine militaire et autres et de ce fait, il est toujours avide et enthousiaste de faire la guerre et de chercher querelle.

Digression

Comme l'Empereur susdit ne donne pas beaucoup d'importance aux costumes attirants et que la plupart du temps il se promène avec ses habits habituels d'empereur, durant notre entretien, lors d'une discussion humble avec l'un de nos amis au sujet de magnificence et d'ornement, l'ami en question commença à faire des éloges sur l'attitude de l'Empereur, ceci attira la curiosité de ce dernier et nous intervenîmes par le poème:

Le viel habit n'est nullement compatible à la dignité de l'homme,
Quoique chaque connaisseur préfère contempler l'épée nue.

Lorsque le poème fut traduit à l'Empereur, quelques hommes vinrent nous informer qu'il avait été très touché par l'allusion que nous avions faite aux beaux habits. Ce fait nous accorde le plaisir d'en parler ici.

Description de la forteresse de Danzig

Située entre 54° 21' de latitude et 36° 17' 45" de longitude, ayant environ 50.000 habitants, bordant la Baltique, se situant entre les fleuves de Vistule et

de Morava, la dite ville Danzig comprend une puissante forteresse ayant plusieurs portes et beaux ponts, des fossés, des murailles au-dessus desquelles des parapets fabriqués en terre et aussi des fossés cerclés, remplis par les eaux du fleuve Morlava. Etant entourée au sud par une plaine à 18 heures de distance; de l'est, par la mer Baltique; du nord et de l'ouest, par les petites et grandes montagnes; disposant de beaux et hauts bâtiments en pierre et en briques, de beaux logements, magasins et boutiques, elle a, comme la Corne d'Or de Galata et d'Eyub d'Istanbul, tout au long d'une heure de distance à droite et à gauche, les magasins de céréales et de bois de charpente, et dans les deux fleuves, des bateaux commerciaux à plusieurs étages. Comme le fleuve Morava susmentionnée possède une digue au fond de la forteresse et que, lorsqu'on endigue, en cas de besoin, l'eau s'étend dans la plaine grâce aux fortifications de la forteresse. Nous constatâmes sur place que les Prussiens avaient utilisé cette méthode pour repousser l'attaque française tout en inondant 12.000 maisons et incendié pour l'intérêt public les maisons se trouvant dans les montagnes. Les montagnes susmentionnées avancent curieusement les unes sur les autres dans la forteresse comme des surveillants. Comme le Roi de Prusse s'était borné à faire construire quelques bastions à l'extérieur du faubourg, par delà les palissades à un jet de balle, en faisant installer des canons, il compta sur le grand nombre de sa population et de ses soldats et sur les provisions stockées pour un ou deux ans, et comme les employés français savaient très bien la situation des pays qu'ils avaient occupés, ils occupèrent d'abord les régions montagneuses et attaquèrent sans se lasser pendant cinq mois de l'hiver. Lorsqu'ils arrivèrent aux faubourgs tout en vaquant aux affaires de la forteresse, telles que construction des bastions, creusage des meutrières et manoeuvre stratégique, ils foncèrent par les canons, les fusils et les grenades, créant des coup de foudre à l'adversaire et envoyèrent une ou deux grenades sur les toits d'une trentaine de maisons qui sont dans la forteresse. Les habitants choisirent alors la solution de rendre la forteresse afin de sauver leurs maisons. Pendant ce temps, comme les soldats qui étaient en guerre à Varsovie arrivèrent à la forteresse tout en abandonnant ouvertement 7 à 800 canons de toutes tailles et des munitions considérables. Se rendant compte de leur erreur, Autrichiens et Russes, 18.000 soldats partirent avec leurs armes le 19e jour du Rebiü'l-Evvel de l'année susdite (20 août), en demandant grâce à l'ennemi français qui était très heureux d'avoir conquis la forteresse. Comme la population demandait grâce au moment où nous rentrions avec l'Empereur et que le départ des soldats ennemis avait eu lieu le jour même où nous entrions dans la forteresse

en compagnie de l'Empereur, nous nous sentîmes obligés de le féliciter par le poème "la date":

J'y suis en l'an chrétien de 1807,
Où Napoléon, le Grand conquît Danzig de l'ennemi;
Lui serve de date notre hémistiché brillant,
Les Français prirent la ville de Danzig de la Prusse en 1807.

Lorsque l'Empereur eut pris connaissance de la traduction de notre poème, il manifesta officiellement son extrême satisfaction en nous envoyant l'Ambassadeur italien qui était chez lui et nous donna l'occasion de visiter entièrement la ville et la forteresse en compagnie d'un général.

Digression

Durant la visite de la forteresse de Danzig, lorsque nous discutâmes sur certaines règles de géométrie avec les Français qui étaient en train de faire fortifier les bastions et faire arranger les canons et les grenades, l'un deux nous dit: "Les Français font entièrement attention à ce que vous définissez et les pratiqueront sûrement en cas de besoin, cependant, si Son Excellence eût été là et qu'une flotte anglaise s'était rendue par ici pour livrer une bataille, qu'auriez-vous fait?", il voulait ainsi découvrir notre avis sur l'attaque anglaise. Nous lui répliquâmes: "Je ne suis pas encore officiellement averti d'un événement autre que l'amitié qui aurait lieu entre l'Empire ottoman et l'Etat anglais, ce qui m'incombe ici, en cas d'une attaque anglaise, c'est de contempler de loin votre bataille. Néanmoins, comme je considère l'ennemi de l'endroit où je suis, étant mon ennemi, je ne m'abstiendrais pas d'amorcer l'étoupille avec vous."

Article d'ambre

Comme on chasse les résines de l'ambre dans les eaux de Danzig, nous voulûmes nous renseigner à ce sujet et posâmes la question aux pêcheurs et aux commerçants qui nous répondirent: "Personne ne connaît le secret de l'ambre, tout ce que nous savons, c'est que le froid et l'agitation des vagues dans la Baltique les amènent par ici." Comme on voit certaines substances dans les résines électrisables, la plupart des intéressés prétendent que ces résines proviennent d'un endroit inconnu dans la Baltique et qu'elles sont rejetées par les vagues vers les bords. Certains prétendent même que certains morceaux de résines trouvés dans la région de Pologne, située aux bords de la Baltique, dont nous avons précédemment parlé, sont amenés et enterrés par la mer. La responsabilité incombe au narrateur!. Lorsque nous fîmes venir de quelques endroits de l'ambre afin de définir leurs prix, on nous répondit,

comptant 150 dirhem d'Istanbul, "nous ne vendons pas une auge d'ambre supérieur à moins de 25 pices d'or hongroises."

Départ de la ville de Danzig

On nous informa que l'Empereur, le plénipotentiaire Caulaincourt et certains de ses fonctionnaires partiraient de Danzig vers Kenzberg et que le ministre des Affaires étrangères, Talleyrand, se rendrait à Varsovie afin de discuter certains articles et par conséquent, on prépara notre départ à Varsovie pour accompagner le ministre en question. Durant le trajet, le nommé Rouy, chef du bureau de correspondance, faisant partie des fonctionnaires qui avaient participé aux réunions du plénipotentiaire, Caulaincourt, auxquelles nous avions également participé, nous rejoind dans la circonscription de Marianbuh, où nous séjournâmes, pour nous demander le soir même une audience. Il fit prétendument quelques commérages afin d'appuyer l'antipathie entre l'Angleterre et l'Empire ottoman et tout ce qu'il voulait consistait à nous faire approuver l'article concernant la déclaration de guerre de l'Empire ottoman à l'Angleterre, auquel cas, les Français renonceraient aux autres propositions. Nous lui répétâmes les mêmes réponses que celles que nous avions auparavant données à Talleyrand et à Caulaincourt et, conformément à l'usage, tout en présentant nos excuses, nous mîmes fin à l'audience en lui disant que nous pourrions continuer de discuter après que nous aurions étudié les rapports impériaux, que le messenger, venant du Seuil sublime, avait apportés. Nous envoyâmes ensuite à Talleyrand un bon paquet en lui écrivant que ce que le courrier avait apporté, vient de notre ville, et nous partîmes pour Varsovie. Lors de notre séjour de deux mois, nous pratiquâmes tout ce qui fait plaisir aux Français, en ornant l'intérieur et l'extérieur de notre logement, en distribuant de l'argent afin de manifester notre amitié chaque fois que les Français avaient remporté une victoire sur les Prussiens et qu'ils avaient organisé des cérémonies et des illuminations pour la fêter.

D'après la formule de "l'infidélité est une seule nation", lorsque les Français arrivèrent dans la ville de Tilsit, située à côté du fleuve Niémen, les Empereurs de France et de Russie se rencontrèrent et engagèrent des pourparlers pour un traité de paix. Tout en envoyant des rapports et des hommes chez Talleyrand, nous nous informâmes sur l'affaire par l'entremise de nos espions. Bien que nous eussions attiré l'attention de l'Empereur français sur ses promesses et engagements concernant l'Empire ottoman et que nous eussions rappelé la nécessité de conclure un traité commun, la Prusse, alliée de la Russie, exigea de la France la condition préalable

d'exclure l'Empire ottoman du traité et, ne répondant plus à nos dépêches, les Français se rendirent de Tilsit à Paris après avoir conclu séparément et rapidement le traité de paix. Cependant, Talleyrand nous informa de la situation par deux lettres qu'il nous avait envoyées au cours du trajet.

Traduction de la première lettre de Talleyrand

A Son Excellence, Monsieur l'Ambassadeur, le fortuné.

Le traité fut conclu ces jours-ci entre Ses Majestés, l'Empereur de France et le Roi d'Italie et l'Empereur de toute la Russie. Il stipule l'abandon de l'hostilité et de l'inimitié qui règnent entre Ses Majestés le Padishah et l'Empereur de Russie.

L'Empereur de France pouvait être indigné par le fait qu'on aie dernièrement battu froid à l'Ambassadeur de France à Istanbul et qu'on veuille éloigner d'Istanbul quelques compagnies d'artillerie française, cependant vu ses bonnes intentions, l'Empereur de France ne trouve pas convenable que les pays de l'Empire ottoman soient sujets à l'inimitié de la Russie.

Traduction de la deuxième lettre de Talleyrand

A Son Excellence, Monsieur l'Ambassadeur, le fortuné.

Comme j'ai dû partir de Danzig pour Tilsit je n'ai pas pu, comme prévu, voir Votre Altesse à Varsovie. A présent, comme je séjournerai très peu dans cette ville, je n'ai pas d'espoir de m'entretenir avec vous, d'autant plus qu'on n'aura pas de temps de vous faire venir ici et que je pense que, vous-mêmes, vous avez l'intention de rester à Varsovie jusqu'à ce que vous receviez les instructions de votre gouvernement. Au cas où ces dernières faciliteront notre entretien, j'en serais très touché. Il est superflu d'expliquer que je souhaite toujours faire continuer nos bonnes relations qui ont duré jusqu'à présent.

Nécessité de partir de la ville de Varsovie

L'essentiel des lettres de Talleyrand, susmentionnées, consiste ce que l'Empereur de France a rajouté au traité la condition de sa médiation pour un traité qui pourrait avoir lieu entre l'Empire ottoman et l'Etat de Russie et n'est implicitement et explicitement qu'une allusion de discorde et de ruse.

Pendant ce temps, nous fûmes informés par un courrier français que des troubles avaient éclaté à Istanbul et que la plupart des hommes d'Etat manifestaient leur contentement, tandis que certains autres demeuraient dans un état de détresse et d'étourdissement, provoqué par les événements. Vu notre souci de vouloir vérifier minutieusement les événements terribles;

l'observation des conséquences de notre mission et comme les hommes d'Etat français avec qui nous avions constamment discuté avant le traité, s'étaient éloignés et détournés de nous après le traité; que notre séjour à Varsovie n'avait plus aucun sens et qu'il n'était pas convenable de montrer notre tristesse aux Polonais et aux autres, tout en prétextant la rumeur selon laquelle nous allions être nommé ambassadeur permanent auprès de l'Empereur, nous prîmes la route pour Paris à la fin du Cemazive'l-evvel (juillet 1807) et arrivâmes à Vienne où nous séjournâmes quarante cinq jours en attendant l'arrivée d'un nouveau rescrit impérial.

Conséquences de la guerre franco-russo-prussienne

Vu la victoire écrasante des soldats français sur les soldats prussiens à Iéna le 14e jour du Teşrin-i evvel 1221 (14 octobre 1806); leur entrée à Berlin le 27e jour du même mois; les nombreuses batailles qu'ils ont menées le 26e jour du Kânun-u sâni (26 novembre) contre les soldats prussiens et russes dans les régions de Varsovie, de Pultusk et d'Eylau; celles de la forteresse de Danzig, du village d'Helsberg, de la circonscription de Gurdulan, situés dans le voïvode d'Ermeland et appartenant à la Pologne prussienne, et dernièrement, celle de la forteresse de Kenzberg et l'occupation de la plupart des forteresses prussiennes, situées à Salzya, on rapporte que les Français gardèrent, conformément au traité, le royaume de Westphalie et les nouveaux duchés de Varsovie et de Danzig; que le nouvel Etat, que l'on considère comme le royaume de Westphalie, consiste dans les territoires situés à la rive droite du fleuve Elbe et que, séparant ainsi un bon nombre de régions et de sujets de l'Etat de Prusse, les pertes et dommages subis par ce dernier sont supérieurs aux territoires et biens qu'il avait auparavant pris de l'Autriche. Nous nous livrâmes à une enquête humble selon laquelle, quoique l'Empereur de Russie eût perdu beaucoup de soldats durant ces batailles, il ne perdit aucun territoire; laissant ses cavaliers à Kenzberg, l'Empereur de France se rendit à Tilsit comme un tonnerre en compagnie de 25.000 fantassins qui étaient d'ailleurs sortis exténués des batailles de Friedland et de Kenzberg. Si à cette époque les Russes avaient voulu faire la guerre, ils l'auraient sûrement gagnée. Cependant, en occupant dans la Pologne prussienne les circonscriptions et les villages par-delà les fleuves Bug, Lusun, Yobra, Narew, Liza et Nurjven et ainsi faisant subir des peines au Roi de Prusse, l'Empereur de Russie conclut un traité à son profit.

Il est inconcevable que l'Empereur de France se soit sauvé en voyant le profit alors qu'il prétendait qu'il ne cesserait pas de faire la guerre tant que

l'Empire ottoman n'aurait pas l'intégrité de ses territoires et qu'il ne regagnerait pas sa gloire et sa magnificence et que, plus particulièrement, il ait occupé et attaché à la France Raguse (Dubrovnik), et, deuxièmement, les Sept-Iles alors qu'il faisait preuve de sincérité et de clarté.

Départ vers Paris

Poème:

Avant que le cœur ne nous quitte, le destin
Nous fit le vent sur les pays étrangers.

Comme réponse aux lettres, dans lesquelles je précisais que la France ne faisait plus l'objet d'une mission diplomatique et que, de ce fait, il fallait nous rappeler à Istanbul, que nous envoyâmes à Istanbul à notre arrivée à Vienne. Certains hommes d'Etat qui n'ont pas quitté leurs fonctions à l'avènement du nouveau Sultan, nous firent envoyer et remettre en main propre conformément à leur mauvaise mesure, une lettre impériale, adressée à l'Empereur de France, en nous confirmant qu'il fallait faire attention à notre mission. On aurait également donné un rapport officiel confirmant le renouvellement de notre mission à l'Ambassadeur de France à Istanbul, Sébastiani, sur ce, l'hémistiche ¹²:

Il n'y a d'autre moyen à la Providence qu'à y consentir.

Bon gré mal gré nous partîmes de Vienne et, tout en traversant l'Autriche, la Bavière et le Wurtemberg, suivant les routes de Strasbourg et parcourant des étapes, nous arrivâmes à Paris le 19e jour du Receb, le béni (22 septembre 1807). Nous nous rendîmes à la résidence de l'Ambassadeur de l'Empire ottoman, Abdurrahim Muhib Efendi. Nous restâmes vingt-deux jours dans Paris et ses alentours et, en attendant l'arrivée de la lettre impériale, nous nous bornâmes à visiter les endroits célèbres.

*Description des villes, des pays, des forteresses et des frontières
sur la route de Paris*

Si l'on considère la distance entre Vienne et la frontière française de la forteresse de Strasbourg, 104 milles allemands en comptant 43 postes et celle entre Strasbourg et Paris, 64 milles en échangeant des chevaux dans 38 endroits, dont chacun comprend environ deux heures de distance en mille allemand, on peut supposer que la distance entre Hirşuh autrichienne, poste de surveillance, et Danzig, située au bord de la Baltique, ferait 264,5 milles,

¹² L'auteur utilise d'une façon littéraire la lettre A (آ) pour le mot misra, qui signifie l'hémistiche.

que l'on peut parcourir en 529 heures et celle entre Vienne et Paris, 168 milles que l'on peut parcourir en 200 heures.

Les Autrichiens ne possèdent rien d'autre pour arrêter leurs ennemis que la puissante forteresse, appelée Beravnav, bordant le fleuve Inn et constituant une sorte de clef sur les frontières de la Bavière et de l'Autriche. Comme cette forteresse est actuellement donnée aux Français en gage, il est évident que le peuple autrichien est en fin de compte triste et subit des pressions de la part de leur ennemi.

Ayant été à l'origine un pays attaché à l'Empereur d'Autriche, la Bavière susmentionnée est à présent sous le règne d'un individu, appelé "Roi de Bavière", considéré comme l'un des rois alliés de France dans la Confédération du Rhin et elle a pour Capitale une belle ville, nommée Munich, située par 29° 4' de longitude et 48° 8' 42" de latitude; elle possède une forteresse appelée Ulm et certaines belles circonscriptions nommées Aursbourg, Augsburg, Kurc et Burh. On rapporte que la Bavière susdite possède au sud, des minerais d'argent, d'étain, de fer, de plomb, de marbre et de sel; au nord, des terres fertiles et productives, des usines de toile, des magasins de jus d'orge, de maroquin, de laine, de lin et de chanvre; que tous ces produits sont suffisants pour le peuple; que le surplus des céréales se vend dans les régions du Tyrol et de Salzbourg, celui du sel dans les régions de Souabe, d'Ezviçer et de Feragunia et qu'à l'origine, les régions du Tyrol et de Salzbourg, celui du sel dans les régions de Souabe, d'Ezviçer et de Feragunia et qu'à l'origine, les régions, où le duc de Bavière avait régné, comprenaient 2.115.000 habitants, à présent, comme le duc en question devint roi et qu'il élargit ses territoires, elles comptent environ 4.000.000. On rapporte également que les princes de la Confédération du Rhin, ainsi que celui de Rotemberg, possèdent des terres fertiles et des minerais d'argent, d'étain, de soufre, de fer, de porcelaine, de marbre et de charbon. Cependant, nous n'avons vu sur notre route que des terres pierreuses et montagneuses sur lesquelles on cultivait des produits tels que blé d'Egypte, topinambour, potiron, rave et chou; sur les montagnes, beaucoup de vignobles et aux bords des vallons et des routes, des arbres fruitiers et des jardins potagers.

Ayant été l'un des duchés situés dans la région de Souabe autrichienne, le royaume de Wurtemberg se constitua en un royaume, ressemblant à celui de Bavière, par les efforts de l'Empereur de France. Se situant par 26° 50' de longitude et 48° 46' de latitude, la Capitale de Wurtemberg, nommée Stuttgart, est une grande ville dont les circonscriptions et villages que nous avons visités ne sont ni beaux, ni fertiles.

En traversant un petit pays, appelé le duché de Baden, situé à l'ouest de Wurtemberg, nous visitâmes une petite ville célèbre, bordant le fleuve Murig ou Rastadt, où trois plénipotentiaires français et les souverains de tous les pays d'Autriche avaient engagé des pourparlers pendant un an, le 1213 de l'Hégire (1798 J.C.) et arrangé certaines affaires. Cepedant, comme l'Empereur d'Autriche combattait les Français, les pourparlers n'étaient plus nécessaires et que les plénipotentiaires français avaient obtenu leurs passeports de la part de leur gouvernement, comme il est de coutume en Europe, pour leur retour, les Autrichiens les avaient fait accompagner de quelques soldats, pour leur garde, qui les ont tués et ont pillé leurs biens et papiers après avoir quitté la ville en question.

Un peu plus loin, par-delà le Rhin, se situe la circonscription, nommée Kul ou Şanic, où fut construite une forteresse par l'architecte français, Robin, afin de fortifier la position de Strasbourg. Occupée depuis 120 ans tantôt par les Français, tantôt par les Autrichiens, elle fut détruite et incendiée avec ses alentours par les Français en 1216 (1810). Cédée aux Autrichiens par le traité de Lunéville, ensuite au duc de Baden, elle est actuellement réoccupée par les Français et nous constatâmes qu'on était en train de la reconstruire.

Située en face de la circonscription susmentionnée, sur l'autre rive du Rhin, la forteresse de Strasbourg est une puissante forteresse prospère, comprenant de belles résidences, des manufactures, de beaux campements et certains édifices étranges, construits au temps des Autrichiens. Les Français possèdent également une grande forteresse, nommée Kalsbourg, située à 6 milles de distance de celle de Strasbourg, ressemblant à celle de Bravnav; deux fortins, nommés Toul et Vitry, situés plus loin et ensuite, certaines grandes circonscriptions, appelées Sarrebourg, Nancy, Châlons et Irnet, dont la plus belle et prospère, Nancy, comprend 30.000 habitants. J'ai constaté que les autres circonscriptions et villages sont délabrés par rapport à ceux des pays autrichiens et leurs habitants pauvres et fatigués.

Digression

Nous constatâmes que, comme les longues campagnes coûtent cher et que le commerce devient de plus en plus défectueux, la majorité du peuple français, sauf les soldats, est atteint par la pauvreté et certains se suicident par désespoir en se jetant dans les puits et les fleuves.

Comme l'Empereur de France était parti avec ses ministres de Paris avant l'arrivée du pauvre, que je suis, à son palais dans la circonscription de Fontainebleau, située à 15 heures de Paris, nous envoyâmes au premier

travers nos correspondances avec le nouveau ministre, Champagny, et nous nous rendîmes compte de son intention de nous faire passer le temps, comme de coutume, avec de vaines propos. Comme on a compris que nous allions rentrer et que notre mission était terminée, par l'arrivée du firman et par notre attitude, voulant s'entretenir verbalement, on nous invita au palais de Fontainebleau afin de ne pas montrer l'hésitation qu'on avait eue à accepter la première lettre impériale¹⁵ et nous prîmes la route pour Fontainebleau sur nos carrosses le 10e jour du Şaban, le béni (le 10 octobre 1807). A notre arrivée, nous nous entretenâmes avec le premier ministre, Champagny, et nous séjournâmes à nos frais trois jours et nuits dans une petite auberge.

Description de Fontainebleau

Située par 20° 24' de longitude et 48° 24' de latitude, la circonscription de Fontainebleau avec ses 9-10.000 habitants ressemble à une petite ville, autour de laquelle se trouvent des lieux de chasse et des forêts parmi les plus beaux de la France. On rapporte que depuis le célèbre Louis VII (le Lion), les rois de France ont pris l'habitude de séjourner de temps en temps dans ces forêts à l'occasion des parties de chasse.

L'Empereur invita 3.000 personnes à un banquet à Fontainebleau, le mercredi 13 du mois susdit¹⁶ pour fêter l'anniversaire de la bataille d'Iéna, remportée par le Roi de Westphalie, Bonaparte, sur les Prussiens, dont nous avons précédemment parlé. Nous aussi, nous partîmes avec notre interprète pour le palais impérial en prenant notre carrosse sur invitation de Champagny et entrâmes dans la salle des ambassadeurs où nous restâmes une demi-heure et prîmes du café. Nous entrâmes ensuite dans la cour impériale.

Cérémonie d'entretiens avec les ambassadeurs dans la cour impériale

Les hommes d'Etat, habillés en costumes officiels et décorés dont les bras sont dorés ou argentés, ressemblant à l'étoffe de drap, restaient debouts, à gauche de l'Empereur, les ambassadeurs et les personnes haut placés à sa droite et en face de lui. Son Altesse, l'Empereur, se tenait debout, comme d'habitude, la tête nue, le chapeau sous l'aisselle, parlait à qui il voulait parler. Chaque personne désirant parler, venait devant l'Empereur et gardait le silence jusqu'à ce que ce dernier daigne lui parler. Lorsque l'Empereur se tourna vers l'Ambassadeur de Danemark, il exprima tout de

¹⁵ I ère lettre impériale envoyée par le nouveau Sultan Mustafa.

¹⁶ Le 13 octobre 1807.

suite sa tristesse à propos des dégâts qu'avait causés l'Angleterre au Danemark et fit savoir qu'il déclarait la guerre à tous les royaumes qui auront traité avec un Etat traître et agresseur comme l'Angleterre et qui auront reçu ses ambassadeurs. Il vint ensuite de notre côté et nous demanda des nouvelles de notre santé. Tout en saluant par la tête, nous donnâmes la lettre impériale en disant: "c'est la lettre d'amitié de Sa Majesté, notre souverain, embellissement du trône ottoman, le Sultan Mustafa Khan, à Votre Majesté. Il la prit et la donna au premier ministre, Champagny; en se tournant vers les autres, il commença à discuter; dès qu'il eut fini de parler, il salua de la tête en s'inclinant trois fois et mit fin aux entretiens avec les ambassadeurs et les notables. Nous nous rendîmes par la suite à notre pauvre petite auberge. Après nos correspondances avec Champagny, en prenant congé, nous partîmes pour Paris.

Le lendemain, nous envoyâmes une lettre officielle dans laquelle nous demandâmes l'autorisation de rentrer à Istanbul et une réponse à la lettre impériale. Trois jours après, Champagny nous envoya nos passeports et une lettre aimable dans laquelle il précisait qu'on chargerait l'ambassadeur français à Constantinople de remettre la réponse à la lettre impériale. Conformément à la formule "je me contente du retour comme avantage", nous partîmes de Paris le 17e jour du Şaban, le béni¹⁷. Tout en traversant nuit et jour les routes que nous avions pris en venant, nous arrivâmes en vingt jours à la forteresse d'Ada Kalesi où nos yeux furent éblouis en voyant les mosquées et les minarets dont nous avions la nostalgie depuis dix mois. Nous nous prosternâmes fièrement devant le Seigneur, le Créateur, en signe d'hommage et fîmes couler humblement des larmes de joie. En prenant ensuite les grandes barques, appelées Çam, nous traversâmes par le Danube Vidin, Lom, Rahve, Puluna, Lufça, Saruy, Gazanlık, Zagra-i Atig et Mustafa Paşa et arrivâmes à Andrinople, la bien-gardée, hivernage de l'armée impériale, où, durant quelques jours de séjour, nous fûmes honorés en embrassant les pans du costume de Son Excellence, le Gouverneur. Ensuite, en prenant congé, nous arrivâmes à Istanbul. Un an après, nous pûmes rejoindre notre patrie. Mille grâces à Dieu.

Conclusion

Les savants confirment que puisque l'ambassadeur ou l'envoyé partant en mission dans un pays étranger est le représentant du titre impérial et que ses paroles et ses actes doivent être conformes aux ordres du souverain, il doit être le plus sage, le plus éloquent et le plus parfait de sa nation. Les anciens rois

¹⁷ Le 17 octobre 1807.

préféraient pour une mission les gens sages et vertueux et on rapporte même que certains rois qui menèrent une vie contemplative, comme le Sage de l'Orient et de l'Occident, Alexandre le Grand, aux deux cornes, se fiant à leurs sagesse et vertu, accomplirent eux-mêmes, en cas de besoin, la mission d'ambassade. A ce sujet, aussi bien l'envoyeur que l'envoyé doivent se conformer aux avis des savants et des sages, c'est à dire qu'ils doivent savoir et qu'ils peuvent exécuter les principes de la mission, tels que dureté, rudesse, humilité, violence, amitié, obstination, docilité, promesse, menace, peur, espoir, prise, don, rire et pleurs. On connaît bien les conséquences destructives et humiliantes d'une mission accomplie, Dieu nous en préserve!, par quelqu'un ne connaissant pas les principes susmentionnés, et plus particulièrement, par un individu qui ignore totalement les règles de la mission dont il est chargé. Nous donnâmes ces renseignements dans notre ouvrage afin d'informer les intéressés sur la façon dont il faut se rendre compte pour nommer quelqu'un à une telle mission et sur la nécessité de le remettre au courant des événements qui peuvent se produire.

L'ordre et le firman n'appartiennent qu'au Seigneur.

[Fin]

Première page du Sefaretname
de Kilitahya

سفارتنامہ سید محمد امین
وحید افندی

حمد و شکر کی نہایہ مالک الملک اولان خداوندیم نہایہ
مژادرکہ ارسال رسل و رسائل ایلد حق و باطلی
بیلدردی و صلوٰۃ و سلام بیغایہ حضرت بیغیر
اخرا الزمان وال و احباب و اعواننه لایق و اخرا درکہ
نایدین مبین و تریبہ و تالیف کفار و منافقین
ایچون ائت ناجیه سنی امر غزا و جہادہ قندردی
اتابع، معلوم اولہ کہ روی زمینده کند و زنتن
ماعد صاحب نفوذ و اعتبار بر پادشاہ و حکمدار
بوراقماق فکر فاسد بلہ اورد و باده آتش افر و زنج
ووغا و باوردی بخت و اینستدراج ایله آزمندن
آلآمانیا و اینا لیا طرفرینہ اطالہ دست تعدی
واستیلایدن فرانسر لر اہمراطوری بونا پارت
ماہولنون سمند مغسدت پیوند عزیزیتی دوسیمہ
دولتی مالکنده جولان ایند رملک آرز و سندن
اولش ایسہ ده گیت قست و نیتنک میدان بیسر

Dernière page du Sefaretname
de Kitahya

نامو و نصیم واساس نامو ریتی کرکی کی
فاسیس و شکیم اولندقد نصکم وقوعات
وظهورات دخی آن بان کندویه ضریر و نفیم
اولنق فرض عین و عین فرض ایدیکی بعدا زین
از باینده وسیله اطلاع اولق ملاحظه سیله
پیرایه ذیل صحایف رساله قلندی
باقی امر و فرمان
- منزله الامر -
حضرت لوی بکده

T. C.
KUTAHYA
İktisadi Emlak Kütüphane
Sayı
831

Première page du Sefaretname
de l'INLCO.*

سفرنامه سید وحید افندی

(بسم الله الرحمن الرحيم)

حمد و شکر بنی بنیامه مالک الممات اولان خداوند بیمنتیه سزاد که
ارسال رسل و رسائل ایله حق و باطلی بیلدیردی و صلوة و سلام
بیغایه حضرت پیغمبر آخر زمان و آل و اصحاب و اعوانه لایق
و احراد که تأیید دین مبین و تربیه و تالیف کفار و منافقین ایمون
امت ناجیه سنی امر غرا و جهاده قندیردی . اما بعد معلوم اوله که
(آخر ما یملك امر امامی بنو قنطورا) اثر صدق بخبری اوزره اساس
مصون الاندراس ساطنت سنبه لرنده رصانت و بنبان دوستی و معاهد
هلبه لرنده قوت و منسلات اولان پادشاه آل عثمان و شهنشاه جهان
حضرت لربله استظهاره سلوک ایدن ملوکک سائرله تفوقبری
در کار اولغله حالا فرانسوزلر ایمراطوری بونا پارت ناپلئون بوباید
سعی و غیرتی افزون و دولت هلبه حقند و عهد و عهد گوناگون ایدرک
و کلای دولت و قرناى ساطنت ایله ایمراطور مشارالیه میبند
زیاده چه بردوستلق پیداوارالنده بروساید دولتله متفق افرانجه اولمیه
حرکت ایدن مسقولولک ممالک محروسه عثمانیه به دخی سوء قصد
و تعدیسی رونما اولغدن ناشی ظاهر حالیه دشمن مشترک کورینان
(روسیه لو)

*) L'Institut des Langues et des Civilisations Orientales.

Dernière page du Sefaretname
de l'INLCO.

سفرنامه قرائت
۶۶
س. ر. ک. بعضی مایه ستوده سلوک دخی عقل و فضلته اغماذا لدی الافتضا
طریق رسالته بنفهم گندولری عریض ایتدیکی محکمه دوات نقانده
معقید سبیل اثبات اولد بغندن یو باید آسری و ماوردن هر بری
ارای عالم ارای حکمایده افتفا یعنی اداب رسالت و اسباب سعادت
اولان عنف و خشم و حلم و قهر و مهر و عناد و انقیاد و وعد
و وعبد و بیم و امید و اخذ و اعطاء و انحصار و ابکا قاعده لرینی بیلوب
ایضا و اجرا سته دقت ایتک و قواعد مر قومسه دن کلیا غافل
و خصوصاً اصول و فروع مصلحتدن بی خبر و جاهل کسسه لر
سفراتله امد و شد لرند. معاذ الله تعالی ذل و حقارت و خسران
و دامنشدن غیری برشی. مضیف اولیه خفی محقق بیله خوب
ایجاب و اقتضا ایلدیکی حالده اکاکوره ماوردنیم و اساس ماوردن
سکرکی تاسیس و تحکیم اولد رقدن صکره و قوعات و نظم و رات دخی
آن بان کندیته تحریر و تفهیم اولنقی فرض عین و عین فرض
ایدیکی بعد ازین اربابنه وسیله اخلاص اولنقی ملا حظله سبیل
بیرایه ذیل صحایف رساله قلندی

İSLAM VE OSMANLI HUKUKUNDA GIYAPTA YARGILAMA MÜESSESESİ

Arş. Gör. AHMET AKGÜNDÜZ

I - KONUNUN TAKDİMİ

Usul hukukunun en çok tartışmalı olan konularından biri de gıyapta yargılama müessesesidir. Bu konu hukukçuları, kanun koyucuları ve uygulayıcıları tarih boyunca meşgul etmiş ve tarihin değişik devirlerinde, değişik din ve toplumlarda farklı şekilde düzenlenmiştir. Bazıları hukuk usulünde sürat ve sadeliği engelleyen bu müessesenin lüzumsuzluğuna dahi inanmışlardır¹. Buna rağmen çoğu hukukçular, gıyap halinin gâibin iddia veya savunma hakkını sınırladığını gözönüne alarak bu konuda ihtiyatlı davranılmasını uygun görmüşlerdir².

Bü müesseseyi hukuk sistemleri de değişik biçimlerde düzenlemişlerdir. Roma hukuku böyle bir müesseseyi asla kabul etmemektedir. Roma hukukunda, davacı, davalıyı mahkemeye getirmek zorundadır. Bu konuda davacıya zor kullanmak yetkisi de tanınmıştır. Kilise hukukunda ise, gıyap müessesesi yoktur. Gelmeyen tarafın celseye getirilmesini sağlamak için bir takım cezalar tertip olunmuştur³. Modern hukuk sistemleri denilebilir ki tüm olarak gıyap müessesesini benimsemişlerdir. Ancak gıyabın sonuçlarını ağır veya hafif şartlara bağlamak hususunda değişik sistemler ortaya çıkmıştır. Örneğin Türk Usul Kanunu'nun sistemi, ortalama bir yol tutmuş bulunmaktadır. Yani kanun koyucumuz, en dikkatli davranan bir tarafın bile tayin olunan bir celsede bulunamayacağı ihtimaline binaen, bu durumun hemen gıyabın hukukî sonuçlarını meydana getirmesine imkân vermemiş ve bunu bazı şartlara bağlamıştır⁴.

¹ Tokar, İbrahim, Hukuk Usulünde Sür'at ve Sadelik Nasıl Temin Edilir? HUMK.daki Gıyap Faslı Lüzumsuz Olduğundan Kaldırılmalıdır (Adalet Dergisi, 1945/7, sh. 674-676).

² Üstündağ, Sâim, Medenî Yargılama Hukuku, İstanbul, 1977, 2. baskı, c. 1, sh. 501

³ Bilge, Necip/Önen, Ergun, Medenî Yargılama Hukuku Dersleri, Ankara, 1978, sh. 615 vd.

⁴ Üstündağ, 1/501, Bilge/Önen, HUMK. 398-412, Kuru, Baki, Hukuk Muhakemeleri Usulü, Ankara, 1982, 4. Baskı, C. III, sh. 2842 vd.

Bilindiği gibi İslam hukuku ve dolayısıyla Osmanlı hukuku da, orijinal bir hukuk sistemidir. Özellikle Türk Hukuk tarihi açısından, bu hukuk sisteminin, giyap müessesesini nasıl düzenlediğini incelemek ve araştırmak yararlı ve ilginçtir. Giyap müessesesi İslam hukukundaki değişik mezhepler açısından farklı şekillerde kabul ve izah edilmiştir. Osmanlı hukuku ise her konuda olduğu gibi bu konuda da, İslam hukukunun Hanefi ekolüne ait görüşleri aynen benimsemiş bulunmaktadır. Tanzimat hareketi giyap müessesesinde ancak son zamanlara doğru etkisini göstermiştir. Kanunlaştırma hareketlerinin sözkonusu etkilerini ilk olarak 1330/1331 tarihli Nizamname’de ve daha sonra ise 1333/1336 tarihli Usul-i Mahkeme-i Şer’iye Kararnamesinde görmek mümkündür⁵.

İşte makalemizin konusunu, tarihi kadar kendisi de orijinal olan “İslam ve Osmanlı hukukunda giyapta yargılama müessesesi” teşkil edecektir. Biz tarihi gelişmeyi takip ederek, önce giyap müessesesinin münakaşasını; sonra Osmanlı’nın son zamanlarına doğru kabul görmeye başlayan Şafiî, Maliki ve Hanbelî ekollerinin görüşlerini; bunu müteakiben Hanefi ekolünün görüşünü ve en son olarak da 1330’lardan sonra kabul edilen giyabî yargılama usulünü incelemeye çalışacağız.

II - GENEL OLARAK GIYAP

A) Tarifi

Mahkemenin hukukî bir anlaşmazlığı çözmesi ve karar vermesi için duruşma yapması ve taraflara duruşmada hazır bulunma imkânı vermesi gerekir. Bu sebeple hâkim, taraflara duruşmada hazır bulunmak, iddia ve savunmalarını bildirmek için fırsat vermeli, tarafları usulüne uygun biçimde duruşmaya davet etmelidir. Dava rü’yet edilirken, şahitler dinlenirken ve karar verilirken tarafların, vekillerinin, velilerinin, vasilerinin veya vakıf müteveli hey’etinin hazır olması davanın şartlarındandır⁶. Zira taraflar mevcut olmazsa, davalının davacının iddiasını ikrar veya inkâr edeceği bilinemez⁷. Buraya kadar anlatılanlar normal yargılamada sözkonusu olan şeylerdir. Acaba, taraflar kendilerine tanınan bu imkânı kullanmaz ve duruşmaya gelmez ise, yahut inatla duruşmaya gelmekten kaçarsa veya duruşmaya gelemeyecek kadar uzakta bulunursa, yani şer’an gâib sayılan bir kimse olursa durum ne olacaktır? İşte giyap müessesesi bu soruya cevap

⁵ Düstur, II. Tertip, c. 6, sh. 399, Takvim-i Vakayi, No: 3046, Karakoç, Serkiz, Tahşiyeli Kavanin, Dersaadet, 1341/1343, c. 1. sh. 19

⁶ Mecelle, md. 1618

⁷ Ali Haydar, Dürerül-hükkâm Şerhu Mecelletil-Ahkâm, Dersaadet, 1330, c. 4, sh. 200 vd.

vermek için düzenlenmiştir. Bu sebeple gıyapta yargılamayı, kendisine usulüne uygun olarak davetiye gönderildiği halde, kasden mahkemeye gelmekten davalı imtina ettiğinden veya davalı gâib olduğundan dolayı, karşı hasım (davalı) olmadan onun gıyabında yapılan yargılama olarak tanımlayabiliriz. İslam hukukçuları buna hükm-i gıyâbî, hükm alel-gâib veya kaza alel-gâib demektedir.

İslam hukukunda gıyabî yargılama müessesesi geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. “Gaib aleyhine hüküm” tabiriyle, duruşmadan kasden kaçan ve davet edildiği halde gelmeyen davalılar kasededildiği gibi, gâib olduğundan yani yargılamanın yapıldığı yere gelemeyecek kadar uzakta bulunan veya nerede olduğu bilinmeyen gâib davalılar da kasedilmektedir. Bu nokta mutlaka gözönünde bulundurulmalıdır⁸.

İşte bu geniş anlamda gâib aleyhinde veya lehinde gıyabında yargılama yapmak câiz midir? Değil midir? Câizse şartları nelerdir? Bu konuda İslam hukukçuları ihtilafa düşmüşlerdir.

B - Leh ve Aleyhdeki Görüşler

Önce aleyhinde veya lehinde hüküm verilecek gâibi tanıyalım: Duruşmaya gelmeyen davalı, ya yargılamanın yapıldığı yerden gâibdir veya yargılamanın yapıldığı yerde bulunduğu halde ortada görünmediğinden gâibdir yahut da ortada görünmekte, ancak duruşmaya kasden gelmemekte ve saklanmakta olduğundan gâibdir⁹. Acaba bu üç durumda da gâib aleyhine (veya lehine) hüküm vermek câiz midir?

a) Lehdeki Görüş Ve Gerekçeleri

Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebi hukukçularının çoğunluğuna göre, gâib aleyhine hüküm vermek ve gıyabî yargılama yapmak câizdir. Zahirîlere göre de, hazır olan hasım aleyhine hüküm verilebildiği gibi gâib aleyhine de hüküm verilebilir. Gıyapta yargılamanın lehinde olan bu hukukçular bazı ayrıntılarda ayrı ayrı görüş serdetmişlerdir. Bu normaldir. Şafii hukukçular, yargılamanın yapıldığı şehirde olmayan veya şehirde olup da gizlenen gâibler aleyhine hüküm verilmesinin kayıtsız şartsız câiz olduğunu kabul etmektedirler. İmam Malik'in ve Ahmed b. Hanbel'in de

⁸ Nevevî, Şerefüddin Yahya, Minhacut-Tâlibîn, Mısır, 1352/1933, sh. 599, Ali Haydar, 4/783-784, Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed, El-Vecîz, Balguriye, Hoşkadem Matbaası, c. 2, sh. 148.

⁹ Nevevî, 599 Ali Haydar, 4/783-784, Gazzalî, 148, İbn Âbidin, Muhammed Emin, Reddül-Muhtar, Mısır 1386/1966, c. 5, sh. 414-416, İbnül-Hümmam, Kemalüddin Muhammed, Fethul-Kadir, Mısır, 1316, c. 5, sh. 493, Bâberti, Ekmelüddin, Şerhul-İnaye Alel-Hidaye, Mısır, 1316, c. 5/493 vd.

görüşü aynıdır. Ancak gizlenmiş olmayıp da evinde oturan ve memuriyeti veya işi başında vazife ifa eden ve duruşmadan kaçınan hasımlar aleyhinde, gıyabî muhakemenin yapılp yapılmayacağı konusunda iki görüş nakledilmektedir. Birincisi, mahkemeye celbi mümkün değilse câizdir. Tercih edilen görüş de budur. İmam Mâlik de aynı kanaatedir ¹⁰.

Bütün bu zikrettiğimiz hukukçular, belli şartlarla, gâib, aleyhine hüküm vermenin câiz olduğunu kabullenmekte ve gıyabın sonuçlarını bir defalık bulunmamaya bağlamakta sakınca görmemektedirler. Ancak hemen belirtelim ki gıyapta yargılamanın şartları, normal yargılamadan daha titiz tesbit edilmiş ve davalının hakkı zayi edilmemek için itiraz yolu daima açık tutulmuştur. Davacının delilleri cerhedilir ve çürütülürse, isitirdat davası hakkı tanınmıştır ¹¹.

Bu görüşün gerekçeleri ise şunlardır:

aa) Usul hukukunda sadelik ve sür'atin temini ve hakların zayi edilmemesinin tek çaresi gıyapta da yargılamanın kabulü ve yargılamanın kesinlikle tehir edilmemesidir. Zira tarafların gizlenmesi, duruşmaya gelmemesi, karşı tarafın hakkının zayi olmasına ve adaletin gecikmesine neden olmaktadır ¹².

bb) Hüküm delile göre verilir. Yani mahkeme kararının asıl gerekçesi delildir. Hâkim indinde hak beyyine (delil) ile sâbit olmuş ise, artık karşı hasım yok diye yargılamayı geciktirmek haksızlıktır. Yargılamanın ruhuna aykırıdır. Hz. Peygamber "Beyyine külfeti davacıya ve yemin de iddiayı inkâr edenedir." buyurmuş ve davalının huzurunu şart koşturmuştur. Davacı, ikna edici delilini getirmişse, artık davalının da huzurunu şart koşturmak Hz. Peygamber'in aramadığı şartı aramak demektir ¹³.

cc) İslam hukukunun aslî ve talî kaynaklarında gıyapta yargılamanın düzenlendiği bir gerçektir. Hz. Peygamber, Ebu Süfyan'ın, karısı Hind ve çocuklarının nafakasını kısmasından dolayı, Hind'in kendisine müracaat etmesi üzerine, gıyapta yargılama yaparak kararı şu şekilde vermiştir: "O'nun malından sana ve çocuklarına yetecek kadarını örf ve adetlerin elverdiği ölçüde al." Bu ifade bir fetva değil, kazai bir karardır. Hz. Ömer ve

¹⁰ İbnül-Hümmam, 5/493 vd., Bâberti, 5/493, İbn Âbidin 5/414-415, Gazzalî, 148, Nevevî, 599, Remelî, Şemsüddin Muhammed, Nihâyetül-Muhtac İlä Şerhil-Minhac, Mısır, 1386/1967, c. 8, sh. 279 vd., İbn Hacer el-Heytemî, Şihabüddin Ahmed, Tuhfetul-Muhtac İlä Şerhil-Minhac, Mısır, tarihsiz, c. 10, sh. 186 vd.

¹¹ Gazzalî, 147, Şirazî, Ebu İshak, El-Mühezzeb, Mısır, c. 2, sh. 303

¹² İbnül-Hümmam, 5/493, Bâberti, 5/493, İbn Âbidin, 5/414

¹³ İbnül-Hümmam, 5/493, Bâberti, 5/493, Ali Haydar, 4/782

Osman da gâib aleyhine hüküm vermişler ve Sahabeden kimse bunlara karşı çıkmamıştır. Gâib aleyhindeki delilerin dinlenebileceğinde hepsi müttefiktirler ¹⁴. Hz. Ömer'in şu sözü konuyu daha da aydınlatmaktadır: "Kimin borcu varsa yarın bize gelsin, ödeyeceğine söz versin. Aksi takdirde malını satar ve alacaklıları arasında taksim ederiz." Yani gıyapta yargılamasını yaparaz ^{14a}.

dd) En önemlisi de, gıyabî yargılamada davalının da iddia ve savunma hakları tamamen inkâr edilmemesidir. Her an delilin çürüklüğü, sahteliği ve hakkın eda edildiği def'ini ileri sürebilir. Bununla verilen hükmü iptal etme imkânına sahiptir. Ayrıca hüküm kesinleşse bile, hükmü iptal edecek delil ileri sürebilir. O halde gıyabî yargılamanın, davalının iddia ve savunma hakkını zedeleyici mahzuru da ortadan kalkmış olur ¹⁵.

b) Aleyhdeki Görüş Ve Gerekçeleri

Başta Hanefî hukukçularının çoğunluğu olmak üzere, İbn-i Şübrüme ve Maliki'lerden İbn Macişûn gibi bazı hukukçular ise gıyapta yargılama müessesesini temelden kabul etmemektedirler. Bunlar gıyapta yargılamanın ancak istisnâî durumlarda ve zor şartlarla yapılabileceğini savunmaktadır ¹⁶. Bu hukukçulara göre tarafların duruşmada hazır bulunmaları dava şartlarındandır. Bu şart tahakkuk etmediği takdirde dava batıldır. Duruşma esnasında da hüküm verilirken de bu şartın tahakkuku davanın geçerliliği için lazımdır ¹⁷. Gâibin yargılamanın yapıldığı şehirde olduğu halde mahkemede duruşmaya gelmemiş olması ve yargılamanın yapıldığı şehirde de bulunmaması hükme tesir etmez. Zira ileride görüleceği üzere tarafların kendileri, vekilleri, velileri, vasileri ve vakfın mütevellisi bulunmadıkça gâib aleyhine asla hüküm verilemez. Bunun tek istisnası hasm-ı mütevârî için vekil-i musahhar tayin edilmesi halidir. İlerde bu müessesenin ne olduğunu göreceğiz ¹⁸. Bu görüşün gerekçeleri ise şunlardır:

aa) İslam hukukunun aslî kaynaklarından olan hadis, gıyapta yargılamanın, davalının iddia ve savunma hakkını sınırladığını ve en dikkatli bir insanın dahi bir celseye gelememe özrünün bulunabileceğini,

¹⁴ Remeli, 8/268, İbn Hacer el-Heytemî, 10/163 vd.

^{14a} ES-Seyyid Sâbık, Fıkhus-Sünne, Beyrut, 1391/1971, c. 3, sh. 412.

¹⁵ Remeli, 8/268, İbn Hacer el-Heytemî, 10/163 vd.

¹⁶ İbnül-Hümmam, 5/493-494, Bâberti, 5/493 vd., Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-u İslamiye Ve Istilahât-ı Fikhiye Kamusu, İstanbul, 1970, c. 8, sh. 231-234, Ali Haydar, 4/783, vd. İbn Âbidin, 5/409 vd.

¹⁷ Mecelle, md. 1618, 1630, Ali Haydar, 4/774 vd.

¹⁸ İbn Âbidin, 5/409 vd., Ali Haydar, 4/783

savunmasız karar vermenin ise adalet ilkesine ters düşeceğini ifade etmektedir. Hz. Peygamber Hz. Ali'yi Yemen'e kadî olarak tayin edip gönderirken şöyle buyurmuştur: "Diğer hasmın savunmasını dinlemedikçe taraflardan birinin lehine hüküm verme. Zira diğer tarafın savunmasını dinlediğinde nasıl hüküm edileceğini o zaman daha iyi takdir edersin." Diğer bir varyantında da "Bir tarafı dinlediğin gibi, diğer tarafı da dinle. Zira bu durum, hakkın ortaya çıkması için daha elverişli olur."¹⁹ Yani diğer taraf ikrar ederse, ikrarı ile ve ispat ederse isbatı ile hükmedileceği ortaya çıkar²⁰.

bb) Bilindiği gibi mahkemenin vereceği karar hukukî anlaşmazlığı ortadan kaldırmak içindir. Duruşmada diğer taraf bulunmayınca dava konusu şeyi inkâr edeceği bilinmiyeceğinden anlaşmazlığın olup olmadığı belli değildir. O halde karşı taraf hazır olmadan anlaşmazlığı ortadan kaldıran karar sözkonusu olamaz. Karşı hasım mahkemede hazır olmayınca ikrar ve inkâr muhtemel olup ihtimalli durumlar üzerine hüküm bina edilemez. Zira inkâr ve ikrar halleri ayrı ayrı hukukî sonuçlar doğurur²¹.

cc) Gâib aleyhine hüküm verilebilir diyen hukukçuların gerekçeleri tutarsızdır. Zira beyyine külfetini davacıya, yemini inkâr edene yükleyen hadis, hasmın hazır veya gâib olacağına değinmiyor. Ebu Süfyan ve Hind arasındaki nafaka davasında ise Hz. Peygamber Ebu Süfyan'ın nafaka ile mükellef olduğunu zaten bilmektedir. Delil ikamesi sözkonusu değildir. Bu olayda, gıyapta yargılamayı kabul eden hukukçular için dayanak noktası bulunmamaktadır²².

c) Sonuç

Gıyabî yargılamayı her halükârda kabul eden hukukçular, davalıyı gözetmek amacıyla gıyabî muhakemenin şartlarını ağır tutmuşlardır. Bunun yanında gıyabî yargılamanın tamamen aleyhinde olan hukukçular ise, özellikle son zamanlara doğru bunu istisnâ de olsa kabule mecbur olmuşlardır. Lehdeki hukukçuların gerekçeleri cidden tartışma götürmeyecek kadar açıktır. Aynı gerekçelerle aleyhdeki hukukçular da zaruret hallerinde gıyabî yargılamanın câiz olacağına fetva vermişlerdir²³. "Hâkim, yalan ve hile olmadığına eldeki delillerle kesin kanaat getirdiği

¹⁹ Zeylai, Cemalüddin Abdullah, Nasbur-Râye li-Ahâdisill-Hidaye, Mısır, 1393/1973, c. 4, sh. 60-61, İbnül-Hümmam, 5/494, Bâberti, 5/494, Ali Haydar, 4/783, Es-Seyyid Sâbık, age., 3/413.

²⁰ Ali Haydar, 4/783.

²¹ Bâberti, 5/493-494, İbnül-Hümmam, 5/494 vd., Ali Haydar, 4/783

²² Bâberti, 5/494

²³ İbn Âbidin, 5/414-416

takdirde gâibin leh ve aleyhinde karar verebileceği gibi müftü de fetva vermelidir. Bu, adaletin gecikmesindeki sakıncaları önlemek ve zaruretleri defetmek için şarttır. Ayrıca davacının hakları da zayi olmaktan kurtulacaktır. En önemlisi de gıyabî yargılama konusu ictihadî bir konudur. Üç mezhep imamı bu müesseseyi kabul etmektedir. Hanefî mezhebinin imamlarından ise kabulü ve reddi şeklinde iki nakil mevcuttur. O halde, gâib için haklarını koruyacak bir vekil tayin edilerek yargılamanın yapılması gerekir.”²⁴ Büyük hukukçu Ali Haydar da, daha değişik bir şekilde aynı kanaati paylaşmaktadır²⁵.

Gıyap müessesesinin münakaşasını ve gerekçelerini kısaca özetledikten sonra, şimdi de bu müesseseyi kabul eden ve etmeyenlerin görüşlerine göre tetkik edecek, daha sonra da Tanzimatı takibeden gelişmeleri ve son halini arzitmeye çalışacağız.

III. ŞAFİÎ, MALİKÎ VE HANBELÎ HUKUKÇULARINA GÖRE GIYAP MÜESSESESİ

A) Genel Olarak

Daha önce belirttiğimiz gibi bu üç mezhebe mensup hukukçuların çoğunluğu, gıyap müessesesini tereddütsüz kabul etmektedirler. Bunlar celseleri geciktirerek adaletin geciktirilmesine karşıdırlar. Taraflardan birinin duruşmaya gelmemesi yargılamanın kaderini değiştirmez. Ancak bu yargılamada normalden daha titiz bazı şartlar aranır. Hanefî hukukçuların çoğunluğu son zamanlara doğru bu görüşe uygun olarak fetva verdiklerinden²⁶ ve Osmanlının son zamanlarında bu konuda yapılan düzenlemeler de bu görüşü esas aldığından²⁷, bu görüşün ayrıntılı yönlerini incelemek yerinde olacaktır.

Gıyap müessesesini celse tehirine gerek görmeden kabul eden bu hukukçular, gıyapta yargılamanın yapılması için bazı şartlar ileri sürmüşlerdir.

B) Gıyabî Yargılamanın Şartları

Bir taraf hakkında yargılamanın gıyapta, yani o tarafın yokluğunda yapılabilmesi için aranan bu şartlar, günümüz hukukundakine pek

²⁴ İbn Âbidin, 5/414 (Şeyh Bedreddin'in Camiül-Fusûleyn adlı eserinden naklen)

²⁵ Ali Haydar, 4/783-784

²⁶ İbn Âbidin, 5/414-416

²⁷ Usûl-i Muhâkeme-i Şer'îye Kararnamesi, md. 40-43 (Karakoç, Serkiz, Tahşiyeli Kavanin, c. 1, sh. 64-72, Akgündüz, Ahmet, İslam Ve Osmanlı Hukuku, sh.) Ayrıca bkz: 1333 Tarihli Nizamname, Düs. II. T. c. 6, sh. 399

benzememektedir. Zira burada gâibden kasıt her çeşit gâibdir. Günümüz hukukunda ise gıyapta yargılamada sözkonusu olan gâib, davet edildiği halde duruşmaya gelmeyen veya gelip de cevaptan kaçınan şahıstır²⁸. Bu noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Günümüz hukukundaki şartlara benzer şartlar Hanefî hukukçular tarafından ileri sürülmüştür. Gıyabı her halükârda câiz gören hukukçulara, özellikle Şafîî hukukçulara göre, gıyapta yargılamanın şartlarını dört grupta toplamak mümkündür:

a) Davayı ilgilendiren şartlar

Gıyapta yargılamanın yapılabilmesi için davanın konusu açık bir şekilde bilinmelidir. Yani dava konusu şeyin cinsi ve miktarı belirtilmelidir²⁹.

Karşı taraf celseye gelmiş olmalı ve açıkça yargılamaya devam edilmesini talep etmelidir. Talep etmediği takdirde dava dosyası işlemde kaldırılır. Sadece, filan şahsın üzerinde benim şu kadar hakkım vardır demesi yeterli değildir³⁰.

Davacı iddiasını kesin delil (beyyine) ile ispat etmelidir. Ayrıca davalının kendi hakkını inkâr ettiğini iddia etmelidir. Bu hakkının da kendisine teslim anı geldiğini ve hakkını talep ettiğini belirtmelidir. Örneğin bu hak müeccel bir alacak ise vadesi gelmiş olmalıdır. Eğer davacı, davalının kendi iddiasını ikrar ve itiraf ettiğini söylerse, artık davası dinlenmez. “Korkuyorum ki ileride inkâr eder” korkusuna da iltifat edilmez. Davacı, davalının kendi iddiasını ikrar veya inkâr ettiğinden bahis açmaz ise durum ne olacaktır? Bu konuda iki görüş mevcuttur. Tercih edileni, gıyapta yargılamaya devam edilmesi yolundadır. Yine tercih edilen görüşe göre, yargılamanın yapılması için davalı namına hâkim tarafından bir vekil (vekil-i musahhar) tayin edilmesine de gerek yoktur. Bazıları, böyle bir vekilin tayini fena olmaz demişlerdir³¹.

b) Davacıyı İlgilendiren Şartlar

Hâkim davacıya, davalıyı ibra etmediğine, alacağını istifa eylemediğine ve karşılığında bir şey almadığına dâir yemin teklif edecektir. Kısaca davacı, davalıda hakkı olduğunu yeminle teyit etmelidir. Yemin, kararın verilmesi için şarttır. Eğer davada aleyhine hüküm verilecek olan

²⁸ Tuluay, Metin, Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, Diyarbakır, 1983, md. 398

²⁹ Gazzali, 146

³⁰ Gazzali, 146

³¹ Gazzali, 146, Remeli, 8/268-269, İbn Hacer El-Heytemî, 10/164 vd., Bilmen, 8/232 vd., Nevevî, 595 vd., Şirazi 2/303, Ali Haydar, 4/784

şahıs küçük, akıl hastası veya ölmüş birisi ise yemin mutlaka ettirilmelidir. Bunların dışında, birisinin aleyhine gıyapta hüküm verilmesinde ise, yemin mutlak bir şart olduğu; davalının hakkını korumak için ihtiyatı bir tedbir olduğu ve de sadece hoş karşılanabilecek bir muamele olduğu yolunda üç görüş mevcuttur ^{31 a}.

Davacının getirdiği şahitlerin doğru söylediklerini ispat için davacıya veya şahitlere yemin teklif edilmez. Ayrıca davacının davasını kendi adına vekili yürütüyor ve duruşmaya da vekili gelmiş olursa, gâib aleyhine yargılamanın yapılmasını müvekkili namına isteyen vekile de yemin teklif edilmez. Vekilin gösterdiği deliller muvacehesinde hâkim davalı aleyhine karar verdikten sonra, davalı, davacının vekiline karşı gâib olan müvekkilinin kendisini ibra ettiği defini ileri sürse, bu defî kabul edilmez. İbrayı ayrıca isbat etmesi gerekir ^{31 b}.

Şafii'ler, gıyabî yargılamada şart olan bu yemine "yemin-i istizhâr", Maliki'ler ise "yemin-i kaza" ve "yemin-i istibrâ" demektedirler ³².

c) Karara Engel Bir Durum Varsa Davanın Gâibin Bulunduğu Yer Hâkimine İnhâ Edilmesi

Gıyapta yargılama yapan ve davacı lehine karar veren hâkim, davalının mevcut malları varsa onlardan davacının talebini karşılar. Ama davalının hâkim'in yargı çevresi içinde herhangi bir malı yoksa veya gâib hâkim'in yargı çevresi dahilinde değilse, davayı kendi yürütemez. Davacının isteği üzerine keyfiyeti, gâibin bulunduğu yer hâkimine bildirir. Eğer henüz karar vermemişse, yaptığı tahkikatı ve dosyayı olduğu gibi gönderir. Kendisi karar vermişse, kararını infaz etmesi için, gâibin bulunduğu yerdeki hâkimi durumdan haberdar eder (inha eder). ³³

İnhâ'dan kasıt şudur: Yaptığı tahkikatı veya verdiği kararı iki şahit huzurunda tutanağa geçirir. Gâibin bulunduğu yer hâkimine davalının kimliğini ve lüzumlu bilgileri resmî mühürlü bir yazı ile bildirir. Davalı, bahsedilen şahsın kendisi olmadığını ileri sürerse, ispat külfeti davacıya aittir. İşte tahkikat veya kararın inhasından kasıt budur ³⁴.

^{31 a} Remeli, 8/269-272, İbn-i Hacer El-Heytemî, 10/166 vd., Gazzalî, 146-147, Nevevî, 596, Ali Haydar, 4/784

^{31 b} Gazzalî, 147, Remeli 8/271 vd., İbn Hacer El-Heytemî, 10/171 vd., Bilmen, 8/232 vd.

³² Remeli, 8/273-275, İbn Hacer El-Heytemî, 10/174 vd., Gazzalî, 147-148

³³ Remeli, 8/272-273, İbn Hacer El-Heytemî, 10/172 vd., Gazzalî, 147, Nevevî, 566-597

³⁴ Remeli, 8/273-275, İbn Hacer El-Heytemî, 10/174 vd., Gazzalî, 147-148

d) Müddeâbihe Ait Şartlar (Mahkûmunbihin Gaybeti)

Davacının iddia ettiği müddeâbih, hâkimin bulunduğu beldeden başka bir yerde bulunursa, meselenin üzerinde titizlikle durulmalıdır: Müddeâbih gayr-i menkul veya alacak gibi sınırı ve miktarı ile tanıtılabilinecek cinsten bir şeyse mesele yoktur. Sınır ve miktarı kesinkes belirlenir. Sınırı ve miktarı ile belirtilebilmesi güç olan, cins ve vasıf değişikliği bulunan ticaret eşyası, tekstil ürünleri gibi şeyler olursa durum ne olacaktır? Kıymetleri takdir edilmelidir veya hâkim kararı vermeyip, karar vermeyi müddeâbihin bulunduğu yer hâkimine bırakmalıdır. Özetle belirtmek gerekirse, böyle durumlarda, ihtilafa ve anlaşmazlıklara yol açmayacak şekilde, en kısa, en açık ve en kesin bir biçimde müddeâbih tarif edilecektir. Bu tarif elbetteki müddeâbihin cinsine, vasfına ve çeşidine göre değişik olacaktır³⁵.

e) Davalıya Ait Şartlar

Aleyhinde tahkikat ve yargılama yapılacak olan gâib, sefer mesâfesinden daha uzak bir yerde bulunmalıdır. Sefer mesafesi, üç günlük (onsekiz saatlik) mesafedir. Bunu, sabah erkenden gidilip de geceye kadar dönülemeyen mesafe diye de tanımlamak mümkündür. Bu mesafeden daha yakında bulunanlar, gâib sayılmaz ve dolayısıyla aleyhinde veya lehinde gıyabi yargılama yapılamaz³⁶. İmam Malik'e göre ise, bir şahsın gâibliği ya yakın veya uzak veya orta olur. Uzak olan, Medine'ye nazaran Afrika kıtası gibidir ki bu durumda gâib aleyhine her konuda hükmedilebilir. Müddeâbihin alacak, menkul veya gayrimenkul bir mal olması farketmez. On günlük bir mesafede ve yol tehlikesi olduğu takdirde iki günlük mesafede bulunmak da orta bir gâiblikdir. Bu durumda gayrimenkul davalarının dışındaki davalarda gıyapta yargılama yapılabilir. Bir günlük mesafede bulunmak ise yakın gâiblik halidir. Bu durumda hâkim gâibi davet eder; davet mutlaka yapılmalıdır. Bu gâib, delillerin değerlendirilmesi, tezkiyenin icrası ve karar verilmesi konularında hazır mesabesindedir. Ancak davalı, davayı yeniden rü'yet ettirebilme hakkına sahiptir³⁷.

Davalı, zikredilen sefer mesafesinden daha yakın bir yerde ise veya yargılamanın yapılacağı şehirde ikamet ediyorsa, aslında, duruşmaya gelmedikçe yargılamanın yapılması doğru değildir. Ancak duruşmaya davet edildiği halde gizlenir ve duruşmadan kaçarsa yahut davalıyı mahkemeye celbetmek mümkün olmazsa, doğru olan görüşe göre, gıyapta

³⁵ Gazzali, 148, Remeli, 8/275-278, İbn Hacer El-Heytemi, 10/179 vd., Nevevi, 597-598

³⁶ Gazzali, 148, Remeli, 8/279-280, İbn Hacer El-Heytemi, 10/186 vd., Nevevi, 599-600

³⁷ Bilmen, 8/232 vd.

yargılamanın yapılması gerekir. Davalının cebirle ve kuvvetle duruşmaya gelmek istememesi de, giyabî yargılama için yeterli bir sebeptir ³⁸.

Eğer davalı, haklı bir neden (özür) olmaksızın duruşmaya gelmekten imtina ederse, hâkim devlet kuvvetlerinin yardımıyla onu getirmeye çalışır. Hatta uygun görürse, davalıyı bu imtinandan dolayı, tazir cezası ile cezalandırır ³⁹.

C) Hükümleri (Sonuçları)

Yukarıda şartlarını saydığımız giyabî yargılamanın hükümleri, Hanefî mezhebinin kabul ettiği giyap müessesesinin hükümlerinden pek farklı değildir. Bu nedenle, ayrıntılı izahı oraya bırakarak, burada bazılarını kısaca işaret edeceğiz.

a) Şartları tahakkuk edince hâkim giyapta yargılamayı icra eder ve kararı verebilir. Ancak hasm-ı mütevârî halinde yani karşı taraf yapılan davete rağmen yargılamanın yapıldığı yerde ikamet ettiği halde duruşmaya gelmediği takdirde, hâkim ikametgâhına üç gün haber gönderir. Evini mühürleyebilir. Gece evine baskın yapması bazı hukukçular tarafından hoş karşılanmamıştır. Zira, bu mesken dokunulmazlığı esasına zıddır. Bütün bu ikazlara rağmen gelmezse delilleri değerlendirerek kararını verir. Karar böylece kesinleşmiş olur ⁴⁰.

b) Giyabî yargılama kararı her ne kadar kesinleşmişse ve hatta infaz edilse bile, davalı verilen kararı iptal ettirme hakkına sahiptir. Yeter ki kararın dayanak noktasını teşkil eden delilleri çürütebilsin veya borcunun ibra, havale veya ifa edildiğini def'i olarak ileri sürüp defini savunabilsin. Bu konuda belirli bir süre zikredildiğine şahit olmadık ⁴¹.

Şimdi de Hanefî hukukçularına göre giyap müessesesini görelim.

IV - HANEFÎ HUKUKÇULARINA GÖRE GIYAP MÜESSESESİ

A) Genel Olarak

Daha önce de belirttiğimiz gibi, prensip olarak Hanefî hukukçular, gâib aleyhine (ve de lehine) hüküm vermenin yani giyabî yargılama

³⁸ Gazzali, 148, Ali Haydar, 4/783-784-Remeli, 8/280-282, İbn Hacer el-Heytemî, 10/187 vd., Nevevî, 599-600, Bilmen, 8/232 vd.

³⁹ Remeli, 8/281-282, İbn Hacer el-Heytemî, 10/190 vd., Nevevî, 599, Krş. Bilge/Önen, 615

⁴⁰ Remeli, 8/281 vd.

⁴¹ Remeli, 8/268, Ali Haydar, 4/791

müessesesinin câiz olmadığı görüşündedirler⁴². Zira bu hukukçular, tarafların duruşmada hazır bulunmalarını dava şartlarından kabul etmektedirler⁴³. Bu genel bir prensip olmakla beraber, hasmın zorla da olsa mahkemeye getirilmesi mümkün olmadığı takdirde, davacının hakkının zayi olmaması, adaletin gecikmemesi, hakların gözetilmesi amacıyla gıyapta yargılamanın yapılması ve gıyapta hüküm verilmesi bir zaruret haline gelmiştir. Fakat sadece hasım-ı mütevârî yani duruşmaya davet edildiği halde duruşmaya gelmeyen kaçak hasım aleyhinde gıyabî hüküm verimesinin câiz olduğuna fetva verilmiştir⁴⁴. Bu gıyabî yargılamanın yolu da, kaçak hasım (hasm-ı mütevârî) adına duruşmaya katılmak üzere bir vekil-i musahhar tayini ve bu vekilin davalı adına davayı yürütmesidir⁴⁵.

İşte biz makalemizin bu kısmında, 1330 yıllarına kadar altıyüz seneye yakın Osmanlı hukukçuları tarafından da kabul ve tatbik edilen, vekil-i musahhar tayin edilerek gıyabî yargılama yapmak sistemini kısaca ama yakından görmeye çalışacağız.

B) Şartları

Vekil-i musahhar tayin ederek, davalı hakkında tahkikat ve yargılamanın gıyapta yapılabilmesi için, Hanefî hukukçular tarafından aranan şartlar, günümüz hukukuyla birçok yönlerden benzerlik arz etmektedir. Bu şartlar gerçekleşmedikçe gâib aleyhinde yargılama yapılamaz ve karar verilemez. Bu şartlar şunlardır⁴⁶:

⁴² İbnül-Hümmam, 5/493 vd., Bâbertî, 5/493 vd., Alemgîr Padişah Gazi, Ebül-Muzaffer Muhyiddin Muhammed, Örnek Zib-Bahadır, El-Fetâval-Hindiye (Veya El-Fetâval-Âlemgâriye), Mısır, 1310, c. 3, sh. 433 vd., İbn Âbidin, 5/409 vd., Ali Haydar, 4/783

⁴³ Mecelle, md. 1618, 1830

Konuyla ilgili bazı fetvalar:

“Zeyd’in Amr ile bir hususa müteallıka davası olmakla Zeyd kadıya varıp Amr ya vekili hazır değil iken ol hususu dava ve müddeâsına bazı kimesneler şahadet etmeleriyle kadı hususu mezburu Zeyd’e hükmedip hüccet verse hükmü nâfiz ve hücceti mutebere olur mu? El-Cevap: Olmaz.”

(Fetâvây-ı Ali Cemali Efendi, Dersaadet, c. 1, sh. 477)

“Zeyd ve Amr kadıya varıp Bekr ya vekili hazır değil iken “Bekr zevcesi Hind’i tatlik eyledi” deyu şahadet etmeleriyle kadı Hind’in talakına hükmeylese hükmü nâfiz olur mu? El-Cevap: Olmaz.”

(Fetâvây-ı Ali Cemali Efendi, 1/478)

⁴⁴ İbn Âbidin, 5/414-415, Ali Haydar, 4/784, El-Fetâval-Hindiye, 3/433 vd.

⁴⁵ İbn Âbidin, 5/415, Ali Haydar, 4/784, Mecelle, md. 1834

⁴⁶ Ali Haydar, 4/792-793, Mecelle, md. 1833-1834, Es-Sadrüş-Şehid, Ömer b. Abdülaziz, Kitâbü Şerhi Edebil-kâdî, Bağdad, 1398/1978, c. 2, sh. 323 vd.

a) Davacının Duruşmaya Gelmesi Ve Gıyabî Muhakemeyi Talep Etmesi

Gıyapta hüküm verilebilmesi için, davacının duruşmaya gelmiş olması şarttır. Ayrıca gıyapta yargılamanın yapılması için, davacının tahkikata devam edilmesini ve gıyap kararı verilmesini talep etmesi gerekir. Mahkeme, talep olmadan re'sen gıyap kararı veremez. Mecelle'nin "müddeinin talep ve istidası üzerine" ifadesi⁴⁷ bu şartı anlatmaktadır. Davacının duruşmaya bizzat kendisinin gelmesi ile vekilini veya kanunî temsilcisini göndermesi arasında fark yoktur⁴⁸.

b) Davalının Duruşmaya Davet Edilmesi

Gıyapta yargılamanın yapılabilmesi için davalının duruşmaya usulüne uygun olarak davet edilmesi gerekir⁴⁹. Usulüne uygun olarak davet edilme şekilleri tarihin akışı içinde çeşitli şekillerde olmuştur.

aa) Davet Usulleri

Davalının duruşmaya davet usulü ilk devirlerde şu şekildeydi: Davacı, davalının duruşmaya gelmesini talep eder, icabederse duruşmadan imtina ettiğini hâkime bildirir, hâkim de davacıya kendi özel mührünü verir ve şifahî olarak davalıyı davet etmesini isterdi. Hâkimin "Git, davalıya mührümü göster, onu davet et, gelmezse durumu şahitle teyit eyle" emri üzerine, davacı bu şifahî tebliği davalıya aynen yapardı. Bunun üzerine davalı, hâkimin şifahî tebligatını red ve hâkim huzuruna gelmekten imtina ettiğinde, davacı bu red ve imtinayı şahitle pekiştirirdi. Davalı sükût edip ne red ve ne de icabet ederse yahut icabet edeceğini söz verdiği halde gelmezse mütemerrid olmuş olurdu. Bu şekilde üç gün davet edilmesi gerektiğini fıkıh kitapları açıklamaktadırlar⁵⁰.

Daha sonraları, davacı yerine, hâkim, mahkeme mübaşirini göndermeye başlamıştır. Hâkimin gönderdiği mahkeme mübaşirine muhızır denirdi. Muhızır, hâkimin davetini önceleri yine şifahî olarak yapardı⁵¹.

Hâkim, davalının mahkemeye getirilmesi (ihzarı) hususunda devlet kuvvetlerinden de yardım talep edebilir. Cebren duruşmaya getirebilir. Davalının temerrüdünden dolayı onu tazir cezası ile cezalandırabilir.

⁴⁷ Mecelle, md. 1833

⁴⁸ Ali Haydar, 4/200 vd., 774 vd., Mecelle, md. 1618, 1830

⁴⁹ Es-Sadrüş-Şehid, 2/323 vd., Ali Haydar, 4/784 vd., Mecelle, md. 1833, 1834, İbn Âbidin, 5/415

⁵⁰ Es-Sadrüş-Şehid, 2/323-326, İbn Âbidin, 5/415-416, Ali Haydar, 4/784-787

⁵¹ Ali Haydar, 4/784 vd.

Duruşmaya gelmekten kaçınan davalı, (bu konuda tam ihtiyatla hareket etmek şartıyla) hâkim tarafından hapse de atılabilir⁵².

İlk zamanlarda, davacı, davalının evinde olduğu halde, duruşmaya gelmediğini iddia eder ve bu iddiasını iki şahitle ispat eylerse, mahkemeden davalının evini mühürlemesini de isteyebilirdi. Ancak bu mühürleme işi için, hâkimin üç gün davalının evine muhızırını göndermesi ve günde üç defa kapısının önünde yüksek sesle davalının davet edilmesi gerekirdi. Üç günlük süre davalı için verilen bir mühlettir. Davalının evinin mühürlenmesi, davalının gizlenme ve duruşmadan kaçma suçunun bir cezasıdır. Kapının mühürlenmesi de bir cezadır. Zira evi ona bir hapis yapılmış olur. Ancak hâkim ev mühürleme cezası verirken çok dikkatli karar vermesi gerekir⁵³.

Osmanlı hukukunda ve özellikle Mecelle'de bu usul, daha modern bir şekle dönüşmüştür. Davalı, mahkemeye gelmekten ve vekil göndermekten kaçınır ve gizlenirse ve zorla da mahkemeye celbi mümkün olmazsa, hasm-ı mütevârî yani kaçak ve gizli hasım durumuna düşer. Bunun üzerine, davacının talebiyle, davalının mahkemeye geleceği günü, davacının kimliğini bildiren mahkemeye mahsus olan davet varakası ayrı ayrı günlerde üç defa kendisine gönderilir. Davet varakasının hâkim tarafından gönderildiği davalıya tefhim ve mahkemeye davet edilir⁵⁴.

Bu davet varakası üç defa davalıya gönderilir ve her defasında gelmediği takdirde kendisine bir vekil tayin olunarak duruşmaya devam edileceği ihtar edilir. Üç defa gönderilecek davet varakasını, gün aşırı göndermek câiz olduğu gibi iki veya üç günde bir göndermek dahi câizdir. Osmanlı devrinde yazılan davet varakasının bir suretini örnek olsun diye aşağıya alıyoruz:

“Yıldırım Mahallesinde 124. Sokakda 83 Nolu evde ikamet eden ve filan işle meşgul olan Osman Efendiye;

Süleyman oğlu Ahmed tarafından bu mahkemede aleyhinizde on altın alacak iddiasıyla bir istida verilmiş ve mahkemeye gelmenizi talep eylemiş ve

⁵² Es-Sadrüş Şehid, 2/326-328, Ali Haydar, 4/785-787 “Davalının yaşama, mesken ve benzeri hak ve hürriyetlerine dokunmamak şartıyla, adaletin gecikmesine yol açtığı için cezalandırılması makul bir usul olarak zikredilmektedir. Ancak hemen belirtelim ki bu ceza bir tazir cezasıdır. Tazir cezası, azarlama, dövme (zarar vermemek şartıyla), tokatlama veya kısa süreli hapis şeklinde olabilir. Bu konuda her hâkim'in kendisine mahsus tazir tarzı bulunabilir. Bütün bunlar zulme kaçmamak ve kişinin hak ve hürriyetlerinin özüne dokunmamak şartıyla meşruttur.”

(Es-Sadrüş-Şehid), 2/325)

⁵³ Es-Sadrüş-Şehid, 2/326-328, İbn Âbidin, 5/415-416

⁵⁴ Mecelle, md. 1834, Ali Haydar, 4/784-787

muhakeme için filan gün filan saat tayin edilmiş olduğundan o gün mezkûr saatte mahkemeye bizzat gelmeniz yahut vekil göndermeniz ihtar ve aksi halde tarafınızdan bir vekil-i musahhar tayiniyle gıyabınızda muhakeme icra edilerek sübutu halinde aleyhinize hükmolunacağı birinci veya ikinci yahut üçüncü defa olmak üzere ihtar olunur.”⁵⁵

bb) Üç Defa Davet Varakası Gönderilmesi Adaleti Geciktirir

Bilindiği gibi adaletin gecikmesi en büyük adaletsizliktir. Bu sebeple üç defa davet varakası gönderilmesi usulünün, bu noktadan zorluklara yol açtığı ve zaten Hanefi hukukçularının izahlarına da tam uymadığı ileri sürülerek, Mecelle'nin 1834. maddesi tenkit edilmiştir. Daha önceki ilk devirlerdeki davet usulündeki üç günlük mühlet süresine⁵⁶ dayanılarak üç davetiye varakasının düzenlenmesini kabul etmek doğru değildir. Zira üç defa tekrar edilmek hususu bazı meselelerde ihtiyata binaen tercih edilmiştir⁵⁷. Davetiye varakasının üç defa tebliği de bu kabilden olduğu takdirde bir defa ile yetinmekde şer'i bir mahzur olmayacaktır. Bilakis kolaylıklara ve adaletin sür'atle işlemesine sebep olacaktır. Ayrıca hâkim, gâib olup vekili dahi bulunmayan davalının aleyhine, delilleri değerlendirdikten sonra karar verirse, aynen Şafii, Hanbeli ve hukukçuların dediği gibi, Hanefi hukukçulardan da Serahsi ve Şeyhulislam Haherzâde'nin görüşlerine göre, bu karar geçerli olur. Bütün bu izahlardan maksat, yalnız bir defa davet varakasının tebliğinden sonra gıyabî yargılamanın icrası ve kararın verilmesi câiz ise, Mecelle'nin 1834. maddesinin de bu görüş doğrultusunda tadilinin halka çok kolaylıklar getireceğini anlatmaktır⁵⁸.

Üç defa davet usulünün bu çeşit tenkitlere maruz kalması devam etmiş, sonunda Osmanlı kanun koyucusu yapılan bu tenkitleri kamu yararına uygun bularak, tenkitler doğrultusunda bir hukukî düzenleme yapmıştır. Gerçekten 17 Cemâziyelülâ 1332/31 Mart 1330 tarihli Nizamnâme ile Şer'i mahkemelerde birden ziyade davetiye tebliği ve gıyabî yargılamada vekil-i musahhar tayini usulü ilga edilmiştir⁵⁹.

cc) Davet Masrafları Mütemerrid Davalıya Aittir.

Davalıyı mahkemeye çağıran muhızra münasip bir ücret verilmelidir. Ayrıca davet için bazı masraflar yapılacaktır. Muhızrın ücreti ve benzeri

⁵⁵ Ali Haydar, 4/787

⁵⁶ Es-Sadrüş-Şehîd, 2/326-329, İbn Âbidin, 5/415-416, Ali Haydar, 4/787

⁵⁷ Mecelle, md. 1817 Ve Şerhi

⁵⁸ Ali Haydar, 4/787, İbn Âbidin, 5/414-416

⁵⁹ Neşir Ve İlanı: 21 Cemâziyelüla 1332/4 Nisan 1330-Takvim-i Vakayi; No: 1790 (Düs. II. T. c. 6, sh. 399)

davet masraflarının kime yükleneceği, İslam hukukçuları (fukaha) arasında tartışmalı bir konudur. Bir gurup hukuçuya göre bu masraflar, devlet hazinesi (beytülmal) tarafından karşılanmalıdır. Bir kısmı ise, bu masrafların davacıya yüklenmesine taraftardır. Fakat fetva kendisine göre verilen üçüncü bir görüşe göre ise, bütün davet masrafları mütümerrid davalının üzerinedir. Zira bu masrafların doğmasına onun temerrüdü sebep olmuştur ⁶⁰. Osmanlı Şeyhülislamı bu görüşe göre fetva vermişlerdir ⁶¹.

Davalının temerrüdü şu şekilde anlaşılır: Hâkim davalıya başlangıçta muhızır göndererek mahkemeye davet eder. Bunun ücretini davacının vermesi gerekir. Davalı mahkemeye gelmekten temerrüd ve imtina ettiğinde bu temerrüdüne şahit getirilir. Hâkim bundan sonra bir defa daha (veya iki defa) muhızır gönderdiğinde bu ikincisi davalının temerrüdü üzerine olacağından istihsan deliline dayanılarak davalıyı bu davranışından dolayı cezalandırmak için, muhızırın ücretini davalı vermek mecburiyetinde kalır ⁶².

Söz konusu bu ücret, mübâşirin (muhızırın) gideceği mesafeye göre değişir. Yani davalı mahkemenin bulunduğu şehrin içinde olduğu takdirde mübâşirin alacağı ücret, şehrin dışında ikamet ettiği halde alacağı ücretten az olmalıdır ⁶³.

c) Davalının Duruşmaya Gelmemesi Veya Getirilememesi

Usulüne uygun bir şekilde davet edildiği halde, duruşmaya gelmeyen davalının duruşmaya gelmemiş sayılması ve gıyabında yargılamanın yapılabilmesi için şu şartların gerçekleşmesi gerekir:

aa) Meşru Ma'zeretinin Bulunmaması

Davalının gelmemiş sayılması için meşru ma'zeretinin bulunmaması gerekir. Meşru ma'zereti olduğu takdirde duruşmaya gelmemiş sayılmaz. Davalı, kendiliğinden yaya olarak veya başka bir şekilde mahkemeye geldiğinde, hastalığının şiddetlenmesine ve artmasına sebep olacak derecede hasta veya evinden asla çıkmayan yahut da bazı acil durumlar için nadiren çıkabilen, kendi ihtiyaçlarını bile başkası temin eden muhaddere bir kadın

⁶⁰ Es-Sadrüş-Şehid, 2/324, Ali Haydar, 4/784 vd.

⁶¹ Şeyhülislam Damadzâde Ebul-Hayr Ahmed Efendi Hazretlerinin fetvası şöyledir:

"Zeyd'in mütümerridler olan bir-kaç kimesneler ile davası olmakla kadı Amr'i irsal edip Amr dahi mezburları şer'e ihzar eylese Amr'in ücreti mezburlara lazime olur mu? El-Cevap: Olur." (Dürrizâde, Esseyid Muhammed Arif Efendi, Neticetül-Fetâvâ, Dersaadet, 1237, sh. 317)

⁶² Neticetül-Fetâvâ, sh. 317-318, Ali Haydar, 4/783, Es-Sadrüş-Şehid, 2/324

⁶³ Ali Haydar, 4/785

olursa, “zarar ve mukabele biz-zarar yoktur”⁶⁴ prensibi gereği, bunlar cebren de olsa mahkemeye getirilemez. Böyle durumlarda hâkim nâip tayin etmeye yetkili ise, nâibini davacı ile beraber hastanın veya muhaddere kadının yanına göndererek davalarını nâibine dinlettirir⁶⁵.

bb) Cebren Dahi Mahkemeye Getirilememiş Olması

Davalının duruşmaya getirilmesi için cebir de kullanılabilir. Davet usullerini anlatırken de belirttiğimiz gibi, bu yanlış anlaşılmalıdır. Cebren mahkemeye getirilmekten kasıt, davalının mahkemeye getirilmesinde, devlet güvenlik kuvvetlerinin de yardımcı olması demektir. Yoksa döverek, söverek mahkeye getirmek değildir. Zira dövmek ve sövmek de bir cezadır. Cezayı vermeye sadece kadı yetkilidir⁶⁶. Bu nedenle kaçak hasmın evine baskın düzenlemenin dahi câiz olmayacağını Hanefî hukukçular açıkça belirtmektedirler. Câizdir diyenler de, bu baskın yapma yetkisini sadece kadıya tanımaktadırlar. Bu baskının nasıl yapılacağını da, câiz görenler şöylece izah ediyorlar:

Bir şahsın diğer bir şahısta alacağı olur. Borçlu, borcunu vermediği gibi açılan alacak davasına gelmeyerek evinde saklanır. Hâkim de durumu öğrenir. Adaletin gecikmemesi için hâkim güvendiği iki kişiyi yanına alır. Beraberlerinde kadınlardan ve görevlilerden bir gurubun da bulunması gerekir. Yardımcıları ve bu grup ile aniden davalının menziline gidilir. Yardımcıları evin kapısında bekler. Evin çevresini kuşatırlar, kaçmasını önlerler. Önce kadınlar izinsiz eve girerler. Evin hanımlarına meseleyi anlatırlar. Sonra da erkekler girer, evi ararlar. Davalıyı bulamazlarsa kadınlara da aramalarını söylerler. Böylece operasyon tamamlanmış olur⁶⁷.

Şu nokta da çok önemlidir: Davalıdan dolayı başkasına karşı cebir kullanılması asla câiz değildir. Yani “hasmını duruşmaya getir” diye hiç bir kimse diğerini cebredemez. Buna göre, davalı kadının eşine “Hanımını hâkim huzuruna getir” diyerek baskı yapılamaz. Sadece kefil eğer kefil olduğu şahsı mahkemeye getirmeye muktedir ise, bu konuda ona baskı yapılabilir⁶⁸.

⁶⁴ Mecelle, md. 19

⁶⁵ Ali Haydar, 4/785-786, Remeli, 8/282,

⁶⁶ Es-Sadrüş-Şehid, 2/325

⁶⁷ Es-Sadrüş-Şehid, 2/326, 337-342, Mecelle, md. 1833-1834, Ali Haydar, 4/785-786, Cidden bin küsur sene önceki bir eserde tasvir edilen bu sanık operasyonu fevkalade makul, yerinde ve adalet esaslarına tam olarak uygundur. Mesken dokunulmazlığını çok güzel bir şekilde izah etmektedir.

⁶⁸ Ali Haydar, 4/786, Mecelle, md. 642

cc) Vekilinin Veya Diğer Nâiplerinden Birinin Duruşmaya Gelmemiş Olması

Davalının duruşmaya gelmemiş sayılması ve aleyhinde gıyabî yargılama yapılabilmesi için, sadece kendisinin değil, nâiplerinin de duruşmaya gelmemiş olması şarttır. Davalının nâiplerinin duruşmada hazır bulunması yeterlidir. Davalı, davayı nâipleri aracılığı ile de takip edebilir. Ancak davalının yerine davayı takip etme yetkisine hâiz olan bu nâipler kimlerdir? Şimdi bunları tesbit edelim:

1) Davalının vekilidir. Davalının vekilinin gelmesi davalının gelmesi demektir. Bu nedenle davalının vekili gelmediği takdirde, gıyabî yargılama yapılır. Davalının vekili olarak duruşmaya gelen şahsın davaya vekâlet ehliyetinin bulunması gerekir⁶⁹. Vekile gerçek nâib veya davalı tarafından tayin edilen nâib denmektedir⁷⁰.

2) Kanunî temsilcisidir. Bunlara şerî nâib denilir. Dava ehliyeti olmayan davalının vasisi, velisi, kayyımı veya bazı hallerde kanunî müşavirinin de usulüne uygun olarak davet edilen duruşmaya gelmemiş olması şarttır. Vasi, ister mahkeme tarafından tayin edilmiş olsun (vasiyy-i mansûb) isterse bizzat müteveffa tarafından tayin edilmiş olsun, (vasiyy-i muhtâr) farketmez. Bunların huzurunda dava rü'yet olunarak aleyhlerine karar vermek gerektiğinde, gâib olan müvekkil veya müteveffa veya küçük mahkûm addedilerek gâip aleyhine vekili, müteveffa veya küçük aleyhine vasi veya velisi huzurunda karar verildiği ilamda gösterilir. Yoksa vekil veya vasi yahut veli aleyhine karar verilmez⁷¹.

3) Vakfın mütevellî hey'etidir. Bu durumda vakfedeni veya vakıf malını ilgilendiren konularda vakfeden veya vakıf aleyhine karar verilir. Vakıf mütevellîsinin gelmesi gıyabî yargılamaya engeldir⁷².

4) Müteveffânın leh ve aleyhindeki davalarda, mirasçılardan biri diğerlerinin nâibi sayılır. Yani mirasçılardan sadece birinin duruşmaya gelmesi diğerleri aleyhinde gıyabî karar verilmesine engel olur⁷³.

5) Mirasdan doğan iştirak halinde mülkiyet ortaklarından biri diğerine davada nâip sayıldığı gibi, müşterek mülkiyetin ortaklarından biri ve diğer ortaklar namına ortak mal veya alacak hususundaki davalarda

⁶⁹ Mecelle, 1457-1459, 1516-1520, 1830, 1618, Ali Haydar, 4/775 İbn Âbidin, 5/409-410, İbnül-Hümmam, 5/494, Bâberti, 5/594 vd.

⁷⁰ İbn Âbidin, 5/409-410, İbnül-Hümmam, 5/494, Bâberti, 5/494 vd.

⁷¹ İbn Âbidin, 5/410, Bâberti, 5/494, vd. Ali Haydar.

⁷² İbn Âbidin, 5/410, Ali Haydar, 4/775.

⁷³ Mecelle, md. 1642 s Ali Haydar, 4/280 vd., 775, İbn Âbidin, 5/410.

hasım olabilirler. Onların nâibi olarak duruşmaya gelebilirler. Ancak bu görüş İmameyn'in yani büyük Hanefî hukukçuları İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşüdür. Buna göre, bir şahıs diğer bir şahıs aleyhine "Benim ile gâip olan filan şahsın ortaklaşa bu adamdan on altın alacağımız var" diye dava ve isbat ettiğinde, hâkim davalıyı on altın ile mahkûm eder. Fakat ilamın hükmünün icrası zamanında sadece hissesi olan beş altını alıverir. Diğer beş altın gâib geldikde ona verilir ⁷⁴. Ancak İmam-ı A'zama göre, iki ortakdan birisi, iştirâk halinde mülkiyet dışında, diğerine nâip olamaz ⁷⁵.

6) Alacaklıya karşı müteselsil iki borçludan birisi diğer borçluya nâip olabilir. Yani iki müteselsil borçludan birisi hazır bulunduğu zaman, diğer borçlu aleyhinde giyap kararı verilemez ⁷⁶.

7) Bazı hukukçuların görüşüne göre, müteveffânın malı elinde bulunan üçüncü şahıslar da müteveffânın nâibi sayılır. Örneğin müteveffâ, ölüm hastalığında (maraz-ı mevtinde), bütün malını bir şahsa hibe ve teslim veya vasiyet ettikten sonra öldüğünde, başka bir kimsenin müteveffâdan alacak iddiası sözkonusu şahsın huzurunda rüyet edilip karar verilebilir. Bu cihetle sözkonusu üçüncü şahıs müteveffâdan nâip olur. Bazı hukukçulara göre, üçüncü şahıslar bu konuda hasım olamaz ⁷⁷.

8) Lehine vakıf yapılan şahıslardan biri diğerine nâip olabilir. Ancak bunun için, sözkonusu şahıslara vakıf yapıldığı isbat edilmiş olması gerekir ⁷⁸.

9) Hükmen nâiptir. Yani bir davanın hazır bir şahıs hakkında sonuçlandırılması, gâip bir şahsın hakkında da bir karar verilmesini gerektiren durumlarda, hazır şahıs gâip şahsın hükmen nâibi olmuş olur. Bu sebep olma da iki şekilde olur.

Birincisi: Davacının hazır ve gâip şahıslar aleyhine iddia ettiği hak aynı şey olmakla olur. Örneğin, davacı, davalının zilyedi bulunduğu evin kendisine ait olduğunu iddia ve davalı da inkâr edince, davacı sözkonusu evi eski mâliki olan gâip bir şahıstan satın aldığını kesin delillerle isbat ederse, bu kesin deliller ile hem davalı ve hem de gâip mahkûm olur. Hatta gâip şahıs hazır olup da satım akdini inkâr etse muteber olmaz. Zira mâlikinden satın alma-ki bu davada iddia olunan da budur-elbette mülkiyete sebeptir.

⁷⁴ İbn Âbidin, 5/410 s Ali Haydar, 4/776, Mecelle, md. 1101, 1105.

⁷⁵ Mecelle, md. 1643, Ali Haydar, 4/776.

⁷⁶ Ali Haydar, 4/776, İbn Âbidin, 5/410.

⁷⁷ Ali Haydar, 4/776-777.

⁷⁸ İbn Âbidin, 5/410, Ali Haydar, 4/777.

Bu davada mülkiyet ise hazır olan davalıdan dava olunuyor. Böylece davada davacı lehine verilen hüküm, gâip olan eski mâlik (gâip şahıs) aleyhinde de verilmiş gibidir ⁷⁹.

İkincisi; davacının hazır ile gâibden iddia ettiği şey birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki hak olur. Mesela, (A), (B), yi taammüden öldürüp de, (B)'nin iki velisi bulunup velilerden biri gâip (C) ve diğeri hâzır (D) olmakla, hazır olan veli, kâtil aleyhine "Gâip veli kendi hissesinden (A)'yı affetmekle benim hissem diyete çevrilmiş oldu" diye iddia ve (A) da inkâr eylese, davacı (D) kesin delille iddiasını isbat etse, iddiası kabul olunur. Bununla hem gâip (C), hem de hâzır (D) aleyhine karar verilmiş olur ⁸⁰.

Hazır aleyhine karar verilmesinin gâip aleyhine de karar verilmesi demek olan meselelerin esası budur. Hanefî hukukçusu İbn Âbidin bu meselelerin yirmi dokuz mesele olduğunu söylüyor ve tamamına yakınıni zikrediyor ⁸¹.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, davacının gâip aleyhine iddia ettiği hazır aleyhine iddia ettiğine sebep değil de şart olursa, konu tartışmalıdır. Biz bu tartışmaya girmeyeceğiz ⁸².

Hülasa, davalı, vekili veya sayılan nâiplerinden birisi duruşmaya gelmez veya getirilemez ise, ancak o zaman gıyapta yargılama yapılabilir.

d) Davalı Namına Bir Vekil-i Musahhar Tayin Edilmesi

aa) Tayin Usulleri

Usulüne uygun olarak davalı duruşmaya davet edildiği halde gelmez veya getirilemez ise gıyabî yargılamanın yapılabilmesi için, davalı namına duruşmada hasım olacak bir vekil tayin edilir. Duruşmaya gelmeyen ve getirilemeyen hasma hasm-ı mütevâri, bunun namına davayı yürütecek olan ve hâkim tarafından tayin edilen vekile de vekil-i musahhar tabir edilir ⁸³. Vekil-i musahhar tayin edilebilmesi için davetin usulüne uygun olarak yapılmış olması gerekir. Davet usulüne göre, vekil-i musahhar tayinini de iki safhaya ayırarak inceleyebiliriz:

⁷⁹ İbn Âbidin, 5/411 vd., İbnül-Hümmam, 5/496 vd. Bâberti, 5/494 vd. Ali Haydar, 4/777-781.

⁸⁰ İbn Âbidin, 5/412 Ali Haydar, 4/781.

⁸¹ İbn Âbidin, 5/411-412, Ali Haydar, 4/779-781.

⁸² İbnül-Hümmam, 5/495-496, Bâberti 5/495 vd. İbn Âbidin, 5/411 vd. Ali Haydar, 4/777-778 El-Fetâval-Hindiye, 3/433 vd.

⁸³ İbnül-Hümmam, 5/495 vd. İbn Âbidin, 5/415, Mecelle, md. 1834 Ali Haydar, 4/788.

Birinci safha; genellikle İslam ve Osmanlı hukukunun ilk devirlerindeki tatbikattır. Buna göre; davacı davalının evinde olduğu halde kasden duruşmaya gelmediğini şahitle ispat ederse, hâkim davalının evini mühürler, davalının talebi üzerine duruşmada bulunması için onun namına bir vekil tayin eder⁸⁴. Diğer bir görüşe (Ebu Yusuf'a) göre ise, hâkim davalının evine iki şahitle bir memurunu gönderir. Memur iki şahidin huzurunda davalının kapısında durarak şöylece çağırır: "Ey filan oğlu filan, filan hâkim sana tebliğ ediyor ki; filan hasmınla beraber filan gün duruşmaya gel. Yoksa senin namına bir vekil tayin edecek ve yargılamayı yapacak." Bu işlemler üç gün, her günde üç defa tekrar edilir. Zira hâkim hakkı sahibine ulaştırmakla mükelleftir. Duruşmaya yine de gelmezse, vekil-i musahhar tayin ederek duruşmayı devam ettirir⁸⁵.

İkinci safha ise; Mecelle ve daha sonraki safhadır. Mecelle'ye göre davalı mahkemeye gelmekten ve vekil göndermekten kaçınıp da mahkemeye celbi de mümkün olmazsa, davacının talebiyle üç defa mahkemeye davet varakası gönderilerek davet edilir. Gelmediği takdirde hâkim ona bir vekil tayin ederek davacının dava ve beyyinesini dinleyeceğini bir müzekkire ile davalıya tefhim eyler⁸⁶. Bunun üzerine davalı yine mahkemeye gelmez ve vekil göndermez ise hâkim onun haklarını koruyacak bir şahsı ona vekil tayin (nasb) edip bu vekil muvacehesinde davacının dava ve beyyinesini dinler, delilleri inceler. Davacının iddialarını yerinde görürse gâip aleyhine karar verir. Zira bu şekilde de giyabî yargılamada bulunmazsa, hakların zıyanına sebep olur. Halbuki hâkimin görevi hakkı hak sahibine vermektir⁸⁷.

bb) Vekil-i Musahharın Görevi

Vekil-i musahharın (hâkim tarafından davalı namına tayin edilen vekilin) görevi, gâibe vekâleten davacının iddiasını inkâr etmekten ibarettir. Deliller davayı inkâr edene karşı ikame edilebileceğinden, bu inkâr müddeanın ispatı için hukuki bir zemin hazırlamak içindir. Yoksa vekil-i musahhar, müvekkili namına savunma yapamaz. Yani meselâ müddeâbihi müvekkilim ifa etti yahut davacı müvekkilimi ibra etti, diye bir defî ileri

⁸⁴ Es-Sadrüş-Şehîd 2/328-329.

⁸⁵ Es-Sadrüş-Şehîd, 2/329-330, Krş, Kuru, 3/2865, HUMK. md. 163 400/1.

⁸⁶ Mecelle, md. 1834, Tefhim son davetten sonra yazılacak müzekkire ile yapılır. Şer'i mahkemelerde de yürürlükte olan budur. Ancak son zamanlara doğru müzekkire yazma usulü de kaldırılmıştır. Zira hasm-ı mütevarî aleyhine giyabi yargılama Hanefilerce câiz görülmüştür. (İbn Âbidin, 5/414 vd. Ali Haydar, 4/786).

⁸⁷ Mecelle, md. 1834, Ali Haydar, 4/788.

süremez. Bunu ispata yahut davacıya yemin teklifine girişemez. Zira bir defa ileri süren şahıs, davacı niteliğine hâiz olur. Davacı için de vekil-i musahhar tayin edilemez. Ayrıca bu defileri davayı bilmeyen vekil-i musahhar ileri sürdüğünden mutlak yalan olur. Yargılama ise yalana bina edilemez⁸⁸.

cc) Vekil-i Musahhar Usulünün Münakaşası

Hanefî mezhebinde kabul edilen vekil-i musahhar usulü İmam Ebu Yusuf'un görüşüdür. Ebu Yusuf dışındaki Hanefî hukukçularından bir kısmı bu usulü reddederken bir kısmı da bu prosedürün takibine de gerek olmadan yargılamanın normal olarak yürütülmesi görüşündedirler. İmam Muhammed, kendisine atfedilen bir görüşe göre taraflar hazır olmadan yargılamanın yapılamayacağını ileri sürmektedir⁸⁹.

Son Hanefî hukukçuları, adaletin gecikmesini ve hakların zayi olmasını önlemek için, vekil-i musahhar usulünün reddedilmesine ve en azından bu konuda kolaylıklarla dolu olan Şafî mezhebinin kabulüne taraftardır. Nitekim Osmanlı kanun koyucusu da, 1330/1332 tarihli Nizamname ile bu görüşü kanunlaştırmış ve vekil-i musahhar usulünü lağvetmiştir⁹⁰.

Bazı hukukçular ise, vekil-i musahhar usulünü zaruret için sadece baş meselede câiz olduğunu belirtmişlerdir. Bu beş mesele şunlardır.

- 1) Hasm-ı mütevâri meselesinde ki yukarda zikredilmiştir.
- 2) Bir şahıs muhayyerlik şartıyla bir mal satın aldıktan sonra, muhayyerlik süresi içinde akdi feshederek mebbî iade etmek istediğinde, satıcı gâib olursa hâkime müracaatla gâib namına vekil tayin ettirerek mebbî bu vekile iade edebilir.
- 3) Lehine kefâlette bulunulan şahıs kaybolduğunda onun namına vekil tayin edilebilir.
- 4) Borçlu "Yarın borcumu ifa etmezsem karım boş olsun" diye yemin etmekle, o gün borcunu ifa edecek iken alacaklı gâip olsa, borçlu hâkime müracaat ederek gâip namına vekil tayin ettirerek, borcunu ona ifa eder. Artık borçlu yemininde durmamış sayılmaz.
- 5) Bir şahıs karısına "Nafakayı sana ulaştırmazsam beni boşayabilirsin" deyip de, kadın bunu fırsat bilerek boşanmak için kasden ortadan kaybolursa, kocası hâkime müracaat ile nafakayı karısı namına kabza yetkili bir vekil tayin ettirerek ona teslim eder⁹¹.

⁸⁸ Ali Haydar 4/788.

⁸⁹ Es-Sadrüş-Şehîd, 2/330-331, İbn Âbidin, 5/414-415.

⁹⁰ İbn Âbidin, 5/414-415, Dür. II. Ter. c. 6, sh. 399.

⁹¹ İbn Âbidin, 5/415, Ali Haydar, 4/790.

C) Hükümleri

Yukardaki şartlar tahakkuk ettiği takdirde, gıyabi yargılamanın doğuracağı sonuçlar, günümüz hukukundakinden epeyce farklıdır. Bunları kısaca gözden geçirmekte fayda vardır:

a) Hüküm Gıyapta Verilir ve Davalıya Tebliğ Edilir.

Mahkeme vekil-i musahhar muvacehesinde davacının iddiasını ve şahitlerini dinler, delillerini inceler. İddiayı yerinde görürse, gâip aleyhinde hüküm verir. Ancak davacının iddiası sabit olmadığı takdirde, gıyabî hüküm de verilemez⁹².

Gâip aleyhine verilen bu karar (gıyabi hüküm) davalıya tebliğ edilir⁹³. Şöyleki: Hüküm havi bir şer'i ilam düzenlenir. Bu ilam lehine karar verilen şahıs tarafından icraya memur olan zata verilir. Bu memur dahi mezkûr ilamın bir suretini çıkararak davalıya gönderir. Yahut da hâkim gıyabi hükmü havi olan ilamı iki nüsha olarak tanzim eder. Bir nüshasını davacıya vereceği⁹⁴ gibi diğer nüshasını da görevli memurlar ile davalıya gönderir. Davalıya tebliğ olunduğuna dair elinden ilmühaber alınır⁹⁵.

b) Davalı İtiraz Etmediği Veya İtirazı Reddildiği Takdirde Gıyabi Hüküm İnfaz Ve İcra Edilir.

Gıyabî hüküm kendisine tebliğ edilen davalı, hükme itiraz etmez ise, mezkûr hüküm hemen icra edilir. Eğer itiraz eder ise itirazın sonucuna kadar gıyabî ilamın icrası tehir edilir⁹⁶.

Hükme yapılan itiraz, def'i niteliğindedir. Bu nedenle itiraz için, İslam hukuku hükümlerince belirlenmiş bir süre yoktur. Def'i'ler, mahkemece, karar verilmeden ileri sürülebildiği gibi, karar verildikten hatta verilen karar icra edildikten sonra da ileri sürülebilir. Yani bir davada aleyhine karar verilmiş olan şahıs davayı defedebilecek bir sebep ileri sürerek def'i dava iddiasında ve yargılamanın iadesi talebinde bulunabilir. İddiası dinlenir, yeniden yargılama yapılabilir. Def'i sabit olursa, evvelki hüküm iptal olunarak davacı davalıya ettiği muarazadan men olunur⁹⁷.

Yapılan izahlardan anlaşılmıştır ki, gıyaben mahkûm olan bir şahıs gıyabî hükmü öğrendiğinde, hükme itiraz etmesi için üç ay veya üç sene gibi,

⁹² Mecelle, md. 1834-1835, Ali Haydar, 4/788 vd.

⁹³ Mecelle, md. 1835, Krş, Kuru, 3/2895 vd.

⁹⁴ Mecelle, md. 1827.

⁹⁵ Ali Haydar, 4/790-791.

⁹⁶ Mecelle, md. 1836, Ali Haydar, 4/791-792.

⁹⁷ Mecelle, md. 1631, 1836, 1840, Ali Haydar, 4/791, 804.

İslam hukukçuları tarafından belirlenmiş bir süre yoktur. Müruruzamana uğramadıkça def-i dava dinlenebilir⁹⁸.

Gıyaben aleyhine hükmolunan şahsın, gıyabî hükmü defî şu şekilde mümkündür: Davalı, aleyhine verilen gıyabî karar ilamını raptederek bir dilekçe ile Şeyhülislamlık makamına başvurur. Bu dilekçe evveleminde Fetvâhâne-i Ali'ye ve oradan lüzum gösterildiğinde Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyeye havale buyurulur, bu meclis dahi parafe ederek dilekçeyi kararı veren mahkemeye gönderir. Osmanlının son zamanlarında cari olan usul budur⁹⁹.

Gâip aleyhine karar verilmek için davacının iddiasının kesin delillerle sabit olması şarttır. Bu durumda davalı hazır olduğunda, mesela, müddeâbihi ifa ettiğini veya davacının kendisini ibra eylediğini veya şahitlerin tarafsız olmadıklarını ileri sürerek, defe ve verilen kararı bozdurmaya teşebbüs edebilir. Bu defiler ile ilgili olarak normal davalardaki defî prosedürü uygulanır¹⁰⁰. Yoksa davacı, örneğin, gâibden on altın alacağı olduğunu iddia ve şahitlerle iddiasını ispat ettikten sonra, şahitler tezkiye olunup sonra karar verilmişse, davalı itirazında borcunu inkâr etse bile, bu inkâr defî sayılmaz ve tekrar şahitlerin dinlenmesine gerek yoktur¹⁰¹.

Gıyaben aleyhine karar verilen şahıs, davayı defe teşebbüs etmediği veya defî yerinde görülmediği takdirde, verilen karar gıyaben de olsa infaz ve icra kılınır. Yerinde görülmeyen defe misal olarak bir önceki paragrafta zikrettiğimiz durum hatırlanmalıdır¹⁰².

V — OSMANLI HUKUKUNDAKİ TARİHÎ SEYİR VE GİYABÎ YARGILAMANIN MÜNAKAŞASI

A) Genel Olarak Mecelle'de Durum Ve Sonraki Gelişmeler

Bilindiği gibi Osmanlı Devlet-i Âliyyesi, hukuk sistemi olarak İslam hukukunu, hukukî ekol olarak da Hanefî mezhebini kabul etmiştir. Elbette ki bu konuda da, yani gıyabî yargılama konusunda da, Hanefî görüşünü kabul etmiş bulunmaktadır.

Osmanlı'nın gıyabî muhakeme konusunda Mecelle'ye kadar Hanefî görüşünü benimsediğini şu fetva'dan hemen anlayabiliriz: "Zeyd'in Amr ile

⁹⁸ Ali Haydar, 4/791.

⁹⁹ Ali Haydar, 4/791.

¹⁰⁰ Mecelle, md. 1633, 1724.

¹⁰¹ Ali Haydar, 4/791.

¹⁰² Mecelle, md. 1836, Ali Haydar, 4/792

bir hususa müteallika davası olmakla, Zeyd kadiya varıp Amr ya vekili hazır değil iken ol hususu dava ve müddeasına bazı kimesneler şahadet etmeleriyle kadı husus-u mezburu Zeyd'e hükmedip hüccet verse hükmü nâfiz ve hücceti mutebere olur mu? El-cevap: Olmaz.”¹⁰³ Bu ve benzeri fetvalar, Mecelle'ye kadar Osmanlı hukukunda Hanefî görüşünün aynen benimsendiğini göstermektedir.

Mecelle'de ise yine Hanefî görüşü kanunlaştırılmıştır¹⁰⁴. Osmanlı Şer'îye Mahkemelerinde, Mecelle'nin “Hükm-i Giyabî” hakkındaki maddelerinde zikredilen (md. 1833-1836) cebirle de olsa mahkemeye celbi mümkün olmayan davalılara üç defa davet varakası gönderildikten sonra vekil-i musahhar tayini ile ilgili hükümlerin aynen uygulanacağı Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye tarafından da teyit edilmiştir¹⁰⁵.

Hanefîlerin kabul ettiği giyabî yargılama prosedürü, zorluklara yol açacağı ve hakların ziyana sebep olacağı açısından tenkit edilmiş, en azından üç defa davet varakası gönderilmesinin bire indirilmesinin kamu yararı açısından zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Doktrinde bununla ilgili Mecelle maddesinin tadili de teklif olunmuştur¹⁰⁶.

Hanefî prosedüründeki zorlukları gören ve adaletin gecikmesini önlemek isteye bazı Hanefî hukukçuları da, hâkimlerin bu konuda Şafiî hukukçalarını taklid edebileceklerine dair fetva vermişlerdir¹⁰⁷. Zira Şafiîler giyabî yargılama ile normal yargılama arasında nerdeyse hiçbir fark gözetmemektedirler. Sadece hâkimin daha titiz davranmasını gerektiren bazı şartlar tahakkük edince, davete ve vekil-i musahhar tayinine gerek görmeden davalı gelmese de lehinde veya aleyhinde giyabî karar verilebileceğini kabul etmektedirler¹⁰⁸. Bazı Hanefî hukukçuları ise, Şafiîyi taklit yerine, gaip aleyhine karar verilmesinin kamu yararı ile kabul edilebileceğini söylemişlerdir¹⁰⁹. İşte bu ve benzeri görüşlerin tesiriyle, Osmanlı Şer'îye Mahkemeleri, hasım mütevârî (kaçak) olmayıp evinde ikamet ettiği, memuriyeti veya işi başında vazifesini ifa ettiği halde dahi giyabî hüküm vermeye başlamıştır. Bu ya Şafiî mezhebinin taklid veya kamu yararı gereği sözkonusu görüşün benimsenmesinden başka bir şey değildir¹¹⁰.

¹⁰³ Fetâvây-ı Ali Cemali Efendi, c. 2, sh. 477

¹⁰⁴ Bkz. ve Krş.: İbn Âbidin, 5/414-416, Mecelle, md. 1833-1836

¹⁰⁵ Ali Haydar, 4/789

¹⁰⁶ Ali Haydar, 4/787

¹⁰⁷ İbn Âbidin, 5/414-416

¹⁰⁸ Ali Haydar, 4/783

¹⁰⁹ İbn Âbidin, 5/414-416

¹¹⁰ Ali Haydar, 4/783-784, İbn Âbidin, 5/414-415

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, doktrindeki bu gelişmeler karşısında, Osmanlı Kanunkoyucusu da bu uzun yargılama tarzının adaleti geciktireceğini anlamış ve Mecelle'nin kabul ettiği gıyabî yargılama tarzını Şafîî, Maliki ve Hanbeli görüşleri doğrultusunda değiştirmiştir. Bu hukuki düzenleme aynen şöyledir:

“Mehâkim-i Şer’iyede Birden Ziyade Davetiye Tebliği ve Muhâkeme-i Gıyabiyede Vekil-i Musahhar Tayini Usulünün Lağvı Hakkında Nizamname (17 Cemâziyelûlâ 1332/31 Mart 1330)

MADDE-I MÜNFERİDE- Mahâkim-i Şer’iyede birden ziyade davetiye tebliği ve muhâkeme-i gıyabiyede vekil-i musahhar tayini usulü mülğadır.

İş bu madde-i nizamiye tarih-i neşrinden itibaren muteberdir.

İşbu madde-i nizamiyenin icrasına Şeyhül-islam memurdur.”¹¹¹.

Şeyhülislamın icrasıyla mükellef olduğu bu nizami madde, tesirini bundan sonraki usule ait hukuki düzenlemelerde de göstermiştir. Ancak bundan sonraki düzenlemelerde, gıyabî karara itiraz da süreye bağlanmıştır. 8 Cemâziyelâhire 1332/21 Nisan 1330 tarihli “usul-i Muhâkamât-ı Şer’iyyeye Dair Bazı Mevad Hakkında Nizamname”ye göre¹¹² Şer’i mahkemeden vukubulan davete icabet etmeyenler hakkında gıyabî yargılama icra edilir. Gıyabî ilam aleyhine tebliğ tarihinden itibaren on gün zarfında kararı veren mahkemeye itiraz edilebilir. Tebliğ günü bu on günlük süreye dahil değildir. Süresi içinde itiraz edilmez veya yapılan itirazlar reddedilirse, gıyabî ilam vicahîye çevrilir ve infaz edilir¹¹³.

B) USUL-İ MUHAKEME-İ ŞER’İYE KARARNAMESİNDE DURUM

Gıyabî yargılama ile ilgili maddelerin esbab-ı mûcibelerinde, Şer’i Muharrem 1336/25 Teşrinievvel 1333 tarihli 65 maddelik ve Cumhuriyet dönemine kadar Anadolu’da yürürlükte kalan “Usul-i Muhakeme-i Şer’iye Kararnamesi”nde¹¹⁴ kendisini iyice göstermiştir. Ayrıca bu Kararname,

¹¹¹ İrade-i Seniyye Tarihi: 17 Cemâziyelûlâ 1332/31 Mart 1330, Neşir ve İlanı: 21 Cemâziyelûlâ 1332/4 Nisan 1330-Takvim-i Vakayi, No: 1790 (Düs. II. Ter. c. 6 sh. 399)

¹¹² Neşir ve İlanı: II Cemâziyelâhire 1332/24 Nisan 1330 Takvim-i Vakayi, No: 1809 (Düs. II. Ter. 6/571)

¹¹³ Madde, 3-4

¹¹⁴ Neşir ve İlanı: 14 Muharrem 1336/31 Teşrinievvel 1333, Takvim-i Vakayi No: 3046, md. 40-47

her konuda olduğu gibi, bu konuda da, Batı Hukuku menşe'li "Usul-u Muhakemât-ı Hukukiye Kanunu Muvakkatı"nın ¹¹⁵ tesiri altındadır.

Gıyabî yargılama ile ilgili maddelerin esbab-ı mücibelerinde, Şer'i Mahkemelerdeki davete icabet etmeyenlere karşı gerekli tedbirlerin alınmasıyla davaların görülmesinin gecikmesini önlemenin zaruri olduğu ve icabet etmeyenlerin cebren mahkemeye getirilmesinin sakıncaları bulunduğu ve gerekli yerlerde Usul-i Muhakemât-ı Hukukiye Kanunu muvakkatına (UMUHK) atıf yapıldığı belirtilmektedir ¹¹⁶.

Usul-i Muhakeme-i Şer'îye Kararnamesinin (UMUŞK) üçüncü faslı "Hükm-ü Gıyabî ve İtiraz Alel-Hüküm ve İtirazül-Gayr" başlığını taşımaktadır. Bu fasıldaki hükümlere kısaca göz atalım:

Yargılama için belirlenen günde davalı davete icabet etmediği takdirde, davacının talebi ile gıyabî yargılama icra olunur ¹¹⁷. Davalı ve davacı ikisi de gelmezse dava tehir edilir ¹¹⁸. Taraflardan biri gelmemekte veya vekil göndermemekte mazereti varsa mazereti ortadan kalkıncaya kadar dava bekletilir. Mazeretin ilmühaberle mahkemeye bildirilmesi gerekir ¹¹⁹. Mazereti kabul edilmeyen ve verilen mehil içinde mahkemeye gelmeyen şahıs mütemerrid sayılır ¹²⁰. Mütemerrit taraf davacı ise, davalı yargılamanın sukutuna dair gıyabî bir karar talebinde bulunabilir ¹²¹. Gelmeyen taraf davalı olursa, davacı gıyabî karar verilmesini isteyebilir. Mahkeme de kararı verir, ilamı hazırlar. Davalıya sadece def-i dava hakkı kalır ¹²².

Gıyaben sadır olan hükmün tebliği tarihinden onbeş gün zarfında hükmeye itiraz edilebilir. Onbeş gün geçtikten sonraki itiraz ve defi iddiaları kabul edilmez ve gıyabî hüküm vicahi hale çevrilir, kesinleşir ¹²³. İtiraz süresi içinde hükmeye itiraz etmeksizin mahkûmunaleyh vefat ettiği takdirde, gıyabî ilam müteveffânın mirasçılarına ve içlerinde yetim varsa vasilerine tebliğ edilir. İtiraz süresi, işbu tebliğ tarihinden itibaren yeniden cereyana başlar ¹²⁴. Belirlenen günde hükmeye itiraz eden taraf gelip de itiraz edilen

¹¹⁵ Düs I. Ter. c. 4 sh. 267, 257

¹¹⁶ Karakoç, Serkiz, Taşhiyeli Kavanin, Dersaadet, 1343, c. 1, sh. 65 vd.

¹¹⁷ UMUŞK md. 40

¹¹⁸ UMHK. md. 139

¹¹⁹ UMHK. md. 140

¹²⁰ UMHK. md. 141

¹²¹ UMHK. md. 142

¹²² UMHK. md. 145

¹²³ UMUŞK. md. 41, UMHK. md. 153, 155, 156, 160 Zeyli, md. 19

¹²⁴ UMUŞK. md. 42

taraf gelmediği takdirde, itirazın kanuni süresi zarfında yapıldığı ve meşru bir defa havi olduğu anlaşılırsa, itiraz eden tarafın talebiyle gıyabî hükmün feshine ve itiraz edilenin yargılama hakkının muvakkaten sukutuna karar verilir¹²⁵.

İtiraz eden ve edilen tarafların ikisi de gelmezse, davanın görülmesi taraflardan birinin müracaatına talik edilir ve son muamele tarihinden itibaren altı ay dava takip edilmese itiraz evraklarının iptaline karar verilir. Bu surette itiraz eden taraf, itirazını yenilemedikçe gıyabî hüküm kesinleşmiş olur¹²⁶. Yalnız itiraz eden tarafın gelmemesi halinde, itiraz dilekçesi reddedilir¹²⁷. Şer'i Mahkemelerden sadır olan ilamlar aleyhine yararı olan üçüncü şahıslar da itiraz edebilir¹²⁸.

VI — İSLAM CEZA HUKUKUNDA GİYABÎ YARGILAMA

İslam ceza hukukunda gâib aleyhinde hüküm verme konusunda yaptığımız araştırmalar sonucu şunları tesbit edebildik:

a) Hanefi Mezhebi

Hanefi mezhebi ile alakalı fıkıh kitaplarının “gaib aleyhine hüküm verilmesi” bahislerinde, ceza davaları ile ilgili açık bir hüküm yoktur. Ancak hasm-ı mütevârî (kaçak hasım) tabiri içinde, ceza davasından kaçıp gizlenen hasımlar da kastedileceği muhtemel ise de, açık bir nakil olmayınca bir şey söylemek de doğru değildir. Ayrıca fıkıh kitaplarında ve bu arada Ömer Hilmi Efendi'nin ceza hukuku ile ilgili “Miyâr-ı Adalet”inde bulunan şu hükmü görüyoruz: “Kıyas hakkında şahadet aleş-şahâdet (şahadete şahadet) ve kitabül-Kâdi ilel-Kâdi (hâkimin hâkime yazılı olarak gönderdiği haber) kabul olunarak hükmetmek câiz değildir.”¹²⁹ Kıyas davasında kabul edilmeyince, diğer ceza davalarında evleviyetle kabul edilmeyecektir. Hukuk davalarında kabul edilen bu işlemlerin ceza davalarında kabul edilmemesi, gıyabî yargılamanın da kabul edilmeyeceği fikrine insanı ister istemez götürüyor. Kesin bir şey diyemiyoruz.

B) Şafii Mezhebi

Şafii mezhebi ile alakalı fıkıh kitaplarında bu konu ayrıca incelenmiş bulunmaktadır. Ancak bu eserlerden öğrendiğimize göre, Şafii hukukçuları da bu konu hususunda üç guruba ayrılmış bulunmaktadır.

¹²⁵ UMuŞK. md. 43, 45, UMuHK. md. 159

¹²⁶ UMuŞK. md. 44 UMuHK. md. 154

¹²⁷ UMuŞK. md. 45 UMuHK. md. 157-159

¹²⁸ UMuŞK. md. 46 UMuHK. md. 161-170

¹²⁹ Mi'yâr-ı Adalet, md. 104 (Akgündüz, Ahmet, İslam ve Osmanlı Hukuku Rehberi, Daktilo Halinde, sh. 1045), Gazzalî, 148

Birinci gurup hukukçular, gâib aleyhinde hüküm vermenin kayıtsız şartsız câiz olduğunu, bu konuda hukuk davaları ile ceza davaları arasında herhangi bir fark bulunmadığını belirtiyorlar ¹³⁰.

İkinci grup hukukçular ise, ceza davalarında gâip aleyhine hüküm vermenin kesinlikle câiz olmadığını ileri sürmekte ve neden olarak da şu gerekçeyi ileri sürmektedirler: İnsan canına kıymak ve had cezalarını uygulamak şahsın temel ve hürriyetleri ile alakalı bir konudur. Hz. Peygamberin tavsiyesi gereği, had cezaları mümkün mertebe şüphelerle defedilmeli ve bu cezaların tatbik kapısı fazla genişletilmemelidir. Bütün bu sebeplerle, ceza davalarında gâib aleyhine hüküm vermeyi kabullenmemek daha yerinde olacaktır ¹³¹.

Üçüncü gurup ise, ceza davaları arasında bir ayırım yapma yolunu tercih etmişlerdir. Bilindiği gibi İslam hukukunda davalara konu olan haklar bir kaç çeşittir. Bir grup haklara Allah hakları denir ki bunlar özel şahısları değil âmmeye yararını ilgilendiren kamu haklarıdır. Had cezalarının çoğunluğu bu çeşit hakların içinde mütalaa edilmektedir. Zina, hırsızlık ve içki içme ile ilgili had cezaları gibi. İşte bu üç had cezası ve bunlarla ilgili yine kamuyu ilgilendiren tazir cezaları ile alakalı ceza davalarında, gâib aleyhine hüküm verileceği kesinlikle kabul edilmemektedir. Zira bunlarda müsamahayı esas tutmak ve mümkün olduğu kadar bu cezaları defetmek temel esastır. İkinci gurup haklar ise kul haklarıdır. Bunlar hukuk davalarının konularını teşkil ederler. Üçüncü gurup haklar, hem Allah hem de kul hakkı vasfına hâiz haklardır, ancak kul hakkı vasfı ağır basmaktadır. İşte kısas hakkı bu gurupta mütalaa edilir ve dolayısıyla konusu kısas olan ceza davalarında gâip aleyhine hüküm vermek câiz olur. Dördüncü gurup haklar ise, Allah hakkı olma vasfı kul hakkı olma vasfına ağır basan haklardır. Kazf (zina iftirası) da bu gurup haklardandır. Ancak kazfı ilgilendiren ceza davalarında gâib aleyhine hüküm verilmesinin câiz olduğu, bu gurup hukukçular tarafından belirtilmiştir. Son olarak şunu belirtmek gerekir ki mal varlığını ilgilendiren kamu hakları ile ilgili davalar, bu konuda normal hukuk davaları gibi mütalaa edilmiştir ¹³².

VII—S O N U Ç

Tarih boyu değişik hukuk sistemlerinde değişik şekillerde düzenlenen ve günümüzde de hâlâ tartışma konusu olmaya devam eden giyapta

¹³⁰ Remeli, 8/280

¹³¹ Remeli, 8/280

¹³² Remeli, 8/280, El-Hudari, Muhammed, Usulül-Fıkıh, Mısır, 1389/1969, sh. 27-30

yargılama müessesesi ile ilgili araştırmalarımızı özetlemiş bulunuyoruz. Bu araştırmalarımız sonucu görülmüştür ki, İslam Hukukçuları konuyu “El-Kazâ Alel-Gâib” başlığı altında incelemişler ve bununla da, hem duruşmadan kasden kaçan ve davet edildiği halde duruşmaya gelmeyen davalılar, hem de gâib olduğundan yani yargılamanın yapıldığı yere gelemeyecek kadar uzakta bulunan veya nerde olduğu bilinmeyen gâib davalılar aleyhine gıyapta yargılama yapılmasını kasetmişlerdir. Görüldüğü gibi kapsama geniş tutulmuştur.

Malikî, Şafîî ve Hanbelî hukukçular, davacının davalının vekili bulunmasa da hakkını mahkeme huzurunda talep edebileceğini ve hâkimin de dava konusu şey kesin delillerle ispat edildiği takdirde, gâib (zikrettiğimiz geniş anlamda gâib) de olsa, gıyapta yargılamayı yapıp hüküm verebileceğini kabul etmişlerdir. Başta Hanefî hukukçular ve bu arada Kâdî Şüreyh, Ömer b. Abdülaziz ve müçtehit İbn-i Ebî Leyla da, davalı yerine davayı yürütecek bir vekil veya vâsî bulunmadıkça, çok istisnâî bazı hallerin dışında, gâib aleyhinde yargılamanın yapılamayacağını ileri sürmüşlerdir.

İstisnâî hallerin başında vekil-i musahhar tayini yoluyla, gıyapta yargılamanın yapılması hali gelmektedir. Gerçekten 1330/1907 yıllarına kadar altıyüz seneye yakın Osmanlı Hukukunda da kabul ve tatbik edilen bu usul, davalının zorla da olsa ve mahkemece yapılacak üç davete rağmen mahkemeye gelmemesi halinde uygulanır. Bu durumdaki hasma hasm-ı mütevârî (kaçak hasım) ve onun namına hâkim tarafından tayin edilen vekile de vekil-i musahhar denir. Üç defa davet usulü, tarihin seyrine göre değişik şekillerde uygulanmıştır. En son aldığı şekil, Mecelle'nin kabul ettiği davet varakası gönderme usulüdür.

Osmanlı'nın son zamanlarında bu üç defa davet usulü de çeşitli tenkitlere maruz kalmış, özellikle adaleti geciktirmesi açısından yapılan tenkitler yerinde görülerek bu tenkitler doğrultusunda hukuki düzenleme yoluna gidilmiştir. Yani 17 Cemâziyelülâ 1332/31 Mart 1330 tarihli Nizamname ile Şer'î Mahkemelerde birden ziyade davetiye tebliği ve gıyabî yargılamada vekil-i musahhar tayini usulü ilga edilmiştir.

Gıyapta yargılama sonucu verilen hüküm davalıya tebliğ edilir. Davalı itiraz etmediği veya itirazı reddedildiği takdirde gıyabî hüküm infaz ve icra edilir. Bu itiraz bir defa niteliğinde olduğundan, itiraz için belli bir süre yoktur. Müruruzamana uğramadıkça defa dava dinlenebilir. Osmanlı'nın son zamanında bu itiraz belli bir süreye bağlanmıştır.

1917 tarihli Usul-i Muhakeme-i Şer'îye Kararnamesi ise, mahkemele-
rin davetine icabet etmeyenlere karşı gerekli tedbirlerin alınmasını, cebren

mahkemeye celbin kaldırılmasını ve yargılama için belirlenen günde davalı davete icabet etmediği takdirde, davacının talebi ile gıyâbî yargılamanın yapılmasını hükme bağlamıştır. İtiraz süresini ise, on beş günle sınırlanmıştır.

İslam hukukçuları, gıyabî yargılama hususunda, hukuk davaları ile ceza davaları arasında tefrik yapmış bulunmaktadır. Ceza davalarında Hanefî hukukçular gıyapta yargılamaya taraftar gözükmekle, Şafililer ceza davalarında da bazı istisnalarla beraber gıyabî yargılamayı kabul etmişlerdir.

TÜRK OCAKLARI

KENAN AKYÜZ

Türk Ocağı, II. Meşrutiyet Devri (1908 - 1923) ndeki Türk milliyetçi kuruluşlarının en büyüğü, en tanınmış ve en uzun ömürlüsüdür.

Tanzimât Devri'ndeki bazı Türk aydınları, **“dünyanın çok değişik ve geniş bölgelerine yerleşmiş, değişik isimler altında zaman zaman birçok devletler kurmuş bütün Türklerin tarih ve dilce birliği ve bütünlüğü”** görüşünü ortaya atarak, **“Türk milletinin sadece Osmanlılardan oluşmadığı, Osmanlı Türkleri'nin onun ancak bir parçası olduğu”** gerçeğini yaymaya çalıştılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik etnik unsurlar arasındaki anlaşmazlıkları arttıracak endişesi ile milliyetçilik fikirlerini II. Abdülhamid idaresinin kontrol altında tutmasına rağmen bu görüşlerini açıklamakta devam eden aydınların bazıları, 1908 den sonra siyasi baskının kalkması üzerine, hızla teşkilâtlanmaya başladılar. Böylece Türk milliyetçiliği, fikir plânından uygulamaya plânına geçmiş oldu.

Türk Ocağı, II. Meşrutiyet Devri'nde, kuruluş sırasına göre, **Türk Derneği** (kasım 1908) ve **Türk Yurdu** (ağustos 1911) isimli ve aynı görüşleri benimseyip savunan milliyetçi derneklerin üçüncüsüdür. Türk Derneği yerini Türk Yurdu'na, Türk Yurdu da Türk Ocağı'na bırakmıştır.

Türk Ocağı, tüzüğü'nün I. maddesinde belirtildiğine göre, resmen 25 mart 1912 de kurulmuştur. İlk çalışma yeri Dîvan Yolu'nda iki küçük odalı bir yer olan derneğin kuruluş hazırlıkları ise, bu tarihten dokuz ay evvel başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin **“kültürel, sosyal ve iktisadî seviyelerinin yükselmesine politikaya girmeden hizmet edebilecek büyük ve ciddi bir milliyetçi derneğin kurulması”** fikri, önce İstanbul'da fransızca çıkmakta olan Jeune Turc (Genç Türk) isimli bir gazete tarafından ve daha çok Celâl Nuri (İleri) nin yazılarında ortaya atılmış ve bu görüşü benimseyen İstanbul Tıp Fakültesi öğrencileri harekete geçerek bu konuda kendilerine yardım edebileceklerine inandıkları bazı aydınlarla müracaata karar vermişlerdir. Aralarından seçtikleri bir müteşebbis heyet, 190 tıbbiyeli adına bu aydınlara gönderdiği 11 Mayıs

1911 tarihli bir ortak mektubla, **“Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türklerin bir gerileme dönemine girdiklerini, bunu önlemedeki ilk ve en mühim şartın bilgisizlikle mücadele olduğunu, ticaret ve ziraat yollarından kazanılacak bir sosyal üstünlüğü kuru bir siyasî üstünlüğe tercih ettiklerini ve gelecek nesillerin miskinliği günah, çalışmayı ibâdet sayan, güçlü ve zengin nesiller olması gerektiğini”** bildirerek **“her türlü siyasî parti anlaşmazlıklarının üstünde ve politika kavgalarının dışında bir cereyan”** meydana getirebilecek, **“sosyal karakterde bir millî cemiyetin”** kurulmasında, 20 Haziran 1911 günü yapılacak toplantıya katılmak ve görüşlerini bildirmek suretiyle, kendilerine yardımcı olunmasını istedi. Aynı mektubta, bütün Türk gençlerinin de böyle bir kuruluşu maddî ve mânevî olarak desteklemeleri de isteniyordu.

Bu davetiye nin kaç kişiye gönderildiği bilinmemekte ise de, 20 Haziran 1911 günü yapılan toplantıya gelen davetlilerin sayısı sâdece yedidir: Millî Şâir Mehmed Emin, Akçuraoğlu Yusuf, Mehmed Ali Tevfik, Emin Bülend, Eczacı Fuad Sâbit, Ağaoğlu Ahmed. Tıbbiyeli iki öğrenci temsilcisinin de katılması ile yapılan bu ilk toplantıda, derneğin adı Türk Ocağı olarak kabul ve kuruculuklarına Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Ferid (Tek), Ahmed (Ağaoğlu) ve Fuad Sâbit; Geçici Yönetim Kurulu’na da Mehmed Emin (Başkan), Yusuf (Akçura) (2. Başkan), Mehmed Ali Tevfik (Kâtib) ve Fuad Sâbit (Veznedar) getirildiler.

Kuruluş hazırlıkları böylece başlayan ve maddî yardım kabul eden derneğe ilk mühim bağış (50 altın) Tanin Gazetesi sahibi Hüseyin Cahid (Yalçın) den geldi. Türk Ocağı’nın resmen kuruluşundan sonra ise, başkanlığa Ahmed Ferid ve kısa bir süre sonra da Hamdullah Subhi (Tanrıöver) geldiler. Yusuf Akçura, her iki seçimde de ikinci başkanlık görevini korudu.

20 Haziran 1911 toplantısında esasları tesbit edilen ve 1913 yılında İstanbul’da basılmış olan tüzüğüne göre, derneğin kuruluş gayesi **“Türklerin millî terbiye ve ilmî, ictimai, iktisadî seviyelerinin terakki ve i’tilâsı ile Türk ırk ve dilinin kemâline çalışmak”** dır. **“Asla politikaya karışmayacağı ve siyasî partilere hizmet etmeyeceği”** de belirtilen dernek, gayesine ulaşabilmek için, **“okullar yaptıracak, kendi adını taşıyan kulübler açacak, buralarda dersler, konferanslar, halka açık toplantılar düzenleyecek, kitablara ve dergiler yayımlayacak, millî serveti korumak ve çoğaltmak maksadı ile -değişik mesleklerdeki uzmanlara**

danışarak- millî iktisada ve ziraate yol gösterecek ve bu alanlardaki kuruluşların doğup yaşamalarına yardımcı olacak" dır. Ancak, bu kararlara rağmen, politikanın da karışabileceği bir zemin teşkil edebilecekleri endişesi ile, kulüb açmak düşüncesinden vazgeçilmişti.

Türk Ocağı başkanlığına Hamdullah Subhi getirildikten (1912) sonra onun çok dinamik tutumu, nazik ve sempatik davranışları, çok canlı ve samimi konuşmaları ile çalışmalar büyük bir hız kazandı. Konferanslar, değişik konularda toplantılar ve yayınlarla desteklenen bu çalışmalar Ocağın üye sayısını günden güne arttırdığı gibi, İstanbul dışında şubeler de açılmaya başlandı. Genişleyen kadro ve çalışmalar için daha büyük bir yere ihtiyaç olunca da, Bayazıt'ta (sonradan Marmara Sinaması'nın yapıldığı yerin arkasına düşen sokakta) büyük bir eve taşınıldı. Evin bahçesi de geniş olduğu için, buraya üç-dört bin kişilik bir de konferas salonu yapıldı.

Ocağa 1912 de 776. üye olarak giren Hamdullah Subhi ile 1917 de 2320. üye olarak kaydedilen 3. Kolordu Kumandanı Miralay (Albay) İsmet İnâl (İnönü) ın kayıd numaraları arasındaki fark, üye sayısında meydana gelen artışın hızı hakkında bir fikir verebilir. Bu sayı, 1928 de 30.000 i buldu.

Şube sayısına gelince; bu hususta, maalesef, elde yeterli bilgi yoktur. Bu konudaki ilk rakamlara, ancak 1923 den başlayarak rastlanabiliyor. Bu tarihten sonra, üye sayısında olduğu gibi, Ocak sayısında da büyük bir artış görülüyor ve şubeler Türkiye'nin belli-başlı bölgelerine yayılıyor. Elde şimdilik mevcut bilgiye göre, Ocak sayısı 1923 de 37 iken, 1924 de 72, 1925 de 135 ve 1928 de 260 dır. Bunlar arasında en faâl durumda bulunanlar ise İstanbul, İzmir, Adana ve Ankara'dakilerdir.

İlk büyük faaliyet dönemi Balkan Harbi ile I. Cihan Harbi arasına rastlayan İstanbul Türk Ocağı, I. Cihan Harbi ile Mütareke yıllarında da çok hareketli bir durumdadır. Birinci faaliyet döneminin eriştiği başarıda, Balkan Harbi'nin ortaya çıkardığı acı gerçeğin de büyük payı vardır. Bu savaşın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türk olmayan etnik unsurlardan her birinin koyu bir milliyetçi tutum ve dayanışma içinde bulunduğu ve Tanzimât'tan beri imparatorluğun resmî politikası olarak sürdürülmekte olan **"Türk olan ve olmayan bütün unsurlarla birlikte bir karma Osmanlı Milleti kurmak"** fikrinin tamamıyla boş ve zararlı olduğu açıkca anlaşılmıştır. Selânik'te yayımlanan Genç Kalemler dergisinde 1911 Nisanından başlayarak bir avuç Türk aydını (Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Ali Cânib, Aka gündüz, ...) tarafından yanlışlığı ve zararı ileriye sürülüp açıklanan bu "Osmanlılık" politikasının çıkmazlığını Türk siyaset ve devlet adamlarının anlayabilmeleri, ancak Balkan Harbi

felâketinin başa gelmesi ile mümkün olabilmıştır. Bu büyük felâketin inkâr edilemez sonuçlarını da çok iyi kullanabilen Türk aydınları, nihayet, devleti milliyetçi bir çizgiye getirmeyi başarabilmişlerdir. Yine bu sıralarda, Türk olmamakla beraber Müslüman olan etnik unsurlar (Arnavutlar, Arablar) da -gerek yapılan idari hatalar ve gerekse yabancı devletlerin tahrikleri ile- kendi millî menfaatlerine yönelince, devlet adamları da milliyetçi bir politika gütmekten başka yol olmadığını anladılar. Böylece, Balkan Harbi'nden sonra I. Cihan Harbi de, çok pahalıya mal olan uyanışlar sonunda, Türk milliyetçiliği fikrinin gelişip yayılması ve dolayısıyla Türk Ocakları'nın faaliyetlerini arttırabilmeleri için elverişli bir zemin hazırlamış oldu.

Aynı gayedeki Türk Yurdu derneğinin yerini alan Türk Ocağı, bu derneğin ilk sayısı 24 Kasım 1911 de çıkan Türk Yurdu adlı dergisini kendi yayın organı olarak da benimseyip devam ettirdi. Türk Ocağı, II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan milliyetçi derneklerin en uzun ömürlüsü olduğu gibi, bu dergi de milliyetçi dergilerin en uzun ömürlüsüdür. Ancak, milliyetçi hareketin çok yoğun çalışmalar yaptığı Balkan Harbi, I. Cihan Harbi ve Mütareke yıllarında bu başlıca yayın organının, Türk milliyetçiliğini yine kültür plânında işleyen başka dergilerle de desteklendiği görülür. **Bilgi Mecmuası** (1913), **Halka Doğru** (1913), **Türk sözü** (1914), **Millî Tettebbu'lar Mecmuası** (1915), **Yeni Mecmua** (1917), **Büyük Mecmua** (1919) ve **Dergâh** (1921) bunların başlıcalarıdır. Ayrıca, kitab halinde de yayınlar yapılmıştır.

Merkez olan İstanbul Türk Ocağı'nda üye sayısının ve çalışmaların hızla artması üzerine, kuruluşundan bir yıl sonra yerleştiği Bayazıt'taki yeni binasında verilen konferanslar da büyük ilgi görmekte idi. Hepsinin de odak noktasını millî konuların teşkil ettiği bu konferansları verenler arasında Ziya Gökalp, Hamdullah Subhi, Akçuraoğlu Yusuf, Fuad Köprülü, Celâl Sâhir, Bursalı Mehmed Tahir, Halide Edib, Ağaoğlu Ahmed, Müfide Ferid (Tek) Dr. Âkil Muhtar, Ömer Seyfeddin, Kadri Râşid Paşa, Cemâl Paşa, Necib Âsım, Kilisli Rıfat, Veled Çelebi, Sâmih Rıfat, Yahya Kemal, Nakiye (Elgün), Ali Cânib,.. gibi başlıca isimler yer almakta idiler. Bu hummâlî faaliyetler, kısa sürede meyvesini vermekte gecikmedi. Milliyetçilik şuuruna sahip genç nesiller biri birini tâkib etti. Fakat yine biri birini hızla takib eden harbler (Balkan, I. Cihan) de, bu nesillerin büyük kısmını maalesef alıp götürdü. Bu büyük felâkete rağmen, bu nesillerden artakalanlar bile, sürüp giden millî heyecan içinde, İstiklâl Harbi'ni de yapıp millî bir devlet kurmayı başarmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz ayakta bulunduğu sıralarda Türk Ocakları, yalnız Türk olmayanlara karşı değil, Türk olup da İslâmcılık ideali peşinde koşan veya henüz milliyet şuuruna erişememiş aydınlara karşı da mücadele etmek zorunda kaldılar. Bundan başka, aktif politikaya girmemeyi prensip olarak kabul etmelerine ve politikanın her şeye bulaştığı harb yıllarında bile bu prensiblerine bağlı kalmalarına rağmen, Mütâreke yıllarında, gerek işgalci kuvvetlere karşı ve gerekse millî ve şerefli bir politika tâkib etmekten yana âciz kalan devlete karşı tavır almak ve günlük olaylara karışmak gereğini de duydular. Buna karşılık, işgal kuvvetleri de, milliyetçi direnmenin ana kaynaklarından biri olarak gördükleri Türk Ocakları ile ilgilenmekte gecikmediler. İlk olarak, 9 Mart 1920 tarihinde, Genel Merkez binasını bastılar. Birçok evraklara el koyup kitablığı dağıttılar ve kapısını mühürlediler. Bunun üzerine Genel Merkez, bir hafta sonra, Maarif Nezâreti Tâlim ve Terbiye Dairesi'nin Sultan Ahmed'de Binbirdirek'teki binasının boş bir bölümüne yerleşti ise de, orasını da basarak çalışmalarını tamamıyla durdurdular. Bu sefer, Genel Başkan Hamdullah Subhi, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafla durumu bildirdi ve ne yapılması gerektiğini sordu. Mustafa Kemal Paşa, verdiği cevapta, "durumun yabancı elçilikler nezdinde protesto edilmesi, ayrıca protesto mitingleri tertiplenmesi" tavsiyesinde bulundu. Türk Ocakları Merkez Heyeti (Genel Yönetim Kurulu), bir yandan bu tavsiyelere uyarken, bir yandan da, son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı için yapılan genel seçimlerde, o sıralarda kurulmuş olan Millî Fırka (Parti) adlı siyasî partiyi bütün şubeleri ile destekleyerek, bu meclise üyelerinden ikisini (Hamdullah Subhi, Ahmed Ferid) sokmayı başardı. Ancak, kısa bir süre sonra işgal kuvvetlerince Meclis-i Meb'ûsân'ın kapatılması (11 Nisan 1920) üzerine, İstanbul'daki Ocaklılar da birer birer Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmaya başladılar. O devrin birçok aydınları gibi, Malta'ya sürülmek için İngilizlerce aranmakta olan Genel Başkan Hamdullah Subhi de bunlar arasında idi. Ankara'da yeni kurulan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne de mebus olarak girdi ve ilk millî hükûmetin Maarif Vekili oldu.

Böylece, Türk Ocaklarının genel merkezi de ister istemez Ankara'ya taşınmış bulunuyordu. Fakat o devir Ankara'sındaki büyük bina sıkıntısı ve harb hazırlıklarının ön plânda gelmesi yüzünden, normal çalışmalarına devam edemedi. Bu çalışmalar, bu sefer merkez Ankara olmak üzere, ancak zaferden sonra başlayabildi ve genel merkez 23 Nisan 1923 de resmen açılarak Anafartalar Caddesi ile Denizciler Caddesi arasındaki Yahudi Mahallesi'nde bulunan Şengül Hamamı'nın yanındaki eski bir okul binasında çalışmaya koyuldu. Bu açılışı, en büyük şube olarak İstanbul

Türk Ocağı'nın açılışı tâkib etti (1 Haziran 1923). 1 Ekim 1924 de, İstanbul'un işgali üzerine 15 Ağustos 1918 de kapanmış (son sayı: 161) olan Türk Yurdu dergisi de yeniden yayına girdi.

Türk Ocaklarının bütün üyelerinin katıldıkları büyük kongre, "Kurultay" adı altında, kuruluştan beri her yıl yapılmakta idi. Genel Merkez Ankara'ya alındıktan sonra, yeniden açılışın ilk yıldönümünden başlayarak, kurultaylar da her yıl yapılmıştır. Atatürk'ün de büyük desteğine sahip olan Türk Ocakları'ndaki çalışmalar, böylece, yeniden hız kazandı. Bu arada, Genel Merkez için, büyük bir binanın yapılmasına da karar verildi. Projesi ve inşaat kontrolü Mimar Ârif Hikmet (Koyunoğlu) (1889-1982) tarafından yapılan binanın temelini, 21 Mart 1927 de, Atatürk'ün adına, Başvekil İsmet Paşa attı. Binanın on iki dönüm tutarındaki arsası Vakıflar Umum Müdürlüğü'nden satın alınmıştı (1926). Atatürk, zaman zaman bizzat giderek binanın inşaatı ile yakından ilgilenmekte idi. İnşaat üç yıl sürdü. Genel Başkan Hamdullah Subhî'nin bir nutku ile Türk Ocakları merkez binası olarak açılan (23 Nisan 1930) bu tarihî yapı, II. Meşrutiyet Devri'nde başlayan milliyetçilik hareketinin Türk mimarisindeki tesirlerini de taşımakta idi. O devirde bu tesirlerle başlayıp "Osmanlı mimarisi ile modern mimariyi yeni bir sentez halinde birleştiren" ve değerli temsilciler (Mimar Kemaleddin, Mimar Vedat, Mimar Hikmet) yetiştiren bu neo-klâsik Türk mimarisinin en güzel eserleri Cumhuriyet Devri'nin Atatürk dönemine rastlar. Ankara'da ayrıca Etnoğrafya Müzesi, Himâye-i Etfâl Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu) apartmanları ve şimdiki Gümrük ve Tekel Bakanlığı (eski Dışişleri Bakanlığı) gibi tarihî binaların da sahibi olan Mimar Ârif Hikmet Koyunoğlu'nun âbide-eseri, şüphesiz bu Türk Ocağı binasıdır. Bir yıl gibi çok kısa bir süre Türk Ocağı'nın elinde kaldıktan sonra Halk Evleri Genel Merkezi haline getirilen ve 1950 den sonra tekrar Türk Ocağı'nın hizmetine giren, birçok toplantı salonları, çalışma odaları ve kitablıktan başka çok güzel bir de tiyatro, konferans ve konser salonu da bulunan bu muhteşem bina, mimarî ve tarihî değerinden habersiz kimselerin ve kuruluşların ellerinde, uzun bir müddet bakımsızlığa mahkûm kaldı. En büyük tahribat ise, apayrı bir sanat eseri olan, salonundadır. 1950 den sonra, gelir sağlamak düşüncesi ile sinema olarak da kullanılan ve Dördüncü Sahne adı altında ayrıca Devlet Tiyatroları'na kiralanan bu son derecede zarif salonun kenarlarındaki yaldız oymalı ve bordo kadife döşeli localar -salonun seyirci sayısını arttırmak gibi çok hasis ve garib bir düşünce ile- yıktırılmış ve salaş haline getirilmiştir. Kültür Bakanlığı'nca şimdi Devlet Resim ve Heykel Müzesi'ne tahsis edilen ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce

hâlen bakımı ele alınmış bulunan tarihi binadaki çalışmaların salonun restorasyonunu da içine alması ve eski durumuna getirilmesi bir millî kültür görevidir. 1927-1930 fiyatlarına göre 601. 411 TL. na mal olan (aynı tarihte devlet bütçesi: 400 milyon TL.) binanın bitirilebilmesi için yapılan devlet yardımı çok az olduğundan, geri kalan paranın sağlanması gibi ağır bir yük de Türk Ocakları'na düşmüş ve bu uğurda bütün imkânlar zorlanmıştır. Bu arada, Türk dostu Amerikalı bir tüccar 120.000 dolarlık yardımda bulunmuş, binanın bitmesinden sonra Yunan Başbakanı Venizelos da kitablığına beş bin kitab hediye etmiştir.

Tüzüğüne göre gayesi **“Türklerin millî terbiyesi ile ilmi, ictimai ve iktisadi seviyelerinin yükseltilmesi ve Türk dilinin geliştirilmesi”** olan ve siyasetle uğraşmayı rededen Türk Ocağı, I. Dünya Harbi ve Mütâreke yıllarında, büyük değişiklikler ve baskılar getiren olayların tesiri ile, zaman zaman, siyasi eylemlere de girmek zorunda kaldı. Fakat, buna rağmen günlük politikanın dışında idi. Ancak, günlük politika ile ilgilenmemenin üyelerin şahsen hiçbir siyasi kanaat sahibi olmamaları ve onu savunmamaları anlamına da gelemeyeceği tabiidir. Nitekim, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilân edildiği yıl yayımladığı ve milliyetçilik hareketinin esaslarını açıkladığı bir eserinde (Türkçülüğün Esasları) Ziya Gökalp, Türkçülük hareketinin **“siyasi bir parti değil, ilmi, felsefi ve estetik bir okul olduğunu”** belirttikten sonra, **“siyasi tecrîhlerinin demokrasisi olduğunu”**, bu sebeble **“oligarşiye ve dinin devlet işlerine karışmasına karşı olduklarını”** açıklar. Ayrıca, aynı yerde, **“halkçı, medeniyetçi (batıcı) bulundukları, çağdaş bir medenîleşmeye ve millî bir devlete tarafdâr olmakla beraber millî kültüre de büyük değer verdikleri; hukuk alanında, kanunları yapma yetkisinin yalnız millete âid olduğu; kanunların dinî müdahalelerden uzak tutulması gerektiği; ferdler, zümreler ve sınıflar arasında tam bir eşitlik sağlanması lüzumuna inandıkları; bir medenî kanun hazırlanarak erkeklerle kadın arasında yalnız insanî haklar bakımından değil, siyasi ve meslekî haklar bakımından da tam bir eşitlik sağlanmasını istedikleri; ekonomi alanında solidarizme (dayanışmacılığa) ve büyük sanayiî geliştirilmesine değer verdikleri ve yeni ticaret, sanayi ve ziraat kanunlarının çıkarılmasını zaruri gördükleri”** de açıkca belirtiliyor. Bütün bu esaslarla, Cumhuriyet Devri'nde siyasi, hukukî, sosyal ve kültürel alanlarda yapılan büyük değişiklikler arasında tam bir paralellik bulunduğu açıktır. Arada, sâdece, yeni devletin iktisadî politikasında, solidarizm yerine karma ekonominin kabul edilmesi gibi bir fark vardır. Fakat asıl büyük fark, Türk

Ocakları'nın yalnız teorik plânda kalması, yeni devletin ise -yapısı ve fonksiyonu gereği- pratik ve uygulayıcı olmasıdır.

Teokratik ve klerikal müdahalelerden tamamıyla kurtularak, çağdaş medeniyete bağlı ve millî yapıda yeni bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti, büyük bir dinamizm içinde, Orta Çağ kuruluşundaki bütün eski müesseselerin yerlerine çağdaş kuruluşlar getirmek, köklü bir zihniyet değişikliği yapmak için sabırsızlanıyor; siyasî, hukukî, sosyal ve ekonomik alanlardaki çağdaş yenilikleri gerçekleştirme yolunda hamle üstüne hamle yapıyordu. Milliyetçilikte artık teori devri kapanmış, uygulama devri başlamıştı. Ancak, millî ve çağdaş bir devlet kurmak için 1923-1930 arasında gösterilen büyük çabalar, birçok siyasî ve dinî direnmelerle karşılaşılıyordu. Yüzyıllardan beri çok derinlere kök salmış Orta Çağ zihniyeti, yerinden kıpırdamamak için, hâlâ diretiyordu. En son örnek, Menemen'deki Kubilây Olayı (23 Aralık 1930) idi. Bu durum karşısında, millî ve çağdaş bir devletin hızla kurulmasını ve yerleşmesini kolaylaştırmak, bu gaye yönünde yapılanları yaymak ve onları yurdun her köşesinde benimsetip yerleştirmek için aynı gayeye bağlı bütün kuruluşların ve aydınların devlete yardımcı olmaları, hedefe hep birlikte yürümeleri kaçınılmaz görünüyordu. Bilhassa Kubilây Olayı'ndan sonra Atatürk, bu zarurete tamamıyla inanmıştı. Bunun için de, sâdece teorik plânda kalan değil, fi'len yurdun ilçelerine, bucaklarına ve köylerine kadar girip halkla doğrudan doğruya kaynaşacak, ona yeni devletin yaptığı yenilikleri anlatacak büyük kuruluşlara ihtiyaç vardı. **Halk Evleri**, işte bu inançtan doğdu. Uzun bir süredir Türk milleti için yararlı düşünceleri ile büyük hizmetlerde bulunmuş, memleketin en seçkin ve en dinç kadrolarını bir araya toplamış Türk Ocakları, böyle yeni bir kuruluş için de en sağlam temeli teşkil edebilirdi. Bu düşünce, yavaş yavaş, Atatürk'ün zihninde olgunlaşmaya ve yerleşmeye başladı. Türk Ocakları, zaten, eskiden beri ilgilendiği, beğendiği, desteklediği ve güvendiği bir kuruluştur. Bu güvenini açıklamaktan da geri durmamıştı.

Halk Evleri adında yeni bir kuruluşa karar verildiği hakkındaki haberler, 1931 yılının ilk günlerinden itibaren, basında yer almaya başladı. "Yurdun her yerinde, halkı ve gençliği bir araya getirecek bir kuruluşa ihtiyaç bulunduğu, Gazi (Atatürk'ün soyadı kanunundan önceki adı) nin bu konuda direktif verdiği, Halk Evleri'nde sinama, kitablık ve konferans salonu gibi halkın ilgisini çekebilecek her türlü imkânlarla yer verileceği, kurulmalarında CHP'nin önayak olacağı, partinin genel kongresine bu konuda teklif götürüleceği ve evlerin aynı yıl içinde kurulmalarına

çalışılacağı” yolundaki bu haberlerden ¹ üç ay kadar sonraki bir haberde de “Türk Ocakları’nın kapanacağı, CHP’ye bağlanacakları, tarihî fonksiyonlarını tamamladıkları, Hamdullah Subhi’nin de bu görüşte olduğu, yapılacak kurultayda kapanma kararı alınacağı” söylendikten sonra “millî bünye ve vazifeleri bakımından hiçbir rolü kalmamış” olan bu kurtuluşun “hizmet ve mesâî tarzları değiştirilerek başka bir vaziyete dönüştürülmesi” gerektiği belirtiliyordu ². Nihayet Atatürk, 24 Mart 1931 günü, Türk Ocakları Genel Merkezi İlim ve Sanat Kolu üyelerinden Ruşen Eşref (Ünaydın) e verip ertesi günkü basında yer alan bir beyânatında, bu konudaki kararını şöyle açıklıyordu: **“Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki, muayyen maksadlara erebilmek için, maddî ve mânevî ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikâmete sevk etmek lâzımdır. Yakın senelerde (Millî Mücadele yıllarında) milletimiz, böyle bir toplanma ve birleşme hareketinin verdiği mühim neticeleri idrâk etmiştir. Memleketin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı masûniyeti için, bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lâzımdır. Teessüsü (kuruluşu) tarihinden beri ilmi (teorik) sahada halkçılık ve milliyetçilik akidelerini (inanclarını) neşr ü ta’mime (yayıp genelleştirmeğe) sadâkatle ve îmanla çalışan ve bu yolda memnûniyeti mûcib hizmetleri sebk etmiş (geçmiş) olan Türk Ocakları’nın, aynı esasları siyasî ve tatbikî sahada tahakkuk ettiren (gerçekleştiren) fırkamla (partimle, CHP ile) ve bütün mânâsı ile yek-vücut (tek bir varlık) olarak çalışmalarını münâsib gördüm. Bu kararım ise, (bu) millî müessese (T.O.) hakkında duyduğum i’timâd ve emniyetin ifadesidir. Aynı cinsten olan kuvvetler, müsterek gaye yolunda birleşmelidirler.”** ³

Atatürk’ün bu sözlerinden çok açık olarak anlaşıldığına göre, “bir milletin tarihindeki güç dönemlerde, aynı gayedeki kuvvetlerin birleşmeleri lâzımdır. Medenî alanda çağdaş seviyeye erişmeyi ana hedeflerinden biri sayan yeni devletin karşılaştığı güç dönemler henüz sona ermiş değildir. Orta Çağ’ın inanç ve düşünce artıklarından kesinlikle kurtulmak için girişilen reformların (inkılâbların) bir an önce yerleştirilmesi, şimdi de “milliyetçi” ve “cumhuriyetçi” güçlerin birleşmelerine bağlıdır. Kuruluşlarından beri Türkiye’de milliyetçilikle halkçılığı gaye edinmiş ve bu konularda teorik

¹ Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ocak 1931, s. 2.

² Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1931, s. 1.

³ Cumhuriyet Gazetesi, 25 Mart 1931, s. 1.

olarak sevindirici hizmetleri geçmiş olan Türk Ocakları'nın da, aynı hizmetleri siyasî ve pratik olarak gerçekleştirmekte olan CHP ile güç birliği yapması zamanı artık gelmiştir. Türk Ocakları, bu bakımdan da, güvenilecek kuruluşlardır.”

Aynı tarihli (25 mart) gazetelerde, **“Türk Ocakları'nın CHP ile birleşmeleri kararının Ocaklılarca sevinçle karşılandığı, yapılacak olağanüstü kurultayda birleşme kararının oy birliği ile alınacağına tahmin edildiği ve birleşmeden sonra Ocaklara âid bütün malların da CHP ye devr olunacağı, Atatürk'ün bu konuda beyânat verdiği gün Genel Başkan Hamdullah Subhi'nin de Çankaya'ya giderek geç vakte kadar kaldığı ve birleşmenin şekli üzerinde Atatürk'le görüştüğü”**⁴ haberleri de yer aldı. Sonraki günlerde basında çıkan bazı yazılarda da, Türk Ocakları'nın CHP ye katılmalarının sadece **“günü gelmiş bir olay”** olduğu, bu katılma hakkında **“başka gerekçe aramaya lüzum bulunmadığı, aynı görüşteki bütün millî kuruluşların güç birliği yapmalarının çok tabii bulunduğu, ocakların tarihî görevlerini hakkıyla yaptıkları, şimdiki güç birliğinin onların gelişmelerindeki son safha sayılabileceği, artık teoriden pratiğe geçme döneminin geldiği, bu katılma ile millî birlik fikrine hizmet edildiği, Türk Ocakları'nın siyasetle ilgilenmedikleri, fakat gençlerin memleketin bütün meseleleri ile ilgilenmeleri gerektiği, millî kültür konularının artık sadece bazı kuruluşları ve vatandaşları ilgilendiren konular olmaktan çıkarak bütün millete ve devlete mal oldukları”**⁵ görüşü müdafaa edilmekte idi.

Gerçekten de devlet, her çağdaş devlet gibi, bütün çalışma alanlarına millî ve halkçı bir görüşle el atmış bulunuyordu. Aynı yıl Türk tarihi konusunda başlatılan ve ertesi yıl da dil konusunda devam ettirilen milliyetçi tezlerle, millî kültürde enine ve derinliğine bir araştırma ve değerlendirme dönemine girildi.

Atatürk'ün yukarıdaki beyânâtından çok kısa bir süre sonra Türk Ocakları'nın son ve olağanüstü kurultayının hazırlıkları tamamlanarak, 10 Nisan 1931 Cumartesi günü Ankara'daki genel merkez binasında toplandı. Başta CHP Genel Sekreteri (Receb Peker) olmak üzere parti ileri gelenlerinin ve mebusların da katıldıkları kurultay, Genel Başkan Hamdullah Subhi tarafından açıldı. Türk Ocakları'nın tarihî fonksiyonunu

⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1931, s. 1

⁵ Yunus Nadi: Türk Ocağı: Türk Birliği!, Cumhuriyet Gazetesi, 28 Mart 1931, s. 1-2.

tamamladığı fikrini öteden beri savunanlardan, Manisa Mebusu Mustafa Fevzi'nin kurultay başkanlığına seçilmesinden sonra tekrar kürsüye gelen Hamdullah Subhi, Merkez İdare Heyeti adına, Türk Ocakları'nın son çalışma raporunu okudu. Bu raporda, **"Kurultayın olağanüstü toplanma sebebinin Gazi'nin basında da yer alan isteği olduğu, CHP'nin dört yıl önceki genel kongresinde yaptığı konuşmada (Büyük Nutuk) Gazi'nin vatani ve inkılâbları gençliğe emanet ettiği, bu tutumunun zamanla gelişip uygulama safhasına geldiği, onun son yıllarda gençlik, dernekler ve eğitim konuları ile çok yakından ilgilendiği ve kalbinde gençliğin inkılâbların esaslarına göre yetiştirilmesinin, inkılâbların gençlikte emin bir dayanak bulmasının en büyük istekleri arasına girdiği, son bir yılda meydana gelen bazı olayların (Kubilây Olayı gibi) bütün yurtseverleri üzdüğü, medenî düşüncelerin muhafazakâr çevrelerde de yerleşmesi hususunun Gazi'nin ve devlet ileri gelenlerinin zihinlerinde gittikçe yer ettiği, bunu sağlayabilmek için de Gazi'nin CHP kadrolarını milliyetçi, halkçı ve cumhuriyetçi gençlerle doldurmayı ve memleket meselelerinde onlara da sorum vermeyi arzu ettiği"** belirtiliyordu. Raporu okuduktan sonra Genel Başkan, şahsen de, Türk Ocakları'nın CHP ile birleşmelerinin yerinde bir hareket olacağı düşüncesinde olduğunu açıkladı.

Genel Başkanın konuşmasından sonra söz alan olmadığı için, yapılan teklif üzerine, biri "katılma kararının metnini hazırlamak", biri de "Türk Ocakları'nın hesaplarını incelemek" üzere iki komisyon kuruldu. Öğleden sonraki toplantıda, Türk Ocakları'nın CHP'ye katılması ve bütün mallarının da ona devredilmesi kararını tesbit eden metin oy birliği ile ve alkışlarla kabul edildi. Daha sonra konuşan üyeler de, o zamana kadarki hizmetleri için, Genel Başkan'a ve Genel Yönetim Kuruluna teşekkür ettiler⁶.

Büyük Nutuk'ta vatani ve cumhuriyeti gençliğe emânet eden Atatürk'ün, bu görevi yerine getirebilecek bir gençliğin o tarihte henüz yetişmemiş olduğunu bildiği muhakkaktır. Çünkü o tarihte (1927), ardı ardına yapılan reformları anlayıp benimseyenler, sadece, orta ve daha ileri yaşlarda olan nesillerin içindeki aydın ve milliyetçi kadro idi. Cumhuriyeti devralacak nesiller, henüz çocuk yaşlarda idiler. O halde yapılacak iş, bir an evvel ve büyük bir dikkatle, bu nesilleri yetiştirmektir. Bu düşüncenin onun kafasında inkılâblarla birlikte doğduğu ve zamanla ciddi bir endişe ve

⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 11 Nisan 1931, s. 1, 4.

kuvvetli bir istek hâline geldiği kabul edilebilir. Fikirler ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar onları benimseyen ve en az onlar kadar güçlü ve sağlam kadrolar yoksa, gerçekleştirmeleri düşünülemez. Bunu çok iyi bilen Atatürk'ü, devleti ve reformları devralıp sürdürececek genç nesillerin yetiştirilmesi fikrinin çok erkenden meşgul etmeye başladığı muhakkaktır. Bu düşünce içinde araştırmalara giriştiği zaman, aydınlar ve gençler arasında, samimi milliyetçiliği, memleket meselelerindeki sevgisi ve heyecanı ile müesseseseleşip kökleşmiş Türk Ocakları kadrosunu görmemesi mümkün değildi. Gerçekten de, yurdu ve cumhuriyeti gençliğe emânet ettikten hemen sonra, "bu gençliğin nasıl bir gençlik olması ve nasıl yetiştirilmesi gerektiği" üzerinde düşünürken, gözlerinin Türk Ocakları'ndaki kadroya takıldığı, gençlik içinde "bu kadronun aranan vasıflara en çok sahip bulunan kadro olduğuna, en çabuk ve en kolay olarak onun yetiştirilebileceğine" karar verdiği, bunun üzerine de Türk Ocakları ile daha yakından ilgilenmeye başladığı anlaşıyor. 1928 yılında geçen bir olay, bu bakımdan dikkati derhâl üzerine çekebilecek bir çarpıcılıktadır.

1928 yılına kadar yapılan bütün kurultaylarda Genel Merkez Heyeti'nin tamamıyla serbest kaldığı, inisiyatifi hep elinde bulundurduğu ve -Türk Ocakları'nın o zamanlar adı "Yasa" olan tüzüğüne göre- kurultayların bütün safhalarını re'sen idare ettiği ve dışarıdan hiçbir müdahaleye uğramadığı bilinmektedir. Fakat, 1928 yılındaki kurultay hazırlıkları sırasında, Genel Merkez Heyeti, her kurultayda olduğu gibi bu kurultayda da yeniden seçilecek olan üyelerinin adaylarını tesbite hazırlanırken, her zamanki inisiyatifini birden bire kaybetti. Bu sefer, Atatürk'ün isteği üzerine, bu adaylar hakkındaki liste, Genel Merkez Heyeti tarafından değil, T.B.M.M. Başkanı, Başvekil ve CHP Genel Sekreteri ile Türk Ocakları Genel Başkanı'ndan kurulan dört kişilik bir komite tarafından hazırlandı. Kurultaya yine Genel Merkez Heyeti'nin listesi olarak sunulan ve kabul edilen bu on kişilik listeye, Genel Merkez Heyeti'nin bir önceki kadrosundan sadece üç kişi (Hamdullah Subhi, Dr. Hüseyin Enver, Burhaneddin Develioğlu) alınmış, geriye kalan yedi kişi ise CHP'nin milletvekillerinden ve müfettiş kadrosundan seçilmişti: Celâl (Bayar), Hilmi (Uran), İzzet Ulvi, Cemil (Ubaydın), Sâmî (Çölgeçen), Abdülmuttalib, Sâdık. Bu olay, düşündüğünü gerçekleştirmede çok dikkatli ve sabırlı olan, tesbit ettiği istikamette adım adım ilerleyen ve verdiği kararı gerçekleştirmedeki zamanlamayı çok iyi yapan Atatürk'ün, Türk Ocakları'nın geleceği üzerinde daha o zamandan kararlı olduğu ve onlardan yararlanma isteğinin büyüklüğü hakkında yeterli bilgi vermektedir. Yoksa, II. Meşrutiyet Devri'ndeki çok organize, çok sistemli ve

dinamik çalışmaları ile gecikmiş Türk milliyetçiliğinin uyanıp harekete geçmesinde büyük hizmeti dokunan, ordunun içlerine kadar bütün aydınlara uzanmış geniş kadrosu ile İstiklâl Harbi'ni zafere ulaştıran millî ruhun doğmasında ciddi emekleri geçen Türk Ocakları gibi tarihî bir müessesenin çok hızlı formalite işlemleri ile ortadan kalkışını, o günkü bazı gazetelerde ileriye sürüldüğü gibi, sadece, **“tarihî görevini tamamlamış olmak”** la açıklamak elbetteki güçtür. Esâsen, böyle bir iddianın gerçeklik ve geçerlik derecesini anlayabilmek için, Atatürk'ün ölümünden sonra ve bilhassa 1940-1950 yıllarında Türkiye'de hangi ideolojik hareketlerin daha çok gelişme imkânını bulduklarını, bu gelişmenin de daha sonraları Türk siyasî ve sosyal hayatındaki tahribâtını dikkate almak ve ona göre karar vermek gerekir. Türk Ocakları'nın yerini alan Halk Evleri'nin, Atatürk döneminde, onların çalışmalarını daha disiplinli ve çok daha geniş coğrafi sınırlarda ve daha pratik şekilde devam ettirdikleri muhakkaktır. Ancak, Atatürk'ün ölümünden sonra, gittikçe artan sızmalarla, Halk Evleri'nin yavaş yavaş fikir ve yön değiştirdikleri, milliyetçi görüşe ters düşen ideolojilerin hizmetine girdikleri ve bu hizmetin hele 1960 dan sonra aşırı boyutlara eriştiği de bilinen bir gerçektir. Atatürk, Türk Ocakları'nın görevlerini tamamladıkları hakkında en küçük bir imâ da bile bulunmamıştır. Onların fonksiyonlarının devam ettiğine inanmasaydı, onlardan yararlanmayı da düşünmezdi ve 25 Mart 1931 günü basında çıkan beyânâtında Türk Ocakları'nı CHP ile yani kendisi ile birlikte çalışmaya davet etmezdi.

1930 yılının bazı olayları, Atatürk'ün Türk Ocakları ile ilgili düşüncesinin gerçekleşmesini hem çabuklaştırmış, hem de kolaylaştırmıştır. Bu olaylar, Türk Ocakları yöneticilerinin kendiliklerinden ve bilerek veya başkalarının telkinleri ile ve farkında olmadan yaptıkları, yahut da kontrol ve disiplin yetersizliği gibi organizasyon eksikliği yüzünden doğmuş hatalardan ve bu hataları kullanarak Ocakları yıkmakta kendileri için herhangi bir şekilde çıkar umanlarca yapılan tahriklerden çıktı.

Bilindiği gibi, Türk Ocakları'nın çalışmaları Cumhuriyet Devri'nin ilk yıllarında daha da gelişerek devam etti ve, kısa sürede, üye ve şube sayısı büyük bir hızla yükseldi. Atatürk'ün de sempatisini ve desteğini gören Ocaklar, başkentin en muhteşem binasına da kavuştular. Bu parlak gelişme, siyasî çevrelerde bazı kıskançlıklara yol açtığı gibi, aynı yurtseverlik ve idealistlik seviyesinde olmayan, idarî veya siyasî ihtiraslar peşinde koşan, bu uğurda ocakların ülke çapındaki prestijinden yararlanmak isteyen bazı Ocaklıları da tüzük dışı davranışlara itti.

Genel Merkezin bilgisi ve kontrolü dışındaki bu davranışlarla, Türk Ocakları'nın "günlük politika dışında kalmak" prensibine rağmen, Ocaklı olmayı kendi çıkarları için kullanmaktan çekinmeyen bazı kimseler, bazı yerlerdeki belediye seçimlerine aday olarak katılıp Ocaklı seçmenlerin oylarından yararlanmaya kalkıştılar. Başka bazı yerlerde de, CHP'yi tutmayan bazı Ocaklılar bu partinin oralarda teşkilâtlanmasını engellediler. Böylece, günlük politikaya bulaşmış oldular. Bu hareketler, bazı Ocaklıların, zamanla idarî alandan siyasî alana da kayma niyetinde olduklarını ve bu maksadla Türk Ocakları'nın prestijini zedelemekten de çekinmediklerini göstermekte idi. Bu olaylar üzerine partinin müfettişleri, genel merkezlerine gönderdikleri raporlarda **"Türk Ocağı teşkilâtının bulunduğu yerlerde partinin teşkilât kuramaz olduğunu"** belirterek **"Türk Ocakları bu gidişlerinde bırakılacak olurlarsa, çok daha kötü sonuçlar doğabileceğini"** bildirmeye başladılar. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, aynı yıl ve yine Türk Ocakları'nın tüzüğünü çiğneyerek, siyasî mahiyetteki en büyük hatayı onların bizzat genel başkanları yaptı.

1930 yılı yazında Atatürk, öteden beri arzulayıp gerçekleştiremediği çok partili demokratik sistemi kurmak, böylece, kendisinden sonra dikta rejimine kaymasından korktuğu rakipsiz CHP iktidarının karşısında memleketteki muhalefeti teşkilâtlandırarak onun mutlak nüfuzunu yavaş yavaş gevşetmek maksadı ile, eski ve güvendiği arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası (partisi) (12 Ağustos-17 Kasım 1930) isimli bir siyasî parti kurdurdu. Hızla teşkilâtlanan ve CHP'nin T.B.M.M.'indeki üyelerinden de bazı kopmalara yol açan bu siyasî faaliyet, CHP'nin ve ona âid olan hükûmetin çevrelerinde büyük huzursuzluk yarattı. Bu olayda Türk Ocakları'nı ilgilendiren husus, CHP'den kopan milletvekillerinden bazılarının aynı zamanda Ocaklı olmalarından başka, yeni siyasî partiye yazılıp muhalefet saflarına karışan vatandaşlardan da büyük kısmının yine Ocaklılardan oluşması idi. Böylece Türk Ocakları'nın CHP'nin ve başında İsmet Paşa'nın bulunduğu hükûmetin büyük husumetini çektiği bir sırada, Genel Başkan Hamdullah Subhi, siyasî hayatının belki de en büyük hatasını yaptı. Henüz bir aylık bir geçmişi bulunan ve geleceği meçhûl bir siyasî partinin hızlı gelişmesine aldanarak, belki kendiliğinden, belki de bazı telkinlere kapılarak işlediği bu hatayı, Akşam gazetesinde yayınlanıp (11 Eylül 1930) başka gazete ve dergilerce de iktibas edilen heyecanlı bir yazısı ile belgeledi. Yeni partiyi açıkça ve hararetle destekleyen ve **"Bu Sesi Koruyacaksınız!"** adını taşıyan bu yazı, bir yandan da CHP'yi şiddetle tenkid ederek, aydınlara ve gençlere şöyle sesleniyordu: **"Bu muhalefet sesi yükseldiğinden beri kalbinin içinde ferah duymayan kaç**

samimi vatanperver vardır? Değil Garb'in eski milletleri nezdinde, hattâ dünki Balkan memleketlerinde bile barınan hürriyeti Türk vatanında yaşatamazsak, bunda bizim için bir hicab mevzuu yok mudur? İçinde muhalefet sesi yükselmeyen bir cumhuriyete biz inanabilir miyiz ki ona başkalarını inandıralım?

“Ey, Türk münevveri! Ufak ihtirasların, menfaat korkularının kulakları tıkamak isteyen gürültüsü fevkinde sen, vatanından yükselen bu mürâkaba sesini koruyacaksın! İztırabı meydana çıkaran odur, tehlikeleri işaret eden odur, hâkimiyet-i milliye-nin ilk ve son şartı odur!

“Ey, Türk genci! Memleketin gibi, millî izzet-i nefsin gibi, vatan toprağı üzerinde yükselen bu yeni ve mübârek îkaz sedâsını koruyacaksın!”

Yazıda muhalefet saflarında yer almaya davet edilen aydınlarla gençlerin, herkesten önce, Genel Başkanın başında bulunduğu kuruluşa bağlı aydınlarla gençler olması gerektiği tabiidir. Ayrıca, bu yazıyı yazdığı tarihte Hamdullah Subhi, yalnız Türk Ocakları'nın Genel Başkanı değil, aynı zamanda CHP'nin de üyesi idi. Hattâ, imzasının altına, Türk Ocakları'ndaki üvânını kullanmayı da ihmâl etmemişti. Fakat, her iki sıfatı da bu yazısına ters düşüyordu. Türk Ocakları Genel Başkanı, bu zamansız ve sorumsuz çıkışı ile, bütün Ocaklılara açık bir telkinde bulunuyor, hükûmeti de, CHP'yi de Türk Ocakları'na karşı cephe almaya zorluyordu. Ocaklıların her yerde yeni partiye akın etmelerinde, âdeta bir genelge, bir direktif mâhiyetindeki bu yazının da payı bulunduğu kabul edilebilir. Bu aceleci ve ters davranışın ters sonuçları olması da mukadderdi. Bütün CHP'yi ve onun hükûmetini karşısına almakla, şöhret ve itibarının büyük kısmını borçlu bulunduğu tarihî müesseseyi de tehlikeye sokmuştu. Atatürk'ün Türk Ocakları hakkındaki niyetinden elbette haberdar bulunan bu çevreler, bu büyük dayanağın ondan alınması ve ortadan kaldırılması için ellerinden geleni esirgemediler. Türk Ocakları'ndaki büyük emekleri herkesce bilinen Genel Başkan'ın, bu yazısından şüphesiz daha az vurucu ve batıcı olmakla beraber, münâsebet düştükçe, tevâzua aykırı ve incitici başka davranışları da olmuştur. Bunlardan biri, bazı konuşmalarında, Türk Ocakları'nın tarihî hizmetlerinden söz ederken, bu tarihî hizmetlerin yapıldığı olaylarda ön plânda yer almış tarihî şahsiyetlerin emeklerini gölgeleyecek ifadeler kullanmasıdır. Gerek Türk milletinin Anadolu'da kazandığı büyük zaferden ve gerekse yeni devletin kuruluşundan sonra yapılan inkılâblardan bahsederken kullandığı: “**Türk Ocakları, Türk**

milletinin zaferinde neşrettiği fikirlerin tesirini, Türk inkılâbında da milliyet fikrine göre terbiye ettiği gençliğin rüşdünü, şuurunu görüyor!” (Dağ Yolu, I. Kitab, 1929, s. 164) gibi ifadeler, en azından, o korkunç mücadeleyi yıllarca binbir sıkıntı içinde yürütüp başarıya ulaştırmış yönetici kadroya karşı bir saygısızlık ve tahrik sebebi idi.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, CHP'nin muhalifi olarak ortaya çıktığı için, yeni devletin resmen kuruluşundan beri benimsenen Cumhuriyet şekline ve bilhassa dinin devlet işlerinden uzaklaştırılmasına karşı olan ve çokluğunu henüz koruyan kör taassub sahibi câhil yığınları da, yeni partinin, CHP'nin şimdiye kadar bütün yaptıklarını bozup ortadan kaldıracağını sanarak, hep birden onu desteklemeye başladılar. Halbuki yeni parti, daha adından başlayarak cumhuriyetçi olduğunu ilân ettiği gibi, programında da, yapılan bütün inkılâblara ve bu arada lâikliğe de bağlı bulunduğunu açıkça belirtmişti. Buna rağmen bu zümre, cehaletinin kurbanı olarak, kanun dışı taşkınlıklara kalkıştı. Bilhassa Ege bölgesinde, CHP'yi de aşip Atatürk'e ve inkılâblara karşı çılgınca hareketlere girişti ve bu tutum yeni partinin sonu oldu.

Çok partili siyasî hayata girmek için yaptırdığı bu Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi, Atatürk'e, ülkenin henüz o siyasî olgunluk seviyesine gelmediğini gösterdiği gibi, Orta Çağ zihniyetinin ve onun temsilcisi olan kara kuvvetin de henüz canlılığını koruduğunu açıkça ortaya koydu. Bunun üzerine, yeni partinin kapanmasından sonra, durumu bizzat yakından görmek için, Güney ve Batı Anadolu illerinde bir inceleme gezisine çıktı. Gördükleri arasında, Türk Ocakları ve onların tutumları da dikkatini çekti. Bu gezisinde konuştuğu Ocaklı gençlerin, inkılâbları desteklemekle beraber, siyasî meselelerle fazla ilgilendiklerini ve ülkenin idaresinde liberal bir tutuma tarafdâr olduklarını tesbit etti. Buna karşılık, Genel Başkanı bulunduğu CHP kadrolarının, sadece kendi çıkarları peşinde koşan, işe yaramaz birtakım insanlarla dolduğunu gördü ve partinin mahallî yöneticilerini bu hallerinden dolayı azarladı.

Öteden beri memleketi ileride idare edecek ve inkılâbları koruyacak aydın nesillerin yetiştirilmesi zaruretiye inanmış olan Atatürk, Ankara'ya dönüşünde bu konuda Türk Ocakları'nın genç ve uyanık kadrolarından faydalanmak hususundaki kanaatinin doğruluğuna iyice inandı. Onları, bir an evvel, belli bir disiplin ve eğitimle yetiştirmek lâzımdı. Gerçekten de Türk Ocakları, sayıları bütün yurttâ çok artmış olan şubeleri ile ve genel merkezin yeterli bir kontrol mekanizmasına sahip bulunmayışı yüzünden, sadece bir duygu ve heyecan havası içinde sürüp gidiyor; her türlü fikir

akımlarına, siyasî ihtiras sahiblerinin sömürmesine açık bulunuyordu. Bu büyük ve milliyetçi heyecan potansiyelini yatağına oturtmak, cumhuriyetin ve inkılâpların bekcisi olarak ülkenin yönetimine hazırlamak lâzımdı. Bu maksadla Atatürk, önce, memleket meseleleri ve politika ile yakından ilgili gördüğü bu büyük aydın kitlesini -Genel Sekreterliğini Hamdullah Subhi'nin yapacağı- yeni bir siyasî parti etrafında toplamayı düşündü. Fakat, Genel Başkan'ın muhalefet partisine yakınlık göstermek suretiyle takındığı tavrın CHP ileri gelenlerince ve hükûmet tarafından unutulmuş olması imkânsızdı. Derhâl bu görüşe karşı çıktılar ve bu kitlenin, yeniden organize edilmesi yerine, kendilerine katılarak güçlü bir iş birliği oluşturulmasının memleket için daha yararlı olacağına onu inandırdılar. Bu eski ve tarihî kuruluş, CHP'ye bağlanacak yeni bir müesseseye (Halk Evleri) dönüştürülerek, bu güç birliği kolaylıkla sağlanabilecekti.

Parti ve hükûmet çevrelerince ileriye sürülen bu teklifin altında, şüphesiz, kolayca muhalefet saflarına kayabilecek bu büyük ve dinamik kitleyi kendi bünyeleri içinde eritmek, onu faâl durumundan uzaklaştırmak, bir daha karşılarına toplu halde çıkmasını önlemek ve bu arada çok yakın bir tarihte böyle bir karşı çıkışı desteklemiş, hattâ önyak olmuş olan genel merkez yöneticilerini de cezalandırmak isteği yatmakta idi.

Bu arada, yeni devletin Mîsâk-ı Millî ile değişmez sınırlarını tesbit etmiş olduğu, bu sınırların dışında hiçbir toprak isteği bulunmadığı ve ana politikasını "içeride ve dışarıda barış" olarak çizdiği belirtilmek suretiyle, **"Türk Ocakları'nın gençlere hâlâ cihangirlik duyguları aşıladıkları, Rusya'dan kaçan Türklerin uğrak yeri oldukları, cihangirlik kışkırtmalarının bilhassa Rusya'daki Türk toprakları ile ilgili bulunduğu, böyle bir tutumun Türk-Sovyet dostluğu ile bağdaştırılamayacağı"** yolunda Ankara'daki Rus Elçiliğince Türk hükûmeti nezdinde yapılmış diplomatik teşebbüsün de Türk Ocakları'nın kapatılmasında tesiri olduğu hakkındaki söylentiye ispatlayan yayınlanmış herhangi bir belge bulunmadığı gibi, Türk Ocakları'nda her zaman kültür, duygu ve fikir plânlarında kalan **"dış Türklerle ilgi"** nin bu hususta ciddi bir gerekçe olması da düşünülemez.

Türk Ocakları hakkındaki kesin karar ânının yaklaştığı günlerde geçen bir olay, onları içinden yıkmak isteyenlerin de varlığını çok açık şekilde göstermesi bakımından, dikkate değer. Bu günlerden birinde Atatürk, yanında hepsi de Türk Ocakları'nın eskiden beri üyeleri olan Celâl (Bayar), Sadri Maksudi, Siirt Mebusu Mahmud, Cemil (Ubaydın), Hamdullah Subhi, Dr. Reşit Galib ve Vâsıf (Çınar) beyler olduğu halde, konuyu son bir

kere daha açar ve kesin görüş ister. İlk sözü alan Vâsıf Çınar, **“Türk Ocakları’nın tarihî görevlerini tamamladıklarını, cumhuriyetten önce uzun süre temsil ettikleri fikirlerin artık bütün millete ve devlete mal olmuş bulunduklarını, zamanlarını doldurmuş oldukları için kapatılmalarında bir mahzur kalmadığını”** söyler. Bu görüşü Reşid Galib de destekler. Aslında, bu görüş Reşid Galib’indir ve Vâsıf Çınar’a telkin edilmiştir. Reşid Galib (1897-1934), Mersin’de hükümet doktoru iken, bir yurd gezisi sırasında Atatürk’e kendisini beğendirmiş ve Aydın’dan milletvekili seçilmiştir. Genç, dinamik, sempatik, cüretli ve ataktır. Yükselmeye karşı da aşırı derecede haristir. Bu hırsına Türk Ocakları’nı da âlet etmeye, onların ülkedeki yaygın ve güçlü prestijinden yararlanmaya kalkışmaktan da çekinmez. Tarih, Almanya’da Hitler’in ve İtalya’da da Musolini’nin, kurdukları gençlik teşkilâtlarına dayanarak, iktidarın yolunu tuttukları tarihtir. Reşid Galib de böyle bir tutuma özenir ve bir gün Genel Başkan Hamdullah Subhî’ye **“Türk Ocakları’ndaki gençliğin her bakımdan eğitilip kuvvetli bir disiplin altında yetiştirilmesini, bu arada askerî eğitim de verilmesini ve böylece memleketin kaderinde söz sahibi bir güç hâline getirilmesini”** teklif eder. Fakat, Genel Başkan bu teklifi rededer. Bunun üzerine doktor, Türk Ocakları’nın karşısında yer alır. Görüşünü kabul ettiremediği bir kuruluşun ortadan kaldırılması fikrini benimsemekte tereddüd etmez. Ayrıca, rededilen kendi teklifini zâten öteden beri Türk Ocakları’nda uygulanyormuş gibi gösteren söylentiler de çıkartarak, Ocakları lekeleme yoluna da gider. Ancak, Atatürk’ün yanındaki toplantıda bunlar hiç söz konusu edilmez ve sadece Türk Ocakları’nın **“zamanlarını doldurmuş oldukları”** ileriye sürülür. Fakat bu gerekçe de toplantıda bulunan diğer kimselerce kabul edilmez. Münâkaşa uzar. Sonunda Atatürk, aralarından küçük bir komisyon seçerek, kararlarını yazıya dökmelerini ister. Türk Ocakları’nın kapanması görüşünün arkasında Atatürk’ün de bulunduğunu anlayan komisyon, **“Ocakların kapatılması zamanının geldiğine”** karar verir. Fakat, bu kararı Hamdullah Subhi imzalamaz. Bunun üzerine Atatürk, kararın yeniden görüşülmesini ve yazılmasını ister. Komisyon ilk kararında ısrar edince, Atatürk’ü kırmamak için, bu sefer, Hamdullah Subhi de imzalar. Atatürk’ü kırmaz ama, kendisi çok derinden kırılır. Kuruluşunun ilk yıllarından beri büyük emekler verdiği, uğrunda sayısız sıkıntılar çektiği, üzerine titredikleri ve kendisi ile kaynaşıp bütünleştiği bir tarihî müessesenin ortadan kalkışını gözleri ile görmenin verdiği büyük ızdırabtan hiçbir zaman kurtulamaz ve onu yeniden kurmanın hayâli ve ümidi ile yaşamaya başlar. Onun bu ızdırabını

çok iyi anlayan Atatürk, bir süre çevreden uzaklaşması için, kendisine yurd dışında bir görev teklif eder ve onu Bükreş Elçiliğine gönderir (Mayıs 1931). On üç yıl bu görevde kaldıktan sonra yurda döner ve emekliliğini ister.

1946'da başlayan çok partili dönemle birlikte tek parti baskısının gevşemeye yönelmesi üzerine, Türk Ocakları'nın yeniden açılabilmesi ümidleri de belirir. Hamdullah Suphi, CHP'nin 1947'deki VII. kongresinde bir konuşma yapar. Belirttiği görüşlerin şiddetli tenkidlere uğraması üzerine, partiden istifa eder ve Türk Ocakları'nın yeniden açılması için gerekli hazırlıklara başlar. Bu açılışı, aslında, bütün Ocaklılar beklemekte idiler. Çünkü kapatılmalarından dolayı üzülen yalnız genel başkanları değildi, hepsi de aynı üzüntü içinde idiler. Bu sebeple, Halk Evleri'ndeki çalışmalarla çok az bir kısmı katıldı ve zaman zaman eskisi gibi toplantılar yaparak, aralarındaki bağı koparmamaya çalıştılar. En eski üyelerden Ferid Cansever'in, 1942 de, Türk Ocakları'nın yayın organı Türk Yurdu'nu yeniden çıkarmaya başlaması, Ocaklı ruhunun devam etmekte olduğunun maddî delillerinden biridir.

Nihayet, uzun süren ve 1949 yılında tamamlanabilen çalışmalardan sonra, Türk Ocakları'nın yeniden açılmasına karar verildi. Kapatıldıkları sırada bütün malları da CHP'ye devredildiği için uygun bir bina temin edilemeyince, açılış töreni, Fatih'in Horhor Mahallesi'nde, Hamdullah Subhi'nin babası Subhi Paşa'dan kalma tarihî konakta yapıldı. Bu münâsebetle, 10 Mayıs 1949 günü, eski Ocaklılar yeniden bir araya geldiler. Dâvetliler arasında milletvekilleri, İstanbul valisi, üniversite hocaları ve gençleri ile gazetelerin başyazar ve bazı yazarlarının bulunduğu büyük bir kalabalık önünde, Geçici Yönetim Kurulu Başkanı olarak Hamdullah Subhi, Ocakların tarihçesine, kuruluş gayelerine, tarihî hizmetlerine ve değişik konulara dokunan uzun bir konuşma yaptı. Bundan sonraki ilk seçimlerde de, Genel Başkanlığa yeniden getirildi.

14 Mayıs 1950 deki iktidar değişikliği, Türk Ocakları'nın hayatında yeni bir dönemin başlangıcıdır. Milliyetçi bir kadronun iş başına gelmesi, CHP'den ayrılan Hamdullah Subhi'nin de bağısız aday olarak bu sefer Demokrat Parti listesinden milletvekili seçilmesi, Türk Ocakları'nı yeniden gündeme getirdi. Halk Evleri'nin Atatürk'ten sonra uğradıkları ters değişiklikler, Türk Ocakları gibi denenmiş, görüşleri ve hizmetleri belli bir kuruluşun yeniden ön plâna geçmesini sağladı. "Menâfi-i Umûmiyyeye Hâdim Cemiyetler" (Kamu Çıkarlarına Hizmet Eden Dernekler) arasına alınan Türk Ocakları'na da devlet bütçesinden para yardımına başlandı. Fakat âcil ihtiyac olan bina meselesinin, daha doğrusu 1931 de CHP'ye

devredilen malların geri alınması işinin çözülmesi, yeni bir kanun konusu olduğu için uzadı. Sonunda kanun, ancak, **“Halk Evleri’ne âid malların hazineye devri”** şeklinde çıktı (8 Ağustos 1951). Bu sefer Hazine, bazı hukukî sebebler ileriye sürerek, bu malları Türk Ocakları’na vermek istemedi. **“Bu mallar, aslında, resmen kapanmış, artık mevcut olmayan bir kuruluşa âittir. Aynı isimle yeniden kurulan bir müessese, bu mallar üzerinde hak iddia edemez”** gerekçesine dayanan Hazine’ye karşı, Genel Başkan da, **“Yeniden açılan Türk Ocakları’nın eskisinin devamı olduğunu ve mallarını geriye almak için mahkemeye başvuracaklarını”** söyledi. Neticede, bu malların ancak bir kısmı ve “intifâ” (sadece faydalanma, kullanma hakkı) şartı ile, Türk Ocakları’na verildi. Bu şekilde verilen binalardan Ankara Türk Ocağı binası, yine Genel Merkez Binası olarak kullanıldı. İstanbul şubesi için de, Aksaray’da, Hazine mülkü olan eski bir çorab fabrikası tahsis edildi.

Bütün mallarının geriye mülk olarak verilmemesi, Türk Ocakları ile iktidarın arasını açtı. Bu sıralarda, üyelerinin birçoğu aynı zamanda Türk Ocakları’nın da üyesi olan **Türkiye Milliyetçiler Derneği**’nin bazı olaylar yüzünden kapatılması (1953) ve üyelerinden bir kısmının Demokrat Parti’den ihraç edilmesi, dolayısıyla, hükûmetle Türk Ocakları arasındaki açıklığı daha da büyüttü ve devlet bütçesinden yapılan yardım önce kısılıp sonunda tamamıyla kesildi. Bu arada Türk Ocakları’nın eskiden beri yayın organı olan Türk Yurdu dergisi de, kasım 1954 den itibaren, yeniden çıkmaya başladı.

Bozulan münasebetler üzerine Demokrat Parti’den de ayrılan Hamdullah Subhi, Hürriyet Partisi listesinden yine bağısız olarak katıldığı 1957 seçimlerinde kazanamayınca, İstanbul’a yerleşti. Fakat, Türk Ocakları ile ilgisi devam etti. **27 Mayıs 1960** hareketinden sonra kurulan **Millî Birlik Komitesi** Ocakları kapatmak için harekete geçti ise de, Hamdullah Subhi’nin Devlet Başkanı Cemal Gürsel’e müracaatı üzerine, buna engel olundu. Fakat bundan sonra, Türk Ocakları da düzenli ve verimli bir çalışma dönemine yeniden giremediler. Hamdullah Subhi’nin ölümünden (1966) sonra, genel başkanlığa değişik isimler gelir. Bu arada, Prof. Osman Turan ile Prof. Emin Bilgiç de genel başkan olurlar. Emin Bilgiç’in genel başkanlığı sırasında CHP’nin yeniden iktidara gelmesi üzerine (1973), Türk Ocakları’na karşı olan yeni hükûmet, Hazine’ye âid oldukları gerekçesi ile, Demokrat Parti iktidarı zamanında kendilerine kullanılmak üzere verilmiş olan malları geriye aldı. Kitaplığındaki kitaplar da Millî Kütüphane’ye verildi. Yeniden yersiz kalan Ocaklılar, buna

rağmen, eskisi kadar düzenli olmamakla beraber, toplantılarına devam ettiler. Prof. Orhan Düzgüneş'in genel başkanlığı sırasında, Kızılay'da Çelikkale sokağındaki bir apartman dairesine yerleşildi. Ancak, 12 Eylül 1980 hareketinden sonra alınan bir kararla ve bazı istisnâlarla Türkiye'deki bütün dernekler kapatılınca, Türk Ocakları da yeniden kapanmış oldu.

1908 den sonra kurulmuş fikrî ve sosyal yapıdaki milliyetçi derneklerin en uzun ömürlüsü ve en verimli olan Türk Ocağı, zaman zaman çalışmalarına ara vermek zorunda kalmakla beraber, son kapanışına kadar geçen 68 yıl içinde, kuruluşundaki temel yapısını değiştirmemiştir. Geçen uzun müddet zarfında Türkiye çok büyük siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik değişikliklere uğramış; imparatorluktan ve meşrutiyet rejiminden millî devlete ve cumhuriyet rejimine geçmiş, çağdaş batı medeniyetini örnek alarak birçok alanlarda çok hızlı gelişmeler göstermiş, 1908 deki hareket noktasından çok uzaklara gitmiş, o günki durumu ile kayıslanamayacak merhalelere ulaşmıştır. Türkiye'nin iradesinin bazan içinde ve bazan da dışında cereyan eden ve biri ötekinden mühim olaylar karşısında, Türk Ocakları'nın tüzüğü de (ilk tüzük: 1912, baskı: 1913) üç kere değişikliğe (1918, 1924, 1969) uğradığı halde, birinci tüzükteki esaslar, sadece bazı ifade değişiklikleri ile, aynen korunmuştur. İlk tüzükte, Türk Ocağı'nın gayesi **"Türklerin millî terbiye ve ilmî, ictimai, iktisadî seviyelerinin terakki ve i'tilâsı ile Türk ırk ve dilinin kemâline çalışmak"** olarak gösterildiği (madde: 2) gibi, siyasetle ilgili bulunmadığı da **"Ocak, maksadını tahsile çalışırken, sırf millî ve ictimai bir vaziyette kalacak, asla siyasetle uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasî fırkalara hâdim bulunmayacaktır"** (madde: 4) şeklinde açıkça belirtilmiştir. Bu esaslar, 1918 de değiştirilen (baskı: 1923) tüzükte **"Ocağın maksadı, Türklerin harsî (kültürel) birliğine ve medenî kemâline çalışmaktır"** (madde: 2), **"Ocak, siyasetle uğraşmaz. Hiçbir Ocaklı, cemiyeti siyasî emellerine âlet edemez"** (madde: 3), **"Ocaklılar, yekdiglerinin şahsî ve siyasî kanaatlerine hürmet ederler"** (madde: 4); 1924 de yeniden de alınarak değiştirilen (baskı: 1925) tüzükte **"Türk Ocakları'nın maksadı, bütün Türkler arasında millî şuurun kuvvetlendirilmesine, Türk harsının meydana çıkarılmasına, medenî, sıhhi tekâmülün te'minine ve millî iktisadın inkişâfına çalışmaktır"** (madde: 2), **"Ocak, fırka (parti) siyaseti ile uğraşmaz. Hiçbir ocaklı, cemiyeti siyasî emellerine âlet edemez"** (madde: 3), **"Her ocaklı, 2. maddedeki gayelere muhâlif olmamak üzere, Ocak haricinde, siyasî kanaatine göre çalışmakta serbesttir"** (madde: 4)

ve 1969 tüzüğünde de **“Ocağın gayesi, prensiplerine ve programına göre, millî kültür, millî ahlâk ve mefkûrenin geliştirilmesine, Türklüğün yükselmesine çalışmak; ilmî, millî ve insanî esaslara dayalı Türk milliyetçiliğini yeni nesillerin müşterek ideali hâline getirmektir”** (madde: 35), **“Türk Ocağı, kendi gaye ve programı dışında faaliyette bulunmaz, partililik siyaseti ile uğraşmaz. Ocaklılar, ocağın mefkûresine aykırı olmamak şartı ile, Ocak dışında, siyasi inanclarına göre çalışmakta serbesttirler”** (madde: 36) şekillerinde ifadelendirilmişlerdir. Türk Ocağı, daha ilk tüzüğünde tesbit edilen esaslar dahilinde, fikir ve kültür plânında **“konferanslar, dersler** (türkçe ve yabancı dil kursları), **konserler, temsiller düzenlemek, kitablar ve dergiler çıkarmak”**, sosyal ve ekonomik plânda da **“millî serveti korumak ve çoğaltmak için, her türlü meslek erbâbı ile görüşerek iktisadî ve ziraî teşvik ve irşadlarda** (yol göstermelerde) **bulunmak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım etmek”** (madde: 3) şeklindeki çalışma programını ise, kuruluşundan başlayarak, elindeki bütün imkânlarla uygulamaya çalışmış; dergi ve kitab yayınlarından başka, türkçe ve yabancı dil kursları açmış; fakir üniversite gençlerine yatacak yer ve yiyecek sağlamış, para yardımı yapmış; bir özel poliklinik (Kadri Râşid Paşa’nın yönetiminde) de açarak hasta çocukları tedavi ettirmiş ve Türk kadınlarının batılı müzik konserlerine ilk defa olarak salonlarını açmıştır. Sonraki tüzüklerde kültürel çalışmalara daha çok yer verilmiş ise de, Türk Ocakları, teorik plânda da olsa, sosyal ve ekonomik alanlarla da ilgilenmekten geri kalmamışlardır.

Ancak, bütün çalışmaları gelecek için kalıcı kılan yayın faaliyetine yeterince yönelemedikleri ve bu konuda pek başarılı olamadıkları görülüyor. Temelde millî duygulardan kaynaklanan milliyetçilik fikrini **“heyecan ve telkin”** plânında canlı tutmayı tercih eden, zamanın karışık, ağır siyasi ve sosyal şartları içinde belki de kendilerini buna mecbur gören yöneticiler, bu yüzden çalışmalarını, daha çok toplu hareketlerle, toplantılarla ve konuşmalarla yürütmeyi uygun gördüler. Bizzat Genel Başkan Hamdullah Subhi’nin Ankara’daki Genel Merkez binasında yaptığı (15 Kasım 1930) bir konuşmada belirttiğine göre ⁷, bu tarihe kadar Türk

⁷ Hamdullah Subhi, Dağ Yolu, 2. Kitabı, Ankara 1931, s. 24. Yayınlanan te’lif eserlerle yazarları: Sâmih Rifat (Şarkın Masal Anaları, Millî Aramız Nasıl olmalı), Mehmed Emin (Mustafa Kemal), Hamdullah Subhi (Dağ Yolu, Günebakan), Ağaoğlu Ahmed (Üç Medeniyet), Yusuf Akçura (Türk Yılı), Celâl Esad (Türk Sanatı), Reşid Safvet (Türklük ve Türkçülük İzleri), Sadri Maksudi (Türk Diline Dâir).

Ocakları'nca yayınlanan kitapların sayısı (üçü tercüme) sadece on üçtür. Kuruluşundan beri geçen on sekiz senelik süre içindeki bu kitab yayını mikdarının yeterli olduğu söylenemez. Hele, Ocaklarda yapılan konuşmaların, verilen konferansların ve her yapılan kurultay zabıtlarının bir araya toplanıp yayınlanmış olmaması büyük birer kayıptır. Buna karşılık Türk Ocakları, hedef alınan duygu ve fikirleri telkin bakımından çok daha az yorucu yazıların yer aldığı dergi yayıncılığında başarılıdır. Çıkardıkları ve adlarını daha önce verdiğimiz dergiler içinde gayeye hizmetteki en büyük pay ise, şüphesiz, Türk Yurdu'na aittir.

İlk olarak Tanzimât Devri'nde fikir plânında görülen milliyetçilik hareketinin 1908 den sonraki teşkilâtlanma döneminde kurulmuş ikinci milliyetçi dernek olan Türk Yurdu (18 Ağustos 1911) nun çıkarmaya başladığı (24 Kasım 1911) ve kısa bir süre sonra yerini alan Türk Ocağı'na devrettiği bu dergi, milliyetçi hareketi temsil eden dergilerin en uzun ömürlüsü olduğu gibi, yazılarının taşıdığı ağırlık, yazar kadrosunun seçkinliği ve aydınlar üzerindeki fikri tesirlerinin büyüklüğü bakımından da üzerinde durulmaya değer.

Adının altında “**Türklerin faydasına çalışır**” cümlesini taşıyan derginin imtiyazı, Türk Yurdu derneğinin ilk başkanı olan şâir Mehmed Emin (Yurdakul) adına alınmıştır. Derginin aynı zamanda mesul müdürlüğünü de yapan Mehmed Emin'in Erzurum valiliğine tâyin edilerek İstanbul'dan ayrılması üzerine, imtiyaz sahipliği ve mesul müdürlük ünvanları da derneğin yönetim kurulunda murahhas üye (genel sekreter karşılığı) olarak görev yapan Yusuf Akçura'ya geçmiştir.

Derginin oldukça geniş bir yayın programı vardır. Mehmed Emin tarafından hazırlanıp yazı kurulunca da kabul edilmiş bu ilk programın başlıca esasları şunlardır: 1) Dergide yayınlanacak yazılar “**Türk ırkının çoğunluğu tarafından okunup anlaşılabilir bir şekilde**” yazılacaktır. Bunun için de yazılar dilce sâde olacağı gibi, üslubu da kolaylıkla anlaşılabilir bir yapıda olacaktır. Ayrıca, yine çoğunluğun ilgi duyup yararlanacağı konular seçilmelidir. Bunula birlikte, kültür seviyeleri üstün olup sayıca azınlıkta bulunan okuyucular da düşünülerek, aşırı vülgarizasyona gidilmeyecektir. 2) Dergi, bütün Türklerce kabul edilebilecek, “**ortak bir ideal**” yaratmaya çalışacaktır. 3) Dergide yer alacak konular, çoklukla, “**değişik Türk zümrelerinin biri birilerini tanımalarını, ahlâk ve iktisadca yükselmelerini ve fen (teknik) bilgilerinin artmasını sağlayacak konular olacak, politika ile ilgili konulara bunlardan sonra yer verilecektir. Türk Dünyası'nın**

değişik bölge ve zümrelerinde geçip bütün Türkler arasında ortak sevince veya üzüntüye yol açacak olaylar ve fikir ceryanları ile, değişik Türk zümrelerinin edebiyatları hakkında gerekli bilgiler de aktarılacaktır. Politik konularda ise, hiçbir siyasî parti tutulmayacak, sâdece Türk milletinin ve bütün Türklüğün menfaatleri neyi gerektiriyorsa o yapılacaktır. Ancak, Türklerin menfaatleri korunurken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk-dışı etnik unsurlar arasında huzursuzluk yaratılmamasına da dikkat edilecektir."

İlk sayısının çıktığı 24 Kasım 1911 den son sayısının çıktığı 1 Nisan 1970 tarihine kadar geçen 59 yıllık süre içinde, değişik sebeplerle zaman zaman kapanmak zorunda kalan, kapanış süreleri bazan on iki yıla kadar varan, çeşitli boylarda ve hacimlerde olarak bazen on beş günlük ve bazen de aylık olarak yayınlanan⁸ ve yayın hayatı boyunca toplam sayısı 346 ya ulaşan Türk Yurdu, bilhassa 1911-1918 yılları arasında, zamanın en güçlü milliyetçi kuruluşu Türk Ocakları'nın ana yayın organı olarak büyük hizmetler görmüştür.

⁸ Türk Yurdu dergisinin geçirdiği yayın safhaları, kısaca, şöyledir:

a) **24 Kasım 1911** de başlayıp **15 Ağustos 1918** de sona eren ilk yayın dönemi. Bu dönemin sonunda, derginin cild sayısı XIV ü, nüsha sayısı ise 161 i bulur. **15 günde bir**, (18 x 25) boyunda, 32 sayfa olarak ve hiç ara verilmeden yayınlanmıştır. Kapanış sebebi, Birinci Dünya Savaşı sonunda İstanbul'un yabancı kuvvetlerce işgal edilip sahibi olan Türk Ocağı'nın da baskı altına alınması ve basına şiddetli sansür konularak millî konuların yasaklanması üzerine, yayınlanmasının imkânsız duruma gelmesidir. XX. Asır Türk fikir hayatı ile ilgili çok mühim yazılarla dolu olduğu halde, bugünkü araştırmacıların derginin koleksiyonlarından faydalanmaları oldukça güçtür. Basit dikkatsizliklerin sebep olduğu bu güçlük, "yıl, cild, nüsha" sayılarının derginin yalnız dış kapağına konulmasından, koleksiyonların cildlenmesi sırasında çoklukla dış kapakların çıkarılmasından doğmaktadır. Bu durum, derginin kitablıklardaki hemen hemen bütün koleksiyonlarında görülmektedir. Yıl, cild ve nüsha sayılarının iç kapağı da konulmamasından doğan bu güçlüğü, ayrıca, her cildi oluşturan sayıların miktarında zaman zaman yapılmış değişikliklerin getirdiği karışıklık da eklenebilir (Derginin bu yayın dönemindeki ilk iki cild 24 sayıdan oluştuğu halde, sonraki cildler 12 şer sayılık ve altı aylıktır). İstanbul'daki Türk Ocakları Genel Merkezi'nin işgal kuvvetlerince kapatılması ve dergiyi çıkaranların Milli Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gitmeleri üzerine, savaş yıllarının bin bir sıkıntısı içinde derginin çıkarılması mümkün olamamış ve bu kapanış 1924 yılına kadar sürmüştür.

b) Türk Yurdu, Milli Mücadele sona erip de yeni devlet kurulduktan ve Türk Ocakları yeniden açıldıktan (1923) sonra, **1 Ekim 1924** tarihinde tekrar yayınlanmaya başlar. **1930 yılına kadar** süren bu ikinci yayın döneminde dergi, bu sefer aylık olarak çıkar. Fakat bu yeni seride cild sayısı hiç gösterilmediği gibi, derginin genel sayısı yani ilk dönemin sonunda 161 de kalmış olan nüsha sayısı da yürütülmeyerek, sayı baştan başlatılır. Ayrıca, sayfa sayısı 80 ve boyu da (25 x 16) olarak değiştirilir. Bu düzende 33 sayı yayımlandıktan sonra (1 Eylül 1927),

Türk Ocakları'nın fikir plânındaki çalışmalarında, milliyetçilikten sonra en çok yer alan konu "Batı medeniyetçiliği" dir. Milliyetçilik fikrinin Batı medeniyetçiliği ile beraberliği, II. Meşrutiyet döneminden sonra daha çok dikkati çekmektedir. Ziya Gökalp'in "Garbcılık" ve "Muâsırlaşmak" olarak terimleştirdiği bu tutumun yorumunda ve ölçüsünde zaman zaman tereddüdler ve anlaşmazlıklar olmuşsa da, sonunda, "**Türk kalarak batılılaşmak**" şeklindeki gerçekçi ve uzlaştırmacı bir anlayışta birleşmiştir. Türk Ocakları'ndaki milliyetçilik anlayışının "kana bağlı ırk anlayışı" ile bir ilgisi yoktur. İlk tüzükte yer almış olan "ırk" kelimesinin (madde 2) "millet" anlamında kullanıldığı açıktır. Böyle olduğu, yanlış birtakım yorumlara yol açmaması için daha sonraki tüzüklerde "ırk" terimine yer

1928 yılının başına kadar üç aylık bir ara verilir. 1 Ocak 1928 den başlanarak, yeniden değişiklik yapılır. Boyu (28 x 21), sayfa tutarı da 64 olur. Ayrıca, aylık olan derginin her yıl için 1 den 12 ye kadar özel numara almasının yanında, ilk çıkış tarihinden (1911) başlanarak, cildlerle nüshaların genel numaralarına da yer verilir. Böylece, **1 Ocak 1928** tarihini taşıyan bu yeni serinin kapağında, özel sayı olan 1'in yanında, genel sayı olan 195'in ve cild genel sayısı olan XXI'in de yer aldıkları görülür. Derginin bu düzen içindeki yayını da **1 Haziran 1930** a kadar sürer ve bu tarihi taşıyan son sayısı (C. XXVI, s. 30-224) ile yeniden ve **1 Eylül 1942** ye kadar süren uzun bir ara verilir. Bu ikinci yayın döneminde yapılan teknik değişiklikler de, ilk dönemdekiler kadar olmamakla beraber, araştırmacılar için yine bazı güçlükler yaratmaktadır.

c) Bir yıl sonra Türk Ocakları'nın resmen kapanması üzerine tamamıyla sahipsiz kalan Türk Yurdu'nun yeniden yayınlanması da mümkün olmaz. On iki yıl süren bu kapanış döneminden sonra derginin, Türk Ocakları Genel Merkezi'nin en eski ve başlıca üyelerinden Dr. Ferid Cansever tarafından İstanbul'da yeniden çıkarılmasına başlanır. Türk Ocakları kapalı olduğu için, dergiyi tek başına ve kendi adına çıkarır. **1 Eylül 1942** tarihini taşıyan ve ilk çıkışındaki gibi **on beş günlük** olan derginin kapağında adı aynı zamanda Orhon Harfleri ile de yazıldığı gibi, bu yeni serinin tekrar 1'den başlayan özel numaraları ile birlikte cild genel numarası (C.XXVI) da yürütülmüş ise de, nedense, bir önceki seride 224 de kalmış olan nüsha genel numarası yürütülmemiştir. Boyu (23 x 16) olup, sayfa tutarı 32 dir. Dr. Cansever dergiyi ilk serideki boyunda (25 x 18) çıkarmak istemiş ise de, II. Dünya Savaşı'nın darlıklı günlerindeki kâğıd azlığı yüzünden ilk serinin sadece kapak rengini (kırmızı) gerçekleştirebilmiştir. 1 Ocak 1943 e kadar düzenli olarak sekiz sayı çıkan dergi, 1943 yılının ilk iki nüshasına (1 ve 15 Ocak) yeniden özel numara verilerek ve **15 Ocak 1943** de iki sayı birden (1-2) basıldıktan yâni toplam on sayı çıkarıldıktan sonra tekrar kapanır. Böylece, kapağında yürütülmekle beraber, derginin genel sayısı da 234 e ulaşmış olur.

ç) Türk Ocakları'nın 1949 da yeniden açılması üzerine, **1 Temmuz 1954** de Türk Yurdu, tekrar **aylık** olarak ve yeni bir seri şeklinde çıkmaya başlar. Ankara Türk Ocağı adına çıkarılan derginin üzerinde yeni serinin 1'den başlayan özel sayısı ile birlikte genel sayı da 234 (235 olması gerekir) olarak gösterilmiş ise de bu sefer cild genel sayısı ihmal edilmiştir. Dr. Ferit Cansever'in çıkardığı boyu koruyan 80 sayfa tutarındaki bu yeni serinin imtiyaz sahibi İzmir Milletvekili Halûk Akören ve neşriyatı fi'len idare eden mesul müdür de Aziz Ocakcıoğlu'dur. Fakat, Kasım 1954 sayısında, derginin yönetiminde değişiklik olur. İmtiyaz sahipliğine Türk

verilmemesinden ve milliyet kavramının tamamıyla “**ortak kültürel ve mânevî değerler**” ile açıklanmış olmasından da anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu tarz açıklamalar zaman zaman birçok konuşmalarda, konferanslarda, kitaplarla makalelerde de ısrarla yapılmıştır. Bu konuda, yalnız, Ziya Gökalp’in Türkçülüğün Esasları’na ve Hamdullah Subhi’nin konuşmalarını toplayan Dağ Yolu’na ve makalelerini taşıyan Günebakan’a bir göz atmak kâfidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Türklerin bir an önce uyanıp milli şuur içinde birleşerek her bakımdan gelişmelerini gaye ve bu yolda Batı

Okakları Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Subhi Tanrıöver ve neşriyatın fi’len idaresine de Abdülhak Şinasi Hisar getirilir. Yine bu kasım nüshasında yapılan bir değişiklik de, yeni serinin özel numarasının kaldırılıp yalnız genel sayının (238) kullanılmasına başlanmasıdır. Dergi, bu son düzeni içinde üç yıllık bir yayın dönemi geçirdikten sonra, **Haziran 1957** sayısı ile tekrar kapanır (sayı: 269).

d) İki yıla yakın süren bir aradan sonra, **1 Mart 1959** da, dergi yine Ankara Türk Ocağı adına çıkmaya başlar. Bu sefer de şekil değişikliğine gidilerek, derginin kapağı renk ve konpozisyonca değiştirildiği gibi, boyu (27.5 × 19.5) ve sayfa tutarı da 80 olarak düzenlenir. Yine Ankara’da basılan derginin, ayrıca, yönetim kadrosunda da değişiklik görülür. İmtiyaz sahipliğine Prof. Osman Turan, yazı işleri Müdürlüğüne de Prof. Emin Bilgiç getirilir. **Aylık** olan derginin üzerinde cild genel sayısı yine yoktur. Bu yeni serinin nüsha özel numaraları ile nüsha genel sayısı da (271 den başlayarak) yürütülür. Nüsha genel sayısının 271 olarak gösterilmesi ile, 1954 Temmuzunda başlayıp 269 genel sayısı ile biten bir önceki serinin ik nüshasında 235 olması gerekirken 234 olarak gösterilip öylece yürütülen genel sayı yanlışlığı da düzeltilmiş olur. Fakat bu arada, derginin genel sayısındaki 270 rakamı ortadan kalkmış olur. Yine bu seride, ilk nüshadan derginin yayın yılı sayısına da yer vermeye başlanır. Bu yayın yılı sayısı 49 dur. Ancak bu rakam aslında derginin gerçek yayın yıllarının tutarını değil, ilk çıkışından beri geçen süredeki yılların tutarını göstermektedir. Çünkü, bilindiği gibi dergi zaman zaman yayın hayatından çekilmiştir. Onun gerçek yayın yıllarının tutarını bulabilmek için, ilk çıkışından beri geçen süredeki yılların toplamından, yayınlanmadığı yılların toplamını çıkarmak lâzımdır. Bu seri de 25 sayı sonra yani son sayısını **1 Temmuz 1961** (sayı: 4-298) de çıkararak sona erer. Bu arada yeni bir yönetim değişikliğine uğrar ve derginin sahipliğine tekrar Hamdullah Subhi Tanrıöver ve umumî neşriyat müdürlüğüne de Avni Yalçın taş getirilir.

e) Bir yıl süren bir kapanıştan sonra dergi, **1962 Temmuz ve Ağustos** aylarında sadece iki sayı (5-299, 6-300) çıkararak yeniden kapanır. Boy, sayfa tutarı ve öteki teknik ve şekil özellikleri bakımından bir önceki serinin aynıdır.

f) Tam iki yıllık bir aradan sonra Türk Yurdu, **Temmuz 1964** de, tekrar çıkmaya başlar (sayı: 7-301). Aynı yılın Kasım sonlarında, kasım ve aralık sayıları (11-12, 305-306) birlikte çıkar. Bundan sonra da, düzenli olarak, 1968 yılı başına kadar devam eder. Fakat, 1968 yılının ilk ayında çıkmaz. Şubat’ta, ocak sayısı ile beraber, iki sayı (1-2, 343-344) hâlinde yayınlanır ve yeniden kapanır. **1964 Temmuzundan 1968 Şubatına kadar** süren bu dönemde, yönetim kadrosundaki değişiklikler de sürer. 1967 Ocağına kadar derginin sahipliğini Prof. Osman Turan ve neşriyat Müdürlüğünü Galip Erdem yaparlar. Bu yılın ilk sayısında (ocak, 1-331)

medeniyetini örnek edinmiş olan Türk Ocakları'nın, Cumhuriyet Devri'nde aynı gaye ile ve aynı yoldan yürünerek yapılmış siyasi, sosyal ve kültürel inkılabları benimseyip savunması da tabii idi. Ancak, "Türk kalarak batılılaşmak" istedikleri için, temel mânevî değerlerimizin inkılabları arasında zedelenmemelerine dikkat etmekle beraber, Türk Ocakları, kendilerini inkılabların da bekçisi olarak kabul etmekte idiler. Kurulduklarından beri milliyetçi, halkçı ve Batıcı -dolayısıyla reformcu- olan Ocaklarla Cumhuriyet Türkiye'si'nin dayandıkları ana prensipler arasında tam bir uygunluk zâten vardı. Siyasî tercihleri demokrasi olduğu için de, cumhuriyet rejiminden yana bulundukları gibi, her türlü dış müdahaleye ve dinin devlet işlerine karışmasına da karşı idiler.

Günlük politikaya-mecbur bırakılmadıkça - karışmayan, çalışmalarını sosyal ve kültürel alanlarda toplayan Türk Ocakları; Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan değişik etnik unsurlar içinde Türk olmayanların, tamamıyla milliyetçi duygulara dayanan bir tutumla, hâkim güç bulunan Türk milletinin aleyhine birleşip geliştikleri yıllarda; gaffette olan ve "Osmanlı adında karma bir millet" in varlığına, yaşatılabileceğine ve ancak böylece imparatorluğun ayakta tutulabileceğine inanan devlet adamlarını bu inançlarının çürüklüğüne, saçmalığına ve devleti ayakta tutabilme yolunun ancak Türk milletinin uyanmasından, millî şuuruna ulaşmasından ve kendi millî birliğini bir an önce kurup ona dayanmasından geçtiğine inandırmaya bütün güçleri ile çalıştıkları ve -geç ve güç de olsa- bunu başardıkları gibi, aydınlar arasında uyandırdıkları millî ruh ile Millî Mücadele'nin kazanılmasında ve Cumhuriyet Devri inkılablarında da yardımcı olmuşlardır.

II. Meşrutiyet Devri'nin Mütâreke dönemine kadarki bölümü ile Cumhuriyet Devri'nin 1931 yılına kadarki bölümünü kaplayan ve Türkiye tarihinin imparatorluktan millî devlete geçiş gibi çok mühim bir kısmında, Türk aydınlarının millî şuura sahip geniş bir kadro oluşturmalarını

derginin sahibi ve başmuharriri olarak Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve neşriyat Müdürü olarak da Muzaffer İrdem yer alırlar. Aynı yılın aralık ayında (12-342) sahiplik yine Prof. Osman Turan'a, neşriyat Müdürlüğü de Galip Erdem'e geçer.

g) **1968 Martında** başlayan son ara **1970 Martına** kadar yine tam iki yıl sürer. Dergi, 1970 martında, bir önceki serinin devamı olarak ve şeklen hiçbir değişiklik yapılmadan tekrar çıkmaya başlar (3-345). Ancak, bir tek sayı daha çıkabilerek (Nisan 1970, 4-346) kapanır. İçinde bulunduğumuz yıla (1983) kadar da yeni bir yayını yapılmış değildir.

Yayın hayatı kısaca böyle olan Türk Yurdu, daha çok, biri ötekini hızla tâkib eden siyasi olayların tesiri ile düzenli ve sürekli bir faaliyete sahip olamamakla beraber, Türk çağdaş fikir ve edebiyat hayatının altmış yıllık bir döneminde çok mühim yeri olan dergilerden biridir.

sağlamakta inkâr edilemeyecek derecede büyük payı bulunan Türk Ocakları hakkında şimdiye kadar yapılmış yayınlar, maalesef, çok basit, dağınık ve yetersiz bir durumdadır. Bu konuda ilmi seviyede yapılacak geniş çalışmalara olan ihtiyaç devam etmektedir.

Ankara, Nisan 1983

BİBLİYOGRAFYA: Akçuraoglu, Yusuf (Yusuf Akçura), **Türkcülük**, Türk Yılı (Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşr olunmuştur. Toplayan: Akçuraoglu Yusuf), İstanbul 1928, s. 439-444; Hamdullah Subhi (Tanrıöver), **Dağ Yolu**, (1. Kitap, 1928; 2. Kitap, 1931), **Günebakan** (1929); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Hamdullah Subhi'nin Hayatından Bir Küçük Safha**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi özel sayısı); Müfide Ferid Tek, **Hamdullah Subhi Bey**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi Özel sayısı); Süheyl Ünver, **Hamdullah Subhi İle 50 Yıl**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi özel sayısı); Burhaneddin Develioğlu, **Hamdullah Subhi İle 55 Sene**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi özel sayısı); Samed Ağaoğlu, **Hamdullah Subhi Tanrıöver**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi özel sayısı); Ferid Celâl Güven, **Hamdullah Subhi ve Anılarım**, Türk Yurdu, Şubat 1967, C. VI, S. 2 (Hamdullah Subhi özel sayısı); Mustafa Baydar, **Hamdullah Subhi Tanrıöver ve Anıları**, İstanbul 1968; Türk Ocakları Merkez Heyeti Başkanlığı, **Türk Ocağı - Tarihçe, mefkûrre, program, tüzük**, Ankara 1969.

KÜLTÜR ALANI YAKLAŞIMI

AYGEN ERDENTUĞ *

İnsanoğlunu diğer yaratıklardan ayıran önemli özelliklerden biri, onun her türlü ekolojik ortama uyum sağlayarak varlığını yüzyıllar boyunca sürdürebilmiş olmasıdır. Bunda, insanın, “kültür yaratıcı bir varlık” olma özelliği (Herskovits, 1955: 111-112) sonucu, tabii ekosistemlere ¹ ek olarak suni olanlarını yaratabilmiş olmasının tartışmasız bir rolü vardır (Barnouw, 1978: 47). Şöyle ki, insan hayatı, belirli bir tabii çevre (*habitat*)’deki sosyal ortamda geçer; bu sosyal ortam ise insanoğlunun eseridir. Bu bakımdan, “çevre” nin insan tarafından yaratılan kısmına “kültür” denilmektedir. (Herskovits, 1955: 306).

Bütün insan toplulukları, varlıklarını sürdürecek birtakım temel ihtiyaçları cevaplandırmada benzer problemlerle karşılaşır. Bu ortak ihtiyaçların cevaplandırılması ise, bir insan topluluğundan diğerine farklılık göstermektedir. Bunda ekolojik şartların ya da yaşanılan *habitat*’ın bir ölçüde etkili olduğu artık kabul edilen bir olgudur; yani, ekolojik ortam, kültürel davranışları sınırlandırmakta ya da belirlemekte önemli bir etken olmakla birlikte, tek faktör değildir (Forde, 1939: 3-7; Keesing, 1965: 112-113; Plog ve Bates, 1980: 66-70). Zira, aynı ekolojik şartlarda bile insan topluluklarının aynı ihtiyaçlara farklı biçimlerde çözümler getirdikleri tespit edilmiştir (Keesing, 1965: 110-114). Bu durumun belirlenebilmesi ise, “kültür alanı yaklaşımı” (*culture area approach*) ve bunun temelini oluşturan “kültür vasfı” (*culture trait*) ile “kültür karmaşığı” (*culture complex*) analizleri ile mümkün olabilmektedir.

Bu kavramların ve yaklaşımların ortaya çıkış sebeplerini anlayabilmek için, her şeyden önce, “kültür” ile ne anlatılmak istenildiğinin bilinmesi gerekmektedir; zira, “kültür”ün meslekî anlamı, halk arasındaki günlük kullanımdan çok farklıdır.

* A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Bölümü Öğretim Üyesi (Yard. Doç.)

¹ “ekosistem” (*ecosystem*); belirli bir fizikî çevrede bulunan canlılar ile bu çevre arasında, madde ve enerji değiş tokuş ve de dağılımı bakımından sınırlı bir daire şeklinde bir etkileşim söz konusudur; bu tür bir etkileşimin gerçekleştiği fizikî çevre ile bitki ve hayvanlar bir ekosistem oluştururlar.

Antropolojik literatürde “kültür”ün çok çeşitli yaklaşımlarla ele alındığı ve buna bağlı olarak da bunun çok çeşitli tariflerinin ve açıklamalarının yapıldığı görülmektedir (Güvenç, 1972: 101-108). Konumuza daha uygun düşmesi bakımından, burada, ülkemizde 23-27 Ekim 1982 tarihleri arasında Ankara’da toplanan I. ncı Milli Kültür Şûrası’nda kabul edilen Tylor’un “bütüncü” tarifi benimsenerek, bununla ilgili açıklamalarda bulunulacaktır. Buna göre *kültür*, toplumun bir üyesi olarak insanoğlunun öğrendiği ya da kazandığı bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür (Güvenç, 1972: 102-103). Ama kültürü açıklamaya sadece bu tarif yetmeyeceğinden, kültürün, mahiyeti itibarıyla ilk bakışta birbirine zıt düşen bir takım temel özelliklerini de dikkate almak gerekecektir. (Herskovits, 1955: 306-315). Bu özellikleri şöyle sıralamak mümkündür:

a) kültür, insanoğluna has bir tecrübe olarak evrensel bir olgu olmasına rağmen, kültürün yöreye ve yere göre şekillenmesi (*configuration*) yegânedir.

b) kültür, insanın hayatını ve davranışlarını yönlendirir ama bireyler çok nadir olarak bu durumun bilincine varırlar.

c) kültür istikrarlıdır, fakat, ayrıca dinamik olması sebebiyle sürekli ve daimi değişim hâlinindedir.

Aslında en genel anlamıyla kültür, bir hayat tarzıdır. Yani, bir topluluğun, giyecek, barınak, korunma, üreme, ve benzeri gibi temel ihtiyaçların karşılanması açısından yarattığı ve sahip olduğu, maddî ve manevî ürünlerin tümüdür (Örnek, 1971: 148). Dolayısıyla, “kültür” süz bir insan grubu olamayacağına göre, dünyada ne kadar insan topluluğu var ise o kadar da “kültür” vardır. Birey bir topluluk içine doğduğu andan itibaren ölene kadar kendini, o topluluğun hayat tarzı hakkında bilgi edinmesini sağlayan sürekli bir öğrenme süreci içinde bulur. Bunu, sosyologlar, “sosyalleşme” (*socialization*), antropologlar ise “kültürleme” (*enculturation*) terimleri ile ifade ederler. Aile grubunda başlayan bu süreç, o topluluğu oluşturan diğer sosyal gruplara girildikçe veya onlarla temas edildikçe devam eder.

Bu kültürleme süreci boyunca öğretilenler ise âdetler, görenek ve geleneklerdir. “Âdet” (*usage*), bireyin, üyesi olduğu sosyal grupta veya toplulukta öğrendiği ve anlam yüklü herhangi bir sosyal harekettir (Slotkin, 1950: 42). Söz gelişi, Türk toplumunda, bir hürmet ifadesi olarak yaşlı kişilerin elinin öpülmesi âdeti vardır. Bunu bireyler, kişiliklerinin de etkisiyle,

ayrıntıda bir takım farklılıklarla gerçekleştirirler: kimi, yaşının elinin üstüne dudaklarını belli belirsiz değdirip sonra o eli hafifçe alına dokundurur, kimi de eli içtenlikle öperek alına bastırır ve iki büklüm bir vaziyette geri geri çekilir, v.b. Ama yine de, bu gibi uygulamış farklılıklarına rağmen bu âdet toplumumuzda kalıplaşmış ve bir “görenek” (*custom*) olmuştur. Bu açıdan, öğrenerek kazanılan bir alışkanlık şeklinde de tarif edilebilen “görenek”, bir kuşaktan diğerine aktarıldığı ve süreklilik kazandığı sürece “gelenek” (*tradition*) haline dönüşür. Bir sosyal gruba, bir topluluğa ya da bir topluma uyum, işte bu görenek ve gelenekler aracılığı ile mümkün olabilmektedir. Bunlar kişiyi yönlendirir; hem kendisinin ne yapması gerektiği hem de karşısındakinden ne beklemesi icap ettiği hususunda ona rehber olurlar; kişi, çoğu zaman, bu durumun bilincinde bile değildir.

Bu görenek ve geleneklerin temelinde ise, ilgili topluluğun varlığının sürdürülmesi amacı yatmaktadır. Bu bakımdan, “kültürün” bir sosyal miras olduğu iddiaları yerindedir. Bu sosyal miras da her insan topluluğu için yegânedir; tamamı ile ona has ve ona aittir. Bir diğer deyişle, her insan topluluğunda birtakım temel davranış kalıpları bulunmaktadır. Ama bu davranış kalıplarının ya da bunların oluşturdukları sosyal kurumların örgütlenmesi bir topluluktan diğerine farklılık göstermektedir. Bu da ortaya çıkan “kültür” ü yegâne kılmaktadır. Her toplumun kendine has kültür kalıpları ya da kültür unsurları (*culture elements*) bulunduğu bir Türk kültüründen, bir Alman kültüründen veya Çin kültüründen, v.b. söz edilebilmektedir. Bütün topluluklar veya toplumlar, üyelerinden, bu sosyal mirasın korunmasını, yani kendi kültür kalıplarına göre yaşanmasını ve gereklerinin yerine getirilmesini beklerler.

Öte yandan, “kültür” dinamik; yapısı gereği, er veya geç, yavaş veya hızlı, bir değişime uğrar. Bu kendiliğinden, yayılma (*diffusion*) veya kültürleşme (*acculturation*) yoluyla olabildiği gibi, zorlama (*empose*) ya da planlı-güdümlü bir şekilde olabilir. Ama önemli olan, görenek ve geleneklerin bir toplulukta belirli ihtiyaçları karşılamak üzere oluşmuş olmalarıdır; ihtiyacın muhtevasında bir değişiklik meydana gelince, veya yepyeni durumlarla karşılaşma halinde artık o ihtiyaca gerek kalmadığı için değişim olur. O zamana kadar kifayetli olan görenekler ya değişikliğe uğrarlar ve biraz değiştirilmiş şekilleri ile varlıklarını sürdürürlər, ya da ilgili toplum tarafından zamanla terk edilerek yerlerini yeni göreneklere bırakırlar. Bu kaçınılmaz bir süreçtir. Antropologlar, genellikle bu durumu “kültür değişmesi” veya “kültür yetersizliği” (Erdentuğ ve Erdentuğ, 1985:

9-16) kavramları ile dile getirirler. Dolayısıyla, istikrarlılık sağlanması açısından sosyal miras kabul edilen kültürde, bir kuşaktan diğerine aktarılırken, hatta aynı kuşakta, kültürün özünü bozmayan birtakım ufak tefek değişmelerin olması son derece tabiidir. Tabii ki burada, kendiliğinden oluşan ve gelişen serbest kültür değişmesinden söz edilmektedir. Yoksa, planlı-güdümlü veya zorlama değişmelerde bir takım radikal, kültürün özünü bozup bozmadığı tartışmalarına yol açabilecek köklü ya da kısa ömürlü ve satıhta kalacak değişiklikler olabilmektedir.

Kültürün bir önemli özelliği daha vardı. O da “kültürün” o kültürü oluşturan bireylerden ayrı, soyut bir kavram olarak incelenemesidir. İşte bu sebeple antropologlar, kültürü inceleyebilmek için kendilerine has bir metodoloji geliştirebilmişlerdir. Bu çalışmada konu edilen “kültür alanı yaklaşımı” ise karşılaştırmalı kültür incelemelerinde kullanılan temel antropolojik metodlardan biridir (Mead, 1971: 26). Bu yaklaşımı gereğince anlayabilmek için, öncelikle “kültür vasfı” ve “kültür karmaşığı” ile neastedildiği üzerinde durmak icap etmektedir; zira, bu ikisi, bu yaklaşımda kullanılan temel araçlardır.

Antropoloji biliminde, insanı, bir yaratık olarak fiziki vasıflarına göre belirleyen bir biyolojik yaklaşımın yanı sıra, onu kültürel özellikleri (maddi ürünleri, görenek-gelenek ve inançları) bakımından da tasnif edebilme imkânı vardır. “Kültür” ün insan tecrübesi olarak evrenselliğinden kaynaklanan bu ikinci ya da “kültürel” yaklaşım, birincisini tamamlayıcı bir niteliktedir. Etnik (*ethnic*) yaklaşım olarak da bilinen bu yöntemi, pek çok antropolog gibi Kroeber de, kısaca *Roster*² adıyla bilinen bir çalışmasında özellikle kullanmış ve insan topluluklarını kültür vasıflarına göre tasnif etmiştir (Rouse, 1964: 457).

Kültür vasfı (*culture trait*), kültürel davranışların (görenek ve geleneklerin) ve maddi ürünlerin, bunları gerçekleştiren veya varlıklarını sürdürmelerini sağlayan insan faktöründen soyutlanarak, analiz amacıyla bölünebildikleri fonksiyonel ya da anlamlı birimlerin her birini ifade için kullanılan teknik bir terimdir (Mead, 1971: 26). Bunu, analiz amacıyla, fizikçinin molekülleri atomlara ya da kimyacının bir bileşimi tek başına anlamlı olan birtakım elementlere ayırmasına benzetmek mümkündür. Fakat, davranış bilimlerinde bu tür basite indirgeme işlemleri fen

² *Roster of Civilizations and Culture* (Uygarıkların ve Kültürlerin Sıralanması) (Viking Fund Publications in Anthropology, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, Inc. no. 33, 1962)

bilimlerdeki kadar kolay değildir. Söz gelişi, sosyoloji biliminde de Max Weber, “sosyal ilişki” nin sosyal harekete indirgenerek incelenebileceğini ileri sürmüştü. Ancak, “anlam” yüklü olması halinde bir “sosyal hareket” kabul edilen bir hareketi, düşünmeden gösterilen tepki şeklindeki bir davranıştan, ya da tepki ile anlamlı davranış arasında “marjinal” kalan bir geleneksel (alışlagelmiş) davranıştan ayırt etmenin güçlüğünden söz edilmektedir (Parsons, 1964: 88). Aynı şekilde, daha büyük bir bütünün “anlamlı” bir parçası olarak ele alınması gereken kültür vasfının da bir birim olarak teşhis edilmesinde de güçlüklerle karşılaşmak kaçınılmazdır; zira, burada, maddî olduğu kadar davranışlara yansıyan manevî kültür vasıflarının da teşhisi söz konusudur.

Driver ve Kroeber bu güçlüğü bir çözüm getirmişlerdir. Şöyle ki, belirli bir kültür vasfının onu tamamlayıcı bir parçadan veya parçalardan (mütemmim cüzünden) ayrı tutulması veya düşünülmesi mümkün değildir. Örneğin: “ok” olmadan “yay”ın bir anlamı olmayacağı gibi, su üzerinde ulaşımı sağlayan kayık, kano, gondol ve sal gibi basit araçlar da, aracın cinsine göre, dümensiz, küreksiz veya itici bir sopası olmaksızın fonksiyonel olamazlar. Ama bu lüzumlu parçalar, ayrıntıda, birbirinden farklı olabilirler. Bu durum, esas birime (yani kültür vasfına) bariz bir kültürel özellik verir; onun belirli bir kültürün ürünü olduğu anlaşılır. Söz gelişi, Amerika kızılderililerinin kullandıkları oklar ve yaylar arasında, bunların şekli ve yapımlarında kullanılan malzeme, hatta aynı malzemenin kullanım biçimi bakımından, bu konuda uzman kişinin hemen ayırt edebileceği pek çok belirgin farklılıklar olduğu bilinmektedir. (Herskovits, 1955: 388-389). Aynı şekilde ülkemizde dokunan halı ve kilimlerin desenlerini ve bunların yapımında kullanılan malzemeyi inceleyerek bir kilimin veya halının hangi topluluğa ait olduğunu tespit etmek mümkündür (Gönül, 1967). Bu sebeple kültür vasfı, “en küçük teşhis edilebilir kültür unsuru” şeklinde belirlenmiştir. Kültür vasfının belirli bir zamanda aldığı şekil ya da görünüm ise, onun içinde bulunduğu (parçası olduğu) kültür dokusu vasıtasıyla tayin edilebilir (Herskovits, 1955: 389); aksi halde, ilgili dokunun dışında anlamını büyük ölçüde kaybeder (I.M. Lewis, 1976: 62).

Genellikle, maddî kültür vasıfları etrafında, onların üretimine veya kullanımına ait ve de bu vasıfların ilgili toplumun üyelerinin hayatlarındaki yeri hakkında bilgi veren bir takım manevî kültür vasıfları da teşhis edilebilmektedir. Dolayısıyla, davranışlar ya da “kültür kalıpları” (*culture patterns*) da kültür vasıflarına indirgenebilir. Söz gelişi, ülkemizde, Türk toplumuna, özellikle geleneksel özelliklerin hâlâ hâkim olduğu kırsal

kesimde, evliliğe ait belirgin kültür kalıpları bulunmaktadır. “Kız isteme ve söz kesme”, bu kültür kalıplarından biri olup çeşitli kültür vasıflarının bir birleşimidir. Buna göre, evliliğe aileler karar verir; oğlunun evleneceği kızın seçimi, kızın da evleneceği erkeğe karar vermek ana-babaya, özellikle babaya aittir. Ama daha önce, erkek tarafı kadınların devreye girdiği ve muhtemel gelin adaylarının ve de ailelerinin dikkate alındığı bir aşama vardır. Erkek tarafının bu aşamada, bu işi meslek edinmiş ve “yenge” adı verilen kadınlardan birini tuttuğu da olur. Uygun bir kız bulunması ve o kız üzerinde karara varılması halinde, yine kadın akrabalar ya da “yenge” aracılığı ile, kız tarafının “ağzı aranır”. Olumlu bir tutum karşısında bu sefer “dünür gidilir” ve “Allahın izni ve Peygamberin kavli ile” kız istenir. Kızın ailesi damat adayını uygun bulsa bile, derhal cevap vermek kız tarafının çok istekli olduğu şeklinde yorumlanacağından, hemen cevap vermez; kız evinin ağırdan alması beklenir. Genellikle ikinci ziyarette söz kesilir ve bunu kutlamak için bir şeyler içilir ve yenir, hatta, hayırlı olması için de dua edilir. Ayrıca ya bu ziyarette veya daha sonraki ziyaretlerde, kız tarafının istekleri ve erkek tarafının da yapabilecekleri, yani evliliğinin ekonomik yönleri görüşülür (Erdentuğ, 1977: 68-69; Saran, 1984: 165). Ancak, bu temel kültür kalıbı Türkiye’deki köy topluluklarında kültür vasıfları düzeyinde incelendiğinde, ülkemizin çeşitli yörelerine göre, hatta aynı yörede birbirine komşu köylerde bile farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin, *Pertuvan*’da ³ (Acıpayamlı, 1982: 39-40) ve *Dörtağaç*’ta ⁴ (Saran, 1984: 80) olduğu üzere, köy dışından kız alma tercih edilebilmekte, ya da bu hususta çoğu köyümüze örnek kabul edebilecek *Örencik*’te, ⁵ (Balaman 1969: 274-275) olduğu üzere, köy içinden evlilik uygun görülmektedir; bu durumda, bütün köy halkı kan bağı ya da hısımlık yoluyla birbiriyle akrabadır. Uygun bir gelin adayının bulunması üzerine, erkek evinin kadınları kız evine “dünürücü” gidebilmekte, ve ancak kadınlar aralarında anlaştıktan sonra (*Örencik*) gelin ve damat adaylarının babalarının devreye girmesiyle, iki ailenin erkekleri arasında kız isteme ve kız verme meselesi halledilmektedir (*Güzelce*) ⁶ (Saran, 1984: 137-138). Kız istemeye sadece

³ Pertuvan, Erzurum’dan Şenkaya ilçesine bağlı bir Doğu Anadolu köyüdür.

⁴ Dörtağaç, Adana’ya bağlı ve kentin 25 km. kadar güney batısında, aşağı Çukurova’da bir köydür.

⁵ Örencik, Ankara’nın Kazan ilçesine bağlı, Ankara-İstanbul karayolunun 40 km. sinden 8 km. kadar kuzeybatıda bulunan bir İç Anadolu köyüdür.

⁶ Güzelce, İstanbul ilinin Çatalca ilçesine bağlı, İstanbul-Edirne yolu üzerinde İstanbul’un 40 km. kadar batısında bir köydür.

baba ve erkekler akrabalar, bir kabile halinde (*Pertuvan*) ya da ayrıca köyün imamı ile birlikte (*Örencik*) gidilebildiği gibi, ana ve baba birlikte, yanlarında kız evinin de hatırını sayacağı biri ile gidebilmektedirler (*Saray*)⁷ (Ustabulut, 1985: 47-48). Kız istemeye giderken, bir elbiselik, kolonya ve bir kutu lokum (yerel ifadesiyle “dürü”) götürülebildiği (*Saray*) gibi, sadece tatlı bir şeyler götürmekle de yetinebilir. Kız tarafının damat adayını beğenip beğenmediklerini belirtmelerinin de değişik usulleri vardır: damat adayının beğenilmesi halinde ikram edilen kahve tatlı olur (acı kahve reddedilmez) (*Pertuvan*), ya da aday uygun görülmez ise gelenlere çay ve kolonya ikram edilmediği gibi onların kız evine getirdikleri de hemen iade edilir (*Saray*). Damat adayının uygun görülmesi halinde bile kız tarafının akrabaya danışma, v.b. gibi bahanelerle kendini naza çekmesi gerekebilmekte (*Saray*) ya da daha önce kadınlar arasında bu konuda bir mutabakata varıldığından iki evin erkekleri kız isteme ve kız vermeyi hemen resmileştirmektedirler (*Örencik*, *Dörttaş*). Kimi toplulukta söz kesilirken, kiminde de ayrıca bir başka ziyarette, takı, “babalık hakkı” (*Örencik*) ya da “başlık”, veya “süt hakkı” (*Saray*) konularında bir anlaşmaya varılır. Söz kesildikten sonra da bunu kutlamak üzere, söz kesiminin hemen ardından yerel ifadeyle, “nikah şerbeti” ya da “ağız tatlılığı” olarak bilinen bir şerbet dağıtımı yapılır (*Pertuvan*) veya erkek tarafının getirdiği şeker ve lokumlar, yerel ifadeyle “şirinlik yenir” (*Kızıлтаhta*)⁸ (Saran, 1984: 38), ya da ev duası, yerel ifadeyle “ocak duası”, yapılarak lokum yanı sıra çay ve kolonya ikram edilir (*Saray*). Bazen de, daha sonraki bir günde, sadece erkeklerin katıldığı bir toplantıda, erkeklerin, beraberlerinde getirdikleri yiyecek ile birlikte kız evinin hazırladıklarını yedikten sonra (*Örencik*) gittikleri camide, yatsı namazına müteakip şerbet içtikleri görülür (*Örencik*, *Saray*). Bu olayın sadece, yine erkeklerin katıldığı ve kız evinin verdiği yemekli bir toplantı sonrası camide, bu evlilik birliğinin hayırlı olması için yapılan bir dua ile kutlanması (*Örencik*) da mümkündür. Sinop çevresinde ise, söz kesildiğinde, kız tarafının horoz veya hindi kesip pilav pişirmesi, yerel ifadeyle “söz pilavı” yenmesi, gerekmektedir. (Erdentuğ, 1977: 69). Bu gibi örnekler çoğaltılabilir. Önemli olan, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, kültür vasıfları düzeyinde analizlerin, toplumdaki bir temel kültür

⁷ Saray, Ankara-Esenboğa karayolu üzerinde, Keçiören ilçesine bağlı ve Ankara kentinden 16 km. uzaklıkta olup kentle bütünleşme sürecine girmiş olduğu tesbit edilen bir İç Anadolu köyüdür.

⁸ Kızıлтаhta, Adana kentinin 30 km. kadar güney batısında, Yüreğir ovasında, Adana'ya bağlı bir köydür.

kalıbının, bir “alt kültür”⁹ den diğerine farklılık gösterdiğinin ve de kültürün “yegâne” liğinin ispatlanmasında kullanılabilir olmasıdır. Bu bakımdan, kültür vasıfları, ilgili toplumun ister maddî, ister manevî kültürüne ait olsun, incelenen kültürün “bilgi birimleri” dir.

Aslında, “kültür vasfı ve kültür karmaşığı yaklaşımı” İngiliz antropologlarca pek benimsenmemiştir; bu ekol, inceledikleri kültürü, bu kadar ayrıntıya inmeksiz, sadece birtakım genel kültür kalıpları gibi daha küçük birimler çerçevesinde incelemekle yetinmiştir (Herskovits, 1955: 390). Nitekim kültür vasfı, kültür karmaşığı ve kültür alanına ait tespitlerin büyük bir çoğunluğu Amerikan antropolojisinin ürünüdür. Bu ekolün bu konudaki katkıları ile karşılaştırmalı araştırmalar daha anlamlı olmuş, ayrıca, “basit” diye bilinen ilkel kültürlerin pek çoğunun da, (bunların küçük gruplar halinde yaşamaları; maddî ürünlerinin yok denecek kadar az olması; ekonomik ve politik örgütlenmelerinin de karmaşık görünmemesine rağmen) hiç de zannedildiği kadar “basit” kültürler olmadıkları anlaşılmıştır. Örneğin, Amerikan kızılderililerinden, Kalifornia ovası ve Büyük Çanak havzası yerlilerinde, yedi bine yakın, kolaylıkla belirlenebilir kültür vasfı tespit edilmiştir. (Herskovits, 1955: 391).

Kültür karmaşığı (*culture complex*)¹⁰ ise, belirli kültür vasıflarının fonksiyonel bir biçimde, kendiliğinden bir arada bulunma hâlidir. Bir diğer deyişle, kültür vasıfları, kültür karmaşıkları olarak ifade edilen birtakım kültür kalıpları şeklinde ortaya çıkarlar. Dolayısıyla kültür, bu bakış açısından, belirli bir insan topluluğunun sahip olduğu kültür karmaşıklarının tümünün fonksiyonel bir toplamı ya da belirli bir biçimde şekillenmesi olarak da tarif edilebilir (Fairchild, 1955: 82-83).

Genelde, temel bir kültür vasfı etrafında, bununla ve birbiriyle fonksiyonel biçimde ilişkileri bulunan bir “kültür vasıfları bütünü” oluşur

⁹ “Alt kültür” - hâkim olan esas toplum kültüründen bazı hususlarda kendine has kültür vasıflarıyla farklılık gösteren bir sosyal grubun, sınıfın ya da topluluğun kültürünü ifade etmek üzere kullanılan bir kavram.

¹⁰ Bu kavramı dilimize (kültür kompleksi) şeklinde çevirmek mümkündür. Ancak öğrencilerde, bu ifadedeki “kompleks” sözcüğünü, bu terimin daha yaygın olarak bilinen psikoloji bilimindeki anlamıyla karşılaştırma eğilimi dikkatimi çekti. Bu sebeple, söz konusu olan kavramın mahiyetine ve sözcüğün etimolojisine uygun düşmesi bakımından, bunun Türkçe karşılığı olarak “içinden ayrı cinsten bir çok öge bulunan”, ya da “kendisini oluşturan parçalara ayrışabilen bir bileşik” anlamında *karmaşık* terimini kullanmayı tercih ettim (bkz. *Türkçe sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 1983). B. Güvenç ise, Calvin Ells'den yaptığı bir çeviride bu kavram için “kültür yumağı” ifadesini teklif etmektedir. (*İnsan ve Dünyası*, İstanbul: 1984, s. 60).

(Herskovits, 1955: 393). Söz gelişi, Doğu Afrika'da bir "sığır karmaşığı"ndan (*cattle complex*) söz edilmektedir. Bu yörede yaşayan yerli gruplar üzerinde yapılan antropolojik araştırmalar, bu insanların hayatlarında sığır beslemenin sosyal ve ekonomik önemini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, *Karimojong*¹¹ topluluğunda (Plog ve Bates, 1980: 136-137) sığır, bu insanların hayatları boyunca cereyan eden önemli dinî törenlerde temel kültür vasfı konumundadır. Öyle ki, önemli bir dinî tören için toplanmaya yerel dilde, "sığır toplantısı" (*cattle gathering*) denilmektedir. Bu toplulukta erkeklerin sürülerindeki belirli hayvanlar ile güçlü ve çeşitli ilişkileri olduğu dikkati çekmektedir: erkekler, sığırları hakkında şiirler yazıp onlara şarkılar bestelerler; onları süsler ve özellikle hayvanların boynuzlarının belirli bir biçimde gelişmesini sağlarlar. Her erkek, sürüsü içinden, özellikle bakımına itina edeceği "gözde" bir öküzü seçmek durumundadır: bu öküzün bariz özelliklerine göre o erkeğin bir lâkabı olmakta ve erkek bu "öküz adı" (*ox name*) ile çağrılmaktadır. Bu toplulukta her türlü ilişki, ister akrabalık ister arkadaşlık olsun, sığırları ilgilendiren hak ve ödevlere dayanmaktadır. Hatta yakın akrabalara da "sığır akrabaları" (*cattle kin*) şeklinde atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu toplulukta bir erkek, doğduğu andan itibaren, belirli bir sığır arması ile teşhis edilebilen bir soyun ve klanın üyesi olmakta, çocukluktan erkeklığe geçişi (*initiation*) ve evliliği, sığırlarla ilgili olarak gerçekleşmektedir. Bir yetişkin erkek olarak da işi, sahip olduğu sığırları korumak ve bunların sayılarını artırmaktır; öldüğünde de, bir sığır derisine sarılarak, kendi sığır "ağılı" nda açılan bir mezara gömülür.

Ama sığırın, bu toplulukta, bu sosyal yönü kadar önemli bir de ekonomik yönü vardır. Şöyle ki, bu topluluğun kendi başına yeterli ekonomisini (*subsistence economy*) sürdürmede bu sığır sürülerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu insanlar çok değişken ekolojik şartlara maruz kaldıklarından, mahsülün az ya da yok olması halinde bu sürüler açlığa karşı bir sigorta vazifesi görmektedir. Dolayısıyla, ekolojik şartların elverişsizliği sebebiyle, genelde, sahip çıkılan hayvanlarda telef olma oranı çok yüksek olduğundan sürüdeki hayvan sayısını sürekli artırma ihtiyacı duyulmaktadır. Ayrıca, erkekler, sürülerini otlatmak üzere, uzun bir süre için köylerinden uzakta kurdukları kampta, daha çok, bu hayvanların sütü ve özel bir yöntem ile hayvanın boyun damarından alınan kan ile

¹¹ Kuzey Uganda'nın yarı kurak bir yöresinde, ekolojik şartların sınırlılığı ve değişken imkânları karşısında ufak çapta basit tarım ve hayvancılık ile geçinen, kendi başına yeterli bir topluluk.

beslenmektedirler. Kısaca, bu insanların temel geçim kaynağı basit tarım ürünleri olmakla beraber, sığır sürüleri ile hem protein yönünden besin kaynakları takviye edilmekte hem de topluluğun varlığının sürdürülmesi garantilenmektedir.

Öte yandan, herhangi bir insan topluluğundaki sosyal davranışları ve bu topluluğa has kişilik tiplerini ayırt etmede kültür karmaşıkları önemli rol oynarlar. Kişiyi has davranışları, bunların içinde bulundukları kültür karmaşıklarını dikkate almaksızın anlamaya imkân yoktur (Mead, 1971: 27). Bir topluluktaki alışkanlıklar, görenek ve gelenekler, o topluluğun kültürünün bütününe uygun olduğu kadar, o kültüre ait bir kültür karmaşığının genel şekillenmesine uygun bir biçimde kendilerini belli ederler. Bir sosyal gruptaki alışkanlıklar ise, sürekli tekrar edilme sonucu, hiç düşünülmeden yapılan davranışlar olarak bireyin kişiliğinin bir yönünü teşkil ederler. (Fairchild, 1955: 82). Bu bakımdan, kültür vasfı ve kültür karmaşığı yaklaşımı ile, kültüre bağlı davranış analizlerini de yapabilme imkânı doğmuştur. Örneğin, bu konuda öncü kabul edilen Ruth Benedict, farklı kültür alanlarından olan yerli gruplarında, belirli kültür karmaşıklarının aldıkları biçimleri ve özellikleri dikkate alarak, *Pueblo* yerli gruplarındaki¹² (özellikle *Zuni*'ler), *Kwakiutl*'lerdeki¹³ ve *Dobu*'lardaki¹⁴ davranış biçimlerinin karşılaştırmalı analizini yapmış ve bu üç ayrı ilkel gruba has temel kişilik tiplerini tespit etmiştir (Benedict, 1961).

Benzer ekolojik şartlara maruz kalan ve de muhtemelen ortak bir tarihi geleneği paylaşmış olan (Mead, 1971: 26) insan topluluklarının, varlıklarının sürdürebilmek için benzer çözümler bulmaları ve de benzer âdet ve görenekler geliştirmeleri mümkündür. Bu, belirli bir coğrafik alanda ortak bir takım kültür vasıflarına sahip olmak demektir. Bu tür ortak kültür vasıflarının birbirine benzer kültür karmaşıkları oluşturmaları da beklentiler dahilindedir. Kültür karmaşıklarının, ya da bir başka ifade ile, kültür kalıplarının belirli bir mekândaki dağılımını inceleyerek, bunların o mekânda (coğrafik alanda) ortak özelliklere sahip olmaları sebebiyle bir kültür alanı (*culture area*) oluşturduklarını görmek mümkündür. Bu kültür alanı, çoğunlukla, idarî ve politik sınırları aşmaktadır (Herskovits, 1955: 389).

¹² Oturdıkları yapıdan adlarını alan bu yerliler, A.B.D. nin "güney batı kızilderilileri kültür alanı"na aittirler.

¹³ A.B.D. nin "kuzeybatı kıyısı kızilderilileri kültür alanı" na aittirler.

¹⁴ Güney batı Pasifik yerli gruplarından, Melanezya ırk grubundan, doğu Yeni Gine'nin güney kıyılarındaki Dobu Adası yerlileri.

Etnolojik açıdan ilkel kabilelerin ve arkeolojik kültürlerin tasnifinde “kültür alanı yaklaşımı”nın kullanılması oldukça eski ve popüler bir yöntemdir. Ama arkeologlar, antropologlardan farklı bir şekilde, zaman faktörünü de dikkate alarak, daha çok kültürel dönemleri belirlemek eğilimindedirler. Bu kültürel dönemlere bazen kronolojik dönemler de denilmektedir; zira, arkeologlar, yaptıkları kronoloji ile, ilgili kültür vasıf ve karmaşıklarının hem mekân hem de zaman bakımından dağılımını vermeye çalışırlar. Bir diğer deyişle, arkeologlar sadece “kültür alanları” tespit etmekle kalmayıp bunları zaman dilimlerine göre de incelerler. Antropolog Kroeber, *Roster* de, uygarlıkların ve kültürlerin sıralanmasında arkeologlarınkini hatırlatan bir yaklaşım kullanmış olmasına rağmen, yine de, farklı yörelere göre gelişmeleri esas alarak bir sınıflandırmaya gitmemiş, sadece kültürleri ortaya çıktıkları dönemlere ve alanlara göre yerleştirmekle yetinmiştir (Rouse, 1964: 460). Bu bakımdan antropologlar, genelde, kültür alanı incelemelerinde tarihi sabit tutma eğilimindedirler (Mead, 1971: 26).

Kültür alanı çalışmalarında, tespit edilen kültür alanlarının sınırlarının kesin olarak belli olmayışı dikkati çekmektedir. Bu alanların sınırları bakış açılarına göre değişmekte ve buna göre de, belirli bir coğrafik alanda tespit edilen kültür alanlarının sayısı da azalmakta ya da çoğalmaktadır. Söz gelişi, Clark Wissler (1926'da) ile A.L. Kroeber (1939'da) beyaz ırktan olanların istilasından önceki Kuzey Amerika'da yaşamış olan kıızılderili kabilelerini dikkate alarak, bu coğrafik alanı on kadar “kültür alanı”na bölmüşlerdi. Her ikisi de, determinist olmamakla birlikte, ekolojik şartların kültürlerin şekillenmesine bir sınırlandırma getirdiğine inanmaktaydılar (Barnouw, 1978: 53). Aynı coğrafik alanın, daha sonra, Amerikan Tabii Tarih Müzesi'nin bir yayınında (Tschopik, 1952: 15) altı kültür alanına¹⁵ indirgendiyi görmek mümkündür. Keesing ise, Wissler'in bu yöredeki kültür alanlarını tekrar gözden geçirerek, Kuzey Amerika'daki kültür alanlarını sekiz¹⁶ grupta incelemeyi uygun görmüştür (Keesing, 1965: 131).

Durum Afrika kıtası için de pek farklı değildir. Afrika üzerindeki çalışmaları ile tanınan Herskovits, bu kıtada onbir¹⁷ kadar kültür alanı

¹⁵ *Ova, Güneybatı, Kaliforniya-Dağlararası, Kuzeybatı Kıyısı, Arktik Kıyı ve Doğu-Kuzey kültür alanları.*

¹⁶ *Eskimo, Karibu, Kuzeybatı Kıyısı, Kaliforniya ve Plato, Ova, Ormanlıklar, Güneybatı Pueblo Çiftçileri ile Güneybatı Navaho Çobanları kültür alanları.*

¹⁷ *Kuzey Afrika, Çöl, Mısır, Batı Sudan, Doğu Sudan, Gine Kıyısı, Doğu Çıkıntı, Doğu Afrika Sığır Alanı, Kongo, Khoisan ve Doğu Afrika Sığır Alanı Uzantısı* kültür alanları. Herskovits, Afrika'nın güneybatısında kalan ufak bir kültür alanını, araya Kongo ve Khoisan kültür alanları özellikleri girmesine rağmen Doğu Afrika'daki sığır kültür alanının bir uzantısı kabul etmektedir.

tespit etmiş iken (Herskovits, 1962), Keesing konuyu daha da basite indirgeyerek bu kıtada altı¹⁸ temel kültür alanı olduğunu iddia edebilmektedir (Keesing, 1965: 123). Her iki antropologun da bu tasniflerinde Afrika ırklarının dağılımını da dikkate almış oldukları anlaşılmaktadır (Vallois, 1975: 26-35). R. Patai ise, Herskovits ve Keesing'in Afrika kültür alanları arasında saydıkları, batıda Atlas Okyanusu kıyılarından, doğuda Kızıldeniz'e ve güneyde de Sudan'a kadar uzanan "Kuzey Afrika" yı, "Orta Doğu kültür alanları" içinde incelemeyi uygun görmekle (Patai, 1978: 3), değişik bakış açılarından dolayı kültür alanları arasında bir "çakışma"nın bile olabileceğinin tipik bir örneğini sergilemektedir.

Patai'nin Kuzey Afrika'nın da "Orta Doğu" dan sayılması yönünde 1952 deki teklifinden (Patai, 1952) bu yana, bu terim ile ifade edilmek istenilen coğrafik alanın¹⁹ kapsamında, yörenin temel kültür birliğini dikkate alan bir genişleme olmuştur. Bu gün, kültür bilimcilerin bir kısmına göre "Orta Doğu"nın sınırları, Sudan'a kadar uzanan Kuzey Afrika'yı, Arap yarımadasını, Mezopotamya'yı Anadolu'yu, İran platosunu ve bunlara komşu toprakları içine almaktadır. Örneğin, bu sınırları, Patai dışında, Orta Doğu üzerindeki araştırmaları ile tanınan bir kaç bilim adamı olarak, antropolog Coon, sosyolog Nieuwenhuijze, Tarihçi Fisher ve siyasi tarihçiler Rivlin ve Szyliowicz'de kabul etmektedirler (Patai, 1978: 3-4). Ama Patai, sınırları bu şekilde belirlenen "Orta Doğu" nun, yerel ve yöreye has bariz kültürel özelliklerin çokluğu ve üzerinde "kültür alanı" incelemesi yapılmış diğer kıtalar (Amerika ve Afrika) kadar da büyük olması²⁰ gibi iki önemli hususa göre, bir "kültür alanı"ndan ziyade bir *kültür kıtası* şeklinde ele alınmasından yanadır. Bu "kültür kıtası"nda ise, tarihi bir perspektife göre aralarında "Türk Kültür Alanı"nın da dahil olduğu yirmi üç kültür alanı²¹ tesbit edilmiştir. Bununla birlikte Patai, Orta Doğu'nun kültür

¹⁸ Akdeniz Çiftçileri, Kuzeydeki Sürü Besleyiciler, Batıdaki Çiftçiler, Güney ve Doğudaki Sürü Besleyicileri, Boşiman Avcılar ve Pigme Toplayıcılar kültür alanları.

¹⁹ Batıda Kuzey Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarından başlayıp, Akdeniz'i, Karadeniz'i, kuzeyde Kafkasya'yı ve Hazar Denizi'ni içine alarak, Karakum ve Kızıldeniz çölleri ile Alay dağlarına kadar uzanan; doğuda ise İndüs vadisi ve Arap Denizi'ni sınır alarak, güneyde Etiyopya'nın dağlık bölgesinden geçerek Sahra çölüne kadar inen bir alan söz konusudur.

²⁰ Yaklaşık yedi milyon mil² (18, 134, 715 Km²)

²¹ Nil, Kıyı Tarım, Kuzeybatı Vahası, Kuzeydoğu Vahası, Güneybatı Vahası, Tuaregler, Doğu Sahra, Deve-Sığır, Beca, Kuzey Arabistan Çölü, Güneybatı Arap, Doğu Arap, Levant Kıyısı, Mezopotamya, Türk, Kürt, Azerbeycan, Batı İran Kabileleri, Pers, Moğol, Patan, Beluci-Brahui ve Türkmen-Uzbek kültür alanları.

alanlarının, Kızılderililerin Amerika'sındaki ve siyahî Afrika'daki kültür alanlarının aksine, birbirlerinden çok farklı olmadığına dikkati çekmektedir. Patai, bu durumu, bu yörenin büyük bir kısmının, farklı zamanlarda, uzun süreli tek bir etnik grubun hâkimiyetinde²² kalmış olmasına bağlamakta ve bu sebeple de, bu kültür alanlarında ortaklaşa paylaşıldığını iddia ettiği 26 kadar kültür özelliklerinden ya da kültür vasfı ve karmaşıklıklarından söz edebilmektedir (Patai, 1978: 7-9).

Aslında, Patai'nin Orta Doğu için işaret ettiği üzere (Patai, 1978: 7), çağdaşlaşma çabaları, serbest kültür değişmesi ve de ilgili "yayılma" (*diffusion*)²³ ve "kültürleşme" (*acculturation*)²⁴ süreçlerinden dolayı, bugün yaşayan kültürlerde ortak kültür özellikleri ve kültür alanları tespit etmek gittikçe zorlaşmaktadır. Kaldı ki, bugüne kadar yapılmış olan "kültür alanı" incelemeleri, özellikle Amerika ve Afrika ile ilgili olanlar, ya XVIII. ve IX. yüzyıllardan önce, kitle halinde göçlerin olmadığı, ya da hâkim güçlerin büyük çapta istilâlara kalkıştığı dönemin, sömürgecilik döneminin başındaki durumları dikkate alır. Dolayısıyla, bugün "kültür alanları" ile ilgili tespitlerin geçerliliği ve bu alanların varlığı tartışma konusu olabilir. Belirli coğrafik bölgede ortak kültür özelliklerini veren "kültür alanı" tipolojilerini *kesin* olarak kabul etmek zorunluluğu olmadığı gibi, bunların politik ve idari bakımdan bağlayıcı bir nitelikleri de yoktur.

Nitekim, Patai'nin ekolojik ve tarihi bir pespektif dahilinde yapmış olduğu tespitte, belirli bir kültür alanına giren etnik gruplardan geride kalanların çoğunluğu, bugün, iki veya daha fazla sayıda devletin sınırlarına giren bir coğrafik mekânda yerleşmiş durumdadırlar. Dolayısıyla, Orta Doğu yöresi devletlerinde, sık sık, ayrı bir devlet kurma çabalarına girişen etnik grupların ya da kültürlerin varlığına şaşmamak gerekir. Ama, öte

²² Bu yörede, sırasıyla Asurlular, Babilliler, Mısırlılar, Fenikeliler, Persler, Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar, temel politik ve kültürel güç olmuşlardır. Ama yöreye, bunlardan daha çok kalıcı etki yapanlar, VII. yüzyıldan itibaren bu yöreye hem dillerini hem de dinlerini yayan Araplardır (Patai, 1978: 7). XI. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkleri'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu yöredeki hâkimiyetleri dikkate alındığında Patai'nin bu yorumuna katılmamak mümkün değildir.

²³ "yayılma" bir kültür dokusundan diğerine, bir kültür karmaşığına ait bir kültür vasfının, ya da bir diğer deyişle, bir kültür unsurunun aktarılmasıdır (Keesing, 1965: 386).

²⁴ "kültürleşme", yayılmadan daha geniş kapsamlıdır. İki temel ön şartı vardır: biri, kültürleşme için mutlaka iki veya daha fazla sayıda kültür sisteminin sürekli ilişki ve etkileşim içinde olması, diğeri de "yayılma" dır; iki kültür her zaman yüz yüze temas halinde olamayacağı için bazen kültürler birbirlerini "yayılma" yoluyla da etkileyebilmektedirler (Güvenç, 1972: 136).

yandan, dikkate alınması gereken bir başka gerçek daha vardır. O da, bugünün 150 kadar dünya devleti arasında parmakla sayılabilecek birkaçı dışında hiç biri, tek bir etnik grubun kültürüne dayanmamaktadır. Bu devletlerin çoğunluğunda, ortak kültür kalıpları paylaşılma ile birlikte farklı etnik kökenlere sahip pek çok insan topluluğu bir arada yaşamaktadır; millî bütünlüğü sağlama bakımından bunların etnik kökenlerinin ikinci plana atılması zorunluluğu vardır. Bu açıdan bütün toplumlarda, bir takım “alt kültür”lerin bulunması son derece olağan bir haldir. Bu duruma tipik bir örnek, 1960’lı yıllardan itibaren bağımsızlığına kavuşan çeşitli Afrika devletlerinden verilebilir. Örneğin, Tanzania, 1964’de Tanganika ve Zengibar’ın birleşmesiyle ortaya çıkmış bir devlettir. Bu ülkede, dil ve görenekler bakımından birbirinden oldukça farklı 120 kadar kabile (ya da “alt kültür”) bulunmaktadır. Bu ülkede, bu yörenin Almanlardan daha uzun bir süre İngilizlerin hâkimiyetinde kalmış olması sonucu, iki yabancı kültürün, özellikle İngiliz kültürünün, kalıntılarını da görmek mümkündür. Tanzania hükümeti, ülkedeki 120 kadar kabilenin birbiriyle bütünleşmesini sağlamak amacıyla, daha çok ticaret merkezlerinde kullanılan *Swahili*’yi millî dil olarak ülke çapında yaygınlaştırma çabasıdadır. Öte yandan, üst düzeydeki eğitimde kullanılan dil ise, sömürgecilik döneminden kalma İngilizce’dir. Dolayısıyla, farklı görenek ve gelenekler bir yana bırakılırsa, Tanzania’lı bir vatandaş, o ülkede varlığını sürdürebilmek için üç tür dili bilme ve konuşma (kendi yerel dili, *Shawili* dili, İngilizce) zorundadır (Yoneyama, 1973: 10-11). Bir millet oluşturmada genç Afrika devletlerinden geçirdikleri bu zorunlu tecrübeler, aslında, çok daha önce kurulmuş olan devletlerin kuruluş dönemlerinde geçirdiklerinden farklı değildir.

Özetle, kültür alanı ile ilgili olarak geçmişte yapılmış olan araştırmalar, antropologları, incelemelerinde yönlendirmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Oysa arkeologlar için “kültür alanı yaklaşımı” hâlâ geçerliliğini koruyan özelliklere sahiptir. Ama, kültür alanları için belirtilen bu durumun, kültür vasfı ve kültür karmaşığı için de geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu ikisi, antropologlar için hâlâ geçerli ve önemli “temel araç”lardır. Bunlar, özellikle kültür değişmesi incelemelerinde ayrı bir öneme sahiptirler. Şöyle ki, herhangi bir insan topluluğunun kültürünü incelerken tespit edebilecek bir yeni kültür vasfının ya da vasıflarının, incelenen kültüre uyumunun dikkate alınması gerekecektir: Bu yeni kültür vasfı, ya da vasıfları, ilgili kültürün içinden çıkabilir, ya da bunun dışında bir başka kültürden yayılma yolu ile ilgili kültüre aktarılabilir. Önemli olan, bu yeni kültür vasfının ya da kültür vasıflarının

yol açabileceği değişmedir. Bazen de toplumlar, kendi çıkarları için, bir başka toplumdan, bir “kültür vasıfları bütünü”nü, yani kültür karmaşığını olduğu gibi alıp, kendi kültür yapılarında köklü bir değişime yol açabilirler. “Kültürel iktibas” (*cultural borrowing*) olarak ifade edilen bu duruma tipik bir örnek, ülkemizde büyük Atatürk’ün batı kültürlerinden “iktibas” yoluyla Türk toplumunda gerçekleştirdiği harf ve şapka inkılâpları yanı sıra medenî hukuk alanında öngördüğü köklü değişimlerdir. Bu gibi durumlar ise temelde antropologların ilgi alanına girmektedir.

KAYNAKÇA

ACIPAYAMLI, ORHAN

- 1982 "Pertuvan'da Kız İsteme Ve Düğün." *Antropoloji*, Sayı 11 (1978-1979), ss. 39-46.

BALAMAN, ALI RIZA

- 1969 "Ankara Köylerinden Örencik'te Meydana Gelen Kültür Değişmesi." *Antropoloji*, Sayı 4 (1967-1968), ss. 259-328

BARNOUW, VICTOR

- 1978 *An Introduction to Antropology; Volume II: Ethnology* Homewood, Illinois: The Dorsey Press.

BENEDICT, RUTH

- 1961 *Patterns of Culture*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.

ERDENTUĞ, NERMİN

- 1977 *Sosyal Adet ve Gelenekler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. No: 254

ERDENTUĞ, NERMİN; ERDENTUĞ AYGİN

- 1985 "Çağdaşlaşma ve Kültür Yetersizliği." *Antropoloji*, Sayı 12 (1980-1985), ss. 9-16

FAIRCHILD, H.P., der

- 1955 *Dictionary of Sociology and Related Sciences*. Ames, Iowa: Littlefield, Adams and Co.

FORDE, C.D.

- 1939 *Habitat, Economy and Society: A Geographical Introduction to Ethnology* London: Methuen and Co. Ltd.

GÖNÜL, MACİDE

- 1967 "Türk Halı ve Kilimlerinde Sembolik Kuş Şekilleri." *Antropoloji*, Sayı 3 (1965), ss. 199-272

GÜVENÇ, BOZKURT

- 1972 *İnsan ve Kültür: Antropoloji'ye Giriş*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları No: G-1

HERSKOVITS, M.J.

1955 *Cultural Antropology*. New York: Alfred A. Knopf.

1962 *The Human Factor in Changing Africa*. New York: Alfred A. Knopf

KEESING, FELIX M.

1965 *Cultural Antropology: The Science of Custom*. New York: Holt, Rinehart and Winston

LEWIS, I.M.

1976 *Social Antropology in Perspective*. Middlesex, England: Penguin Books

MEAD, MARGARET

1971 "The Study of Culture at a Distance." *The Study of Culture at a Distance*, M. Mead ve Rhoda Metraux, der., Chicago: The University of Chicago Press

ÖRNEK, SEDAT VEYİS

1971 *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: A.Ü.D.T.C.F. Yay. No: 200

PARSONS, TALCOTT, der.

1964 *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press

PATAI, RAPHAEL

1952 "The Middle East as a Culture Area." *Middle East Journal*, Sayı 6, ss. 1-21

1978 "The Culture Areas of the Middle East." *The Nomadic Alternative: Modes and Models of Interaction in the African-Asian Deserts and Steppes*, W. Weissleder, der. The Hauge: Mouton Pub. ss. 3-39

PLOG, FRED; BATES, DANIEL G.

1980 *Cultural Antropology*, New York: Alfred A. Knopf.

ROUSE, IRVING

1964 "Archeological Approaches to Cultural Evolution." *Explorations in Cultural Antropology: Essays in Honor of George P. Murdock*, W.H. Goodenough, der. New York: Mc Graw-Hill Book Comp., ss. 455-468

SARAN, NEPHAN

1984 *Köylerimiz*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. No: 3222

SLOTKIN, J.S.

- 1950 *Social Antropology: The Science of Human Society and Culture*. New York: The MacMillan Comp.

TSCHOPIK, HARRY, JR.

- 1952 *Indians of North America*. New York: The American Museum of Natural History.

USTABULUT, VAHİDE

- 1985 *Saray Köyü* (A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi)

VALOIS, HENRI-V

- 1975 *İnsan Irkları*, çev. Seniha Tunakan. Ankara: A.Ü.D.T.C.F. Yay. No: 163

WELLS, CALVIN

- 1984 *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, çev. Bozkurt Güvenç. İstanbul: Remzi Kitabevi.

YONEYAMA, TOSHINAO

- 1973 "The Formation of National Culture in Africa: A Comparative Study." *Kyoko University African Studies*, Vol. VIII, ss. 1-15

KURUÇAY HÖYÜĞÜ KAZILARI 1984 ÇALIŞMA RAPORU

Prof. Dr. REFİK DURU

Kuruçay Höyüğü kazılarının 7. dönem çalışmalarına 30 Temmuz/29 Eylül 1984 tarihleri arasında devam edildi. Kazı kurulu, başkanlığımızda, Araştırma Görevlisi Arkeolog Gülsün Umurtak, Mimar Süreyya Saruhan, Fotoğraf Uzmanı Yılmaz Kaini ile öğrencilerimiz Aylin Bayraktaroğlu, Yeşim Kesiciler, Ali Duran Öcal ve Vedii Örgügören'den oluşuyordu. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Uzman olarak, Arkeolog Halil Özek'i görevlendirmişti. Kazının parasal ihtiyaçlarını bu yıl da, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü karşıladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ile Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanlığı da desteklerini sürdürdüler.

Burdur Valisi Sayın M. Nermi Alyanak, 58. Topçu Er Eğitim Tugay Komutanı Tuğgeneral Sayın Muzaffer Kalaner, Burdur Müzesi Müdürü, meslektaşım Sayın Mehmet Türkmen ve müzesindeki görevli arkadaşları ile İl ve Belediye yetkilileri yakın ilgi ve yardımlarını ekibimizden esirgemediler. Burdur YSE Müdürlüğü iki kez bozulan höyük yolunu onarmak için grayder ve bir kez de laoder göndererek, kazı alanının kenarlarına biriken atık toprağı, eteklere yaydılar. Bu raporda ¹ verilen küçük buluntuların desenleri Gülsün Umurtak, planlar Mimar Süreyya Saruhan tarafından çizildi. Fotoğrafların basım işleri "Fotografik Tanıtım Laboratuvarı" atelyesinde yapıldı. Kazının finansmanında, yürütülmesin-

¹ Kuruçay Höyüğü kazılarının bundan önceki yıllık raporları için bk. Duru Refik, *Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1978-1979 Çalışma Raporu, Anadolu Araştırmaları, Ek Yayın 2*, İstanbul, 1980 (*Duru, 1980* olarak kısaltılacaktır).

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1980 çalışma raporu", *An. Ar. VIII* (1982), s. 1-38 (*Duru, 1982*).

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1981 çalışma raporu", *An. Ar. XI* (1983), s. 13-50 (*Duru, 1983*).

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1982 çalışma raporu", *An. Ar. IX* (1983), s. 81-89 (*Duru, 1983 a*).

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1983 çalışma raporu", *Belleten XLIX* (1985), s. 595-606 (*Duru, 1985*).

de ve önünüzdeki raporun hazırlanmasında destek ve emekleri geçen kişi ve kurumların değerli yöneticilerine en içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmalar sırasında sık sık, Müze Müdürü Mehmet Türkmen ve Asistan meslektaşlarımız ile değişik tarihlerde, Berlin ve Göttingen Üniversitelerinden Helke Dohmann, Peter Pfälzner, Christian Valle, Groningen Üniversitesinden Prof. Dr. Willem Johan Aerts ve eşi, Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsünden Alan Hall, İ.Ü. Edebiyat Fakültesinden Doç. Dr. Mehmet Özsait ve eşi, Freiburg Üniversitesi'nden Dr. Michael Kunst ve Xanthos kazı ekibinden Thomas Drew-bear konuklarımız oldular.

Kazılar ve tabakalaşma durumu

Bu kazı döneminde Kuruçay'ın Geç Kalkolitik Çağ (GKÇ) yapı katlarının araştırılmasına ağırlık verildi. Bu amaçla, I-G/6-9 plan kareleri de kazı alanına katıldı (Lev. I/1, 2). Bu yeni alanların kazılmasıyla GKÇ'nin en eski katına kadar olan üst katların tabakalaşması bir kez daha kontrol edilmiş oldu. Alınan sonuçlara göre, çok bozuk durumdaki İlk Tunç II yerleşmesi (İTÇ II), ilk kazı mevsiminde saptandığı gibi, iki yapı katı halindedir². Sadece keramik buluntulara dayanarak varlığını önerdiğimiz İTÇ I'e ait³, bu yıl da mimari bir kanıt bulamadık. H-I/5-6 karelerinde, bir bölümü son iki kazı mevsiminde araştırılan, İTÇ'nin büyük çöp çukurunun kazısı bitirildi. Bu kesimde bol sayıda tümlenebilen kap ele geçirildi⁴.

Höyüğün tepe kısmında, yaklaşık olarak 3 m. kalınlıkta birikim oluşturmuş GKÇ yerleşmelerinin, güney ve doğuya doğru olan gelişmeleri, bu yıl büyük ölçüde anlaşılır duruma geldi (Lev. XI; XIII/1). Dört mimarlık katı içerdiği saptanan, bu çok uzun süreli yerleşmenin, sınırlarına yaklaştığımızı sanıyoruz⁵. GKÇ'nin en eski yapı katı, aynı zamanda en sağlam durumda günümüze gelen 6 A'nın, G-H/7-8 karelerinde, biraz daha doğuya genişlenmesi halinde, tümüyle ortaya çıkacağı kanısındayız.

² Duru, 1980, s. 39 v.d.d.

³ a.e., s. 39, 41-44.

⁴ 1984 kazılarında bulunan İTÇ eserlerini bu raporda tanıtıyoruz. 'Kuruçay Kazı Sonuçları'nın yayını için yaptığımız plana göre, önce İTÇ yerleşmelerinin buluntuları yayına hazırlanacak ve mümkün olan en kısa süre içinde 1. Cilt olarak baskıya verilecektir. Birikmiş olan İTÇ mimarlık ve diğer buluntular bu bakımdan, parça parça kısa raporlarda tanıtılmamaktadır.

⁵ GKÇ'nin 4. 5. 6 ve 6 A Yapı Katları ile bunların ara evreleri *Kuruçay Kazı Sonuçları-Geç Kalkolitik Çağ* adlı ikinci ciltte toplu halde tanıtılacaktır.

I-J/5-6 plan karelerinde 1982-1983'teki araştırmalarda saptanan ve GKÇ'nin sonlarına ait olduğunu önerdiğimiz tabakalaşmada⁶, fazla bir gelişme olmadı. Bu alandaki "Kutsal Yapı" (XVII. ev), tümüyle kazıldı ve etrafında, ona bağlı başka bir yapının bulunmadığı anlaşıldı (Lev. XI; XVI/1).

E-F/5-7 karelerinde, bir kısmı geçen yıllarda kazılmış, Erken Kalkolitik Çağ (EKÇ) duvarları, doğuya doğru izlendi. 7. Yapı Katının hemen 20 cm. altında, EKÇ'nin daha erken yapılarına rastlanıldı (Lev. III/1; IV/1). EKÇ yerleşmesinin 2 veya 3 bağımsız yapı katı içerdiğini sanıyoruz.

Son olarak, D-F/4-6 karelerinde, EKÇ temellerinin altına inildi ve höyüğümüzde, Neolitik Çağ yerleşmesinin varlığı kanıtlandı. Dar alanda çalışıldığından, tabakalaşma durumu eksiksiz şekilde öğrenilememiş ve bu nedenle, 7. Yapı Katından eski olan mimarlık tabakalarına, numara verilmemiştir. Kazı planımıza göre, önümüzdeki mevsimden başlayarak, EKÇ ve daha erken yerleşmelerin araştırılmasına ağırlık verilecek ve bu yerleşim tabakalarını da isimlendirmek, mümkün olacaktır.

Neolitik yerleşme

Höyüğün kuzeybatı kesiminde, yaklaşık olarak 6 m. derinlikte ve 7. Yapı Katının 1. evinin temel düzleminden 80 cm. aşağıda, taş temelli bir duvara rastlanıldı. Yaklaşık 1 m. kalınlıkta, tek taş sırası halindeki bu temel izlendiğinde, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda 26 m. devam ettiği görüldü (Lev. II; III/2). Üst yapısı kerpiçten olduğu anlaşılan duvar, batı yamaçta, höyüğün eğimine uyarak -7.27 m.lere kadar düşmüş ve uç kısmı bozulmuştur (Lev. IV/2). Doğuda duvar, düzgün şekilde kesilmektedir (Lev. III/2). Planda izleneceği gibi, güneye doğru hafif dış-bükey kıvrım yapan bu uzun duvarın güney yüzünde, biri bozulmuş, diğeri sağlam olan, iki yuvarlak kulemsi çıkıntı vardır (Lev. II; III/2; IV/1, 2). Kulelerin ortalarında 1.10 m. lik bir geçit ve aynı aks üzerinde, ana duvarda ikinci bir geçit bulunmaktadır (Lev. II; IV/1). Kapı oldukları kesin olan bu aralıkların eşiklerinde bir sıra taş vardır. Kalın duvara kuzeyde 2.5 m. uzunlukta ince bir duvar birleşmektedir. Bu duvarın işlevi belirsizdir. Doğu uçtaki kazılarda, G/6 karesinde, kuzey-güney yönünde, kalın duvara dik olarak yaklaşan ve 2 m. lik bir aralık bırakarak kesilen ikinci bir duvarın bulunduğu görüldü. Kalın duvar ile aynı düzeyde olan bu duvarın, güneye gelişmesini ve fonksiyonunu saptayamadık.

⁶ Duru, 1983 a, s. 86 v.d.d., Lev. 3, 8, 9.

Tanımını yaptığımız kalın ve uzun duvar, ilk bakışta bir yerleşmeyi çeviren savunma duvarı, bir sur görünümündedir. Hafif kavisli oluşu ve yuvarlak kulelerinin güneye bakması nedeniyle, bu sur kuzeydeki yerleşim yerini korumak için yapılmış olmalıydı. Ancak her iki uçta, kuzeye dönüşü işaret eden duvar izlerine rastlanılmadı. Surun doğuda, herhangi bir yıkım olayına bağlı olmaksızın düz kesilmesi, ayrıca ilgi çekicidir. Duvarın burada bir kapı aralığı nedeniyle kesilmiş olması ihtimaline karşı, aynı doğrultuda 7 m. kadar ilerlenmiş, ancak bir duvara rastlanılmamıştır. Güneyden sura yaklaşan duvar ayrı bir sorundur. Bütün bunlara ek olarak, höyüğün bu kesiminde, kuzey eteğe çok yaklaşılmış olduğundan, savunma duvarının çevirmiş olması gereken yerleşme için, kuzeyde yeteri kadar geniş alan kalmamıştır. Bu durumda, ilk görünüm ne olursa olsun, yerleşmenin surun kuzeyinde mi, yoksa güneyinde mi olduğunu, kesinlikle söyleyebilecek sağlam kanıtlardan yoksunuz.

EKÇ yapılarının altına inildiğinde, mimarlıktaki gelişmeler yanında keramik ve diğer buluntularda da değişiklikler görülmeye başlamıştır. Keramikçilikteki en belirgin öge, EKÇ'den çok iyi bilinen boya bezemelilerin olmayışıdır. Yeni keramik türü, kırmızı boya astarlı, ince kenarlı, iyi açkılanmış ve iyi pişirilmiştir. Farklılaşan biçimler arasında çoğunluk, yuvarlak veya basık karınlı, omuzdan sonra genişleyerek yükselen boyunlu çanak (Lev. V/1; VI/1) ve çömleklerdedir (Lev. V/2-4; VI/3, 4). Bazıları kulpsuz ve tutamaksız olmakla birlikte, küçük kulpumsu tutamaklar (Lev. V/4, 5; VI/3-5), ya da dikine delikli silindirik tutamaklar (Lev. V/6), özgün uygulamalardır. Silindirik tutamaklardan, bazen bir çömlek üzerine 6 tanesinin konulduğu görülmüştür (Lev. V/6). Çanak ve çömleklerde hafif belirtilmiş düz dipler geneldir (Lev. V/1, 2, 4, 5). Bu dip biçimi EKÇ'de tanınmamaktadır. Tüm olarak ele geçen silindirik biçimli bardak ilgi çekicidir. Bardağın ağzı dışında ve dipte yuvarlak profilli silmeler vardır (Lev. V/7; VI/6). İri boy kaplar azdır. Keskin profilli bir ağız parçası (Lev. V/8), küresel gövdeli çömleğe ait olmalıdır.

Bezemeye çok az rastlanmıştır. Tümlenebilen bir çömleğin kirli bej renkli astarı üzerine, kahverengi boya ile ağızdan dibe inen kalın paralel bandlar yapılmıştır (Lev. V/5; VI/5).

Bu yapı katının keramiğini karşılaştırmak için, fazla uzağa gitme gereği yoktur. En yakın benzerleri Hacılar Geç Neolitik (GN) tabakalardan gelmektedir. Hacılar VI keramiği içinde bizim formlar pek yaygındır ⁷.

⁷ James Mellaart, *Excavation at Hacilar*, 2, Edinburgh, 1970, Pl. LI, LII, LVIII, Fig. 50/26, 27; 53/8, 10, 11.

Dikine silindir tutamaklar, Hacılar IX. kattan başlayarak bütün Neolitik boyunca kullanılmışlardır⁸. Dipler için de aynı şeyi söyleyebiliriz⁹. Silindir biçimli bardaklara Hacılar VI'da küçük farklarla rastlanmıştır¹⁰. Kuruçay ile Hacılar arasındaki en sağlam paralelliklerden biri de, keskin profilli çömlekler arasında kurulabilir¹¹. Boyalı kapların eşlerinin de, Hacılar VI'da bulunduğunu eklemek isteriz¹².

Az sayıdaki küçük buluntular arasında yüksek kaliteli, pişmiş topraktan bir kadın figürini (Lev. VI/9; VIII/1), hayvan biçimli kap (Lev. V/11; VI/10) ve ucu düz ya da hayvan başı şeklinde biten saplarıyla, kaşık biçimli eşyalar (Lev. V/9, 10; VI/7, 8) sayılabilir. Bu pişmiş toprak eserlerin de Hacılar GN katlar buluntuları arasında, benzerlerine rastlanır. Ayakta duran kadın figürleri¹³, hayvan biçimli kaplar (Hacılar'da bunlardan biri domuz olarak tamamlanmak istenmiştir. Büyük bir ihtimalle Kuruçay'daki gibi boğa olmalıdır),¹⁴ Hacılar VI. Yapı Katında bulunmuşlardır. Pişmiş topraktan kaşıklar (?), Hacılar IX. kattan VI. kata kadar, uzun süre kullanılmışlardır¹⁵. Saplı kaşıkların EKÇ'de bulunduğu söylenen örnekleri, sanırız Hacılar GN katlardan karışmış olmalıdır¹⁶.

Neolitik katın özgün buluntuları arasında, dilgi çıkartılmış konik silek çekirdekler (Lev. V/14) ve kemik spatülalar da (Lev. V/12, 13; VI/11, 12) çok sayıdadır. Dilgi çekirdekler¹⁷ ve kemik spatülaların¹⁸ paralelleri Hacılar VI. katta çok bol bulunmuşlardı.

Neolitik yerleşmeyi çeviren surun temeli ile, EKÇ'nin en eski temelleri arasındaki yaklaşık 80 cm.lik moloz içinde, mimari hiçbir iz bulunmamıştır. Surun doğu ucunda, yeşilimsi, ham toprak görünümündeki bu birikim, oraya bir başka yerden taşınmış gibidir. Genel olarak bu ara tabakada fazla keramik buluntusu olmamakla birlikte, ele geçen keramiğin küçük bir kısmı GN keramiğe benzemekte ancak büyük çoğunluğunu GN ve EKÇ'den tanınmayan, değişik özelliklerde bir çanak çömlek türü oluşturmaktadır.

⁸ a.e., Pl. 46/2-4, 7, 8; 48/12, 19; 49/8; 53/1, 8, 10, 11.

⁹ a.e., Fig. 46/7-9; 47/31-36; 48/6, 7, 23; 50/20-31.

¹⁰ a.e., Fig. 55/6.

¹¹ a.e., Fig. 55/16, 17.

¹² a.e., Pl. LIX/1, 2; Fig. 59/3, 6, 12, 14.

¹³ a.e., Fig. 204-208.

¹⁴ a.e., Pl. LXI/2; Fig. 57/2.

¹⁵ a.e., Fig. 55/19-21; 247/1.

¹⁶ a.e., Fig. 70/8; 247/4.

¹⁷ a.e., Fig. 167/a-e.

¹⁸ a.e., Pl. CXX/c-h; Fig. 180; 182; 183.

Ayrıca bu kesimde bulunmuş üç mezar söz konusu birikimin Neolitiğe ait olmasını çok şüpheli kılmaktadır. Mezarlardan ikisi yuvarlak kuleler arasında ve sur ile aynı düzlemde açılmış çukurlara hoker pozisyonunda yatırılmış çocuklara aittirler (Lev. III/1; VII/1) ve çok bozuk durumdadırlar. Üçüncü gömü yine Inhumation'dur ve yuvarlak kulenin içindedir. Yetişkin olduğu anlaşılan bir ölünün göğsü üzerinde yassı bir taş bulunuyordu (Lev. VII/2). Bu üç mezarda herhangi bir eşya bulunmamış olmakla birlikte mezarların konumları, bunların Neolitik duvardan kesin olarak yeni ve büyük bir olasılıkla EKÇ yerleşmelerinden eski olduğunu göstermektedir.

Bu ara tabakanın keramik buluntularına gelince: Dört tanesi tüm gerisi parçalar halinde ele geçen bu yeni keramik, çoğunlukla açık veya koyu gri renkli, bitki katkılı bir hamurdan özensiz yapılmışlardır. Tüm haldeki kaplar ağızsız ve pişmemiş denebilecek kadar gevrek idiler. Kaplardan biri, küresel gövdeli ve içe dönük ağızlı kâse (Lev. VIII/2; IX/1), ikisi kulplu fincan (Lev. VIII/3, 4; IX/2, 3) ve biri de küçük, delik tutamaklı bardaktır (Lev. VIII/5; IX/4). Parça halindeki irice kaplara aittirler ve iyi pişirilmişlerdir. Bunlardan biri, yüksek boyunlu bir kabın ağız parçasıdır ve dudak dışı yatay biçimde açılmıştır (Lev. VIII/7). Bazı iri karınlı çömleklerin ağızlarının hemen dışına, basit tutamak çıkıntıları eklenmiştir (Lev. VIII/8, 9). Bu grup keramik arasında, birkaç da boya bezekli parça vardır. Bunlardan biri düz dudaklı, basit, derince bir tabağa aittir (Lev. VIII/6; IX/5). Açık bej hamurlu, yüzeyinde bitki boşlukları çok belirgin, iyi açılanmış ve iyi pişirilmiş olan bu tabağın dudak dışına kadar taşan, kalın bir ağız bandından, iç tarafta birbirini dikey kesen paralel kırmızı-kahverengi boya ile çizgi demetleri yapılmış ve tabak içinde kalın bir haç motifi elde edilmiştir.

Kısaca tanımlamaya çalıştığımız bu keramik türü, yapım, biçim ve kalite olarak Neolitik ve EKÇ keramiğinden farklı ve genel olarak daha ilkel görünümündedir. Bu grubu karşılaştıracak keramik malzemesini Burdur Bölgesi ve yakın çevresinden tanımıyoruz. Hacılar keramiğini incelerken James Mellaart, bir grup VI. Kat kabının değişik nitelikleri olduğuna dikkati çekerek, bir başka bölgeden geldiğini düşündüğü bu tiplerin, Çatal Höyük neolitik keramiği ile benzerliği olduğunu söylemektedir¹⁹. Yazarın sözünü ettiği malzeme arasında²⁰ 5 ve 12 numaralılar, bizim yukarıda tanıttığımız keramikle bazı bakımlardan benzerlikler göstermektedir.

¹⁹ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar 1*, Edinburgh, 1970, s. 106.

²⁰ Mellaart, *Hacilar 2*, Fig. 55/5, 8, 9, 11, 12.

Hacılar VIII. kat keramiği içindeki küresel gövdeli iki tüm parça da, bizimkilerle ilişkili gibidir²¹. Kuruçay'ın boyalı tabağı Hacılar VI. katın "red cross bowl" tiplerinden farklı espride görünmekte ve Anadolu'daki bu geleneğin bir değişik örneğini oluşturmaktadır²².

Neolitik sonrası ile EKÇ arasına girmesi gereken bu buluntu grubunun sahiplerinin, mimarlık izlerine rastlayınca kadar, bu konuda kesin konuşmak ve spekülasyon yapmak istemiyoruz. Gelecekte, geniş alanların kazılmasıyla bu konuda belgeler herhalde çoğalacaktır. Ancak bu keramiklerin yeşilimsi toprak ile bir başka yerden, höyük üzerindeki veya yakın çevredeki bir başka yerleşim alanından buraya taşınmış olabileceğini de, küçük bir ihtimal olarak, akılda tutmak gerektiğini düşünüyoruz.

Erken Kalkolitik yerleşmeler

Höyüğü batısında, E-F/5-8 karelerinde, daha önceki yıllarda açılmağa başlanan EKÇ yerleşmelerinde²³ bu yıl fazla bir gelişme olmadı. Bu uygarlık basamağının en son yerleşim evresi olan 7. Yapı Katının, gözlemler sonunda bir değişim-onarım geçirdiği ve 3. evin onarım evresine ait olduğu anlaşıldı (Lev. X).

7. Katın tabanı altına inilince, çok ince (15-25 cm.) bir toprak tabakasından sonra, daha eski olan yapı katının temelleri çıkmaktadır (Sık taramalı duvarlar). Bunlardan 4. evin kısmen altında kalanı, yarısı yamaçtan uçmuş, ince dikdörtgen planlı bir yapıya aittir (Lev. X). Bu yapıda, 7. Kat evlerinde olduğu gibi, duvarların iç taraflarında kısa duvar çıkıntıları, payandalar bulunmamıştır. Bu yapı katı ile ilgili olabilecek bazı temel parçaları, biraz daha güneyde, 1981 yılında bulunmuştu. F/6-7 karelerinde, kuzey-güney doğrultuda gelişen duvarlar, kavisli olmasıyla ilgi çekicidir ve diğer duvarlardan bu bakımdan farklıdır. 7. kattan bir önceki mimarlık katına ait olması gereken bazı duvarlar da, 1. evin tabanı altındadır. Üstteki binanın büyük ölçüde bozduğu bu temeller 1 m. den biraz kalın olup, tek taş sırası halindedir. Birbirinden çok ince bir yıkıntı tabakası ile ayrılmış olan iki yapı katında, evlerin yönleri bakımından bir paralellik olmadığı gibi, payanda çıkıntıları da alttaki yapıda görülmemektedir.

²¹ a.e., Fig. 48/14, 18.

²² a.e., Fig. 59/8, 9; M. Korfmann, "Red Cross Bowl-Angeblicher Leittyp für Troja V", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, 1, Mainz, 1983, s. 291 v.d.d.

²³ Duru, 1980, s. 17-22; Duru, 1982, s. 3-9; Duru, 1983, s. 15-18; Duru, 1985, s. 596.

Kazılan alanlarda bulunan keramik, özellikle boya bezemeliler, geçen kazı mevsimlerinden çok iyi tanıdığımız ve EKÇ'nin en geç evresi 7. Katın yaygın türü olan, kalın band boya bezemelilerinden ²⁴ farklıdır. Alt katta Hacılar II-V katlarının boya bezeklileri egemen olmuşlardır. Bu tip boyalılardan bir haylisini tımdedik ve bunlardan bazılarının fotoğraflarını veriyoruz (Lev. IX/7, 8).

Höyüğün kuzeybatı köşesinde ve 6 A Yapı Katının tabanı altında, çok değişik nitelikte bir boyalı çömleğin boyun parçasını bulduk (Lev. XVIII/1). Çömlek üzerine, Kuruçay'da şimdiye kadar görmediğimiz, buraya yabancı bir teknikle sürekli şevron motifi yapılmıştır. Önümüzdeki yıl diğer parçalarını herhalde bulacağımız bu boyalı kap, GKÇ'den her halde eskidir. Ancak 7. Kata, yani EKÇ'ye mi aittir, bilmiyoruz. Kanımızca bu parça Burdur Bölgesine yabancısıdır, bir başka yerden ithal edilmiş olmalıdır. Sezgimiz bu çömleğin Konya Ovası yönünden geldiği ve Batı Çatal Höyük ²⁵ ve belki Can Hasan EKÇ boyalıları ile bir ilişkisinin olduğudur.

Küçük buluntular arasında çok sayıda taş keski ile bir iki, saplı fincan vardır (Lev. VIII/10; IX/6). Büyük bir zaman farkı ile Demirci Höyük İTÇ keramiği arasında benzer formlara rastlanması ilginçtir ²⁶.

Geç Kalkolitik yerleşmeler

Çok geniş alanda araştırılmakta olan GKÇ uygarlık basamağının, en iyi durumda günümüze gelen 6 A Yapı Katının planı, biraz daha gelişti (Lev. XI; XII). İTÇ ile 6 A arasında 4 ayrı mimari kat ve birçok da ara evre içeren bu yerleşmelerin, bu yıl kazılan her yerleşim katının tanımını burada yapmayacağız. Henüz kesinleşmeyen pek çok durum ve cevaplanamayan soru vardır. Bu raporumuzda GKÇ'nin 6 A katının gelişen planını vermekle yetineceğiz (Lev. XII-XV).

1984'te kazı alanına katılan kesimde, 6 A'nın birçok yapısı açığa çıkartıldı. Bunların bazıları, kısmen daha eski dönemlerde kazılmıştı ve varlıkları biliniyordu. Bunlar V, XIII, XIV ve XV. evlerdir. V. evin tümüyle kazılmasıyla, duvarlarının 2 m. yüksekliğe kadar yer yer sağlam kaldığı görüldü (Lev. XIII/1). Basit dikdörtgen planlı evin güney duvarında, iki yanı ağaç dikmelerle sağlamlaştırılmış, 0.80 m. genişlikte ve 1.25 m. yükseklikte bir kapısının olduğu saptandı (Lev. XIII/2). Kapının

²⁴ Duru, 1980, Lev. 5-7; Duru, 1982, Lev. 6/1; 8/1; Duru, 1983, Lev. 5/1-6.

²⁵ Krş. J. Mellaart, "Early cultures..." *A.St.* XI (1961), Fig. 11/1-3.

²⁶ M. Korfmann, "Demircihöyük", *Istanbul Mitteilungen*, 29 (1979), Abb. 7/5, 6.

üzerinde lento olarak ağaç hatıl kullanılmamıştır (Bu genişlikte bir aralığın üzerinin kerpiçlerle kapatılamayacağını belirten Kazı Mimarımız Süreyya Saruhan, bu ve buna benzer teknik konularda araştırmalarını sürdürmektedir)²⁷. Söz konusu kapı, XXII. ev (Kutsal Yapı) ile aradaki sokağa açılmış ve sokakta, V. evin dış duvarına yapışık, küçük bir de kulübe yapılmıştır. Bir bekçi kulübesi, hatta bir köpek barınağı gibi görünen bu küçük hücrenin kapısı ve kapı eşiği üzerinde iki çukurlu bir de yalağı (?) bulunmuştur.

Kazısı tamamlanan XV. evin güney duvarında, bu yapı katı için olağan sayılmayacak, ince kerpiçten bir bölme-ara duvarı vardır. Tranşenin en güneyindeki XIII ve XIV. evlerin de tam planları çıkartıldı ve XIV. evin sanılandan küçük olduğu anlaşıldı. Bu iki ev arasında varlığını daha önce önerdiğimiz Güney Kapısı'nın gerçekten olup olmadığı konusunda kuşkumuz vardır²⁸.

Bu yıl kazılan yapılara gelince: 1983'te açılan "Kutsal Yapı"nın doğusunda, ona bitişik küçük bir oda meydana çıktı (XXIII. ev). Yamuk planlı olan odanın kapısı, herhalde güney duvarda bulunmalıydı (Lev. XIV/1; XV/1, 2). Evin doğu duvarı boyunca, taş temelli bir seki ve sekinin arkasında, duvarda bir niş vardır. Kuzeydoğu köşe ince bir duvarla ayrılarak, ambar olarak kullanılmıştır. Oda içinde seki üzerinde, batı duvarı dibinde ve taban üzerinde *in-situ* 40 kadar kap duruyordu. İrili ufaklı kapların bazıları kurtarılmadığından çizimleri yapıldı ve fotoğrafları alındı. Kapların bir kısmı günlük işlerde kullanılan türde iken bazıları ilk kez rastlanan formlardadır. "Kutsal Yapı" ile ilişkisi olduğu anlaşılan bu odanın bir depo odası olduğunu ve kapların bazılarının ritüel amaçla yapıldıklarını sanıyoruz.

XXIII. odaya kuzeyden küçük boyutlarda bir oda bitişmiştir (Lev. XII; XIV/2). Duvarların birbiri ile ilişkileri ve taban yüksekliklerinin hayli farklı olması nedeniyle XXIV. evin XXIII'den daha geç yapıldığını söyleyebiliriz. Odaanın kapısı doğudadır ve güneybatı köşeye, duvar içine bir ocak yerleştirilmiştir. Planda görüleceği gibi, bu küçük odayı kuzeyde bir duvar çevirmektedir (Lev. XII; XIV/2). Bu duvarın işlevini tam olarak anlayamadık.

6 A'nın bir diğer yapısı, kısmen XXIV. ev altında kalan XXV. evdir (Lev. XIV/2). Yangın sonucu terkedildiği anlaşılan evin kapısı kuzeybatı

²⁷ Süreyya Saruhan'ın mimarlık konusundaki araştırma ve katkılarını *Kuruçay Kazı Sonuçları-Geç Kalkolitik Çağ* adlı yayında sunacağız.

²⁸ *Duru, 1983 a, s. 85 v.d.*

köşededir ve XV. ev ile arasındaki bir geçite açılmaktadır. Bu evin güneyinde kalan alan henüz kazılmamıştır. Temel izlerinden, burada XIV. eve kadar, en az iki evin daha bulunduğunu söyleyebiliriz.

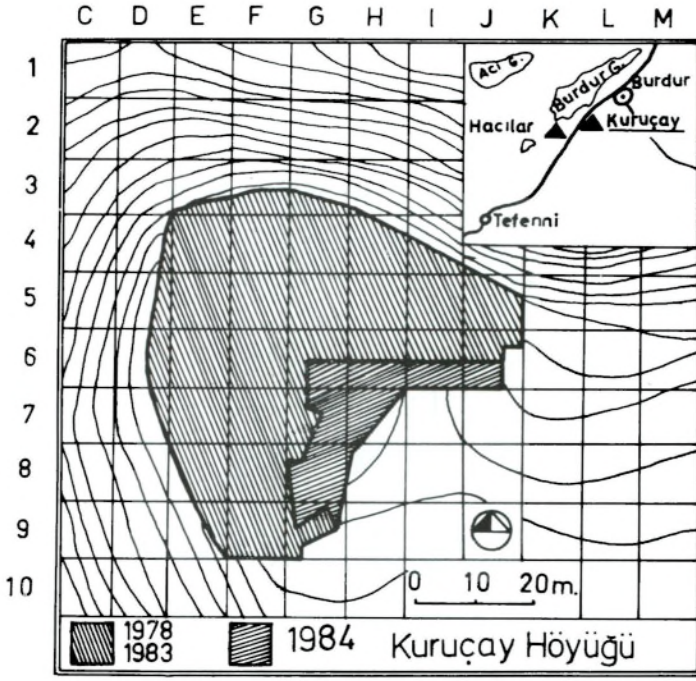
Bu yılki çalışmalarda 6 A Yapı Katına ait en önemli saptamalardan biri, H/6 karesindeki kent kapısıdır (Lev. XII). Büyük bir ihtimalle kente doğudan giriş için açılan bu kapı (Doğu Kapısı-DK), doğu-batı doğrultusundadır. Kapının dışa bakan açıklığı 105 cm.dir. Bu aralık iki yanda kısa duvar ekleriyle biraz daraltılmıştır. Eşikten sonra 5 m. uzunlukta, 1.70 m. ile 1.90 m. arasında değişen genişlikte, ince uzun bir iç-kapı odasına, pasaja girilmektedir. Geçidin batı ucunda biri XXV. eve, diğeri batıya açılan iki kapı vardır. Batıya geçit veren kapıdan güneye sapılarak kentin batısına gidilebilirdi. Kapıdan sonra kuzeye dönülürse, V. ev ile XV. ev arasında bulunan bir başka kapıdan geçilmesi gerekmektedir. Bu ikinci kapıdan sonra, kentin kuzey mahallesine girilebilmektedir. Doğu Kapısı kompleksi, yerleşmenin kuzey ve kuzeybatı köşelerindeki, avlulu dış kapı tiplerinden (KK ve BK) bütünüyle farklıdır.

Höyüğün bu kesiminde bir hayli çalışmak ve bazı ayrıntıları aydınlatmak gereklidir. Görünüm odur ki, kent in bu merkezi yeri, adeta diğ er kesimlerden, mahallelerden ayrılmış bir bölgedir. Onarım ve değ iş im evrelerine rağmen, bu alan in pozisyonu, uzun süre devam etmiş olmalıdır. Yanyana yapılmış IV-V. evlerin birlikte kullanılmış oldukları ve ölç üleri nedeniyle kentin egemen kiş ilerinin özel konutları olmaları kabul edilecek olursa, bu iki yapı, Kutsal Yapı ve ona bitiş ik XXIII ve XXIV. evler, bir kapalı kompleks halinde, yönetici-dini sınıf için ayrılmış evler gibi düşün ülebilir. Bu mahalleye, bu özel kesime dış tan giriş için, Doğu Kapısı açılmış olmalıdır. Durumun 1985'te açıklık kazanacağını sanıyoruz.

GKÇ tabakalarında iki ç ömlek mezar ile bir Inhumation gö mü bulundu ve toplam olarak ç ömlek mezar sayısı 43'e, basit toprağ a gö müler 10'a ulaşt ı. Yetiş kin birine ait olan İ s. 10'da ceset, hoker durumunda yatırılmış ve yakını na iki iri ç ömlek konmuştur (Lev. XVI/2). Mezara bırakılan ç ömleklerden biri, Kuruçay'ın özg ün kulplu-tutamaklı tiplerin-dendir²⁹.

Bu raporumuzda, GKÇ'nin çok zenginleş en keramik repertuvarına, 1984'te eklenen tipleri tanı tıyoruz. Yeni formların hepsi, XXIII. ev ile etrafındaki odalardan gelmiştir. Küçük boy kaplardan, yanyana bulunmuş 3 kâse, birbirinin eş idir; basitçe şek illendirilip karınlarına, birbirine çok

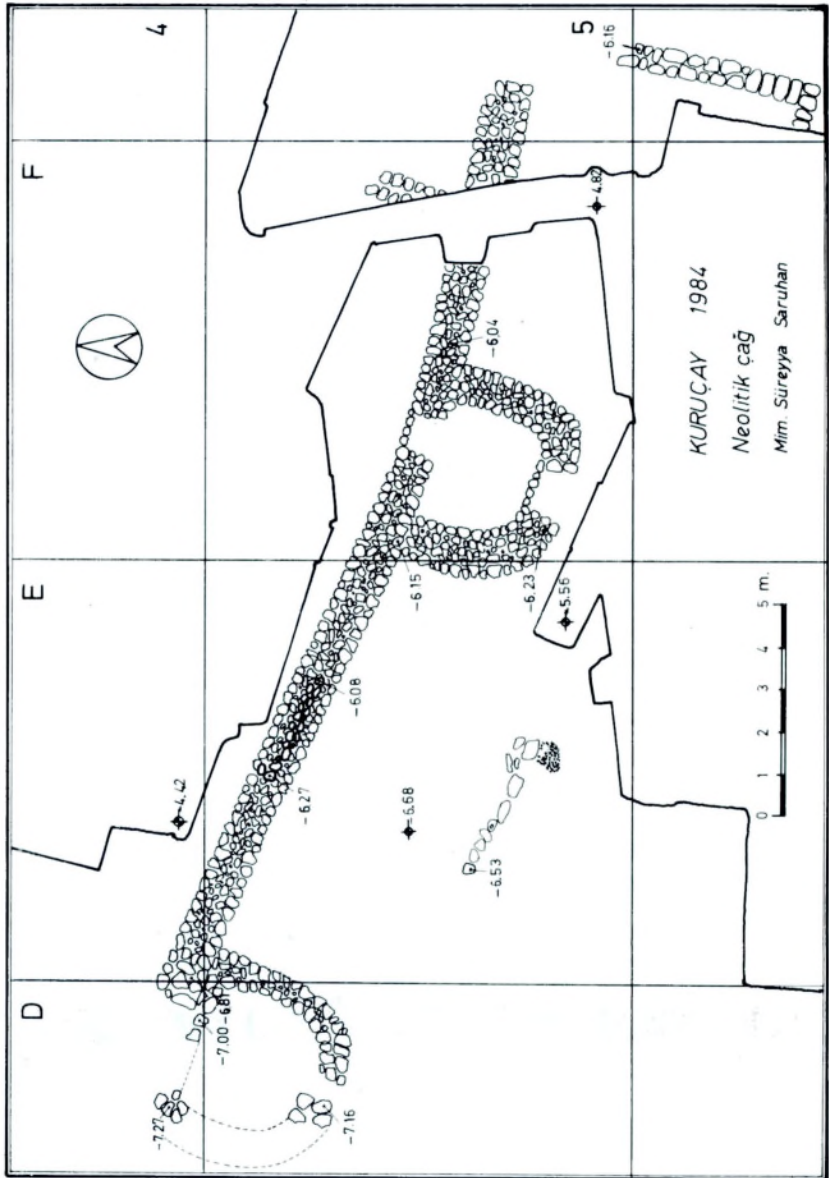
²⁹ Duru, 1980, Lev. 18/7-10; 21/1-4; Duru, 1983, Lev. 21/8; 26/7.

1 — Kuruçay Höyüğü planı ve kazı alanları

2 — Kazı alanının kuzeydeki tepelerden alınmış resmi

Neolitik çağ yerleşmesinin planı

1 — Neolitik temeller ile EKÇ temellerinin durumu. Yuvarlak kule yakınında ve duvara bitişik bir inhumation mezar

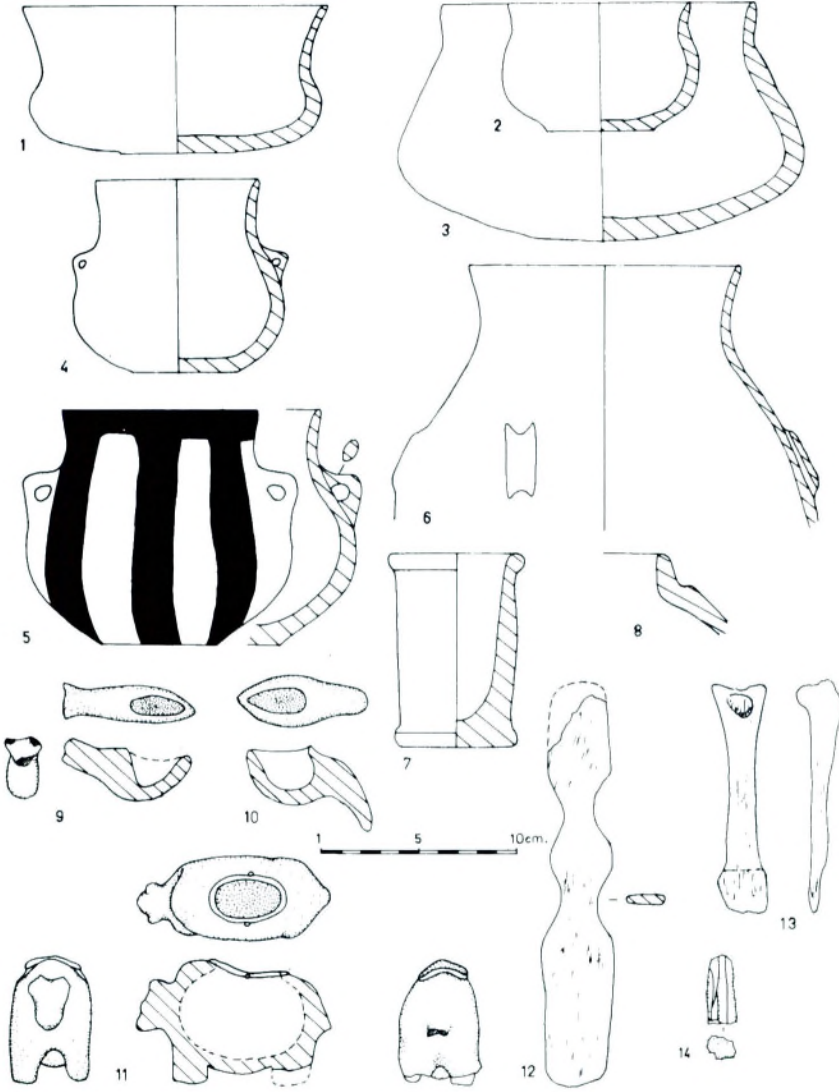
2 — Sur'un güneydoğu'dan görünüşü

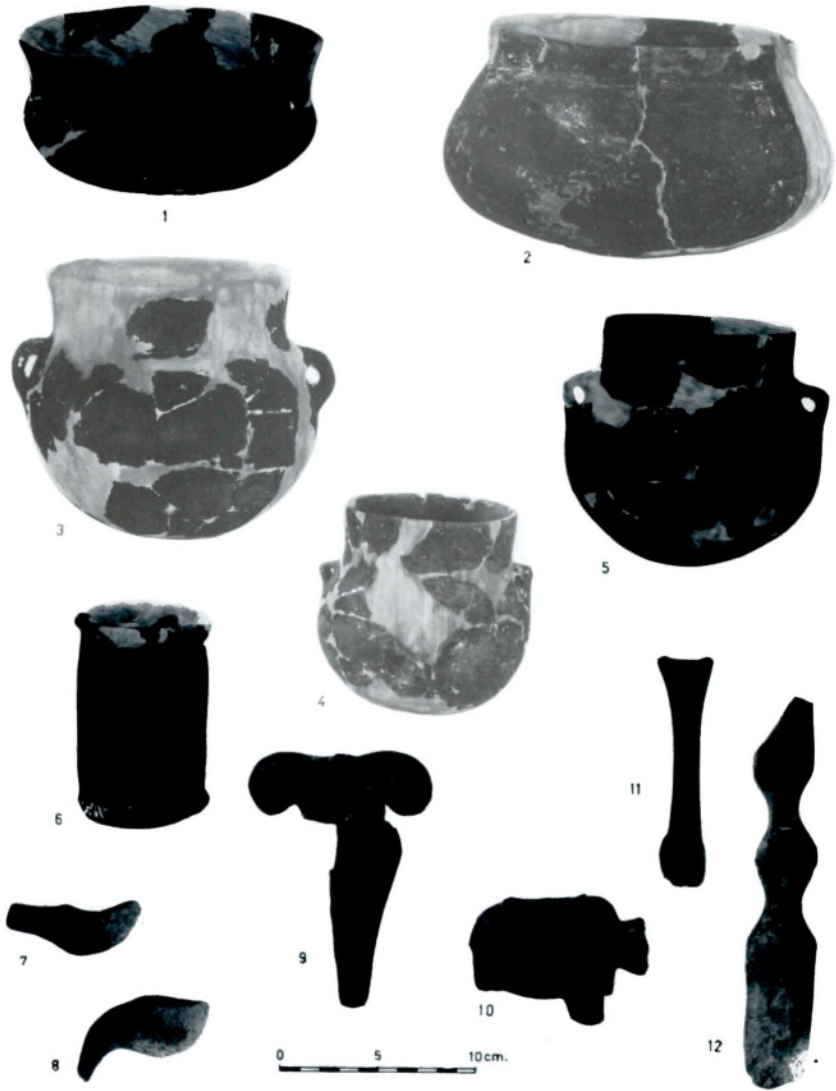
1 — Sağlam durumdaki yuvarlak kule-kuzeyden

2 — Batı yamaçtaki yıkık kule kalıntısı

Neolitik yerleşme ile ilgili küçük buluntular ve keramik

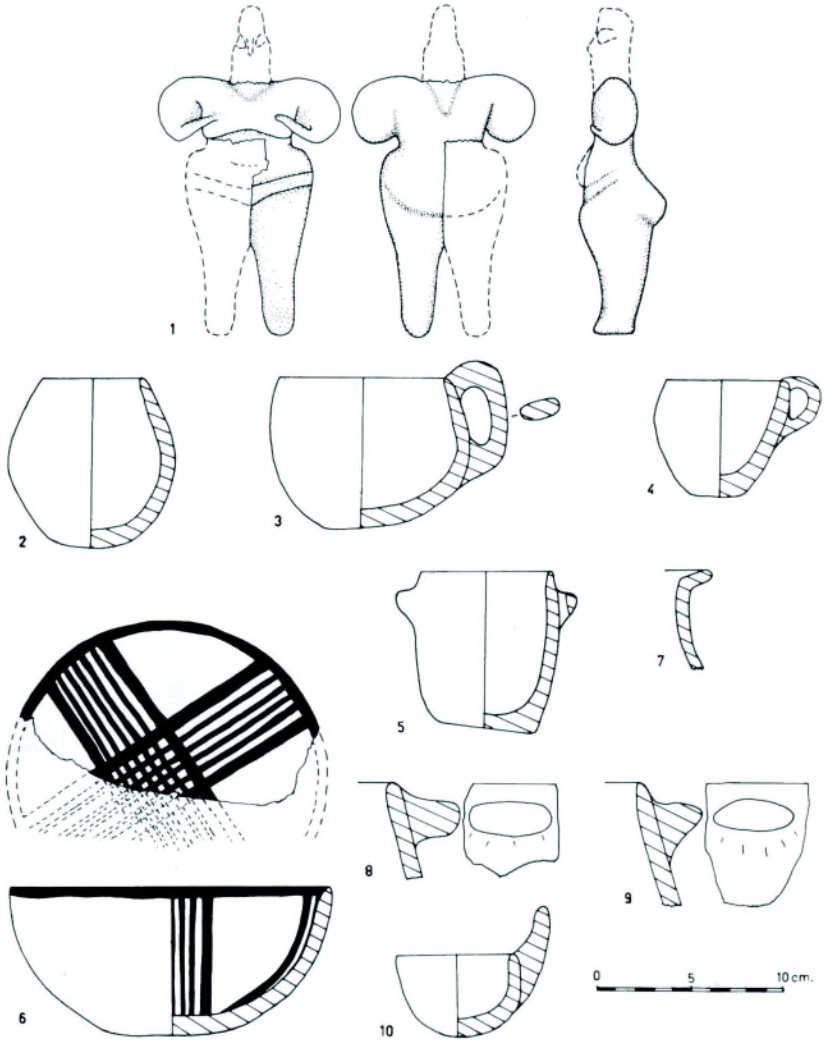
Neolitik yerleşme ile ilgili buluntular

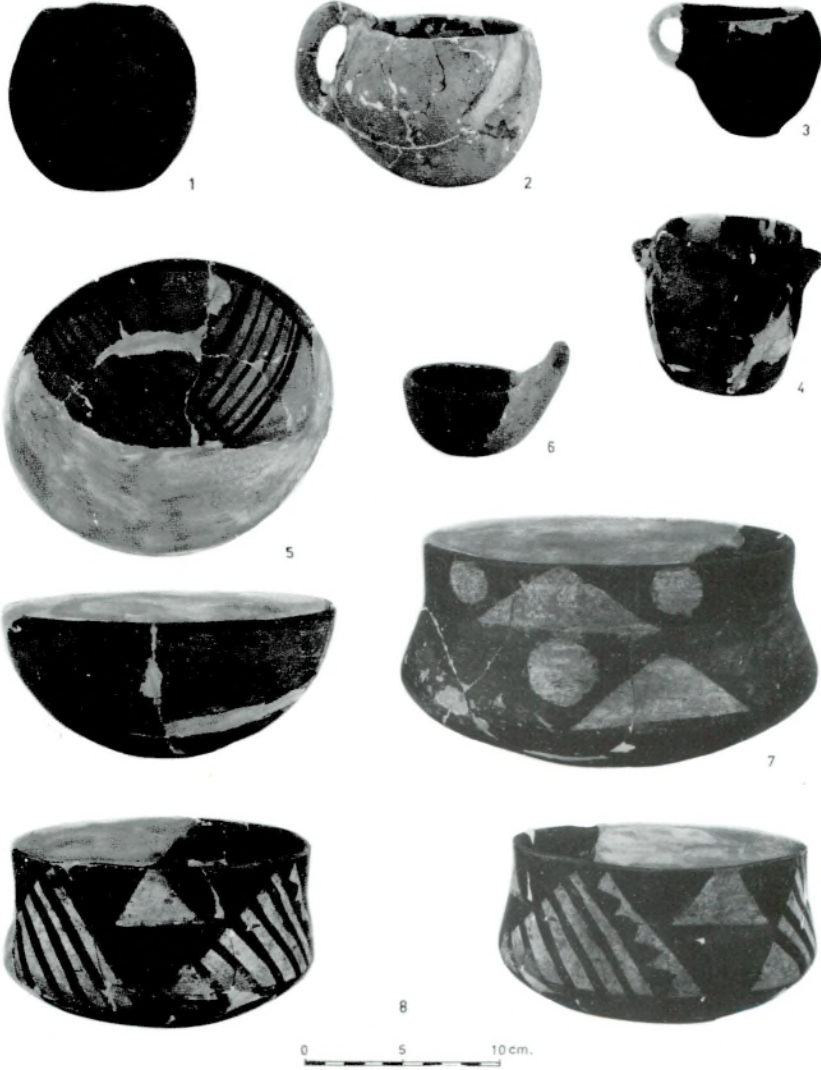
1 — Neolitik duvar dibindeki çocuk gömüsü

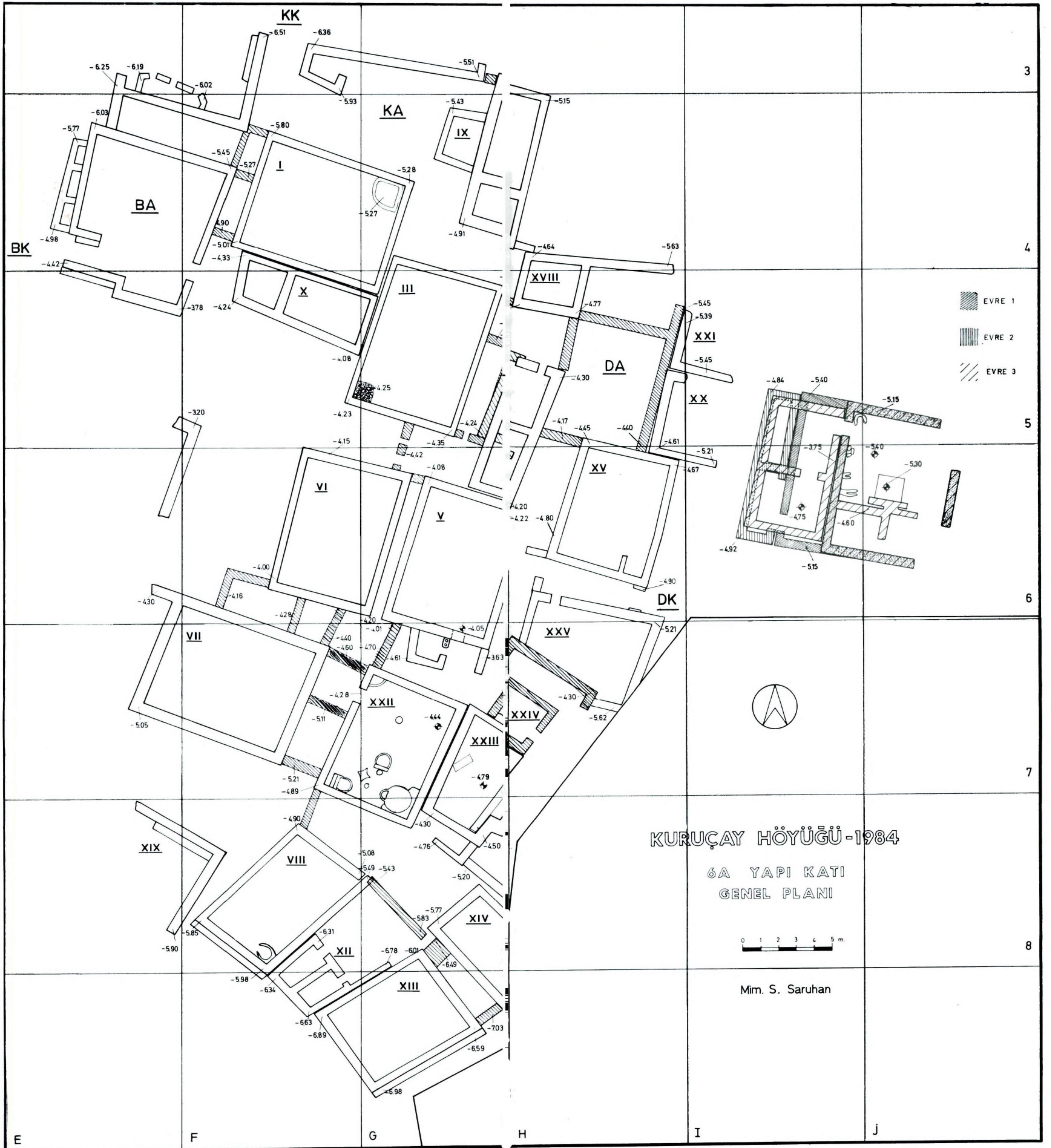
2 — Üzeri yassı taşla kapatılmış gömü

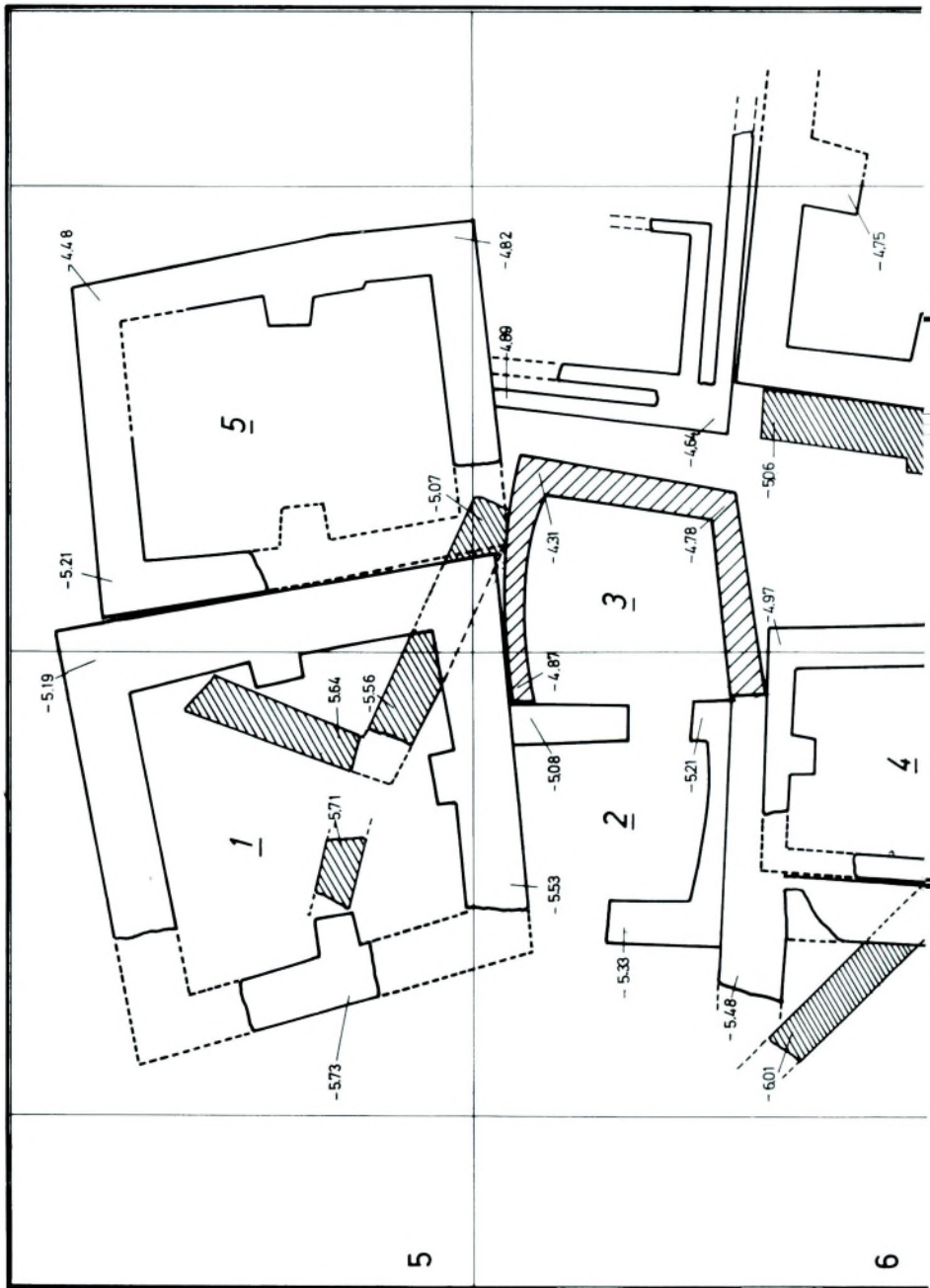

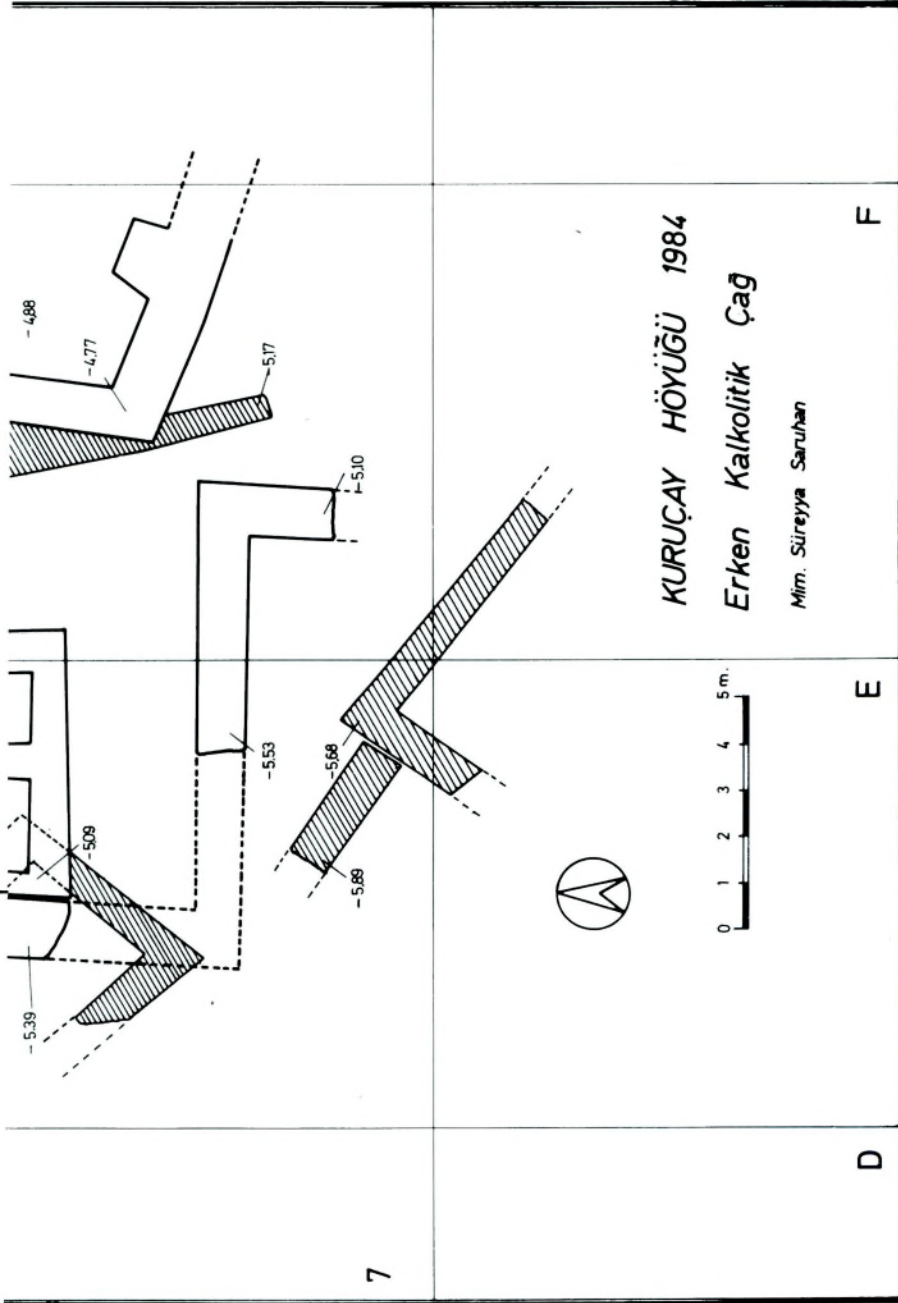
Neolitik (1) ve Neolitik sonrası buluntular (2 - 10)

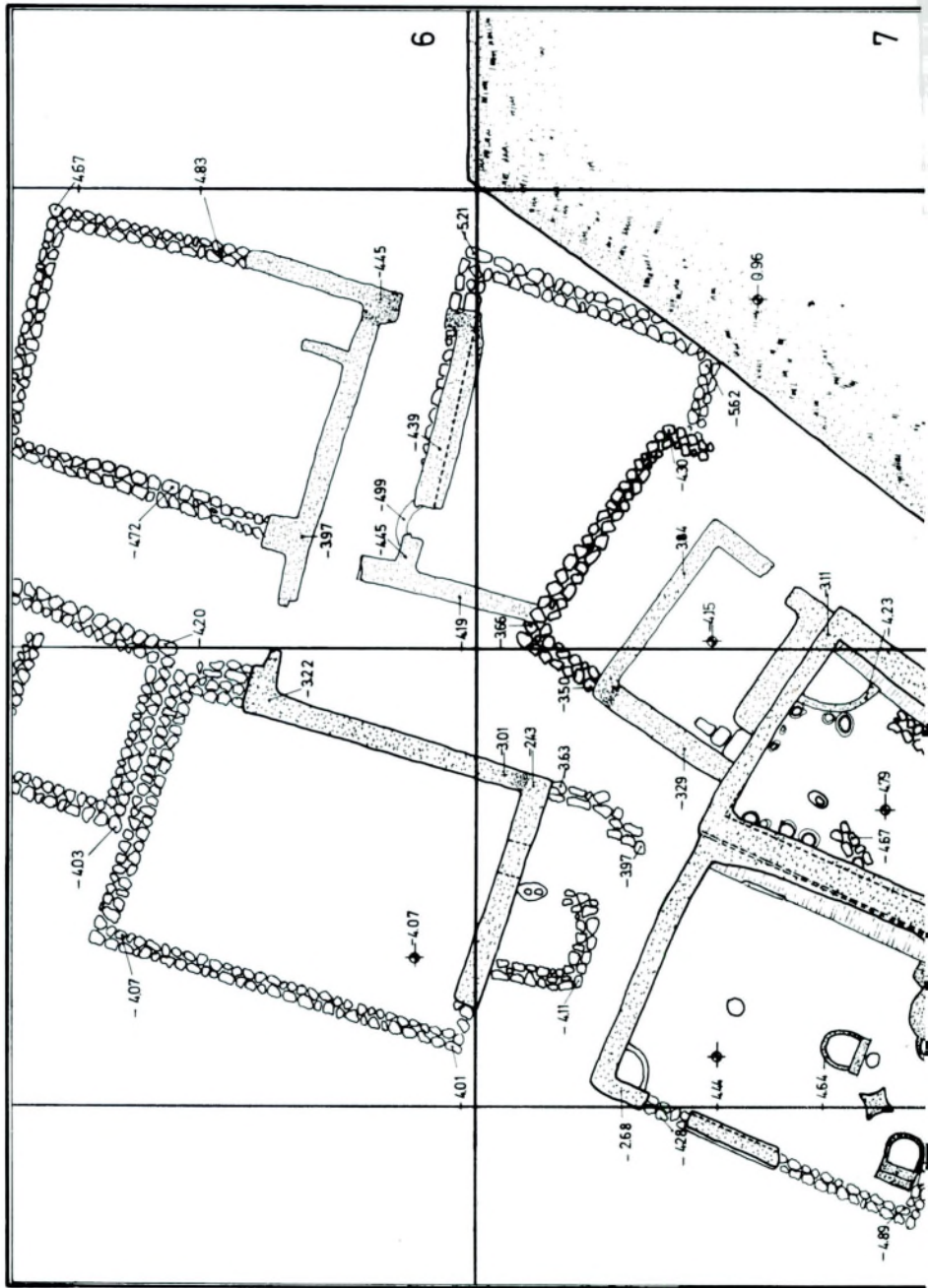

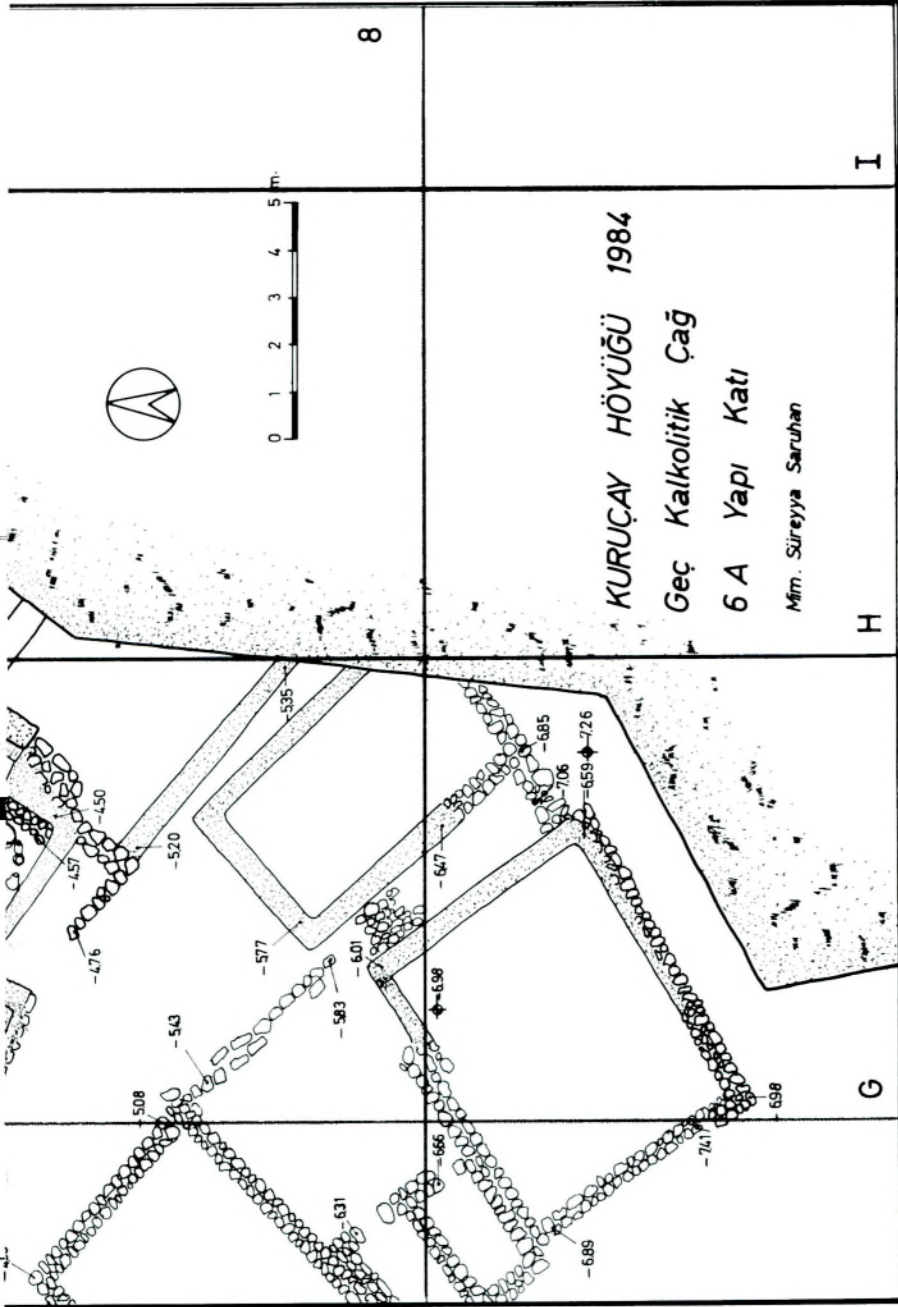
Neolitik sonrası buluntular (1 - 5) ile EKÇ buluntuları (6 - 8)

1 — Kazı alanının genel görünümü (Ortada bırakılan toprak kule 1984 çalışmalarında inilen derinliği göstermektedir.)

2 — V. evin sağlam durumda ele geçen kapısı. Eşiğin dışında iki çukurlu bir yalak taşı görünüyor.

1 — GKÇ yerleşmesinin güney uç kesimi

2 — Aynı yerleşmenin orta kesimi

1 — Depo odasının içi (XXIII. ev)

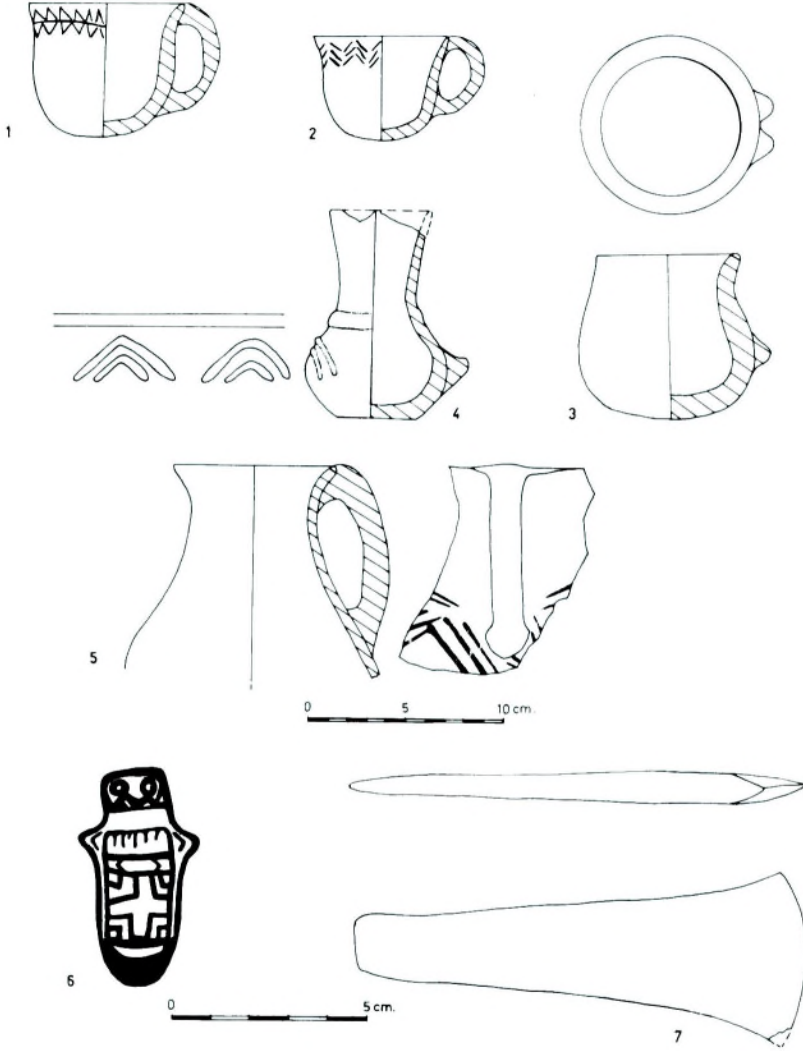
2 — Aynı odanın güneyden görünümü. Gölgede kalan duvarın dibinde, ona paralel sekinin taş temeli görünüyor.

1— GKÇ'nin ikinci yarısına ait olan yapılar. İki odalı geniş ev 1. evreye, dar iki hücreli yapı 2. evreye ve bazı kerpiç temelleri görülen yapı da 3. evreye aittir

2— GKÇ'nin en son yapı evresine ait bir inhumation gömü

GKÇ tabakalarına ait keramik ve küçük buluntular

EKÇ'ye ait (?) boyalı bir parça ile (1) GKÇ'nin çeşitli yapı katlarından gelen küçük buluntular

yakın, iki memecik eklenmiştir (Lev. XVII/3; XVIII/4-6). Yine basit yapılmış iki fincanın ağız dışında çizgi bezeme vardır (Lev. XVII/1, 2; XVIII/2, 3). Yeni formların en ilgi çekicisi, uzun silindirik boyunlu, küçük testidir (Lev. XVII/4; XVIII/7). Kuruçay kap yapımcılık geleneğine bir hayli ters düşen bu parça; fotoğrafta gaga ağızlı gibi görünüyorsa da, bu, kabın ağız kısmının kırık olmasından kaynaklanmaktadır. Boyun silindirik yükselmekte ve düz olarak kesilmektedir. Kabın ağzının kırıldığı ve kırık yerin törpülenerek, kırığın biçimine uyacak şekilde gaga ağıza benzetildiği ve bir süre de böyle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Testinin karnı üzerinde kısa, yatay bir çıkıntı vardır. Bu çıkıntı kırılmış bir sapın kalıntısı mıdır, yoksa bir tutamak olarak mı yapılmıştır, bilmiyoruz. Ancak kulp olarak tamamlama yoluna gidilirse, kulpun çok büyük olması gerekecektir. İri boy kaplardan da bir çömleğin fotoğrafını veriyoruz (Lev. XVIII/8).

GKÇ katları keramiğinde boya bezemenin çok az olduğunu biliyoruz. Bu yıl GKÇ'nin üst yapı katları molozu içinde kırmızı hamurlu, yüksekçe boyunlu ve kulplu bir kaba ait parça üzerinde, beyaz boya bezemeye rastlanılmıştır (Lev. XVII/5). Bu, kazıların başladığından bu yana, ele geçen, ilk beyaz boyalı parça olmaktadır.

Küçük buluntular içinde bakır keskinlerin sayısı artmağa devam etmektedir. Bu yıl ele geçen ince uzun bir keskinin resmini veriyoruz (Lev. XVII/7; XVIII/10). GKÇ'de böylesine çok sayıda maden eserin bulunması, madencilik tekniğinin gelişmişlik derecesini göstermektedir.

1984 çalışmalarının en ilginç buluntularından biri, pişmiş topraktan yapılmış insan figürinidir (Lev. XVII/6; XVIII/9). GKÇ'nin üst yapı katları molozu içinde, sağlam durumda ele geçen figürin, 5.5 cm. boyunda, 2.1 cm.-3.1 cm. genişlikte ve 1.9 cm. kalınlıktadır. Yuvarlak kesitli eserde boyun ve baş, kısa-kalın bir çıkıntı halindedir ve gözler deliklerle gösterilmiş, yüzde başka ayrıntı verilmemiştir. Kol çıkıntıları çok kısa, gövdenin alt kısmı ayrıntısız, bir bebek kundağı gibi birleştirilmiş durumdadır. Yüzde, vücudun ön ve arkasında boya ve dökülmüş boyaların izleri vardır. Çizimde, görülebildiği kadar, boyama tamamlanmağa çalışılmıştır. Boyunda kolye ve giysi üzerindeki süsleme bu yöntemle belirtilmiş olmalıdır.

Figürin Anadolu ve komşu ülkelerin gelenek ve yapım pratiğine aykırıdır. En göze çarpan niteliği, cinsiyetin belli edilmemiş olmasıdır. Aşırı şematize edilmiş olmasından, figürün duruş pozisyonu da anlaşılamamıştır. Burada bir tanrısal varlık ya da idol mü, yoksa acaba sadece bebeklerle ilgili adak, tılsım veya büyü amacıyla yapılmış bir eşya ile mi karşı karşıya bulunuyoruz, bilmiyoruz. İnsan figürlerinin tam plastik ve doğal anlatımla,

Neolitik'ten başlayarak, en soyut ve stilize örneklerin yapıldığı İTÇ ortalarına kadar, geçirdiği gelişme çizgisini, Anadolu'da büyük ölçüde izleyebiliyorduk. Bu figür bildiğimiz sürecin dışında kalmaktadır. Yassı değil bir ölçüde plastik yapıldığı görülmekle birlikte, doğal anlatım terkedilmiş gibidir. Tümüyle Anadolu'da bugüne kadar rastlanılmayan bir tasvir biçimi söz konusudur.

Sonuçlar

1984 çalışmaları pek çok orijinal buluntuyu ve beraberinde önemli soruları önümüze getirmiştir. Bizce yılın en önemli sonuçları Neolitik yerleşme ile onu izleyen, ancak tanımlamakla, değerlendirmekte ve isimlendirmekte güçlük çektiğimiz, Neolitik sonrası ve EKÇ öncesi bir ara basamaktır. Bu konularda kesin olarak söyleyebileceklerimizin başında, bizim kalın duvarlı yerleşmenin, Hacılar'da daha önceleri Geç Neolitik adı ile tanıtılan uygarlık evresine ait olduğudur. Yerleşmenin savunma duvarları ve yuvarlak kuleler, Anadolu'da tarih öncesi çağlarında görülmemiş şekillerdir. Aynı zamanda, Anadolu için bugüne kadar saptanmış, en eski savunmalı yerleşme durumundadır. Jericho'nun PPNA evresinin yuvarlak kuleli savunma sistemi bir yana bırakılacak olursa, Kuruçay örneği Önasya'nın da en eskisi gibi görünmektedir.

Yuvarlak kuleli sur ile beraber bulunmuş keramik ve diğer tüm küçük buluntular, Hacılar IX-VI. katlarının eserleriyle tam bir paralellik içinde olmasaydı ve EKÇ temellerinin altında, sağlam bir stratigrafik düzen içinde bulunmamış olsaydı, bu yerleşme katını, Geç Neolitik olarak isimlendirmeye olanak yoktu. Anlaşılmaktadır ki, EKÇ için bir yerde söylediğimiz gibi, Geç Neolitik'te de Hacılar ve Kuruçay'da, yakın akraba topluluklar oturmuşlardı. Ancak işin karmaşık bir yanı, Kuruçay savunma mimarlığı ile ilgili kanıtların Hacılar'ın hiçbir GN tabakasında saptanmamasıdır. Acaba, Hacılar'ın GN yerleşmesinin surlarının olması gereken kesimleri kazılmamış mıdır? Yok eğer bu söz konusu değilse, yani Hacılar'da savunma duvarları yapılmamış ise, o zaman GN içinde çok farklı nitelikte ara basamakların olduğunu düşünmek gerekecektir. Hangi olasılık doğrudur, belki hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Mümkündür ki, Hacılar'daki süreçte bir kesiklik vardır ve GN'den EKÇ'ye, yani V. kata geçişte bir boşluk bulunmalıdır. Kanımızca Kuruçay'ın yerleşmesi bölge için en son GN aşamadır.

Neolitik yerleşme için söyleyebileceğimiz bir başka özellik, hem mimarlık hem de keramikçilik bakımından Kuruçay'ın Neolitik denemeyecek kadar gelişkin ve sofistike olmasıdır. Neden bu tabaka Neolitik sonrası

olarak isimlendirilmeyecektir, yahut Neolitik için, artık daha somut belirleyici ögeler ortaya konulmalıdır. Aslında bu soruların temelinde Neolitik ve Kalkolitik çağın her evresi için geçerli olmak üzere, terminolojideki yetersizlik yatmaktadır. Hacılar'da ilk kez saptanan tabakalaşma durumu, işin çok yalın olduğu biçiminde bir sanı doğurmuştur. Yani birkaç ara basamaklı Geç Neolitik ve yine bir iki evreli Erken Kalkolitik Çağ. Halbuki, Kuruçay kazıları göstermektedir ki, durum hiç de böylesine basit değildir. Biz Hacılar'dan bilinen terminolojiyi bozmamak için, kurulmuş sistemin dışına, şimdilik çıkmak istemiyoruz. Aynı problemler, Hacılar'dan bilinmeyen bir keramikçilik ve Batı Anadolu'da hiç tanınmamış bir tür boyalı ile temsil edilen, Kuruçay GN sonrası tabaka için de söz konusudur. Bu evre nereye konacaktır; ismi ne olacaktır? Bir Post-Neolitik mi, yoksa Proto-Kalkolitik mi, yahut EKÇ'nin şimdiye kadar bilinmeyen bir alt basamağına mı aittir? Anadolu Neolitik, EKÇ ve hatta GKÇ keramiği içinde tabak formuna rastlanmaz. Örneğimizdeki haç biçimli bezeme de EKÇ için bölgemize yabancıdır. Böyle bir türün ortaya çıkışı, Burdur Bölgesi gibi, boyalı keramik geleneğinin çok iyi tanındığı sanılan bir kültür bölgesinde saptanmış süreci, nasıl değiştirecektir? Bu ve buna benzer sorulara yanıtlar bulmak, bugün için olanaksızdır. İlerde yapılacak çalışmalarla, Burdur Bölgesinin uygarlık sürecinin ana bölümleri ve onların ara basamaklarını yeni baştan kurmak, herhalde zorunlu olarak gündeme gelecektir.

Bütün bu söylediklerimiz, Anadolu'nun erken uygarlık çağları için henüz nasıl el yordamı ile yön saptadığımızı göstermektedir. Kuruçay şimdilik, sadece Burdur Bölgesi için geçerli olabilecek bilgiler vermektedir. Çalışmalarımızın Burdur'a komşu bölgeler ve giderek İç-batı Anadolu için genelleştirilebilecek bilgiler verip vermeyeceğini, ilerde göreceğiz. Bizim sezdiğimiz, Neolitiğin başından İTÇ'ye kadar olan sürecin bilinenden çok daha fazla karmaşık olduğudur. Anadolu'nun tarih öncesi biliminin en heyecan verici özelliği de bu değil midir?

1978'den 1984'e, 7 yıllık çalışmalarımızda, GKÇ'nin araştırılmasına önem verilmişti. Gerçekten de Kuruçay GKÇ tabakaları bildiklerimizi büyük oranda değiştirdi ve çoğalttı. Önümüzdeki kazı mevsiminden başlayarak EKÇ ve Neolitik yerleşmelerin incelenmesine ağırlık verilecektir. Kuruçay alt katlarının kazılmasıyla, eski uygarlık basamakları hakkında bildiklerimiz herhalde çoğalacak, yukarıda bazılarını ortaya koyduğumuz sorulara yanıtlar bulunacak ve kuşkusuz pek çok da yeni sorun gündeme gelecektir.

OSMANLI TARİHİ'NİN YABANCI KAYNAKLARINDAN: İNGİLİZCE KAYNAKLAR *

Dr. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

Osmanlı Tarihi'nin yabancı kaynakları, bu imparatorluğun üç büyük kıtada yayılmış olması dolayısıyla, bugüne kadar gerek Türk, gerek yabancı tarihçilerce bilinen ve kullanılan gelmiş olanların çok ötesindedir.

Biz burada Osmanlı Tarihi'nin çeşitli yabancı kaynaklarından sâdece İngilizce yazılmış olanları üzerinde durmak istiyoruz. İngilizce yazılmış kaynaklar tabirini burada özellikle kullanıyoruz. Zira Osmanlı Tarihi'nin İngilizce yazılmış kaynakları demekle yalnız İngiliz veya Amerikalı yazarlar tarafından bu dilde yazılmış, yayımlanmış veya yazma olarak kalmış eserleri değil başka milletlere mensup kimselerce hattâ Türk müelliflerce kaleme alınmış olan İngilizce kitap ve makaleleri de kastediyoruz. Ancak böyle bir makalede bu dilde yazılmış kaynak ve araştırmaların herbirinden ayrı ayrı bahsetmek, bunların mahiyet ve değerleri üzerinde fikir yürütmek mümkün değildir. Ancak ele alacağımız bâzı eserler ve bunlarda verilen bilgiler hakkında yer yer yapacağımız mukayeseler, bahis konusu kaynakların nasıl ihmal edilmiş olduğunu açıkça gösterecektir. Sıkı bir tenkit süzgecinden geçirilmek şartıyla bu cins kitaplarda bulunan bilgilerin, lâıykıyla değerlendirildiği takdirde Osmanlı Tarihi çalışmalarında ne kadar yararlı olabileceğini çeşitli misallerle belirtmeye çalışacağız.

Ancak asıl açıklamalarımıza geçmeden önce Osmanlı Tarihi'nin İngilizce kaynakları ve hususiyle seyahatnâme türünde yazılmış olanları hakkında hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayımlanmış bâzı bibliyografik eserlerden de söz etmek gerekir. Bunların başında E. G. Cox'un 1935-1938 arasında Seattle'da yayımlanan *A Reference Guide to the Literature of Travel* (2 cilt) ile Shirley Howard Weber'in 1953'te Princeton'da neşrettiği *Voyages and Travels in the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801* isimli eserlerini saymak icap eder. Ancak hem konuyu ele alış bakımından hem de yalnız seyahatnâmeleri değil daha değişik türdeki

* Bu makale, 1984-1985 yılı Atatürk Konferansları Dizisi içinde 12 Nisan 1985'te Tarih Kurumu konferans salonunda yaptığım konuşmanın esasını teşkil etmektedir.

İngilizce eserleri de tahlili bir şekilde incelemiş olan, tanınmış İngiliz oryantalisti müteveffa Harold Bowen'in 1945'te Londra'da yayımlanan *British Contributions to Turkish Studies* adlı risalesi ayrı bir değer taşır.

Türk yazarlardan İngiliz edebiyat profesörü Berna Moran'ın *Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, onbeşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar* ismini taşıyan ve 1964'te İstanbul'da yayımlanmış olan eserinde Cox'un yukarıda adından söz ettiğimiz çalışmasından çok geniş ölçüde yararlanılmış olmakla beraber bu husus lâıykıyla belirtilmemiştir.

Konuyu bibliyografik olarak değil de Türk-İngiliz münasebetleri şeklinde ele alan çalışmalar arasında Ahmet Refik Altunay'ın *Türkler ve Kraliçe Elizabet* (İstanbul 1938), Prof. Orhan Burian'ın *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*'ndeki iki makalesi ile *Belleten* (XV. s. 233-245)'deki *Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnâmesi* adlı yazısını, Prof. Hâmit Dereli'nin *Kraliçe Elizabet Devrinde Türkler ve İngilizler* (Ankara 1951) isimli eserini zikredebiliriz. Ancak hemen belirtmek isterim ki Sayın Dereli bir tarihçi olmadığı için Samuel Chew'un *The Crescent and The Rose* (1937) isimli eserinden ancak çalışmalarının sonuna doğru haberdar olabilmış ve bunu kitabının önsözünde açık kalplilikle belirtmiştir. Dereli'den iki yıl sonra da Prof. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi 1553-1610* (Ankara, 1953) ismini taşıyan monografisini yayımlamıştır. Sayın Kurat'ın ayrıca bir tanesi 1949'da *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*'nde diğeri 1953'te *Fuad Köprülü Armağanı*'nda neşredilmiş olan iki ayrı makalesinde de yine Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde durulmaktadır. Daha sonraki yıllarda ise Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisâdi Münasebetleri I (1580-1838)*, (Ankara 1971) ve *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münasebetleri II. (1838-1850)*, (İstanbul 1976) adlı değerli monografilerini yayımlamıştır.

Bu çalışmalara muvazi olarak bâzı metin neşirlerini de görüyoruz. Bu meyanda Prof. Orhan Burian, Osmanlı İmparatorluğuna yollanan 3. İngiliz elçisi Henry Lello'nun aslı British Museum'da yazma halinde bulunan muhtırasını *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte - bâbîdâli nezdinde üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun muhtırası* (Ankara 1952)¹ nı, Prof. Kurat ise İngiliz elçilerinden Robert Sutton'un raporlarını, İngiliz Foreign Office'deki public record'lardan faydalanarak *The Dispatches of Sir Robert Sutton Ambassador in Constantinople (1710-1714)* adı ile 1953'de Londra'da yayımlamışlardır.

¹ Bu kitabın tanıtma ve tenkidi için bk. M. Cavid Baysun, *Orhan Burian, The Report of Lello, third English Ambassador to the Sublime Porte, Tarih Dergisi*, İstanbul 1953, IV, sayı 7, s. 159-162.

İngiltere’de ise G. F. Abbot, daha 1920’de İngiliz elçilerinden Sir John Finch’in evrakını (fezlekesini) *Under The Turk in Constantinople, A Record of Sir John Finch’s Embassy (1674-1681)* başlığı altında kalın bir cilt halinde neşretmişti. *Turkey in Transition* ve *Turkey, Greece and The Great Powers* gibi eserlerin de yazarı olan G. F. Abbot’un bu çalışmasından, bibliyografik etüdünü daha ziyade Cox’un yukarıda sözünü ettiğimiz bibliyografik eserine istinad ettirdiği için Berna Moran’ın haberi olmamıştır.

Buraya kadar verdiğimiz kısa bibliyografik bilgilerden de açıkca anlaşılacağı üzere Osmanlı tarihiyle ilgili İngilizce metinler veya Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde çalışanlardan sadece Altunay, Kurat ve Kütükoğlu tarihçidirler.

Türkiye’yi çeşitli tarihlerde ziyaret etmiş olan İngiliz seyyahlarıyla alâkalı olarak tanınmış tarihçi Prof. Bernard Lewis’in *Some English Traveller’s in the East* adını taşıyan bir makalesi 1968 nisanında *Middle Eastern Studies* (Vol. 4, s. 296-315)’de çıkmış olup, Doç. Dr. Esin Erdim ve Doç. Dr. Salih Özbaran tarafından da *Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahları* başlığı altında Türkçe’ye çevrilerek Ege Üniversitesi tarafından çıkarılmakta olan *Tarih İncelemeleri Dergisi* (İzmir 1984, s. 245-264)’nde yayımlanmıştır. Makalesine, Sir William Jones (bk. *The Works of Sir William Jones*, London 1807, II, 456 vd.)’un seyyahlar hakkındaki çok aleyhte ve katı görüşlerinden hareket ile başlayan Bernard Lewis, bu yazısında Lady Montagu’nün herkesçe bilinen mektupları ile Adolphus Slade’in *Records of Travels in Turkey* (London 1832, 2 cilt) ve yine aynı kimsenin *Turkey and the Crimean War* adlı eserlerinden bir de Sir Charles Elliot’un *Turkey in Europe* (London 1908, ikinci baskısı 1965)’undan bahsetmektedir. Burada hemen belirtmek isterim ki, bu eserlerin gerek isimleri gerek mâhiyetleri birçok tarihçilerimiz için meçhul değildir.

Türkiye’ye gelen İngiliz seyyahlarıyla ilgili araştırmalar yapan bir diğer kimse de Cambridge Üniversitesi’nden Dr. Skilliter’dir. Müteveffa Prof. Paul Wittek’in eski bir öğrencisi olan ve zaman zaman hocasının notlarından da faydalanan Skilliter’in çalışmaları arasında, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582, A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations* (1977); *Life in Istanbul 1588; Scenes From a Traveller’s Picture Book* (1977) ve *The Organization of the First English Embassy in Istanbul in 1583* (1979)’ı sayabiliriz.

Son yıllarda ise Tülay Reyhanlı’nın *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda Hayat (1582-1599)* adını taşıyan ve Kültür Bakanlığı’nca 1983’te yayımlanmış olan kitabı da büyük bir itina ile hazırlanmış ve zengin bir bibliyografyası da olan faydalı bir etüttür.

Benim de 1967'den beri çeşitli yerlerde, mevcudiyetleri veya mâhiyetleri bilinmeyen bâzı kitaplar hakkında birtakım makalelerim çıkmıştır². Benim bu mevzu ile alâkam şöyle başlamıştır. 1951 yılı başlarında doçentlik tezime başlamam dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi'nce iki sene müddetle bilgi ve görgümü artırmak üzere İngiltere'ye yollanmıştım. Oradaki çalışmalarım sırasında, Londra'daki School of Oriental and African Studies kütüphanesi için o sıralarda yeni alınmış olan husûsî bir koleksiyon dikkatimi çekti. Auboyneau koleksiyonundaki hemen hepsi Osmanlı tarihine ait olan çeşitli dillerdeki yabancı kaynakların ve bu arada İngilizce yazılmış kaynakların bolluğu yanında, incelediğim bir takım kitapların hiç açılmamış olduğunu görmek beni çok şaşırtmıştı. Bu müstesna koleksiyonun 1950'den az önce Türk Tarih Kurumu'nca kaçırılmış bulunmasını da üzülererek belirtmek isterim. Aradan çok uzun yıllar geçip çalışmalarımın bir hayli ilerlemesinden sonra bugün artık rahatlıkla söyleyebilirim ki, Osmanlı tarihi ile ilgili İngilizce yayınlar, gerek bizim gerek yabancı ilim adamlarının bilip kullanmakta olduklarımızdan çok fazladır. Bunlardan bir haylisinin, mâhiyetleri şöyle dursun isimleri bile meçhul kalmıştır. Memleketimizde bu kitapların birçoğunun bilinmemesine başlıca sebep Türkiye'de yabancı dillerden de faydalanılarak yapılan tarih tetkiklerinin çok geç başlamış olmasından ileri gelmektedir. Üstelik katologları tedarik edilebilen yayınevleri de Londra'da Kegan Paul, Luzac, Oxford'da Thornton, Cambridge'de Heffer gibi kitapçılara münhasır kalmıştır. Meselâ Londra'daki Bernard Quaritch, Colin Richardson, H.M. Fletcher'den veya Maggs'ten Hastings'deki Howes'dan pek az ilim adamının haberi olabilmıştır. Halbuki benim Londra'da bulunduğum yıllarda meselâ Maggs'de Türkiye'yi alâkadar eden bâzı İngilizce ve Fransızca mektupların dahi satıldığına şahit olmuştum. Maggs'ın 1952 yılına ait bir kataloğunda XIX. yüzyıl başındaki İstanbul'u gösteren 6 metre kadar boy ve 1 metre kadar eninde suluboya büyük bir resmin bulunduğunu okumuş, gittiğim zaman ise bunun 105 İngilizce Kanada'ya satıldığını öğrenmiştim. Hastings'deki Howes adlı kitapçının üst katındaki bir depoda gördüğüm Navarin Savaşı'ndaki bütün Osmanlı donanmasının isim ve resimlerini muhtevi İngilizce yazılmış büyük boydaki bir albümün, ismine de kendine de bir daha rastlamadım. Sâdece isimlerini bilebildiğim kitaplara daha başka misaller de verebilirim. Meselâ yine Maggs'ın 803

² Dr. Orhan F. Köprülü, *Osmanlı Tarihi ile Alâkalı İngilizce Kitap ve Risâleler Hakkında Bâzı Notlar I*, *Türk Kültürü*, Nisan 1968, sayı 66, s. 348-354; *II*, *Türk Kültürü*, Temmuz 1977, sayı 177, s. 574-580; *Türkler ve Türkiye Hakkında Bilinmeyen veya Az Bilinen İngilizce Kaynaklar, Cumhuriyetin 50. yılına Armağan* (TKAE) Ankara 1973, s. 159-174.

numaralı kataloğunun sayfa 7, 40 numarasında yer alan kitabın adı *An Authentic Narrative* olup, Rusların Çeşme'de Türk donanmasını tahribinden bahseder. İçinde Çeşme koyuna ait plânlar da bulunan bu kitap, bu harekâta iştirâk eden bir Rus subayı tarafından, çeşitli kaynaklardan toplanarak meydana getirilmiş ve 1772'de basılmıştır. Oxford'daki Blackwell adlı kitapçının 567 numaralı kataloğunun 60. sayfasında yer alan el yazması bir kitap *Rough Notes of a Visit to Wallachia and Constantinople During the Spring and Summer of 1853* adıyla Elizabeth Stisted tarafından yazılmıştır. Katalokta verilen bilgiye göre, güzel bir yazıyla kaleme alınmış olan bu 239 sayfalık kitabın içinde birçok sulu boya resimler de vardı. Bu tek nüsha 1952'de 5 sterline satılmıştı.

Bu meyanda gerek British Museum'da gerek Auboyneau'da Osmanlı Tarihini ilgilendiren bir takım yazmalara da rastlanmaktadır. Bunlar arasında aşağıdaki kitapları sayabiliriz:

1- John Richards, *Diary of a Journey from Naples to Constantinople and thence to Vienna on his Discharge from the Venetian Service 15 July 1699-21 September 1700*. Ms. (British Museum, Stowe 462, fol. 76).

2- *A Briefe Relation of the Turches, Their Kings Emperours and Grand Seigneurs their Conquests, Religion, Customs, Habits at Constantinople 1618* (British Museum add. Ms. 23, 880; varak 43'deki P.M. initial'nin yazarına ait olabileceği kataloğu hazırlayan kimse tarafından ileri sürülmüştür).

3- *Layard's unpublished memoirs* (British Museum, Add. Ms. 38935 fol. 77).

4- *Capitulations of the English Nation Wherein all the Old Were Renewed Alterer Anasett in Order With the Additions Observed by the His Mag. Ambassador with the Grand Signior 1622*. (Aubeyneau library Ms. No. 1066).

Bu arada Paul Rycaut'nun İstanbul'da 1663'te basılan *The Capitulations and Articles of Peace Between the Majestic of the King of England (Charles II) and the Sultan of the Ottoman Empire* (İstanbul 1663) - printed by Abraham Gabai- isimli eserini de zikr etmek isterim. Bu eserin Gennadeion'daki ³ nüshasının o sıralarda İngiltere'nin Türkiye elçisi olan H. Finch'in imzasını taşıdığını ve bu kitabın İstanbul'da basılan ilk İngilizce eser olabileceğini de Peter Topping'den öğreniyoruz.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra, şimdiye kadar kullanılmamış olan bir takım İngilizce kaynaklar veya araştırmalara

³ Bu kütüphane hakkında daha fazla bilgi almak için bk. Dr. Orhan F. Köprülü, *Gennadeion Kütüphanesinin Osmanlı Tarihi Bakımından Ehemmiyeti*, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Ocak 1979, yıl 8, sayı 1, sayfa 56-61.

başvurulduğu takdirde Osmanlı Tarihi ile alâkalı eksik ve yanlış bilgilerimizi nasıl düzeltebileceğimiz hususunda çeşitli misallere geçmeden önce, İngilizce kaynaklar da dahil olmak üzere, akla gelebilecek birçok yabancı dildeki çeşitli malzemeyi, Prof. Dr. Roderic H. Davison'un 1963'te Princeton'da yayımladığı *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* adlı eserinde maharetle kullandığını ve bunu kitabının 425-463. sayfaları arasında yer alan tahlili ve tenkidî bibliyografyasında mükemmel bir şekilde başardığını özellikle belirtmeliyiz. Üzülerek söylemek isteriz ki, burada adı geçen malzemenin hatırı sayılabilir bir kısmı tarihçilerimize meçhul kaldığı gibi adı geçen kitap ve makalelerin mühim bir kısmını hiçbir kütüphanemizde bulmaya da imkân yoktur⁴.

Bu ciheti de böylece belirttikten sonra, Osmanlı Tarihi ile ilgili yanlış veya eksik bilgilerimizin, bu çeşit kitapları kullanmak suretiyle, nasıl tamamlanabileceği hususundaki misallerimize geçebiliriz.

Thomas Walsh'in bir nevi hâtırat şeklinde yazdığı *Journal of the Late Campaign in Egypt* (London 1803) adını taşıyan eseri, Napoléon'a karşı harekâta girişen İngiliz askerî kuvvetlerinin bir nevi sefer tarihi gibi kabul edilebilirse de Osmanlı Tarihi bakımından da oldukça kıymetli bilgi ve görüşleri ihtiva etmektedir. Thomas Walsh, 1800 senesi Aralık ayının sonunda uğradıkları Rodos adasından bahsederken, burada Türklerin güzel bir tersanesi olduğunu ve bunun başında da bir İngiliz'in bulunduğunu kaydettikten sonra (s. 44) Marmaris'i de epeyce teferruatlı bir şekilde tavsif eder (s. 47). Walsh, Marmaris'ten sonra uğradıkları Macri'de rastladığı Kapudan Bey'in Tavus-ı Bahri (s. 56) adını taşıyan gemisinden söz ederken, bunun, 86 topla techiz edilmiş olduğuna, çok temiz olan geminin orta kısmında kahve pişirmek ve kahve içmek için küçük bir yer bulunduğuna işaret eder. O, Kapudan Bey'in şimdiki mevkiine basit bir gemicilikten geldiğini, Türkçeden başka Rumca da konuştuğunu yazar (s. 62). Walsh, kitabının daha sonraki sayfalarında, Türk ordusunda general rütbesiyle hizmet gören Skoç asıllı Campbell'in 1801 şubatı başlarında Hayfa'da bulunan sadrâzam Kör Yusuf Ziya Paşa ile buluşmak üzere oraya gittiğini belirtir (s. 66). O, bundan sonraki sayfalarda Ebûkîr çıkartmasını uzun uzadıya anlatır (s. 73-94). Elimizdeki kitaba göre, Kapudan Paşa, Ebûkîr körfezine 5 saff-ı harp gemisi ile gelmişti (s. 108). İngilizlerin, Fransızlara karşı kazandıkları başarıdan sonra, Mısır'da fiyatların düştüğünü, meselâ bir koyunun 10-13,5 şilin arasında satın alınabildiğini yine bu eserden

⁴ Bu hususta daha fazla bilgi için bk. Orhan F. Köprülü, *Tanzimat Devri için Tercümesi Lüzumlu Bir Eser, Türk Kültürü*, Kasım 1976, Sayı 169, s. 34-41.

öğreniyoruz (s. 110). 2 Nisan 1801 saat 12'de refakatinde İngiliz kuvvetlerinin yeni kumandanı general Hutchinson olduğu halde, İngiliz kıtalarını teftiş eden Kapudan Paşa, kampa geliş ve gidişinde 21 pâre top ile selâmlanmıştır. Walsh'in başka bir kaydına göre, Fort Julien'in alınmasında Kapudan Paşa faal bir rol oynamıştır (s. 116). Kitabında, general Hutchinson ile Yusuf Ziya Paşa'nın buluşmalarını ve sadrâzamın verdiği akşam yemeğini uzun uzadıya anlatan yazar, Paşa'nın parlak meziyetleri olmamasına, Avrupa hakkında yeterli bilgiden ve Avrupa görgüsünden mahrum bulunmasına rağmen Paşa doğu ve özellikle İran edebiyatı hakkında kuvvetli bir bilgiye sahipti.

III. Selim devrinde 6.5 yıldan, II. Mahmud devrinde 2 yıldan fazla cem'an 9 yıla yakın bir zaman sadâret makamında bulunan Kör Yusuf Ziya Paşa'nın, bu lâkabla anılmasının sebebi *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (c. VI. s. 71)'nde zâfûbasar ile açıklanır. Walsh ise, Paşanın gözlerinden birini bir cirit oyununda kaybettiğini ve buna sebebiyet verenin, kasden hareket etmediğini gözönünde tutarak, o kimseyi de cezalandırmadığını yazar (s. 145). Kitabının çok sonraki sayfalarında ise Walsh, Kâhire'de sadrâzam tarafından mutad merasimle karşılandıklarını bildirir. 10 Eylülde yüzbin kişiye yakın bir topluluğun yer aldığı geniş bir sâhâda oynanan bir cirit oyununa sadrâzam'ın da katıldığını ve 65 yaşına rağmen hayrete değer bir maharet gösterdiğini (s. 243 vd.) gözönünde tutarsak, Paşa'nın kör lâkabıyla anılması hususunda Walsh'in izah şekli akla daha yakın gelmektedir. Onun, hususiyet ve kabiliyetleri hakkında uzun uzadıya bilgi verdiği ikinci kimse ise Kapudan Paşa'dır. Walsh'in, ismini açıkca vermediği bu zat Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'dır. Walsh'e göre, Türkler arasında geniş siyâsî fikirlere sahip tek adam Kapudan Paşa olup, Türk donanmasını ıslâh ve askerleri üzerinde büyük bir disiplin kurmuştur (s. 146 vd.). O, Hüseyin Paşa'yı bu kadar methetmesine ve onun ileride sadârete geçmeyi tasarladığını söylemesine rağmen, bu takdirde Hüseyin Paşa'nın İngilizler yerine Fransızlarla bir dostluk andlaşması yapabileceğini açık açık yazacak kadar da gerçekçidir. Yine onun ilâve ettiğine göre, Kapudan Paşa'nın bu tasavvurunu ancak devamlı yorgunluğu, fazla afyon kullanması veya diğer entrikalar önleyebilirdi.

III. Selim devrinde 12 yıla yakın bir zaman kesintisiz bir şekilde bu vazifede bulunan Hüseyin Paşa, 1803'te henüz 46 yaşındayken ölmüştür. Vefat üzerine, Napoléon'un Paris Büyükelçisi Hâlet Efendi'ye "Devlet-i aliyyede bizim büyük ve sâdık dostumuz merhum Hüseyin Paşa idi" demesi (bk. Başbakanlık Arşivi, Selim III devri *Hatt-ı hümayınları*, nu. 5766'dan

naklen N. Göyünç, *Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, Tarih Dergisi*, sayı 3-4 s. 49, not 62). Walsh'in görüşlerini ve tahminini doğru çıkarmıştır. Walsh'in hakkında sitayişkâr sözler sarfettiği bir diğer Osmanlı devlet adamı da reisülküttâb sıfatıyla o sıralarda Mısır'da bulunan Mahmud Râif Efendi'dir. Walsh'in, bu zat hakkında, evvelce Londra'da elçilik kâtipliği yapması dolayısıyla, İngiltere'de çok iyi tanındığını yazması (s. 148), üzerinde durulmaya değer.

Prof. Dr. Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu* (Ankara 1968) adlı eserinde, Avrupadaki ilk ikamet elçimiz olan Yusuf Ağâh Efendi'nin 1793 sonları - 1797 ortalarına kadarki elçiliği hakkında, Yusuf Ağâh Efendi Londra'da oldukça faydalı siyâsi çalışmalar yaptı, şeklinde bir hükme varmaktadır (s. 20). Kuran, kitabını hazırlarken, Walsh'in eserini görmemiştir. Walsh'in söyledikleri ise, Kuran'ın hükmünü epeyce değiştirecek mahiyettedir. Yusuf Ağâh Efendi'nin yanında sır kâtibi olarak vazife görmüş olan Mahmud Raif Efendi, elçimizin başarılı olmasında kanaatimizce birinci derecede rol oynamıştır.

Walsh'in büyük boydaki bu kitabının metin kısmı 261. sayfada sona ermektedir. Ancak kitabın arkasına eklenmiş olan 12 (s. 48 v.d.) ve 13 numaralı raporlarda (s. 51-54) ve general Hatchinson'un imzasını taşıyan 15 numaralı raporda (s. 59-61) Türk ordusunun harekâtı bakımından, mühim bilgilere rastlandığı gibi, Mısır'ın Fransızlar tarafından boşaltılmasına ait andlaşma metni (s. 62-68) ile bu metni sadrâzam Yusuf Ziya Paşa ile Kapudan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın tasdik ettiklerini gösteren belge de bulunmaktadır. Bu kitapta renkli veya renksiz bir takım resimlerin yer aldığını da ayrıca belirtmek isteriz.

Burada bahis konusu edeceğimiz ikinci eser, *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796* (nşr. G.E. Marindin, London 1914)'dir. Mektup şeklinde yazılmış olan bu eserin adında, Türklerden bahsettiği hakkında bir sarahat bulunmadığı için yakın zamanlara kadar meçhul kalmıştır⁵. Bu mektupların yazarı, 1772'de İngiltere'de doğmuş olup, Cambridge'de öğrenimini tamamladıktan sonra 1794 şubatı sonunda 2 yıllık bir seyahate çıkmış, bu arada Türkiye'ye de uğramıştır. Memleketine dönüşünde ise birçok devreler milletvekili olarak Avam Kamarası'nda bulunmuştur. Morritt, mektuplarından anlaşıldığına göre, Türkiye'ye her ne kadar bilhassa Grek kültürünü ve bir takım arkeolojik eserleri gözden geçirmek için gelmişse de, sıkı bir

⁵ Bu hususta not 2'de adı geçen makaleme bk. *Türkler ve Türkiye Hakkında...*, Ankara 1973, s. 160 vd.

tenkit süzgecinden geçirilmek şartıyla bazı hususlarda eseri kaynak olarak kullanılabilir.

Meselâ onun daha Bükreş'te bulunduğu bir sırada yazdığı bir mektubundan, o sıralarda İstanbul'dan Bükreş'e 15 günde bir posta geldiği anlaşılmaktadır (s. 60). O, zannedildiğinin aksine Türklerden çok iyi muamele gördüğünü, İstanbul'da Türkler arasında Londra'daki kadar rahat dolaştığını ve iki yıldır İstanbul'da veba görülmediğini yazmaktadır (s. 70). Naima'daki kayıtlardan XVII. yüzyılda yaz ayları boyunca, padişah ve saray halkı için Uludağ'dan Mudanya'ya getirilen karın, kayıklarla İstanbul'a nakledildiğini biliyorduk. XVIII. yüzyıl sonlarında ise, yaz aylarında bütün şehrin ihtiyacını karşılayacak kadar bol kar getirildiğini ve sayıları pek çok olan şerbetçi dükkânları sâyesinde İstanbul'un hemen her yerinde üzüm, şeker ve sudan mürekkep buzlu şerbet satıldığını ilk defa Morritt'in mektuplarından öğreniyoruz (s. 72). Morritt'in verdiği bilgilerden 1 4 pound yâni 700 gr. kadar üzümün 1 peni'ye, Edirne'de yapılan nefis şarabın 2 şişesinin 4 peni'ye satıldığı anlaşıyor. Yazar, İstanbul göklerinde oldukça bol miktarda kartal ve bir hayli akbabaya rastlandığını (s. 78), şehirde akrebin de çok olduğunu (s. 97), mektuplarında belirtmektedir. Büyükdere'nin ilerisindeki Karadeniz Boğazı çıkışında Baron de Tott tarafından yaptırılan tahkimatın o sıralarda iyi bir durumda olduğunu da yine Morritt'den öğreniyoruz (s. 81). Kadıköy ve Üsküdar arasında bulunan ve tarihlerimizde ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında bilgiye rastlanmayan Saray'ın 1794 Ağustosunda işçiler tarafından yıkılmakta olduğunu belirten Morritt, Saray'ın bahçesini gezdiğini, binanın odalarını, ölçsüz bulduğu için beğenmediğini fakat Saray'ın hemen her tarafını süsleyen mermer süslemelerin ve pek çok odada bulunan mermer çeşmelerin bu yıkım sırasında tahrip edildiğini üzümlere yazarak (s. 85). Padişahın bir cuma namazına gidişini anlatan Morritt, Galata ve Üsküdar mevlevihânelerinden de bahseder (s. 97). Seyyahın bu eserinin 240. sayfasına kadarki kısmında da Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır.

Söz etmek istediğimiz başka bir kitap da John Tweddell'in mektuplarından meydana gelen ve ölümünden kısa bir süre sonra Robert Tweddell tarafından *Remains of the Late John Tweddell, a Selection of his Letters* (London 1815) adıyla bastırılmış olan eserdir. Bu da tıpkı Morritt'inki gibi bir az da isminden dolayı, memleketimiz bakımından meçhul kalmıştır. Bu mektupların yazarı, 1796'da İngiltere'de doğmuş, Cambridge'deki Trinity College'i bitirdikten sonra 1795 yılı sonlarında seyahate çıkmıştır. John Tweddell'in İstanbul'dan gönderdiği ilk mektubundan anlaşıldığına göre,

o İstanbul'a 21 Mayıs 1798'de gelmiştir (s. 219). John Tweddell çeşitli mektuplarında, memleketimize ait birçok resim topladığından bahsetmektedir. Meselâ 28 Mayıs tarihli mektubunda Prusya ortaelçisine refakat ederek, Divan'da yemek yediğini bildiren genç seyyah, bu merasimi gösteren 3 de resim sağladığını (s. 227) yazdığı gibi, 8 Temmuz tarihli mektubunda, Türkiye'de giyilen elbiselere ait yüz resim topladığını söylemektedir (s. 232). 10 Eylül tarihli mektubunda ise, İstanbul'daki resim koleksiyonunun gittikçe büyüdüğünü, Sicilleteyn kralının İstanbul'daki fevkalâde elçisi Count de Ludolf'un uzun yıllardır topladığı koleksiyondan bazı resimleri kopye etmek imkânını bulduğunu, evvelce Comte De Choiseul'in kullandığı Préaux'nun çizdiği resimlerden 8-9 tanesini ele geçirdiğini öğreniyoruz (s. 248). Pazvandoğlu hakkında çok dikkate değer bilgiler veren seyyah (s. 232), sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın azliyle yerine Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'nın tayin edildiğini bildiren hatt-ı hümayûnun Fransızca tercümesini eserine derc etmiştir (s. 244). 10 Eylül tarihli mektubunda İngiliz amirali Nelson'un Fransızlara karşı, Mısır'da kazandığı deniz zaferinin Türkiye'de büyük sevinç uyandırdığını belirten Tweddell, bu zaferden sonra üç gün kaldığı Rodos'ta büyük şenlikler yapıldığını yazar. Onun bildirdiğine göre, padişah bu zafer üzerine, en az 1200 sterlin değerinde bir pırlanta çelenk ile 2000 düka'yı da Nelson'un tayfalarına dağıtmak üzere kendi imzasını taşıyan bir mektupla İngiliz maslahatgüzârı Mr. Smythe'e göndermiştir (s. 247). Tweddell'in 3 Temmuz 1799 tarihli bir mektubundan ise, memleketine dönüşünde birtakım hususları "Ottoman Club"da konuşmak ve müzâkere etmek istediğini öğreniyoruz. Nâşirin açıklayıcı notundan anlaşıldığına göre Mr. Smythe'in kurduğu bu kulüpte, 1792-1801 yılları arasında İstanbul'u ziyaret etmiş olan Prof. Sibthorp, Hawkins, Liston, Dallaway, Wilbraham, Morritt, Stocdale, Tweddell, Cripss, Dr. E. D. Clarkes ile isimleri ayrıca zikredilmeyen diğer bâzı İngilizler de âzâ bulunuyordu (s. 337). Başka hiçbir yerde adına rastlamadığımız bu kulübün gösterdiği faaliyet ve âkıbeti şimdilik meçhulümüzdür. 25 Temmuz 1799'da ölen Tweddell'in topladığı veya yaptırdığı resimlerin miktarı da elimizdeki kitabın sonunda tesbit edilmiştir (s. 344).

Bahis konusu edeceğimiz başka bir eser ise, bir nevî seyahatnâme şeklinde John Burbury tarafından kaleme alınmış olan *Relation of a Journey of the Right Honourable my Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople...* (London 1671)'dur. IV. Mehmed devrinde Alman İmparatoru Leopoldus'un fevkalâde elçisi Kont Lesley ile birlikte ve Lord Henry Howard'ın maiyetinde 1664 yılında Türkiye'ye gelen Burbury'nin kita-

bında ilk ilgi çekici husus, konumuz bakımından, Osmanlı Devleti ile Macaristan arasındaki hududu ayıran birbirinden yirmişer adım ara ile dikilmiş üç büyük hudut direğinden söz etmesiyle başlar (s. 67). Onun Budapeşte'de bulundukları sırada, oradaki Türklerin batı müziğinden hoşlandıkları şeklindeki hükmü (s. 83), dikkati çekmektedir. Burbury, Türklerin yabancılara karşı çok misafirperver davrandıklarını, dinen yasak olmasına rağmen, özellikle gençlerin çok şarap içtiklerini söyler (s. 94-96). Burbury'ye göre, Mohaç Muharebesi'nin cereyan ettiği sâhâda, Kanûnî Süleyman'ın yaptırdığı kereste imalâthânesinin kalıntısı hâlâ mevcut ise de sıcaktan kaçan hayvanlara bir sığınak olmaktan başka bir işe yaramıyormuş (s. 99). Elimizdeki kitaba göre, elçi 6 Ağustos 1664'te Edirne'de Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kabul edilerek, hediyeler teâti olunmuştu. 11 Ağustos'ta ise elçi, padişahın huzuruna kabul edilmiş ve bu vesile ile yapılan merasimde yeniçerilere 375 bin dolar tutarında bir meblağ dağıtılmıştır (s. 153). Yenilen yemekleri birer, birer yazan Burbury, yemek sırasında sâdece su ve şerbet içildiğini söylemektedir (s. 155). 16 Ağustos'ta ise, Fâzıl Ahmed Paşa'nın, şeyhülislâmın konağında elçiye bir akşam yemeği verdiğini, Türklerin ceza usûllerinin sert olduğunu (s. 159) yazan Burbury, köylerdeki evlerin pek azının kiremit ile örtüldüğünü, duvar yapılarının ise Macaristan'dakilerine benzemekle beraber onlardan daha temiz bulunduğunu, kervansaray, han, hamam, köprü ve çeşme gibi yapıların bakımlı ve iyi durumda olduklarını belirtir (s. 173). O, çok temiz olan Türklerin yemekten önce ve sonra ellerini yıkadıklarını, Edirne'de yediği koyun etinin çok yumuşak, ekmeğin ise esmer olduğunu, mevsim meyvelerine göre hazırlanan şerbetin yalnız yemek sonunda değil, yemek arasında da içildiğini açıklar ki (s. 186 v.d.). XVII. yüzyıldaki sosyal hayatımız bakımından, bunlar çok dikkate değer tespitlerdir. Burbury'nin yazdığına göre, İstanbul'da balıkçılık o sıralarda ilerlemiş bir ticaret olup, Boğaz'da da Orkinos balığı çoktur. İstanbul'un bir araba ile geçmesine elvermeyecek kadar dar olan sokakları arasında, geniş denilebilecek tek yol şehri, Edirnekapı'ya doğru kat'eden caddedir (s. 194). Bu arada At Meydanı'ndan da bahseden yazar, "Birbirine sarılı 3 yılan başının da o sırada mevcut olduğunu" (s. 197) kayd eder ki bu çok mühim bir tespittir. Zira bu hem iç tenkit bakımından elimizdeki kaynağın güvenilirliğini, hem de Fâtih'in İstanbul'un zaptı sırasında bu yılan başlarını kılıcıyla uçurduğu hakkındaki rivayetin yanlışlığını göstermektedir. Son yıllarda *Meydan Larousse*'da çıkan *Burmali sütun* maddesinde H. 1112 yılında her üç başın bir anda düştüğünün *Nusretnâme*'den naklen bildirilmesinin de bu hususu kesin denilebilecek şekilde hallettiğini rahatça söylebiliriz. Elimizdeki kitapta, sadâret kayma-

kamının, fevkalâde büyükelçiye Boğaz'da dolaşması için 2 gemi tahsis ettiğine işaret olunduktan sonra hepsi de Hristiyan olan kürekçilerin ekseriyetini Rus ve Polonyalıların teşkil ettiği de belirtilmektedir (s. 204). Elimizdeki eserin bundan sonraki sayfalarında ise büyükelçinin 10 Kasım'da padişah tarafından Topkapı Sarayı'nda tekrar kabul olunduğu (s. 205) aynı ayın 18'inde ise sadrâzamın, elçiye bir yemek verdiği uzun uzadıya yazıldıktan sonra, elçinin 21 Aralık 1664'te İstanbul'dan ayrıldığı bildirilmektedir (s. 207). Zamanımızın darlığı dolayısıyla sözetmek istediğim diğer başka birkaç kitaptan ancak çok kısa bir şekilde bahsetmeye çalışacağım. Bunlardan bir tanesi William MacMichael'in *Journey from Moscou to Constantinople in the years 1817, 1818* (London 1819) isimli seyahatnâmesidir. Oxford Üniversitesinden tıp doktoru olarak mezun olan bu zat önce Rusya'ya gitmiş oradan Türkiye'ye gelmiştir. MacMichael, kitabının başında Türk kuruşunun o sıralarda 40 para olduğunu, Londra ve İstanbul'da 1818'de câri olan fiyatlara göre bir İngiliz lirasının 28-29 kuruşa tekabül ettiğini bildirir. O 24 Ocak 1818'den itibaren İstanbul'a gelirken geçtiği yerleri anlattığı sırada Ruslar tarafından yakılmasından beri Rusçuk'ta pek az şeyin yapıldığını (s. 128), Türklerin nezaket ve misafirperverliğini, yol boyunca üstü Arapça yazılarla (yani eski harflerle) süslenmiş pek çok çeşmeye rastladığını, Türklerin cirit oynayarak vakit geçirdiklerini yazar (s. 129 v.d.). Daha sonra Tırnova ve Şıpkı'yı tavsif eden yazar, eski Zağra'nın bağlık ve bahçelik bir yer olduğunu söyler (s. 142). 31 Ocak 1818'de Edirne'ye varan seyyah, burada arazinin ekili olup, pek çok dut ağacı bulunduğunu, buradaki mezarlığın son derece bakımlı ve mezar taşlarının üzerindeki yazılı kısmın yaldızlı olduğunu belirtir (s. 148). Edirne nüfusunun ve ticârî hayatının 4 sene evvel şehirde çıkan veba salgını yüzünden büyük ölçüde azaldığını, Edirne civarında yılda 2 defa kurulan ve Rusların kürk, Almanların kumaşlarıyla katıldıkları panayırın artık mevcut olmadığını yazan MacMichael, buna rağmen Edirne'nin bir ticaret merkezi olarak hâlâ ehemmiyetini koruduğunu, buradan ham ipek ile boya için kullanılan bir maddenin ihraç olunduğunu, şehirde İngiliz dokumalarına karşı olan talebi karşılamak üzere Edirne'ye bir İngiliz konsolosu tayin edildiğini de belirtir (s. 153). Hafsa'daki Mehmed Paşa Kervansarayı'nın da o sıralarda harap bir şekilde olduğunu bildiren MacMichael, kitabının daha sonraki sayfalarında Türkiye'deki veba salgınından uzun uzadıya bahsederken 1815'te Yedikule'deki Rum hastahanesinde çalışmış Dr. Maclean'in *Results of an Unvestigation Respecting Epidemic and Pestilential Diseases, Including Researches in the Levant Concerning the Plaque* adını taşıyan araştırmasından iktibaslarla bulunur (s. 168 v.d.; s. 176 v.d.). L. S.

Stavrianos da, bir zamanlar büyük ün kazanmış olan *The Balkans since 1453* (Newyork 1958) adlı eserinde aynı mevzua temas ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, burada son asırlarda şiddetle hüküm süren veba salgınının da büyük bir payı olduğunu söyler. Bu husus tabiatıyla ayrı bir araştırma konusudur. Böyle bir araştırmada ise, şimdiye kadar göremediğimiz Dr. Charles Maclean'ın kitabından faydalanmak gerekir.

Peter Edmund Laurent'in *Recollections of a Classical Tour Through Various Parts of Greece. Turkey and Italy* (London 1821) adlı kitabı da dikkate değer bir eserdir. Bu zatın 1818-1819 yılları arasında yaptığı seyahatin intibalarını içine alan eserde, Sakız Adası'ndan burada şehrin yakınında ve deniz kenarında bulunan büyük Türk mezarlığından, mezar kitâbelerinin altın yaldızlı olduğundan (s. 26), Ada'da yetişen ipeğin, kalite bakımından Lyon'unkilere nazaran bir az düşük olmasına rağmen, Fransızları İstanbul piyasasından sürdüğünden bahseder. Ona göre, Ada'da okuma yazma çok ileri gitmiştir. Türkler, aritmetikte Rumlardan çok üstündürler (s. 28). O, Türkleri gösterdikleri misafirperverlikten Hristiyanların utanmaları gerektiğini yazar (s. 52). Çanakkale Boğazı'ndaki savunma sistemini, 2 yeni kalenin kalp şeklinde inşâ olunduğunu, kalelerin herbirinde 45 şer top bulunduğunu ve daha birçok teferruatı uzun uzadıya kaydeder (s. 52). Seyyaha göre, Boğaz'ın 2 yakasında gördüğü tekerlekleri tahtadan olan arabalar İrlanda köylülerinin arabalarıyla eştir (s. 53). Bu kitabın 232. sayfasının sonuna kadar Çanakkale ve İstanbul'daki sosyal hayat hakkında çok geniş ve dikkate değer bilgiler bulunur. Adı Kıbrıs ile ilgili bâzı bibliyografyalarda geçmekle beraber, mâhiyeti bundan 8 yıl kadar önce (bk. *Türk Kültürü*, Temmuz 1977, sayı 177, sayfa 52-58'deki makalemiz)'sine kadar meçhul kalmış diğer bir seyahatnâmede Lady Brassey'in, *Sunshine and Storm in the East on Cruises to Cyprus and Constantinople* (London 1881; Fransızca tercümesi *Voyages d'une famille a travers la Méditerranée*, Paris 1881) adını taşıyan eseridir. Lady Brassey, kocasının Sunbeam (Güneş şuaı) isimli yatıyla, ilki 1874, ikincisi ise 1878'de olmak üzere iki defa İstanbul'a gelmiştir. Kitabında, yakın tarihimiz ile alâkalı geniş malumâta rastlanır. Tanınmış Lehli ressam Chelabowski ve Abdülaziz hakkında yazdıklarımın daha sonraki araştırmalarımızla doğrulanmış olması⁶ onun kitabının güvenilir bir kaynak olduğunu göstermektedir. Kitabında kendisinin çektiği fotoğraflar yanında Bingham ve Mott'un yaptıkları resimler de yer almıştır. Biz burada bu kitap hakkında uzun uzadıya bilgi vermek yerine sâdece, mühim gördüğümüz birkaç husus üzerinde duracağız.

⁶ Dr. Orhan F. Köprülü, *Sultan Abdülaziz'in Polonya'da bulunan skeçleri ve chlebowski, Türk Kültürü*, Nisan 1977, sayı 174, s. 363-369.

Bunlardan birincisi Lady Brassey'in Keçecizâde Fuad Paşa'dan söz ederken, onun "selâmlıkla harem arasındaki duvar yıkılmadıkça ve Türk kadınının tesiri hissedilmedikçe, Türkiye hakiki yerini alamayacaktır" (s. 107) demesi üzerinde ısrarla durmaktadır. Devrinin çok ilerisinde bir kimse olan, Kanlıca'daki yalıının bahçesinde heykeller bulunduğu bilinen⁷ Keçecizâde'nin böyle bir söz söylemesi tarafımızdan yadırganmamaktadır. Türk kadın hakları tarihiyle uğraşanlar için Keçecizâde'nin yukarıda naklettiğimiz sözleri ayrı bir değer taşır. Bolayır hakkında, oldukça etraflı bilgi bulunan seyahatnâmede buranın nüfusunun 1875'te 85 bin iken 1878'de 15.000'e düştüğü yazılıdır. Kırım harbi sırasında "Stafford House" komitesinin yaptırdığı büyük binanın 1878'de Türkler tarafından hastahane olarak kullanıldığı yazılmaktadır (s. 351). Elimizdeki seyahatnâme'nin 286. sayfasından 338. sayfa sonuna kadar olan kısmı, Kıbrıs'ın Osmanlı devletinden İngiltere'ye geçiş devresi için muhakkak başvurulması gereken bir kaynaktır.

Lady Brassey 1293 Harbi'nden sonra Rumeli'den göç eden Türk göçmenlerinin bir ara Kıbrıs'a gönderilmelerinin düşünüldüğünü, Ada, devamlı olarak İngiltere'nin tasarrufunda kaldığı takdirde böyle bir yerleştirmenin çok da iyi olabileceğini yazmaktadır. Ona göre, Kıbrıs'ta bir defa Rumlar hâkim duruma gelirlerse, herşeyi İngilizlere yaptırtıp, hayat şartlarını düzelttikten sonra kendilerinden Ada'nın terkini isteyeceklerdir. Ne yazık ki Sir Garnet, Türk muhacirlerinin buraya gelmelerinden çekindiği için bu tasarı tatbik mevkiine konulamamış ve maalesef Lady Brassey'in söyledikleri aynen gerçekleşmiştir. 1293 Harbi'nin getirdiği sefalet, elimizdeki seyahatnâmede uzun uzadıya dile getirilmiştir (s. 371-384).

Burada sözünü edeceğimiz bir başka eser ise 1885 Temmuz sonlarından 1887'nin sonbaharına kadar Amerika'nın Türkiye ortaelçiliğinde bulunmuş olan Samuel Cox'un *Diversions of a Diplomat in Turkey* (Newyork 1887) adlı kitabıdır. Yakın tarihimiz hakkında bu kitapta oldukça bol ve faydalı bilgilere rastlanmaktadır. Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi İngilizce yayınların büyük bir kısmı tarihçilerimizce meçhul kaldığı için meselâ Sayın Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türkiye Tarihi* (IX. s. 28)'nde Amerikan elçilerini gösteren listede Cox'un adı geçmediği gibi tabiatıyla verilen liste de yanlıştır. İki defa Amerika Cumhurbaşkanı olan General Grant'ın yakın arkadaşlarından olan 1851 ve 1881'de de Türkiye'yi ziyaret etmiş bulunan Samuel Cox, Abdülhamid'le gayet yakın münâsebet kurmuştur. Cox'un yazdığına göre, o sıralarda İstanbul'da bulunan Ame-

⁷ Bk. Orhan F. Köprülü, *Fuad Paşa mad. İslâm Ansiklopedisi*, 1947, IV, s. 679.

rikan harp gemisi Quinnebaug İstanbul'da havuzlanmış ve boyanmış, bunun için hiçbir para ödenmemiştir. Sefirin yazdığına göre, devrin padişahı Amerikan ateşli silâhlarına karşı büyük bir alâka duyuyordu. Aynı alâkayı daha önce de gösteren II. Abdülhamid'in, 93 Harbinden önce, 1877 Nisanında Amerika'dan 334 bin martini, 39 bin winchester tüfeği aldığını harp esnasında 100 bin winchester'in daha Türkiye'ye sevk edildiğini, H. Otis Dwight'in *Turkish Life in War Time* (Newyork 1881)'ından anladığımız gibi emekli büyükelçi Turgut Menemencioglu'ndan öğrendiğimize göre, bu silâhların alınmasıyla ilgili olarak Washington sefâretimizde uzun yazışmalar mevcut olup, bu da Sayın Öztuna'nın (*ayn. esr.*, VII, s. 249) iddiasının gerçek ile alâkası olmadığını göstermektedir. Yine Cox, padişahın isteği üzerine Amerika'da 1880'de yapılan nüfus sayımı istatistiklerini getirttiğini ve 300 kilo ağırlığındaki istatistikî malzemenin 16 Mayıs 1886'da padişaha takdim edildiğini, onun da böyle bir sayımın Türkiye'de de yapılabilmesi için, Kâmil Paşa'dan bir komisyon toplamasını istediğini yazar (s. 44; Cox'un çok faydalı bulunan bu kitabından yararlanmak isteyenler benim *Kubbealtı Akademi Mecmuası* (1979, yıl 8, sayı 3, sayfa 56-61)'ndaki yazıma bakabilirler. Konuşmamın başında Türkler tarafından yazılmış İngilizce kaynakların da mevcudiyetinden söz etmiştim. İşte bunlardan birtanesi Sayın Emine Fuat Tugay tarafından yazılmış olan *Three Centuries Family Chronicles of Turkey and Egypt* (London 1963) adını taşıyan kitabıdır. Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı olan sayın Emine Tugay'ın bu eseri sâyesinde birçok eksik bilgilerimizi tamamlamak veya bir kısım yanlışları düzeltmek imkânını buluyoruz. Meselâ *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Muhtar Paşa* (M. Cavid Baysun) maddesinde, Paşa'nın Mısır'da Türkiye yüksek komiseri olduğundan bahis edilmez ise de elimizdeki kitaptan (s. 27), bunu öğrendiğimiz gibi, ayrıca Cox da yukarıda adı geçen eserinde bu hususu doğrulamaktadır (s. 178).

Emine Tugay'ın kitabı sâyesinde, Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın, *Meydan Larousse*'de yazıldığı gibi 1867'de değil, babasının Molla Gürani'deki konağında 11 Aralık 1866'da doğduğunu öğreniyoruz. Paşa'nın nerede ve nasıl öldüğü de yine bu kitap sayesinde açıklığa kavuşmaktadır. *La Sagesse Coranique* isimli kitabını tamamladıktan sonra 17 Martta vapurla yola çıkan ve 18 Mart 1935'te öğle yemeğini ünlü arabist profesör Massignon ile yiyen Mahmud Muhtar Paşa, kamarasında geçirdiği bir kalp krizi neticesinde ölmüş na'sı Napoli'den İskenderiye'ye gönderilerek Kahire civarında defnedilmişti. Paşanın ölümünden iki gün evvel bitirdiği *La Sagesse Coranique* daha sonra karısı tarafından Paris'te bastırıldığı gibi İngilizcesi de tanınmış arabist Dr. John Naish tarafından *The Wisdom of the Quran* adıyla 1937'de Oxford'da yayınlanmıştır.

İngilizce kaynak olarak yayımlanmış kitaplar dışında, yine İngilizce olarak temel eser mâhiyetinde yapılmış çalışmalardan da tarihçilerimiz haberdar olmadıkları için birçok yanlışlıklar meydana gelmektedir. Bu cins eserlerden bir tanesi de Royal Historical Society'nin yayımladığı *British Diplomatic Representatives 1789-1852* (London 1934) isimli eserdir. Bu kitaptan habersiz kalındığı için Faik Reşit Unat'ın hazırlayıp aziz dostumuz Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'ın yayımladığı *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri* (Ankara 1968) adlı eserde Türkiye'ye gelen İngiliz elçilikleri listesinde (s. 238 v.d.) büyük yanlışlıklar vardır.

Bu listede adı geçen sefirlerden Sir Robert Sharpe Aainslie'ye ait tarih yanlıştır. Sir Robert Liston'dan sonra 1795-1801 arasında Türkiye'de İngiltere'yi temsil eden John Spencer Smith'in adı listede hiç geçmediği gibi, yine bu yıllarda muvakkaten Türkiye'ye gönderilen Adam Sir William Sidney Smith (1798-1799)'in de isminden bahis yoktur. Rt. Hon. Thomas Bruce, Earl of Elgin, 1799 yazında memleketimize geldiği halde yukarıda adı geçen listede bu tarih yanlış olarak 1801 diye gösterilmiştir. Earl of Elgin'den sonra William Drummond'un gelişine kadar 1802-1803 arasında vazife gören Alexander Straton'un adına ise listede rastlanmıyor. Keza elimizdeki listede 1804'te İstanbul'a geldiği yazılan Rt.Hon. Charles Arbuthnot, aslında 24 Haziran 1805'te İstanbul'a gelmiş ve itimadnâmesini 3 Eylül 1805'te vermiştir (Daha fazla tafsilât için *Türk Kültürü*, Haziran 1969, sayı 80, sayfa 54-57'deki kitap tenkidimize bakılabilir). Sayın Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türkiye Tarihi* (IX. s. 19 v.d.)'nde de İngiltere'nin Türkiye sefirleri hakkında verilen tarihler büyük farklılıklar ve yanlışlıklar göstermektedir.

Buraya kadar verdiğimiz misaller birçok yabancının memleketimiz ve insanlarımız hakkında ne kadar müspet düşünceler beslediklerini açıkça göstermektedir. Yabancı sefirlerin, ilim adamlarının ve aydınlarının yurdumuz hakkındaki müspet kanaatlerinden yalnız tarih çalışmaları bakımından değil, dış dünyada yeni bir Türk imajının yaratılması hususunda da kolayca yararlanılabileceği kanaatini taşıyoruz. Bu hususta birkaç da misal vermek istiyorum. Meselâ XIX. yüzyılın 2. yarısında Türkiye'de sefirlikte bulunmuş, İngiltere'de bakanlık yapmış olan Henri Layard, aynı zamanda Asuroloji ile uğraşan bir uzmandı. Onun Ninova'daki çalışmalarından bahseden ve *Discoveries in the Ruins of Nineveh* (Newyork 1853) adını taşıyan kitabının 134. sayfasında "Kafkaslara giden Ermenilerin 1828-29 Türk-Rus Harbinden sonra, daha fazla hürriyet buldukları için Türk topraklarına döndükleri" hakkındaki kayıd, çok lehimizde olup, meselâ Gürün'ün *Ermeni Dosyası*'nda bundan bahsedilmemiştir. Bundan dört yıl

kadar önce emekli Büyükelçi Sayın Kâmuran Gürün'e D. H. Hogarth'ın *A Wandering Scholar in Levant* (Newyork 1896) adlı eserinden bahsettiğim zaman Gürün, bu kitabın sâdece birinci sayfasının fotokopisini elde edebildiğini söylemiş, ancak sonra yukarıda sözü edilen kitabında, Hogarth'ın eserinden kısaca bahsetmiştir. Ya Butler Library veya Widener Library'de gördüğüm bu eserde, Ermeni vahşetinden uzun uzadıya bahsedilir. Nüshaları gayet mahdut olan bu tür eserler, mâlum gruplar tarafından kütüphanelerden alınıp yok edilmektedir. Bu itibarla bu cins eserlerin, hiç olmasa gerekli kısımlarının fotokopisinin aldırılması çok faydalı olacaktır.

Biraz önce yukarıda sözünü ettiğimiz Amerikan Elçisi Cox'un Türkiye hakkındaki bazı görüşlerinden yabancı memleketlerde, özellikle Amerika'da yeni bir Türk imajı yaratılması konusunda faydalanılabilir. Cox, "Türkiye demokratik ve cumhuriyetçi bir cemiyettir. İlk bakışta meşrûti bir monarşi olmasına rağmen, babadan oğula geçen bir asaletin mevcut bulunmaması Türkiye'yi Avrupa'nın kötü taraflarından korumuştur" (s. 487) diyerek açık kalplilikle Türkiye'ye gıpta ettiğini dile getirmiştir. Dış ülkelerde yeni bir imaj yaratmak için, başka dillerde de Türkiye hakkında çok müspet şekilde yazılmış, fakat kullanılmamış eserler vardır. Meselâ masallarıyla dünyada büyük bir ün kazanmış olan Danimarkalı Hans Christian Andersen'in kitabı bunlardan sâdece biridir. Çeşitli Avrupa memleketlerini gezen bu arada 1841'de Türkiye'ye de gelen Andersen bu seyahatini 1842'de *En Digters Bazar = A Poet's Bazaar* adı ile yayımlamıştır. Onun en beğenilen seyahatnâmesi de budur. Önce İzmir sonra da İstanbul'a gelen Andersen, kitabının bir yerinde şöyle demektedir.

"İskelede kayıkçıya henüz değerini pek bilmediğim bir gümüş para verdim. Kayıkçı itiraz yollu başını salladı ve cebinden çok ufak bir para çıkararak bana gösterdi. Böylece kendisine verdiğim paranın çok fazla olduğunu ve o kadar yüksek ücreti hak etmediğini anlatmaya çalışıyordu. İşte Türkler bu derece namuslu insanlardır... Türkler tanıdığım en iyi niyetli ve en namuslu insanlardır".

Bugün Avrupa ve Amerika'da yeni bir imaj yaratmaya çalışan Türkiye, kendisini, meselâ Danimarka'da tanıtmak için Andersen'den daha popüler bir şahit, daha iyi bir tanıtıcı bulabilir mi?

Çeviriler :

OSMANLILARDAN ÖNCEKİ ANADOLU TÜRKLERİNİN POLİTİK VE KÜLTÜR BAKIMINDAN DÜNYA TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

Yazan: FRIEDRICH KARL KIENITZ

Çeviren: MİTHAT SAN *

26 Ağustos 1071 tarihinde, Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan'la Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'in orduları, Anadolu'nun doğusunda Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Malazgirt mevkiinde, karşı karşıya gelmişlerdi. O günün akşamında batan güneş, yalnız Türklerin kesin zaferine değil, aynı zamanda, Bizans ordusunun imhasına ve imparatorlarının da esaretine şahit olmuştu. Türk akıncıları Ege denizine kadar ilerlediler.

Malazgirt Meydan Savaşı'nın cihan tarihinde büyük bir önemi vardır. Zira, bu zafer Anadolu'nun kapılarını ardına kadar Türklere açmış ve zamanla Türklükte eriyen bu yarımada "Ebedi Türkiye" olmuştur. İşte bu oluş, Anadolu'nun, bugüne kadar devam eden durumunu ve bugünden sonraki geleceğini ta o zamandan çizmiştir¹.

Anadolu, milattan 2000 yıl önce, yüksek bir Doğu Kültürü'nün, Hitit kültürünün merkezi olmuştu. Anadolu o zamanlar, cihan tarihi önünde, politik ve kültür alanlarında olağanüstü bir düzeye ulaşmıştı. Milattan 1200 yıl önce Hitit devletinin çöküşüyle, özellikle politik durum kaybolmuştu.

* Dipnotlar çeviren tarafından konulmuştur.

¹ Malazgirt Meydan Savaşı'nın ayrıntılarına girecek değilim. Ancak, bu savaşın kaderiyle yakından ilgisi bulunan ve Milli karakterimizi göstermesi bakımından önemli saydığım iki noktayı belirtmek isterim:

a) Alp Arslan Türk geleneklerine uyararak, savaş öncesi imparator Diogenes'e elçilerini göndermiş ve barış istemiştir. O devrin en güçlü Hristiyan devletinin imparatoru Diogenes, Franklardan, Romenlerden, Slavlardan, Gürcülerden, Abazalardan, Ermenilerden, Hristiyan Peçenek ve Uz Türklerinden olan 250.000 kişilik ordusunun verdiği gururla, Alp Arslan'ın korktuğunu sanarak elçiye Rey'de barış yapacağını ve İsfahan'da kışlayacağını söylemişti.

b) Malazgirt Savaşı sırasında Bizans ordusundaki Peçenekler ve Uzlar Alp Arslan'ın ordusuna katılmışlardır. Büyük milletler olağanüstü durumlarda ve milli davalarda daima birleşmişlerdir. Türk tarihi bunun birçok örnekleriyle doludur.

Gerçi, eski Hitit kültürünün bir kısım unsurları yüzeyde bir müddet daha devam etti. Ancak, Anadolu, Hititler zamanındaki altın devrini yüzyıllar boyu bir daha yaşayamadı.

Anadolu'nun, hemen hemen tarihsiz devri denilebilecek bu uzun zaman içinde, milattan önce 8. ve 7. yüzyıllarda, gerçi, merkezi Gordiyon olan Firig devletiyle, Van gölü civarında M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda bir de Urartu devleti vardı. Bu iki devlet her ne kadar, zaman zaman varlıklarını hissettirdilerse de, hiçbir zaman gerek politik, gerekse kültür bakımından, Hititlerin seviyesine yaklaşacak bir duruma erişemediler. M.Ö. 7. yüzyıldan 6. yüzyılın ortalarına kadar süren Lidya Krallığı, 546 yılında Sard kalesinden akın eden Perslerin Ahamenid kralı Kiros'un istilasına uğramış ve kralları Krezüs'ün esir düşmesiyle de Lidya devleti son bulmuş oldu. Aslında Lidya devleti de tarihte, Firiglerden ve Urartulardan daha önemli bir yer alamamıştı.

Hititlerden sonra Anadolu, uzun yıllar kökü dışarıda bulunan yabancıların politika ve kültürlerinin etkisi altında yaşamak talihsizliğine uğradı. Bu sürelerde, doğusuna Persler, batısına Grekler egemen oldular. Greklerin uyguladığı yoğun bir sömürgecilik politikası sonucunda, batıda Ege şeridi ile kuzeyde Karadeniz şeridinde Yunan Dili yerleşmiş ve bazı Site devletçikleri kurulmuştur. Doğu Anadolu ile Orta Anadolu, M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak, özellikle, Ahamenid Kralı Kiros'un ölümünden sonra, yavaş yavaş onun yerini alan Med devletinin egemenliği altına girmiştir.

Persler bu tarihten itibaren, Makedonyalı İskender'in istilasına kadar geçen zaman içinde, Anadolu'nun tamamına yakın bir kısmına hakim olmuşlardır. Greklerin İyon siteleriyle dağlık bölgelerdeki şehirleri uzun veya kısa bir zaman için, kendilerini Pers istilasından koruyabildiler. Gerçi bu zaman zarfında bile, eski Anadolu Kültürü tamamıyla silinmedi. Fakat Greklerin ve Perslerin etkisi yeteri kadar kendini göstermiş oldu.

Burada, tarih bakımından önemli olan bir noktayı belirtmeden geçmenin doğru olmayacağına inanıyorum ki o: İskender'in Anadolu'yu istila ettiği sırada, mantar gibi yerden biten şehir devletçikleri, onun ölümünden hemen sonra, birbiri ardından yok olmuşlardır. Anadolu'da söz edilmeye değer Site devletlerinden, M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda, kültür ve uygarlığının son basamağına çıkmış olan Bergama başta gelmektedir. Pontus Krallığı ile Kapadokya'yı ve İran'dan gelen Ermenileri bu arada sayabiliriz. Bu süreler içinde dahi, Anadolu hiçbir zaman kendi kaderinin

hakimi olamamıştır. Hele M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak, M.S. 1. yüzyıla kadar, Anadolu'nun Özgürlüğü, dış baskıların etkisi altında ezilerek, parça parça Roma İmparatorluğu'nun eyaletleri derecesine düşmüştür.

Anadolu'nun bu durumu, M.S. 330 yılında Doğu Roma İmparatoru bulunan Konstantin'in, Tiber'den ayrılarak bugünkü İstanbul'un olduğu yerde kendi adını verdiği Konstantinopolis şehrini kurdurarak orasını başkent yapınca kadar geçen bu uzun zaman içinde sürüp gitmiştir. Ancak, tarih bakımından önemli sayılabilecek bu olay dahi, Anadolu'nun kaderi üzerinde esaslı bir değişiklik yapamamıştır. Anadolu, yine de dışarıdan idare edilmekten kendisini kurtaramamıştır.

Alp Arslan'ın zafer günü olan 26 Ağustos 1071 tarihine kadar, bu sefer de Doğu Roma İmparatorluğu'nun eyaleti olarak kaldı. Anadolu'da, M.Ö. 2. bin yılda doğan ve gelişerek zirveye varan ve yedi yüzyıl etrafına ışık saçan bir doğu kültür ve uygarlığının yaratıcısı olan Hititlerin tarih sahnesinden çekilmesi üzerine, bu yarımada, ikibin yıla yakın bir zaman cihan tarihi önünde, Politik bir rol oynamak imkânından yoksun kalmıştı. O devirlerde, uygarlık ve kültürlerinin üst basamağına çıkmış olan İyon sitelerinden Bergama ile ekonomilerinin zirvesine ulaşmış kıyı şeridindeki sitelerin var olması dahi bu gerçeği değiştiremez.

Anadolu, ancak Türkler tarafından fethedilerek yurt edinildikten sonra, kendi toprakları üzerinde bulunan bir başkentten yönetilme mutluluğuna ermiştir. Türklerin Anadolu'daki ilk başkenti yirmi yıl süreyle, güneybatıda bulunan ve Türkler tarafından İznik adı verilen Nikaea olmuştu. Daha sonra, İç Anadolu'da ve eski adı İkonion olan Konya şehri Selçuk Devleti'nin Küçükasya'daki başkenti oldu.

Konya, uzun yıllar sonra, politik alanda maddi ve manevi güce sahip bulunan bir devletin, Anadolu toprakları üzerinde başkenti olmak mutluluğuna ermiştir. Bu devletin kurucuları olan Selçuk Türkleri dışarıdan gelmiş olmalarına rağmen, 12. ve 13. yüzyıllar içinde, Anadolu'yu Türkleştirmeyi başarmışlardır. Bir milletin hayatında, göz açıp kapayacak kadar kısa sayılacak bir zamanda, Anadolu'nun Türkleştirilmiş olması, Selçuk Türklerinin üstün bir karakteristik niteliği olarak kabul edilmiş ve hatta bu başarı tarihin bir bilmececi sayılmıştır. Bu itibarla, 26 Ağustos 1071 günü Malazgirt'te batan güneş, gerçek anlamda, Anadolu için bir istilânın değil bir kurtuluşun başlangıcı olmuştur.

Türk tarihi, Alp Arslan'ın Anadolu'ya ayak bastığı tarihten çok daha gerilere giden, uzun bir geçmişe dayanır. Türkler İslam dünyasıyla karşılaşmadan çok önceleri Asya'nın içlerinde, birçok büyük devletler

kurmuşlardır. Ancak, ekonomisi hayvancılığa dayanan ve yerleşik olmayan milletlerin kurdukları devletlerin, uzun zaman, istikrarlı bir karaktere sahip olamadıklarına tarih tanıklık etmektedir.

Göktürklerin 6. yüzyılda kurdukları çifte devletin toprakları, Hazer Denizinden Japon Denizine kadar uzanıyordu. Göktürklerin 731-734 yılları arasında diktikleri Baykal Gölü'nün kuzeyinde bulunan Orhon Nehri kıyılarındaki Orhon Anıtları'nda, eski bir Türk lehçesiyle yazılmış kitabeler, bize bu devletler hakkında bilgi vermektedir. Uygurlar ve Kırgızlar, daha sonraları, Orta Asya'da büyük devletler kurmuşlardır. Türkler İslam dünyasıyla karşı karşıya geldikleri zaman, kurdukları devletlerin cihan tarihi önündeki önemi, kendini göstermiştir.

Halifelerin başlangıç devirleri olan, 661-750 yılları arasında, Arap orduları, Türkistan sınırlarına kadar gelmişler ve bu arada ellerine Türklerden esir düşenler olmuştu. Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra, özellikle Abbasi halifeleri devrinde, 760 yıllarından itibaren, orduda önemli görevler almışlar ve idarede yüksek mevkilere getirilmişlerdir. Halifelerin hassa ordularının komutanları ve askerleri Türklerden seçiliyordu. 9. yüzyılın ortalarına doğru, Abbasilerin gerileme devrinde, Türkler esasen, o zaman tırmadıkları merdivenin üst basamağına varmışlardı. O derecede ki birçok eyaletin valileri bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu davranışın öncülerinden olan Tulunoğlu Ahmet daha 868 yılında, pratik olarak, Mısır'ın ve kısa bir zaman sonra da Suriye'nin mutlak hakimi oldu.

Türkler, 10. yüzyıl boyunca, Mısır ile Afganistan arasında, İslam dünyasının şurasında veya burasında birçok büyük devletler kurmuşlardır. Cihan tarihi önünde önemli bir yeri bulunan Gazneli Türk Devleti 998-1030 yılları arasında, Sultan Mahmut'un hükümdarlığı sırasında, kudret ve ihtişamının zirvesine çıkmış, Afganistan ile İran'ın büyük bir kısmını topraklarına katmıştır.

Selçuklulardan Tuğrul Bey, Sultan Mahmut'un ölümünden 10 yıl sonra, kısa bir zaman içinde, sınırları Önasya'dan başlayıp Batı Arabistan'ın içlerine kadar devam eden, Anadolu'yu kapsayan ve Maveraünnehre uzanan büyük Selçuk Türk devletini kurdu. 11. yüzyıl ile 12. yüzyılın başlarında, Selçuk Türklerinin kurduğu bu devlet, söz götürmez bir şekilde, İslam dünyasının en kudretli devleti oldu. O zamana kadar Türkler tarafından dünyanın birçok yerlerinde kurulan devletlerden hiçbirinin topraklarının en ufak bir parçası bile "Ebedi Türkiye" olamamıştır. Ancak, bunun kati neticeli bir tek istisnasını "Anadolu" teşkil etmektedir.

Alp Arslan, 1071 tarihinde Anadolu'nun kapılarını Türklere açtıktan sonra Selçukluların fethettikleri Anadolu toprakları, kısa bir süre içinde, Büyük Selçukluların basit bir eyaleti görünümünden çıktı. O tarihte Anadolu Selçuklu Devleti Konya'da bağımsız olarak egemenliğini sürdürüyor ve cihan tarihi önünde, politik bakımdan güçlü bir durumda bulunuyordu. Bu duruma göre, Anadolu'da meydana gelen bu değişimin sebeplerini başka yerde aramak gerekir. Bilindiği gibi, Anadolu çok uzun bir geçmişe dayanan, çeşitli kültür ve uygarlık hazinelerini bağrında taşıyan bir yarımadadır. Selçuk Türklerinin, bu uygarlıklardan arta kalan elementlerden faydalanmasını bilmeleri, Anadolu'daki bu değişmeyi meydana getirmiştir. Bu nokta, ilk önceleri gözden kaçmıştı. Ancak, daha sonraları, Selçukluların, kısa bir zaman içinde Anadolu'yu taşıyla, toprağıyla, yapısıyla, halkıyla topyekûn Türkleştirmeleriyle bu gerçek meydana çıkmıştır.

Selçuklular, Anadolu'yu fethettikleri zaman, bu ülkede yaşayan yerli halkın Asya'nın içlerinden göç edenlerle olan aritmetik oranlarını, bugün için kesin bir şekilde tespit etmeğe imkan yoksa da, yerlilerin gelenlerden fazla olduğunu söylemek yanlış sayılmaz². Ancak, bu alanda bütün yazılan ve söylenenlerden daha kesin bir gerçek vardır ki o da: Aynı etnik gruplardan oluşan ve çeşitli dini inanışlara sahip bulunan, yerleşik halkın, bir milletin hayatında göz açıp kapayacak kadar kısa sayılacak bir zaman içinde, Türkleştirilmeleri ve Türklükte erimiş olmalarıdır³. Selçuk Türklerinin, engin bir toleransa, üstün bir kültüre, inandırıcı ve sürükleyici bir güce sahip olduklarını kabul etmeden, tarihin bilmece hatta mucize saydığı bu olayı izah imkânı bulunamazdı.

Anadolu'nun içlerine kadar yayılmış olan, özellikle Konya, Kayseri Niğde, Amasya, Tokat, Sivas, Divriği'de ve daha birçok illerde, o zamanlar yapıp da bugüne kadar ayakta kalan eserleri bile, bizlere, Selçuk uygarlığı ve mimarlık sanatı hakkında fikir verebilir. Belki, Selçukluların güçlerinin zirvesine ulaştıkları zamanlarda bile, meydana getirdikleri eserlerinde, Helenistik devrin ve çok daha gerilere giden Hititlerin etkilerinin görüldüğü söylenebilir. Selçukluların, şehirlerde yaptıkları camiler, medreseler (yüksek öğretim kurumları) darüşşifalar (tıp fakültesi), bimarhaneler, imarethane-

² Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Türklerle, Türk olmayanlar arasında aritmetik oran hesabı yapmak yanlıştır. Çünkü Anadolu'ya Türk göçleri Malazgirt zaferinden sonra büyük dalgalar halinde yüzyıllar boyu devam etmiştir.

³ Yazarın "Anadolu'nun Türkleşmesi" konusundaki bu görüşü daha 1916'da başlayan ve Fuat Köprülü tarafından bütünüyle çürütülen Gibbans'un görüşünü yansıtmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi yakında Belleten'de yayınlanacak olan Yavuz Ercan'ın "Anadolu ve Balkanlarda Türkleşme ve İslâmlaşma" adlı makalesinde bulunabilir.

ler, hamamlar ve daha diğer sosyal tesislerle şehirler arasındaki yollar, köprüler, hanlar ve kervansaraylarda, Ortaasya Türk mimarisinin, İran, Anadolu'daki eski Yunan, Bizans ve Hititlerin bıraktıkları eser kalıntılarının etkisi bulunduğu doğrudur.

Bu eserlerin tamamı, güzel sanatlar bakımından bir analize tabi tutulacak olursa, o zaman, verilecek hüküm ve varılacak kesin sonuç, bir mimarî stilin yaratılmış olduğu ve eserlerinde Selçuk Türklerinin sanat ve kültürlerinin damgasını taşıdığıdır. Nitekim, Selçukluların 12. ve 13. yüzyıllardaki sanat eserlerinin, uluslararası güzel sanatlar tarihinde üstün bir yeri vardır. Özellikle, hemen bütün yapıların giriş kapılarındaki muhteşem taş ve tahta oymacılığı, birer sanat şaheseridir. Konya'daki büyük Karatay Medresesi (yapım tarihi 1257), İnce Minare Medresesi (yapım tarihi 1265/67), Kayseri'de Honat Hatun Medresesi (1237), Sivas'ta Gök Medresesi (1271), Çifte Mimare Medresesi (1272) yalnız başlarına dahi, yukarıda söylediklerimizi ispat etmeye fazlasıyla yeterlidir.

Selçuk Türklerinin, Ortaasya'dan birlikte getirdikleri sanat duygu ve müktesebelerini Anadolu'da buldukları uygarlık kalıntılarıyla ahenkli bir şekilde bezemek suretiyle, yepyeni bir sanat stili meydana getirdiklerini söylemek bile gerçeği tam anlamıyla ifade etmeye yetmeyeceği gibi, Selçukluların vasıflarını da belirtmeğe kafi değildir. Çünkü, Selçukluların bıraktıkları eserlerin yapıldıkları tarihler dikkate alınarak, bunlar objektif bir surette incelenecek olurlarsa, o zaman, gözle görülüp anlaşılabilecek bir gerçek ortaya çıkar ki, o da bu tekamülün Selçuk Türklerinin yaşantılarının bütün ayrıntılarında kendini göstermiş olduğudur.

İşte bu olgunlaşma sonucu olarak, Ortaasya'dan gelen Selçuk Türkleri, Anadolu'nun eski yerlilerini, yavaş yavaş içlerinde eriterek, Anadolu Türk tipini meydana getirmişlerdir. Bu Türklerin torunları, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Türklerini oluştururlar⁴. Alp Arslan, Anadolu'yu fethettikten uzun yıllar sonra dahi, buralarda müslüman olmayan insanlar yaşadı. Ancak, Türk Anadolu bir İslam ülkesi oldu ve bir İslam ülkesi olarak da kaldı. 1071 tarihinde, Anadolu'ya akın eden Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın askerleri, gaziler topluluğunun birer mücahidi olarak, kendi sınırlarını baskı altında tutan ve varlıklarını tehdit eden, Hristiyan Bizans İmparatorluğuna karşı yürüyorlardı.

Selçuk Türklerinin, sonuna kadar, müslüman olarak kaldıkları söz götürmez bir gerçektir. Ancak, hiçbir zaman bağınazlığa yer vermedikleri de

⁴ Artık hiçbir geçerliliği kalmamış olan Gibbans nazariyesinden kaynaklanan yazarın bu görüşüne katılmak mümkün değildir.

bir gerçektir. Selçukların bıraktıkları sanat eserleri bu iddiayı kanıtlayan birer belgedir. Nitekim, Selçuklardan önce, İslam dünyasının hiçbir yerindeki binalarda canlıların figürlerini ve heykellerini görmek mümkün değildir. Halbuki Selçuklar Anadolu'nun her yerinde yaptıkları binalarda büyük plastik sanattan vazgeçmemişlerdir.

Helmut Von Moltke 1838 yıllarında, Konya surlarının eski resimlerinde, giriş kapılarının duvarlarında kanatlı melek figürlerinin bulunduğunu ve kapıların her iki tarafında arslan heykellerinin olduğunu gördüğünü yazmaktadır. Esasen bugün bile, eski devirlere ait heykellerin, yapılan binaların kaidelerinde kullanılmış olduğunu görmek mümkündür. Konya müzesindeki, çeşitli heykeller, Selçukların plastik sanatına hiç de yabancı kalmadıklarını gösteren belgelerdir.

Selçuklar, cami yapımında, islami anlayışa bağlı kalmışlardır. Ancak, müslüman Selçuk Türklerinin taassuptan uzak olan vicdan hürriyetlerinin yanında, engin dini inançlarının, yalnızca cami inşasında kendini gösterdiğini söylemek, gerçeği ifade etmez. Celaleddini Rumi'nin 1228 tarihinde, Selçukların başkenti Konya'ya gelip orada yerleşmesi bir raslantı sonucu değildir. Mevlana, ölüm tarihi olan 1273 yılına kadar Konya'da kalmış ve eserlerini burada yazarak aydınlatıcı ve yol gösterici çalışmalarını da burada sürdürmüştür. İnsan sevgisini herşeyin üstünde tutan, bütün dinlerin mensuplarına ve inanç sahiplerine, sonsuz bir tolerans gösterip kucak açtığı tarih kitaplarında övgüyle kaydedilen bu büyük insanın, Selçuk hükümdarlarının yakın bir dostu ve musahibi olarak kalması da bir tesadüfe bağlanamaz. Konya'daki dergâhında yetişen mürşitleri, üstadlarının felsefesini yaymak için bugün de çaba harcamaktadır. Konya'daki dergâhında, Mevlana için her yıl yapılan anma törenlerine dünyanın her yanından, çeşitli dini inanışlara sahip olan binlerce insan katılmaktadır.

Selçuklar Anadolu'ya geldikleri zaman, orada çeşitli etnik gruplardan oluşan ve ayrı ayrı dini inanışlara sahip bir halk bulmuşlardı. Bu kitlenin kısa zamanda Türk kültürü içinde erimiş olmasında, islamiyetin ve Selçukların gösterdikleri toleransın büyük etkisi bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Selçukların, Anadolu'da egemen oldukları topraklardaki bütün kentlerde yaptıkları sosyal tesisler ve binalarla, şehirler arasındaki yollarda yaptıkları köprüler, hanlar ve kervansarayların kalıntıları bile, bu yerlerin o zamanki zenginliğini, halkının zenginliğini gösteren belgelerdir. Anadolu'nun güneyinde Antalya ile Alanya arasında, merkezde Ankara, kuzey-kuzeydoğuda Amasya ile Tokat arasında bir köprü vardır. Anadolu'nun her

yanında bulunan han ve kervansaray kalıntıları arasında özellikle, Konya-Kayseri-Sivas karayolları üzerindeki sultan hanlarıyla, Bünyan Karatay hanı ve Kayseri'nin etrafındaki kervansaraylar bunların en muhteşemlerindendir.

Selçuklar, yalnızca başkentlerini imar etmekle yetinmeyip, kültür eserlerini ve sosyal tesislerini Anadolu topraklarına serpiştirmişlerdir. Bu da Selçukların en belirgin karakteristik niteliklerinden birisini teşkil eder. Bu suretle de, Hititler tarafından yaratılan ve onlar tarih sahnesinden çekildikten sonra, uzun yıllar unutilan, Anadolu'nun uygarlık ve kültür meşaleleri, Selçuk Türklerinin eliyle tekrar ışık vermeye başladı. Belki bu kültür ve uygarlığın yerleşmesinde, Anadolu'daki kalıntıların etkili olduğunu söyleyenler çıkabilir. Ancak, kesin olan bir şey vardır ki, o da Anadolu'nun altın çağına tekrar kavuşması, Malazgirt fatihleriyle onların torunları Selçuk Türklerinin eseri olduğudur.

1176 yılında, Sultan II. Kılıç Arslan'ın ordusu, Eğridir Gölü'nün kuzeyinde Miryokefalon (Gelendost) mevkiinde, Bizans İmparatoru Emanuel'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı⁵. Bu zafer, Anadolu Selçuk Devleti'nin gücünün zirvesine çıkması sonucunu doğurmuş, sınırlarının Bizans'a karşı emniyetini sağlamış ve Anadolu'nun politik bakımdan da altın çağını yeniden açmıştır. Zaferden kısa bir zaman sonra, Anadolu'daki müstakil beyliklerden, Danişmendlerden, Erzurum'daki Selçuklar ve Erzincan'daki Mengüçler Konya'ya bağlandılar. 13. yüzyılın ilk 10 yılındaki zaman içinde, Akdenizin önemli ticaret merkezlerinden olan Antalya ile Alanya da Selçuk topraklarına katıldı. Özellikle, o zamanlar Antalya'da yapılan gemi inşaat tezgahları ile sahil muhafaza tesisleri hâlâ bugün bile görünür durumdadırlar. Sultan I. Alaeddin Keykubad Anadolu ile İtalya arasındaki deniz ticaretinin emniyetini sağlamak için 1225 yılında Kızıl Kule'yi yaptırmıştır. Konya'da yaptırdığı kendi adını taşıyan camiin

⁵ Bizans İmparatoru Emanuel, Malazgirt zaferinden 105 yıl sonra, Türkleri kesin olarak Anadolu'dan atmak amacıyla büyük bir ordu hazırlamıştı. O tarihlerde, Avrupa Hristiyan devletlerinin en güçlü ordusuna sahip olan Emanuel, ordusunu ayrıca Sırlar, Macarlar, İtalyanlar, Fransızlar ile takviye etmişti. 1176 tarihinde yürüyüşe geçen Emanuel'i Kılıç Arslan Miryokefalon (Gelendost) mevkiinde karşıladı ve ağır bir yenilgiye uğrattı. Gerek Türklerin, gerek Bizanslıların kaderleri üzerinde son derece büyük rol oynayan Malazgirt ve Miryokefalon savaşlarında, talih Türklerle gülmüştür. Her iki savaş öncesinde Alp Arslan ve Kılıç Arslan barış istemişler, fakat bu istekleri Diogenes ve Emanuel tarafından kabul edilmemiştir. Alp Arslan Malazgirt ve Anadolu'nun kapısını Türklerle açmış, Kılıç Arslan Miryokefalon'da Anadolu'nun "ebedi Türkiye" olmasını sağlamıştır. Bu oluşa, Bizans'ın entrikaları, Ortodoks Kilisesi'nin oyunları ve papaların düzenledikleri haclı seferleri engel olamamıştır.

yapımına 1219'da başlanmış 1236'da bitirilmiştir. Bu büyük cami hükümdar sülalesi için türbeler külliyyatını da ihtiva etmektedir.

Miryokefalon zaferinin üzerinden 67 yıl geçtikten sonra, Anadolu Selçuklarının ihtişamı sona eriyordu. Moğollar, Önasya'nın kültür yaratıcısı olan Selçuk Türklerinin, ordusunu 26 Haziran 1243 tarihinde Sivas'ın kuzeydoğusundaki Köseadağ mevkiinde yenmişlerdi. Ancak, bu yenilgi Selçuk Türklerinin sonu olmadı. Gerçi, Selçuk Devleti politik bakımdan Moğollara bağlı bir duruma düştü. Fakat Selçuklar, beylikleri birbirine karşı⁶ kullanmak suretiyle, onların parçalanmadan kurtuluşlarını sağlamak basiretini gösterdiler. Diğer taraftan bir felaket sayılacak bu durum dahi Selçukların imar ve kültür faaliyetlerini durduramadı. Nitekim birçok muhteşem eser Köseadağ yenilgisinden sonra yapılmıştır. Bunlar arasında, özellikle, Konya'daki İnce Minare Medresesi'ni, Büyük Karatay Medresesi'ni, Sahip Ata Camii'ni, Kayseri'deki Sahibiye Medresesi'ni, Amasya'daki Gök Medrese'yi, Sivas'taki Çifte Minare ve Gök Medrese'yi sayabiliriz.

Bütün bu imar ve kültür hareketlerinin devamına rağmen, Konya Selçuklarının altın çağının sona erdiği ve kurdukları devletin politik bakımdan yok olduğu bir gerçektir. Ancak, önemli olan nokta, bu politik yok oluşun dahi, Selçuk Türklerinin dünya tarihine vurmuş oldukları damganın silinmesi sonucunu doğurmamış olmasıdır. Moğolların yüzeydeki görünen egemenliklerine rağmen, Anadolu'da Selçukların başlattıkları kültür ve uygarlık hareketleri ve köke inmiş bulunan Türkleştirme faaliyetleri durmadan devam etti. 13. yüzyılın son yarısında, özellikle 13. yüzyıl 14. yüzyıla bağlayan tarihlerde, Anadolu'nun şurasında veya burasında, bağımsız Türk beylikleri tarih sahnesinde görünmeye başlamışlardır. Karamanoğullarının öncülüğünü yaptığı bu hareketi Candaroğulları, İsfandiyoğulları, Aydınoğulları, Karasioğulları, Saruhanlıoğulları ve daha birçok diğer beylikler izledi.

Anadolu'da Selçuk Türklerinin kurduğu devletin, tarih sahnesinden çekilmesinden hemen sonra, bu beyliklerin meydana çıkması, Anadolu'daki Türkleştirmenin köklerinin ne kadar derinliğe inmiş olduğunu gösteren en güçlü delildir. Başlatılmış olan imar ve kültür hareketlerinin, küçük çapta dahi olsa, bu beylikler tarafından devam ettirilmiş olması, Selçuk Türklerinin bu alanda atıkları tohumların filizlenmeye devam ettiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Karamanoğulları, Konya,

⁶ "Koz olarak" kelimeleri eklenmelidir.

Karaman ve Niğde'de, Selçukların sanat ve kültür geleneklerine sadık kalarak çok değerli eserler meydana getirmişlerdir. Batıda Aydınogullarının bıraktıkları eserler son derece değerlidir. Özellikle Efes'e yakın Selçuk kasabasındaki bugün bile hayranlığımızı toplayan İsa Bey Camii'ni sayabiliriz. Buraya 50 kilometre ötede Birgi köyündeki gözalıcı eserler de o devre aittir.

Yine o zamanlar yapıp da, bugüne kadar ayakta kalabilen Bergama'daki bir tek minare bile, 14. yüzyılda bu imar ve kültür hareketlerinin durmadan devam ettiğini ispat etmeye yeterlidir.

Osmanlılar 1300 yıllarında, Anadolu'nun kuzeybatısında, avuç içi kadar bir toprak parçasına sahip bir uçbeyliği idiler. 14. yüzyılın ortalarında başlattıkları fetih hareketleri durmadı, son derece hızla gelişti. 14. yüzyılın sonlarında Anadolu'da fiilen, Osmanlılardan başka, bağımsız Türk beyliği kalmamıştı. 1390 yıllarında başlayan ve akın üzerine akınlarla süren 10 yıl gibi kısa bir zaman içinde, Konya-Kayseri-Amasya-Tokat-Sivas ve daha birçok diğer Selçuk kültür merkezleri birer birer Osmanogullarının eline düşmüştür.

Moğol Timur'un, 20 Haziran 1402 tarihinde, Ankara civarında, Osmanlı ordusunu imha derecesinde bir yenilgiye uğratması üzerine, bu beylikler tekrar meydana çıkılar ve Moğollara tabi oldular. Moğollar çekildikten sonra da bağımsızlıklarını ilân ettiler. Önceleri, ölmüş sayılan, Osmanlılar, silkinerek ayağa kalkılar ve ikinci defa, daha büyük bir hızla ve kesin olarak bütün Anadolu'yu egemenlikleri altına aldılar. 1453 yılının 29 Mayıs'da, Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethini gerçekleştirdi.

16. yüzyılda, güçlerinin en yüksek basamağına çıkan Osmanlılar üç kıtada önemli topraklara sahip oldular. Yalnız topraklarının genişliğiyle değil, halkaları son derece sağlam olan bir organizasyon zincirine sahip bulunmaları sebebiyle, zaman zaman dünyanın en kudretli devleti durumuna gelen Osmanlılar, etraflarına korku ile karışık bir hürmet telkin ediyorlardı. Ancak, Osmanlılar bu olağanüstü başarılarına ve politik potansiyellerine rağmen, bir noktada, Selçukların cihan tarihi önünde elde ettikleri sonuca varmamışlardır. Üç kıtadaki geniş topraklarını bir tarafa bıraksak dahi, Osmanlılar yüzlerce yıl egemen oldukları yarıbaşlarındaki Balkanları bile, içten ve kökten Türkleştirerek, Anadolu'da olduğu gibi, bir vatan parçası yaratmaya muvaffak olamamışlardır⁷.

⁷ Osmanlılar, Anadolu'daki kadar başarılı olmasa bile Balkanları da Türkleştirmeyi başarmışlar ancak, genel olarak batıların, özel olarak Balkan uluslarının Türklere karşı besledikleri aşırı kin ve düşmanlık nedeniyle bölgedeki Türk unsuru büyük ölçüde azalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı sırasında, Anadolu'ya dayanmak mecburiyetinin duyulması bir tesadüf eseri değildir. Son yüzyıllarda tamamıyla ihmale uğramış olan Anadolu, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği altında, 1919-1922 yılları arasında, Kurtuluş Savaşını başarıyla sona erdirmiş ve Ankara da modern Türkiye'nin başkenti olmuştur. O zamandan beri, Türk yurdunun Anadolu olduğu şuuru altında bütünleşilmiştir. Selçuk Türklerinin politik ve kültür merkezi olan Konya'dan 250 kilometre uzaklıkta bulunan ve Anadolu'nun ortasında olan Ankara'nın, Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olarak seçilmesi de, bir tesadüfe bağlanamaz.

Şimdi konuyu, bir daha kısaca toparlayalım:

26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te kazanılan Türk zaferi sonucu kurulan Selçuk devleti, Anadolu'da yeni bir imar ve kültür devri yaratmıştır. Anadolu'da, bu tarihlerden yüzlerce veya binlerce yıl önce, bu çeşitten uygarlıkların var olduğunu ileri sürerek, Selçuk Türklerinin başarılarının gölgeye itilmesi için, hiç de çaba harcamaya gerek yoktur.

Herşey bir tarafa, büyük Hitit devleti, tarih sahnesinden çekildikten sonra, iz bırakarak geçip giden uygarlıklardan hiçbirisinin sahibi, Selçuk Türkleri kadar Anadolu ile haşır neşir olmamışlar ve ona Hititler devrindeki altın çağını bir daha yaşatmamışlardır.

Anadolu'nun "ebedi Türk yurdu" olması, burasını fetheden Selçuk Türklerinin engin kültürleri, geniş toleransları, büyük bir inandırıcı ve sürükleyici güçleri karşısında, yerli halkın Türk dilini, Türk dinini ve Türk ülküsünü benimsemesi sonucunda meydana gelmiştir.

Ancak, daha önce de söylediğimiz gibi, tarihin bir mucize saydığı bu oluşun, daha önceleri veya daha sonraları, Türkler tarafından fethedilen topraklardan hiçbirinde gerçekleştirilememiş olması, önemini ortaya koymaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sağlam durumunu ve halkının tekvücut oluşunun çekirdeğini ve temelini, Selçuk Türklerinin kendi devirlerinde Anadolu'ya vurdukları mührün sağlamlığında aramak gerekir.

BULGARİSTAN'DAKİ OSMANLI ANITLARI *

Çev: YAŞAR YÜCEL

Bulgaristan, ülke topraklarının her tarafına yayılmış durumda olup, beş asırlık Osmanlı hâkimiyetinde gelişmiş olan ve günümüzde hâlâ daha izleri görünen bir doğu medeniyetinin inkâr edilemeyen kalıntılarını taşımaktadır.

Gerçekten bu medeniyetin birçok anıtı Bulgaristan'da muhafaza edilmektedir. Bu anıtlar Osmanlıların her türden inşaat alanındaki faaliyetinin kanıtlarıdır: Şehircilik, bayındırlık eserleri, kaleler, mescitler, camiler, dini okullar -medreseler- kervansaraylar, halk hamamları, çeşmeler, köprüler v.s. gibi, Batılı ve Doğulu tarihçilerin sözünü ettikleri ve hatıralarına bazı seyahatnamelerde rastlanan anıtlar. Bu tarih mirasları, bir Bulgar şehrinin Türk hâkimiyetinde kalmış bir şehir olduğunu anlama ve bu hâkimiyete ait yapıların ve diğer anıtların genel görüntüsü hakkında bir fikir edinme imkânı sağlamaktadır. Bu görüntü, Bulgaristan'ın kurtuluşuna kadar birçok Bulgar şehri tarafından korunmuştur, fakat kurtuluştan hemen sonra Türk eserlerinin hızla ve sistemli bir şekilde tahribine başlanmış; ve birçok durumda bu eserler, kısmen de olsa, bir tasnife ve incelemeye tabi tutulamamış ya da korunmamıştır.

Genel olarak Bulgaristan'daki Türk anıtlarından ve özellikle Sofya'daki Türk anıtlarından söz ederken, Profesör A. Işirkov 1912 yılında şunları yazmaktaydı: "Yunanlıları bizim anıtlarımızı tahrip etmiş olmaları yüzünden kınamak için yeteri kadar kelime bulamayan bizler, kendimiz Türk anıtlarını fanatik bir çılgınlıkla yıktık. Biraz zahmet ve iyi niyetle, bugün, elimizde, Sofya şehrinin tarihini yazabilmek için çok önemli Türk kayıtları bulunabilirdi. Genel düzenleme planının gerçekleştirilmesi sırasında tahrip edilmiş olan bütün binaların ve kamu anıtlarının planlarına ve fotoğraflarına şehrin, bellibaşlı binaların yeralacağı ve kurtuluş öncesi döneme ait bütün mahallelerin ve bütün sokakların isimlerinin belirtilebileceği ayrıntılı bir planına sahip olabilirdik. Bu esnada, sözkonusu alanda pek az birşey yapılmıştır ve Sofya şehrinin tarihçisi, Türk döneminin

* Petâr Mijatev, Les monuments Osmanlis en Bulgarie. *Rocznik Orientalistyczny* XXIII / 1 (1959) s. 7-28.

çağdaşı olan kişilerin mevcut olduğu bir sırada, düzenleme esnasında ortadan kalkmış olan sokakların ve binaların yerlerini belirlemede zorluk çekmektedir. 50-60 yıl sonraki, yani eski Sofya şehrinin sakinlerinin ölümünden sonraki durumu kolaylıkla tahmin etmek mümkündür”¹.

İşirkov’un Sofya’dan söz ederken yazdığı şeyler -vurgulamış olduğum gibi- kurtuluşun hemen arkasından büyük yerleşim merkezlerine uygulanan genel düzenleme planlarının gerçekleştiriliş döneminde bütün Bulgar şehir ve köyleri için de geçerlidir. Rusçuk şehri de Sofya’nın akıbetine uğramıştır. Burada kurtuluştan önceki döneme ait olup korunmuş bulunan pek az tarih mirası kalmıştır. Şehir müzesi tarafından muhafaza edilmiş olan bazı dağınık anıtların nereden geldiği bilinmemektedir. Bunlar özellikle yazılı kitabeler ve mimari kalıntı parçalarıdır. Bu kalıntıların niteliği yine de bize, onların neye ait olduklarını tahmin etme ve böylece de bazı saat kulesi, çeşme ya da diğer eski mimari motiflerini yeniden birleştirme imkânı vermektedir; ancak bunların yerlerini belirlemek mümkün olmamaktadır. Bizim dönemimize daha yakın olan ve tahrip edilmezden önce bazı bina ve çeşmelerin çekilmiş olan fotoğraflarının bugün eski mimari görünümeleri tanımamıza imkân verdiği Şumnu ve Varna’da durum böyle değildir. Şumnu’daki, yazılı kitabeleri mahalli müzede muhafaza edilmekte olan Taşmağaza’nın, Dikici dükkânlarının ve II. Mahmud’un büyük kitabesini taşıyan ve vaktiyle Varna şehrinin Milli Tiyatro meydanında yer almış olan ve halen bu şehrin müzesinde bulunan büyük çeşmenin durumu böyledir.

Bulgaristan’da zamanımıza kadar ulaşan Osmanlı anıtlarını derleme ve inceleme ile uğraşan pek az insan çıkmıştır. Bu tarihi anıtların layık olduğu ve örnekleri görülmüş olan itina, onlara gösterilmemiştir. Bu nedenledir ki onları sistemli olarak biraraya getirmenin -burada henüz müzelerde bulunmayan ve tahribata terk edilmiş olanlardan söz ediyorum- ve bu işi derinliğine incelemenin tam zamanıdır.

Bundan böyle, dağınık ve tesadüfi de olsa bu amaçla tedbirler alınmış olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber bu iş için gerekli hazırlığı yapmış olan kişilerin bulunmayışı yüzünden, çalışmanın devamlılığı noksan kalmaktadır.

K. Jireček, kendisi de Bulgar toprakları üzerinde çok sayıda arkeoloji ve epigrafi incelemesi yapmıştır. Bu kişi 1883’te Drinov’a şu satırları yazmıştır: “Sofya’nın küçük kiliselerinin ve camilerinin incelemesine başladım ve

¹ *La ville de Sofia au XVIIe siècle*, Sofia 1912, s. 2.

mimari ve endüstri konularında çok ilginç şeyler buldum”². Jireček’in Osmanlı mimari anıtları hakkındaki notları, Bulgarca olarak, “Bulgaristan Prenslikleri” ve “Bulgaristan’da Seyahatler” adı altında yayınlanmış olan eserlerde yer almıştır.

Yazar, bu notlarında Türk dönemine rastlayan ve ziyaret ettiği bölgeleri zenginleştiren anıtlara da birkaç satır ayırmıştır. Jireček’ten daha fazla birşey beklenemezdi. Zira bu kişi sadece eski kitabelerle uğraşıyordu ve Osmanlı eserleri onun uzmanlık alanına girmiyordu. Bununla beraber Jireček bunların incelenmesini teşvik etmekten geri kalmamış ve bu konuda ilgi uyandırmaya çalışmıştır. 29 Ekim 1909 tarihi taşıyan ve ünlü Türkçe uzmanı ve Türkçe dokümanlar mütercimi olan D. İhçiev’e gönderdiği mektupta Jireček, diğer hususlar arasında şunları yazmıştır: “... Balkan toprakları üzerinde, camilerin, köprülerin, çeşmelerin ve diğer anıtların üzerinde yazılı bulunan Türkçe kitabelerin toplanması yararlı olacaktır; bu kitabelerden 1453’ten önceki dönemlere uzananları vardır, mesela 1385 tarihinde yapılmış olan Serez Camii’nin kitabeleri”³.

İhçiev’in nekrolojisinde XIV - XIX. yüzyıl Balkan Slavları tarihinden söz eden Jireček diğer hususlar meyanında şunları yazmaktadır: “Serez ve Tırnova’da daha XIV. yüzyılın sonlarında inşasına başlanmış olan, camilerin, kervansarayların, çeşmelerin, köprülerin üzerindeki Türkçe kitabeler derlemesinden eksik olanların elde edilmesi çok arzu edilirdi”⁴.

Bu satırlar Jireček tarafından 1916 yılında yazılmıştır. O tarihten bu yana kırk yıldan fazla süre geçmiş ve yaptığı tavsiyelere uyulamamıştır.

Bu yayın, artık hazırlanmasına başlanmış olması gereken böyle bir “kitabeler derlemesi” için mütevazı bir katkıdır. Şunu da ekleyelim ki bu derlemenin, Bulgaristan’daki bütün Osmanlıca kitabeleri kapsamına alması gerekmektedir.

F. Kanitz’e gelince, bu zat, ülkemizde yaptığı seyahat boyunca incelemiş olduğu Osmanlı anıtlarından bazıları hakkında kısa bir açıklama yapmakla yetinmektedir.

Bulgaristan’daki eski Osmanlı eserlerinin, epigrafi anıtlarının ilk araştırmacılarından biri, hiç kuşkusuz, Sofya Üniversitesinde profesör olan ve Makedonya’daki ortaçağ anıtları arasında Osmanlı eserlerine önemli bir

² Dr.K. Jireček ile M. Drinov’un yazışmaları için bk. “Annuaire de la Bibl. Nation. de Sofia”, 1923, s. 225-226.

³ Académie des Sciences de Bulgarie, Institut der Archives, Fond. Jir. no. 125.

⁴ “Archiv für slavische Philologie”, 1919, 36, 601.

yer ayıran ünlü bilgin J.Ivanov'dur. Bu zat mimari eserlerin incelemesine önem vererek çok sayıda Osmanlı kitabesi derlemiş ve şunu itiraf etmek gerekir ki, bu konudaki raporu ile Osmanlı epigrafi incelemesine önemli bir katkı sağlamıştır. Öte yandan, Türkçe ve Arapça yazılmış bazı Osmanlı kitabeleri ile, antik çağa ve ortaçağa uzanan yazıtların, Bulgar toprakları üzerindeki buluntuların yayınlanabilmesini Ivanov'a borçluyuz⁵.

Bu konuda şunu da eklemek yerinde olacaktır ki J.Ivanov'un çalışmaları tümüyle kusursuz değildir ve yayınladığı eserlerde konu edindiği kitabelerin önemli bir kısmının ciddi bir revizyona tabi tutulması gerekmektedir. Öte yandan, Ivanov'un 1906'da yayınlanan ve önemli hatalar ihtiva eden "Kuzey Makedonya" adlı Bulgarca kitabında Köstendil Osmanlı kitabeleri ve Köstendil bölgesi hakkında açıklamalar yapmış olduğunu vurgulamak gerekir. Mesela Ştruma ırmağı üzerindeki Kadın köprüsüne ait kitabenin Arapça yazılmış olduğunu bile belirtmemiştir; bu yazının menşei hakkında ise, 876/1471 yerine, 874/1469 ya da daha ziyade 1470 yazmış; ve kitabenin gerçeğe uymayan bir tercümesini yapmıştır. Aşağıda, Ivanov'un yaptığı tam tercümeyi, Paul Wittek'in "Byzantion"⁶ eserinde vermiş olduğu tercüme ile kıyaslama yapmak üzere yazıyorum.

Jordan Ivanov, Kadın köprüsü üzerindeki kitabeyi şöyle tercüme etmiştir: "En büyük sadrazamlardan ve asil komutanlardan biri olan ve öbür dünyada Tanrıdan, bu ülkede yaptığının karşılığı olan mükâfatı almak amacıyla, tamamen ruhani nedenlerle, iyilikler yapmış olan İshak Paşa'nın yüce emirleriyle, bu kutsal köprü, seyahat edenlerin parasız olarak geçmeleri için inşa edilmiştir. Herşeye gücü yeten Allah onun ömrünü neşe ve sevinçle doldursun. Yıl 874/1470"⁷.

Wittek ise bu kitabeyi aşağıdaki gibi tercüme etmiştir: "Bu soylu köprünün inşaat çalışmalarının bitimi, cihanın ve kainatın yaratıcısının inayeti sayesinde, hayır yerlerinin ve işlerinin banisi, beylerbeyi, yüce vezir İshak Paşa zamanında olmuştur. Allah onu her tuttuğu işte muvaffak kılsın. Rebiülevvel 876/18 Ağustos-16 Eylül 1471"⁸.

Gerçeğe uymayan tercümeler ve tarih hataları Ivanov'un eserlerinde sık sık görülmektedir ve düzeltilmesi gerekmektedir. Gerçi, Ivanov Türkçe biliyordu, fakat onun bu dildeki bilgisinin, bu tür yazıların son derecede zor

⁵ J. Ivanov, *La Macédonie du Nord-recherches historiques*, Sofya 1906.

⁶ *Notes sur la Tughra ottomane*, "Byzantion", T. XVIII (1946-1948), Bruxelles 1948, s. 327-328.

⁷ J. Ivanov, a.g.e., s. 157.

⁸ P. Wittek, a.g.e., s. 327-328.

olan deşifre edilmesine yetecek seviyede olacağından şüphe edilmektedir. Dolayısıyla, bilgileri her zaman mükemmel olmayan ve itimad telkin edemeyen mahalli hocalara başvurmak zorunda kalmıştır, bundan hiç şüphe etmiyoruz.

Osmanlı kitabeleri hakkındaki yayınlarının ihtiva ettiği boşluklara ve hatalara rağmen Jordan Ivanov, kendi zamanında Bulgaristan'da hemen hemen tamamen deşifre edilmiş olan Osmanlı kitabelerinde büyük liyakat göstermiştir. Ivanov'un epigrafi çalışmalarının değerli olan tarafı da yazıların kopyalarının hatta fotoğraflarının bu çalışmalara ekli oluşudur; bu da, yazıların deşifre ve tercümelerinin, elde epigrafi araştırma çalışmalarının gerçek araçları olan, derinliğine bir dil etüdünden yoksun olarak ve paleografik özellikleri bilinmeksizin alınmış olan sonuçlarını tahkik etmek imkânı vermektedir.

Bulgaristan'daki mimari ve epigrafi anıtlarının bir başka koleksiyoncusu da, yine uzman olmayan H.K. Şkorpil idi. Bu zat tarafından derlenen malzeme, çalışmalarını yaptığı Varna şehrinden ve Varna ilinden öteye gitmemektedir. Varna şehri ve dolaylarında, Osmanlı dönemine ait olup kurtuluş sonrasına kadar muhafaza edilmiş Osmanlı mimari anıtları hakkındaki yazıları meyanında, "Varna Arkeoloji Derneği Bülteni"nde (Cilt II, 1909), kale surları, kapılar, duvarlar, askeri depolar, kışlalar hastaneler üzerinde okunabilmiş olan Osmanlı kitabelerinden 18 adedinin Bulgarcaya çevirisini yayınlamıştır. Bunlardan bir kısmı Saint-Petersbourg kentine taşınmıştır; "kale kapıları, kışlalar, tahıl ambarları ve hastaneler, üzeri Türkçe yazılı olan mermer kitabeler ihtiva etmekteydi; bu kitabeler 1879'da, general Vanovski'nin emriyle St. Petersburg'a nakledilmiştir"; diğerleri Varna şehir müzesinde bulunmaktadır. Bununla beraber şunu ilave edelim ki Şkorpil'in yaşadığı dönemde bu kitabelerden hâlâ binaların üzerinde kalmış olanlar vardı. Bu yazıların çoğu ilk önce Fransızcaya ve daha sonra da Fransızcadan Bulgarcaya çevrilmişlerdir. Gerek müzede, gerekse Varna şehrinin içinde, muhafaza edilmiş olan kitabelerin, Osmanlı yazıt-biliminin gereklerine uygun şekilde ve hepsinin de, gerçek kopyaları ve fotoğrafları ile birlikte olmak üzere yeniden yayınlanması gerekmektedir.

Bulgaristan'daki Osmanlı anıtlarına, son zamanlarda, ilgi duyan yabancılar arasında ilk planda adından söz edilmeye değer olanlar Franz Babinger ve Herbert Duda'dır. Herbert Duda 1949'da, Avusturya Bilimler Akademisi'nin "Sitzungsberichte" lerinde, Şumnu'daki Şerif Halil Camii

(Tumbul Cami) ve caminin kapı sundurması üzerindeki Osmanlı kitabeleri hakkında notlar yayınlamıştır⁹.

Bulgaristan'ın dört bir köşesine dağılmış durumdaki Osmanlı kitabelerine ait olarak bölük pörçük ve rastgele yapılmış olup, çeşitli dönemlerdeki Bulgar şehirlerini ve bu şehirlerdeki anıtları anlatan amatör tarihçilerin ve hikâye yazarlarının eserleri niteliğindeki yayınların üzerinde daha fazla durmayacağım. Bu başlangıç notlarını yazışımın başlıca gayesi, gelecekte bu konuda sistemli, bilimsel ve hazırlanan bir plana göre çalışmalar yapılabilmesini sağlamak üzere, okuyucunun gerekli sonuçları çıkarmasına imkân vermek amacıyla bugüne kadar yapılmış olan işler hakkında bilgi vermektir.

Bugün Bulgaristan'da korunmuş durumdaki Osmanlı anıtlarına gelince, genel olarak şunları söylemek mümkündür: Bu anıtlardan, Bulgar topraklarının Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethini takibeden ilk yıllara ait c'ianların en eskileri dini amaçlarla kullanılıyordu: Mescitler, tekkeler, camiler, imaretler ve anıtsal değeri olmayan ve belirli bir amaçla çabucak inşa edilmiş diğer binalar ya da başka amaçla kullanılmak üzere tadil edilmiş eski kiliselerdi. Bu eski yapıların bir örneğini Hasköy'deki Eski Cami oluşturmaktadır. Bu caminin kapı sundurması üzerindeki kaba Arapça yazılardan, 797/1394'te yapıldığı anlaşılmaktadır. D. Tsontchev, 1948 Filibe Müzesi yillığı sayfa 186'da, Babinger'in çevirisine dayanarak bu kitabe hakkında açıklama yapmaktadır.

Bu türden binaların yapımı kurtuluşa kadar devam etmiştir, fakat ayrıca o dönem için fazla anıtsal görüntüsü olan binalar da ortaya çıkmıştır. Dini amaçlı binaların, özellikle imaretlerin, din okullarının, çeşmelerin, hanların, kervansarayların, hamam v.s. tesislerin ve hepsi de az çok dini amaçlara hizmet eden ve öbür dünyada ebedi huzur ve mutluluk sağlamak isteyen müminlerin bağışları sayesinde inşa edilen binaların inşasına devam edilmiştir. Bu eğilim, günümüze kadar korunmuş olan bu binaların üzerinde yer alan çok sayıdaki kitabede göze çarpmaktadır.

Dindar olan zengin ve fakir Müslümanlar, suyu bütün kainattaki hayatın kaynağı olarak görme inancına sahiptirler. İşte bu nedenle şehir ve köylerde çeşmeler ve lağımlar inşa ediyorlardı ve böylece de kitabelerin üzerine yazdırdıkları isimlerini ölümsüzleştiriyorlardı. Ülkede çok çok rastlanmakta olan bu gibi yazılar bize "sahibü'l-hayrat vel hasenat" ya da "hayırların ve iyi şeylerin sahibi" olan kişilerin isimlerini unutturmamışlardır.

⁹ *Balkantürkische Studien*, SBAW, Phil.-hist. Kl. 226, I Abhandlung, Wien 1949, s. 72-73.

Osmanlılar bütün Bulgar topraklarını hâkimiyetleri altına aldıktan sonra bu toprakların güvenlik ve savunmasına özen göstermişlerdir. Bu suretle de tahkim edilmiş yapılar yükselmeye başlamıştır: Kaleler, surlar, kuleler, şehir kapıları, askeri depolar ve diğerleri gibi, Vidin, Varna, Şumnu, Rusçuk, Tırnova ve sair şehirlerdeki tarih mirasının kanıtları ve Osmanlı Türklerinin bu önemli askeri ve idari merkezlerinin surları üzerinde muhafaza edilmiş bulunan kitabeler.

Ekonomik hayatta duyulan ihtiyaçlar bedestenlerin, kamu mahzenlerinin, eşya ambarlarının, tahıl ambarlarının ve mutad olarak büyük şehirlerin tüccar mahallelerinde yer almakta olan diğer mekânların inşasını zorunlu kılmıştır. Bu yapıların hepsi son günlerde yok olmuştur ve bunlardan bazıları Şumnu'da, Varna'da ve diğer Bulgar şehirlerinde bu gün de mevcuttur.

Kamu hizmetine ayrılan binalara, ülkenin bazı yerlerinde (Filibe, Şumnu, son günlere kadar Varna ve diğer şehirlerde) varlığını koruyan saat kulelerini de ilave etmek yerinde olur. Son olarak, doğu tarzı süslemelerin, sembollerin ve insanların faniliği ile hayatın kısalığı karşısında, doğunun bilgeliğinden, felsefesinden esinlenmiş olan yazıların yer aldığı ve çok özel bir dikkat göstermeye değer olan mezar anıtlarını dile getirmek zorundayız. Öte yandan şunu ilave edelim ki, bu anıtlar aracılığı ile Bulgar toprakları üzerinde görev yapmış olan, ordunun ve kamu yönetiminin yüksek rütbeli görevlilerinin isim, liyakat ve unvanları da ortaya çıkarılabilmektedir. Bu mezar anıtları bize bazı Bulgar şehirlerinde yerleşmiş olan askeri birlikleri tasnif etmek, yönetimi ve onun hiyerarşisini tanımak imkânı sağlamaktadır; bu meyanda diğer isimler de Osmanlı topluluğu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Öte yandan bu anıtlar bize, Müslüman toplumun sosyal yapısı hakkında değerli bilgiler sunmakta ve; bu alandaki bilgilerimize bir katkı oluşturmaktadır.

Osmanlı kitabelerinin diline gelince, çoğu durumda pek çok Arapça ve Farsça kelimelerin yer aldığı Osmanlıcadır. Ayrıca tamamıyla Arapça yazılmış kitabeler de vardır; bunlar çoğunlukla dini amaçla kullanılan binaların üzerinde yer almaktadır.

On yılı aşkın bir süredir, sözünü ettiğim Osmanlı anıtlarını toplamaktayım. Benim niyetim bu yüzyılın başında ele alınan incelemelere devam etmek ve bu suretle de Osmanlı epigrafisinin kalkınmasına -açıkladığım veçhile, ortada, tamamen yüzüstü bırakılmış olan önemli dokümanter malzemenin varlığına rağmen- ve Bulgar topraklarının Osmanlı hâkimiyeti

dönemindeki medeniyetinin tarihini yazmada işe yarayabilecek olan Osmanlı doküman malzemesinin derlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Araştırma çalışmalarına, önemli bir malzeme derlemeyi başardığım Şumnu, Razgrad, Vidin ve Filibe şehirlerinden başladım: Bu malzeme esas itibarıyla, kamu yapıları, çeşmeler, surlar, camiler, mezar anıtları vesaire üzerinde yer almış olup ilk yerlerinde ya da müzelerde muhafaza edilmiş olan Osmanlı kitabeleridir.

Savaş yüzünden çalışmalarına, Bulgar Bilimler Akademisi'nin de katkısıyla yeniden başlayabildiğim 1948 yılına kadar ara vermek zorunda kaldım. Bir aylık bir zaman içinde Filibe, Tırnova, Şumnu, Varna, Rusçuk, Köstendil ve Vidin'de çok sayıda Türk malzemesi derledim ve hem kitabelerin hem de bir gün tamamen ortadan kalkacak şekilde yıpranmakta olan Osmanlı binalarından alınmış bazı parçaların fotoğraflarını çektim.

Bu makalede, bu anıtların sadece bir bölümünden söz edeceğim. Meşgul olduğum malzemenin çok özel niteliğini ve Bulgaristan'da bu tür sorunlarla ilgilenen kişilerin çok sınırlı sayıda oluşunu gözönüne alarak, bu anıtların epigrafik ve paleografik ayrıntılarına girmemeyi düşündüm. Keza bu makalem, daha ziyade haber niteliğinde olacaktır. Eğer bu denemem gelecekte verimli bir çalışma ile, Türk hâkimiyetindeki Bulgar topraklarının medeniyet tarihinin yazılışına katkıları olacak kadroların hazırlanışına yardımcı olursa özellikle mutlu olacağım.

Şunları eklememe de izin veriniz ki, bu anıtları geçmişin utanç verici kölelik hatıraları olduğunu iddia ederek onların yok edilmesini temenni edenlerin görüşüne katılmıyorum, zira bu eserlerin özenle korunması ve incelenmesi gerekir. Bu zihniyet daha birkaç yıl önce bazı Bulgar aydınlarını karakterize etmekteydi. Nitekim 1948'de ülke içinde yaptığım gezi esnasında Tırnova müzesinin koruyucusu bana, sağda solda ayakta kalmış olan Türk anıtlarına özen göstermesi yüzünden kendisine tehdit mektupları gönderildiğini bildirmişti. Bulgaristan Bilimler Akademisi'nin Mayıs 1950 de yapılmış olan Arkeoloji toplantısında, Türk kültürüne ait anıtların tasnif ve etüdünün sağlayacağı yararlar hakkında görüşlerimi açıklamıştım¹⁰. Ve Bulgaristan'da, gerek yer üstündeki gerekse yer altındaki tarihi anıtlarla ilgili yasa tasarısının sözünü ettiğim Türk kültür anıtlarını da kapsamına almasını memnuniyetle müşahade ettim. Bu anıtların tanımlanması ve korunması için gelecekte, diğer bütün anıtlara gösterilecek olan özen uygulanacaktır. Bu yasa her ne kadar biraz gecikme ile gelmekte ise de bazı

¹⁰ *Première session scientifique de l'Institut d'Archéologie*, Mai 1950, s. 387-391.

anıtların korunması alanında gösterilen eski ihmali telafi etmekten de geri kalmayacaktır.

Konumun aslına gelebilmek için size önce ziyaret edebilme fırsatı bulduğum yerlerden söz edeceğim. Nitekim, bu anıtlardan bazılarının durumunu yerinde gördüm ve inceledim. Bugün için takip ettiğim amaç esas itibariyle, sürekli olarak tahrip olmaya terkedilmiş bütün anıtları biraraya toplamaktır. Birçok Bulgar şehrinde başlamış olan düzenleme planlarının gerçekleşmesi birçok anıtın tahribine yol açmıştır.

İşirkov'un sözlerini tekrarlamak için bu yönde pek az -ya da hemen hemen hiç- iş yapılmış olduğunu söyleyeceğim. Son yirmi yıllık dönemde, Filibe müzesi, çeşmeler, kamu binaları, yıkık camiler, imaretler ya da diğer anıtlar üzerinde yer almış olan çok sayıda Türk kitabeleri ile zenginleştirilmiştir. Filibe'de, tıpkı diğer yer ve Bulgar şehirlerinde olduğu gibi, eski Türk bina ve anıtlarının tahribi kurtuluş ile birlikte başlamıştır ve bu şehirde halen korunmakta olan Türk anıtları iki elin parmak sayısını geçmemektedir. Mahalli müze, oraya taşınabilen anıtları özenle saklamaktadır. Gayrimenkullere gelince, bunlar ya şehircilik çalışmaları çerçevesinde planlı bir şekilde yıkılmaya tabi tutulmuşlar ya da basit ihmal sonucu yıkılmaya terkedilmişlerdir. Üzülecek tarafı şudur ki, bu kitabelerin çoğunun, monte edilmiş oldukları binaların ne olduğunu ve nerede bulunduklarını bilememekteyiz, bu da ayrıca önemli bir husustur; zira kitabelerin metninden bu hususları çıkarmaya imkân yoktur. Burada sadece 40 × 33 ve 41 × 34 cm. çaplarında ve üzerlerinde II. Mahmud'un (1808-1839) tuğrasını taşıyan ve Filibe'deki (I) bazı binaların üzerinde bulunmuş olan iki mermer levhadan söz etmekle yetineceğim. Filibe'de ayrıca Türklerin zamanına ait olan bazı basit yapılar üzerinde de bu kitabelere rastlanmaktadır. Saat Tepe'deki saat kulesinin kapısının üzerinde, şu anlamda 6 satırlık bir yazı vardır: "Allah bu saati kutlu kılsın! Bu saat, tam ayarlı çalışması için büyük özen ve zahmet gösterilerek yenilenmiştir. Zafer ve şeref! Onu yaptıran da yüz katı zafer ve şeref! Bu zarif ve mükemmel saat kulesi 1221/1812'de inşa edilmiştir. Ona bakınız ve hayranlıkla seyrediniz".

Sarı Okul binasının duvarları üzerinde de zeminden oldukça yukarıda, Abdülaziz'in (1861-1876) tuğrasını ve 1285 tarihini taşıyan ve üzerinde, anlamı aşağıda görülen Osmanlıca kitabenin bulunduğu bir mermer levha vardır, bu yazının Bulgarca karşılığını ihtiva eden bir başka levha da binanın mukabil duvarı üzerinde yer almaktadır: "Bu milli merkez okulu Sultan Abdülaziz hazretlerinin yüksek fermanları üzerine, Filibe'nin Bulgar vatandaşlarının yardımlarıyla inşa edilmiştir. 17 Mart 1868."

Filibe'nin İmarek Camii'nde çok sayıda epigrafik malzeme bulunmaktadır; çünkü bu bina iyi korunmuş durumdadır; camide, mermer levhalar üzerine güzel yazı ve itina ile oyulmuş Arapça kitabeler yer almaktadır. Yazılar, hükümdarlık dönemi inşaat alanında çeşitli ve yoğun faaliyetlerle kendini gösteren -Osmanlı ülkelerinin diğer anıtlarına atıfta bulunurken göreceğimiz gibi- II. Mahmud zamanına aittir. İmarek Camii'nin yazıtlarının pek çoğu dini bir anlam taşımakta ve Bulgaristan'daki Osmanlı yazıtları için çok belirgin örnek teşkil eden tumturaklı övgüler ihtiva etmektedirler.

İmarek Camii'nin avlusunda, bölgenin Türkleri tarafından "Baba" olarak isimlendirilen ve efsaneye göre, 1364'te Filibe'yi fetheden, Lala Şahin'in oğlu Şahabettin Paşa'ya ait olduğu söylenen mezarın bulunduğu bir türbe (II) yer almaktadır.

Filibe'nin ortasında Cami-i Kebir denilen Büyük Camii, Muradiye Camii, ya da genel olarak Cumaya Camii adı verilen ve Şumnu'daki Şerif Halil Paşa Camii ile birlikte, Bulgaristan'ın Osmanlı hâkimiyeti döneminde dini bir rol oynamış olan cami yükselmektedir. Caminin kapı sundurmasının üstünde yer alan kitabede, adını aldığı II. Murad'ın saltanat döneminde, 827/1423 yılında inşa edilmiş olduğu açıklanmaktadır. Bu cami Bulgaristan'daki Müslüman anıtlarının en eskilerinden biridir. İmarek Camii'nin mezar anıtlarının çoğu, mermer üzerine kazınmış ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ya da daha eski tarihlere ait olan Osmanlıca kitabeler ihtiva etmektedir. Kamu binaları arasında, Ljuben Karavelov caddesindeki inşa tarihi bilinmeyen eski hamamları zikretmek de yerinde olacaktır (III).

Tırnova'da, doğu yazılarını ve süslemelerini ihtiva eden hemen bütün Osmanlı anıtları (çeşme, mezar anıtları v.s.) mahalli müzede muhafaza edilmektedir. Ek'te, ortasında II. Mahmud'un tuğrası, yanlarında Arapça dini ayetler, altında da hayat kaynağı olan bu çeşmeyi yaptıran hayır sahibinin fikirlerini ifade eden iki satırlık bir yazının yer aldığı bir çeşme taşının fotoğrafını göreceksiniz (IV). Çeşmenin yeri belirtilmemektedir. Tuğra'ya gelince, bunun Sultan II. Mahmud dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Tzaravetz'deki Hisar Camii adıyla bilinen caminin harabeleri hâlâ daha durmaktadır, fakat bunlar kaybolmaya mahkûmdur (V). Ek'te yer alan fotoğraflar şunları göstermektedir: 1. Caminin harabesi ve kapı sundurması, 2. Altında 839/1435 tarihinin harflerle okunduğu Arapça kitabe, tarih bu mescidin inşa edildiği dönem olan II. Murad zamanıdır (VI). 3. Mescidin iç görünüşü ve Doğu Müslüman özelliklerini temsil eden renkleri ve süsleri ihtiva eden, kısmen muhafaza edilmiş resimler (VII). Mescidin

doğudan görünüşü (VIII). Burası dikdörtgen şeklinde ve çok iddiasız bir mimari ile yapılmış, üstünde bir orta kubbesi ve bir köşesinde de minaresi bulunan bir ibadethanedir. Bu mescidin yanında evvelce bir Türk mezarlığı vardı, burada bugün bile XVIII. yüzyıl sonuna ait mezar anıtlarına (taşlara) rastlanmaktadır.

Büyük bir Türk merkezi olan Tırnova'da yaklaşık 40 tane cami vardı; Türk yönetiminde cami haline getirilmiş ve adına Kavak Baba tekkesi denmiş olan eski, "Kırk Şehitler" Bulgar kilisesi hariç tutulursa, bugün bu camilerden geriye, Müslüman mahallesinde sadece bir tanesi kalmıştır. Halen Tırnova'da Türk dönemine ait bir tek bina, özellikle "Deboyi" adı verilen ve içinde şehrin mahkeme arşivlerinin saklanmakta olduğu, eski askeri depo binası kalmıştır. Binanın girişinde, Abdülaziz'in tuğrasını taşıyan ve üstünde 1287/1870 inşa yılının yazılı bulunduğu 6 satırlık Osmanlıca bir kitabe halen yerini korumaktadır.

Şumnu, en fazla Osmanlı kitabelerinin bulunduğu Bulgar şehirlerinden biridir, bu da Türklerin yönetiminde, Anadolu'nun uzak illerinden değişik dönemlerde gelerek buraya yerleşmiş olan yoğun Türk-Müslüman halkıyla, bu şehrin askeri ve idari bakımdan oynamış olduğu rolün bir sonucudur. Halen Türk halkın oldukça yüksek olan yüzde oranı ve korunmuş olan anıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgaristan'daki ağır basan hâkimiyetinin yeterli bir kanıtıdır. Burada, Bulgaristan'ın başka yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı anıtları harap olmakta ve yavaş yavaş kaybolmaktadır; bu anıtlara ait kitabelerin büyük bir bölümü, mahalli müze tarafından toplanmıştır, bu meyanda bazıları halen muhafaza edilmiş olan binaların üzerinde yerlerini korumaktadır. Yetmiş yıl kadar öncesinde varlıklarını korumuş olan -bazı yaşlıların söylediklerine göre- yüz kadar camiden günümüze, bizzat Türk asıllı halkın da terkettiği ve yok olması mukadder olan onbeş kadar cami kalmıştır. Bu dini yapılar arasında, inşa tarihi eski Osmanlı İmparatorluğu dönemine uzanan, Bulgaristan'ın en büyük camii de yer almaktadır ve özellikle Şerif Halil Paşa Camii, Duda'ya göre Osmanlı kubbeli yapıları için bir örnek teşkil etmektedir¹¹. Caminin kapı sundurması üzerinde yer alan Osmanlıca kitabe bize onun inşa edilmiş tarihini bildirmektedir, 1157/1744.

Şumnu kentinin günümüze kadar korunmuş olan mimari eserleri arasında kapalı çarşığı (IX-X), birçok defa restorasyonu yapılmış olan Sontur hamamlarını (XI), saat kulesini ve Levski caddesinde (XII) bulunan antrepo kalıntılarını zikretmek gerekir (XIII). Bedesten'in kitabesi bu gün mahalli müzede bulunmaktadır. Üzerindeki yazıların metni de şöyledir:

¹¹ Duda, a.g.e., s. 69.

“Bin (yıllar) tekrar (o) geliyor, Naima böyle gerçek bir tarihte, (bu) meydanda yeni güzel bir bedesten yapıldı, yıl 1221/1806”. Bu kitabe, bedestenin içindeki bir sütun üzerinde yer almaktaydı ve büyük bir ihtimalle, daha önceki bir tarihte inşa edilmiş olan binanın restorasyonu sırasında bu sütuna monte edilmiştir. Bedestenin kuzey giriş kapısının üstünde II. Mahmud’un (57 × 49 çapında) bir tuğrası yer almaktaydı, bu tuğra şimdi müzede bulunmaktadır (XIV). Bedesten, kitabesindeki tarihten anlaşıldığına göre Sultan Selim (1788-1808) in saltanatı döneminde yapılmıştır.

Saat kulesi (XV) ve kule ile birlikte yer alan Saat Camii 1153/1740’da inşa edilmişlerdir. Kulenin dibinde bugün hâlâ, üzerinde, şu anlamda, şairane sözler ihtiva eden bir kitabenin bulunduğu çeşme görülmektedir.

“Allah bu güzel kuleyi hayırlı kılsın! Bu kule taştan yapılmış zarif tepesi ile sema kubbesini delmektedir! Onun sesi çınladığı zaman Kaf dağındaki zümrütü anka kuşu tarafından duyulacaktır. Sinesi yorgun ve yolların tozuna bulanmış olan gurbet yolcusunun mutlu saatlerin beşinci darbesini duyacağı andan daha güzel ne olabilir. Allah bu kuleyi yaptıranın hayrını kabul etsin ve onu mutluluk nuruyla aydınlatsın, zira o eşsiz bir eseri gerçekleştirmiştir. Ve ustası bu kuleye kusursuz, şahane bir saat yerleştirmiş, onun sayesinde de eşsiz bir ün kazanmıştır”.

Buna benzer daha başka tumturaklı övgüler ihtiva eden bu kitabe aşağıdaki kıta ile son bulmaktadır:

“Bu saatin rakkası Zühre yıldızı, çarkı kainat ve vuran çanı Allahın güneşi olsun” ve daha aşağıda: “Bu güzel yeni kule ve mabet Zübeyde’nin zarafeti ile çocuk kucaklıyormuşçasına bir çeşmeyi kolları arasında tutmaktadır” ve böyle sürüp gitmektedir.

Şumnu müzesinde korunmakta olan Osmanlı anıtları arasındaki bir sütun seçkin bir yer işgal etmektedir. Bu sütun II. Mahmud dönemine aittir. 2.45 m. yüksekliğindeki bir sütun üzerinde, 1837 yılında Silistre’ye giderken Şumnu’da mola vermiş olan II. Mahmud için söylenmiş, övgülerle dolu 14 satırlık bir kitabe yer almaktadır. Bu sütun ilkin şehrin ana caddesi üzerinde, kışlaların karşısında dikili idi. Bugün bu sütun bir duvarın karanlık bir köşesinde bulunmaktadır, bu nedenle fotoğrafını çekmek mümkün olamamıştır. Kitabenin başından sonuna kadar her ikinci mısranın sonu “Mahmud Han geldi” ibaresi ile bitmektedir. Kitabenin tam metni şöyledir:

1. Cesur, iyi düşünen ve cömert,
2. Bu mekânda kılıç ve kalem sahibi Mahmud Han geldi.

3. Dünyanın başka hiçbir padişahı gerçekte bu şehre gelmedi.
4. Meziyetleri ile Daryüs kadar ünlü Mahmud Han geldi.
5. Bu şehrin halkı nasıl canlanmazdı.
6. (Biliyordu ki) muzaffer Mahmud İsa'nın ruhunu canlandırarak Şumnu'ya geldi.
7. Burada mekânda dünya değerli olsun.
8. Zira Mahmud Han bereketi ile geldi.
9. Saltanat tahtında ömrü uzun olsun.
10. Dünyanın temel direği ve velinimetini Mahmud Han geldi.
11. Ey Akif, böyle bir tarih bin yılda bir olur.
12. Bu ovada deniz gibi, cömert, Mahmud Han geldi.
13. 1253/1837.
14. (bu yazıyı yazan) İşarizâde Mustafa fakir.

Artık mevcut olmayan çeşme ve binalara ait kitabeler mahalli müzede ya da müftülük dairesinde muhafaza edilmektedir. Şumnu'da bilinen en eski kitabenin tarihi 1002/1593'dir: Bir tarafında: “(Su bütün hayatın kaynağıdır) ve yaşayan herşey sudan gelir. Hancı Hacı Mustafa Memi, yıl 1002”- diğer tarafında: “Hancı Mustafa bin Hacı Memi, yıl 1002” yazılı olan bir çeşmeye ait çifte kitabe. Şumnu'daki yazılar arasında, şehirden iki Bulgar vatandaşının isimlerini “sahibü'l-hayrat” deyiimiyle ölümsüzleştiren iki tane levha vardır. Yirmi yıl kadar önce, şehir içinde, Saint-Archange kütüphanesinin üstünde, bugün artık mevcut olmayan ve kitabesi müzede saklanmakta olan bir çeşme yer almaktaydı. Bu kitabeler 42 × 37 cm boyutundaki bir mermer levha üzerine kazınmıştır. Kitabede Türkçe kafiyeli olan şu iki mısra yer almaktadır:

Sahibü'l-hayrat-ı çeşme-i-revan

Kirci Vasil'in oğludur Yuvan 1271

Bu kitabe üzerinde Bulgarca olarak şu yazı yer alıyordu:

“Bu çeşme, Vasilyev Kircioğlu Ivan tarafından yaptırılmıştır: Ekim 26 1854”.

Eski Taşmağaza üzerinde yer alan ve şimdi mahalli müzede korunmakta olan kitabe (121 × 65 cm boyutunda mermer levha) Abdülmecid'in üstün niteliklerini ve meziyetlerini dile getiren tumturaklı övgülerden sonra şunlar yazılıdır:

“İşte Sultanın sadık bendelerinden olan tüccar Anastas, değer biçilmez inciler dökerek gönüller açan binayı inşa ettirmiştir” ve sonunda da:

“Anastas bu binayı çok şık bir şekilde süslemiş ve yeni bir mahzen inşa ettirmiştir. Yıl 1266/1849-50. Burada söz konusu olan kişi Şumnu'nun büyük tüccarı olan ve kurtuluştan önce ölmüş bulunan Anastas Stoyanov'dur. Şumnu'daki mezar anıtları arasında, ileri gelen Türklere ait olanlar vardır. Mesela Eski Cami'nin avlusunda mermerden yapılmış ve İmparatorluk ordularında yargıç olup 1188/1775'de ölen Hacı Nimetullah Efendi'ye ait bir taş ile, yanında, eski veziriazamlardan, 1205/1790 yılında ölmüş olan Rusçuklu Şerif Hasan Paşa'nın mezar taşı görülmektedir.

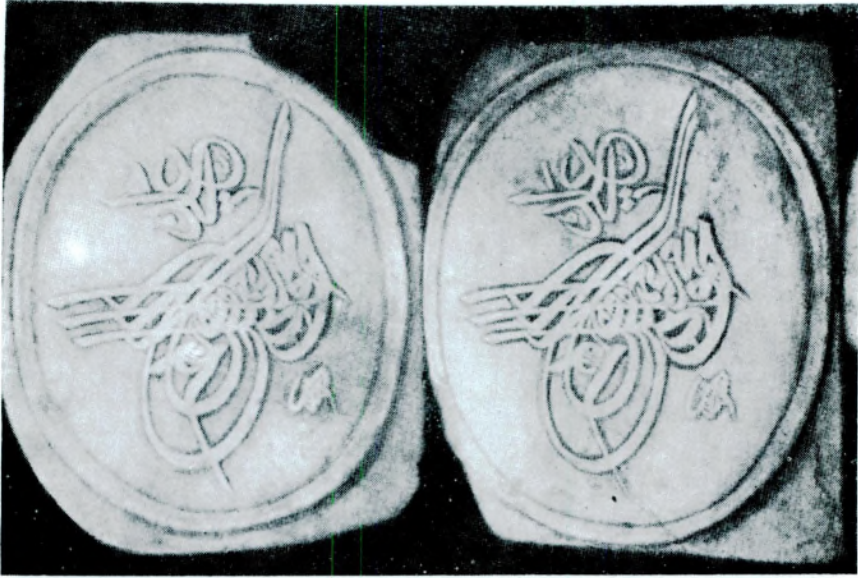
Tekke mezarlığında diğer anıtlar meyanında, üzerinde İmparatorluk ordusu mensubu Mirliva Hüseyin Paşa'nın, 1292/1875 yılında ölmüş olan eşi Fatma hanımın hatırasına dikilmiş bir mermer sütun da yer almaktadır. Bütün bu mezar anıtlarından, mermerleri üzerinde ileri gelen şahısların anısına uzun kitabeler taşıyanlar arasında isimleri bilinmeyen mütevazı anıtlar gözden kaçmaktadır.

1610'da Kazaklar tarafından yakılıp yıkılmış olan Varna şehrinde bütün bu eski anıtlardan sadece surlar ve diğer birkaç kale kalmıştır. Şkorpil'e göre¹² en eski kitabe İstanbul yolu üzerindeki köprüden sökülüştür ve halen Varna müzesinde saklanmaktadır. Bu yazıdaki tarih 1174/1760 dır. Bununla beraber, bu şehrin müzesinde korunmakta olan Osmanlı eserleri arasında yaptığım bütün araştırmalarıma rağmen bu kitabeyi bulma imkânı elde edemedim.

Şkorpil bu kitabenin tercümesini şöyle yapmaktadır: “1758'de (Hicri 1174'de) Allahın bir afeti (bir sel) köprüyü yıkmıştır. Halk bu köprünün yeniden inşası için çabalarını birleştirmiştir”. Şkorpil tarihi şaşırmaktadır. 1760 yerine 1758 yazmıştır. Varna veya çevresinden gelen Osmanlı anıtlarının (özellikle kitabelerin) çoğu şehir müzesinde yer almaktadır. Şkorpil tarafından 1909'da yayınlanmış olan Bulgarca eserlerin gözden geçirilmesi, fotoğrafların kopyalarının düzene sokulması ve tarihlerin sıhhatli bir şekilde düzeltilmesi gerekir.

Kale, kışla, depo, hastane, şehirkapısı v.s. gibi yapılar üzerinde bulunan kitabelerin -daha önce de işaret ettiğim gibi- hemen hemen hepsi, saltanat dönemi, önemli inşaat çalışmaları ile göze çarpan II. Mahmud dönemine aittir. Çeşmeler, bazı Türklere ait hayır eserleri ve ileri gelen Türklere ait oldukları haşmetli görünüşlerinden ve kitabelerinin kapsamından anlaşılan mezar anıtları üzerinde hâlâ daha kitabelere rastlanmaktadır. Bunlardan sadece birkaçı üzerinde durmakla yetineceğim. En

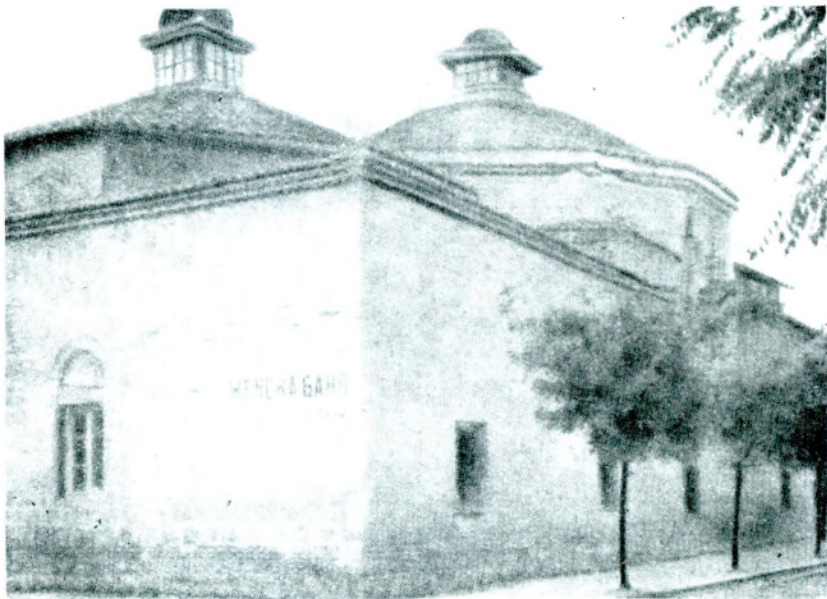
¹² Şkorpil, a.g.e., s. 35.

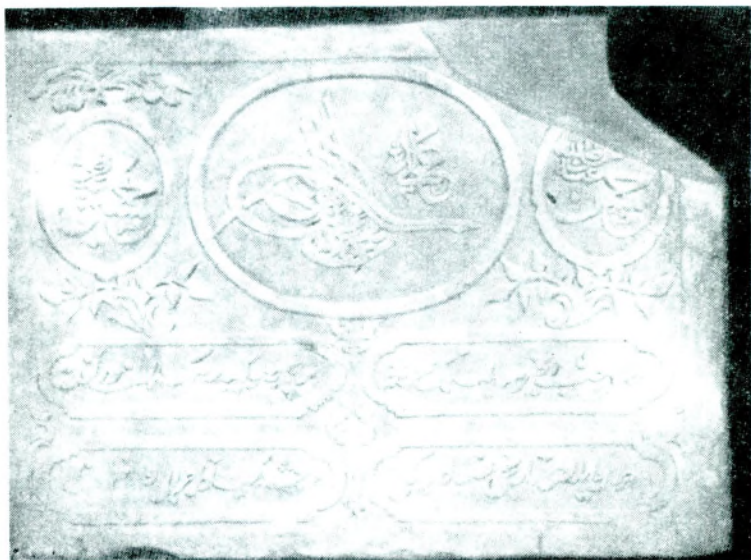
I

II

III

IV

V

VI

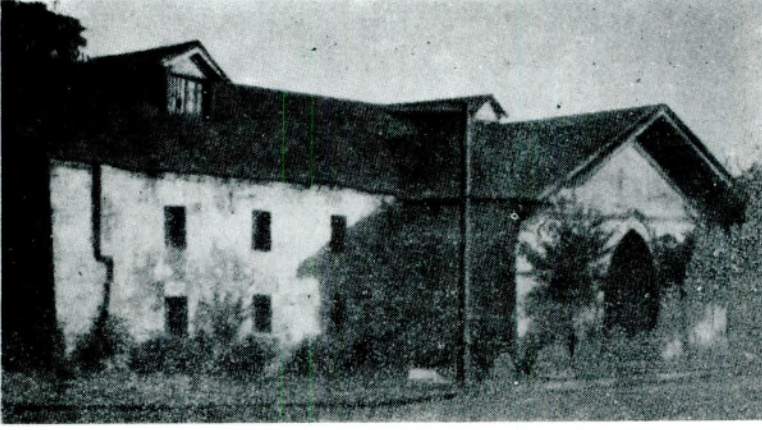
Yaşar Kücel

VII

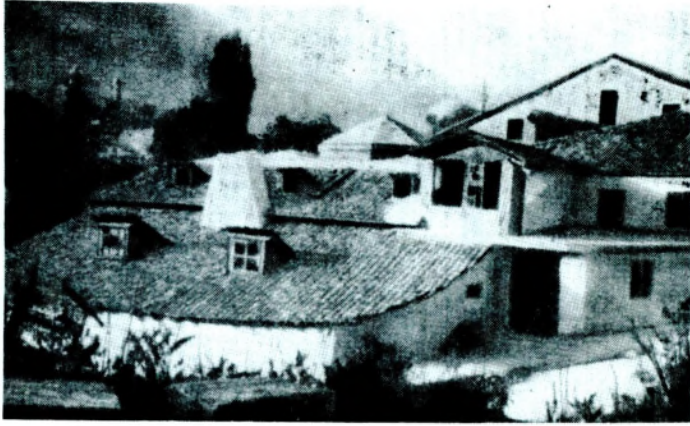
VIII

IX

X

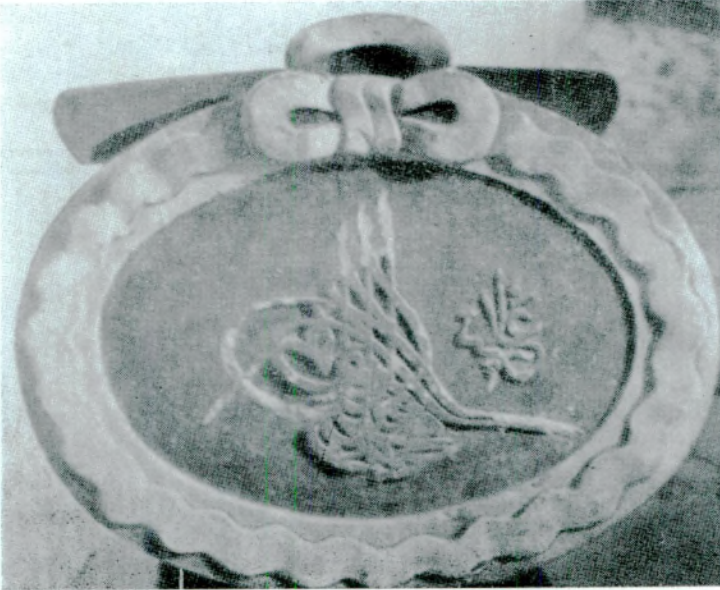
XI

XII

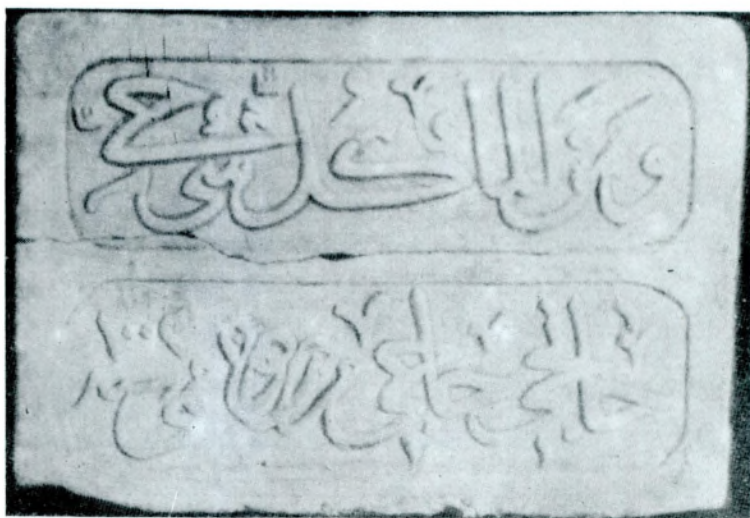
XIII

XIV

XV

XVI

XVII

XVIII

XIX

XX

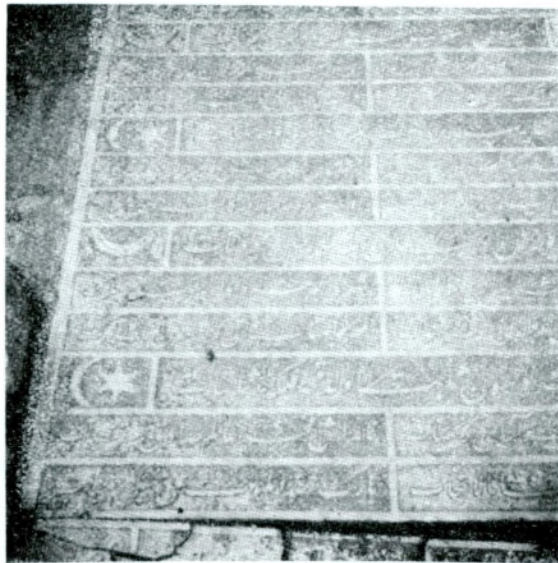
XXI

XXII

XXIII

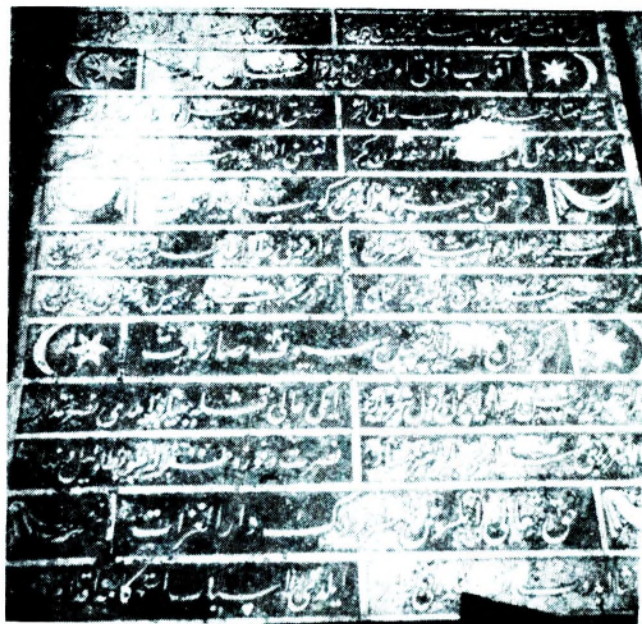
XXIV

XXV

XXVI

XXVII

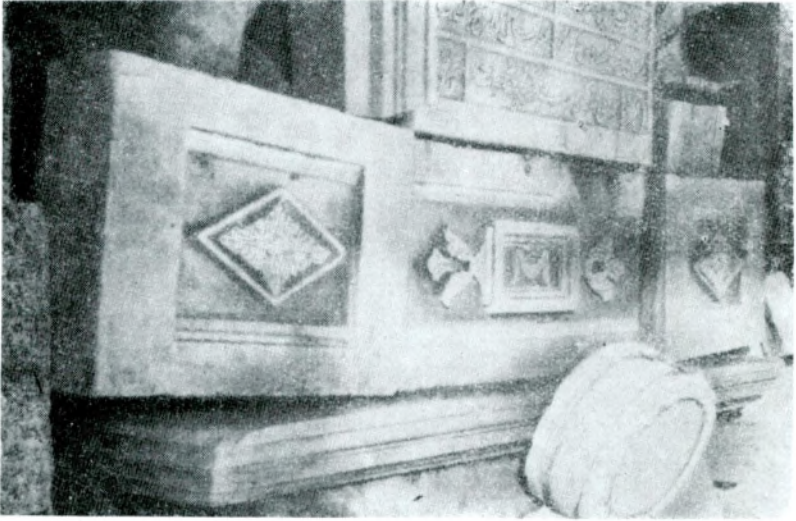
XXVIII

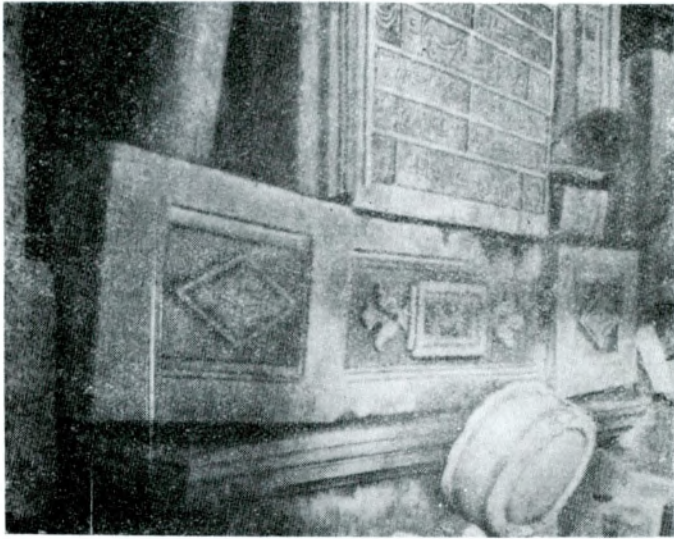
XXIX

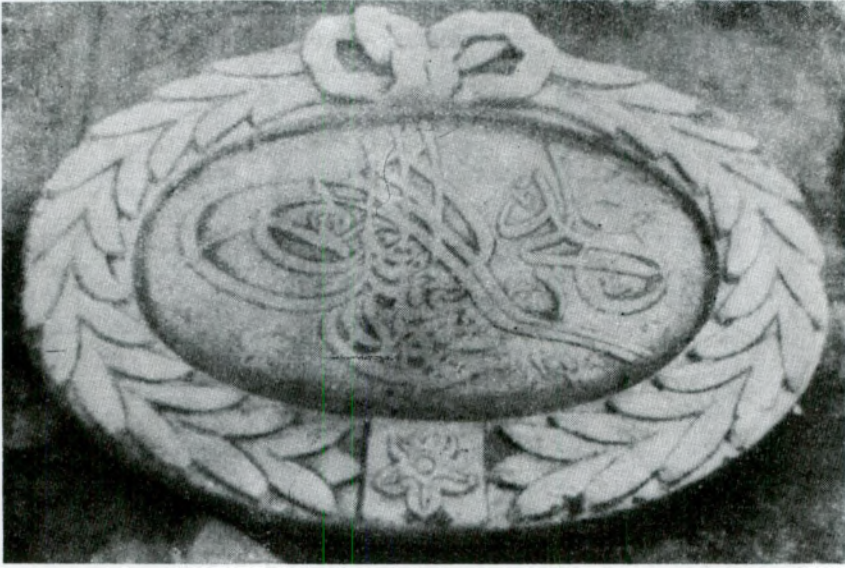
XXX

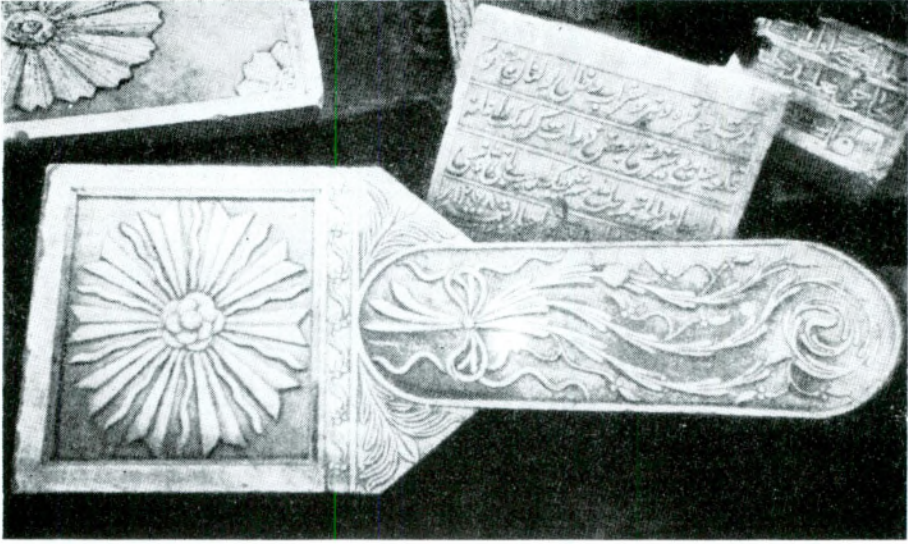
XXXI

XXXII

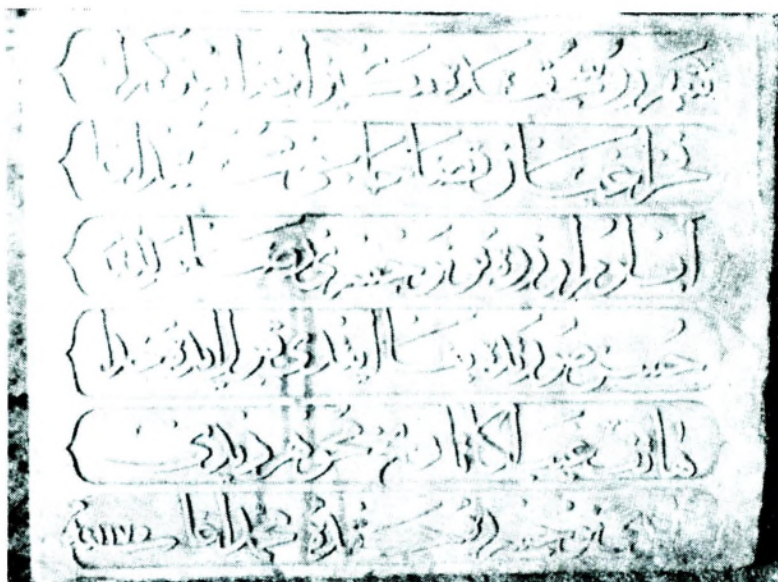

XXXV

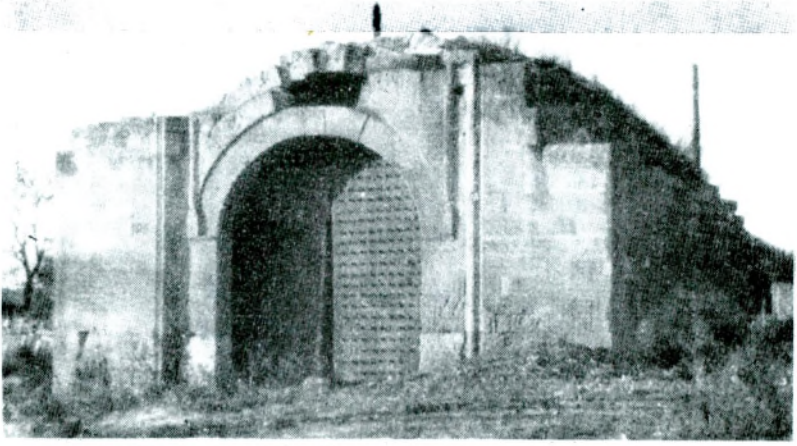

XXXVI

XXXVIII

XXXIX

XL

XLI

XLII

XLIII

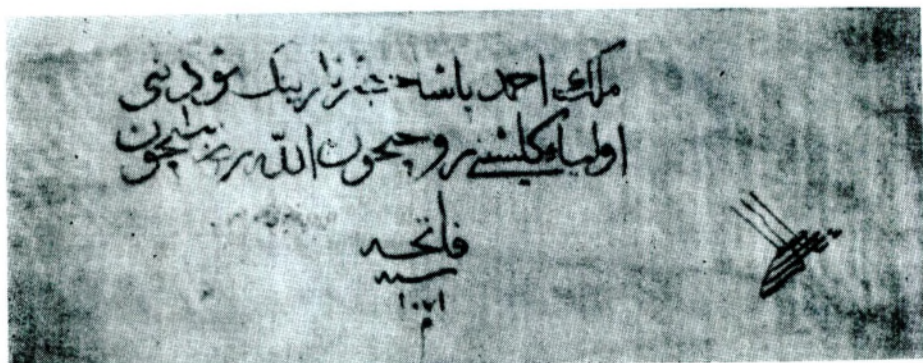
XLIV

XLV

XLVI

XLIX

L

eskisinin tarihi 1171/1757-58'dir (XVIII); bu kitabe 53×37 cm. boyutunda bir mermer levhadır, büyük bir ihtimal ile bir çeşme üzerinden sökülüştür. Bu kitabenin ilgi çekici tarafı şimdiye kadar başka yerde rastlamadığım, "Sahibü'l-hayrat, El hac Nalband Halil, sene 1171" ibaresinin, meslek avadanlıklarının figüratif resimleriyle birlikte yazılmış oluşudur. Daha alttaki kitabede de 1264/1847-48'de yapılmış ve imanları uğruna şehit düşenlere ithaf edilmiş olan bir çeşmeden alınmıştır (XVII).

Ek'te Varna'nın bazı Sahibü'l-hayratının fotoğrafları da görülecektir; 1. 1268/1851 tarihini taşıyan ve Rüstem Alemdar ruhuna fatiha yazılı olan kitabedir. Bu kitabe büyük bir ihtimalle, metinde adı zikredilen kişi, yani Hacı Rüstem Alemdar tarafından yaptırılan bir binanın üzerinde yer almaktaydı. Kitabenin tam tercümesi şöyledir: Bu bina cennete ve ahiretin bütün nimetlerine kavuşmayı arzu eden hayır ve hasenat sahibinin eseridir. Ruhuna Fatiha (XIX); 2. 1273/1856 tarihini taşıyan ve bu levhanın üzerine monte edilmiş olduğu binayı yaptırmış olan hayır sahibi Latifoğlu Mehmet Ağa'nın adını onurlandıran kitabe. (XX) Buradaki yazının kapsamı bundan öncekinin hemen hemen aynıdır. Son olarak, tarihleri, sırasıyla 1254/1838 (XXI) ve 1284/1867 olan ve yazı metinleri de daha önceki iki kitabenin benzeri olan ve bu nedenle sözünü etmediğim diğer iki kitabeye işaret edelim. Bu taşların başlangıçtaki yerlerinin neresi olduğunu kestirmemiz mümkün olmamıştır. Bu yerlerin birer çeşme olabileceği tahmin edilmektedir.

1834 yılına kadar Varna'daki Milli Tiyatro meydanında yer almış bulunan çeşmenin büyük kitabesi konusunda birkaç kelime eklemek isterim. (XXII den XXXII ye kadar). Mahalli Müze uzun süredenberi bir fotoğrafı muhafaza etmektedir: Bu kitabe, daha sonra restore edilmek üzere buraya nakledilmişti. Anlaşıldığına göre yazının yeni müze binasının duvarına çakılması düşünülmektedir. Kitabe, hüsnühatla yazılmış olan ve 1.88×1.24 m., 1.67×1.34 m. ve 1.78×1.35 m boyutlarında üç mermer levha üzerine hakkedilmiş bulunan 46 satırdan oluşmaktadır. Bu üç mermer levha, elips şeklindeki kalın bir beyaz mermer plaka üzerine monte edilmiştir, çevresi bir dalla çevrilmiş olup üzerine de bir yıldız yerleştirilmiştir. Bu levhalar halen müzenin avlusunu hemen hemen kaplamaktadırlar; bu yüzden onların fotoğrafını çekmem çok zor oldu. (Bununla beraber bu kitabenin ilişikteki fotoğraflardan yararlanılarak yeniden monte edilmesi mümkündür.)

Bu makalenin başında işaret ettiğim veçhile, kitabenin Bulgarca versiyonu 1909 yılında, Şkorpil tarafından "Varna Arkeoloji Derneği

Bülteni”nde yayınlanmıştır. Şkorpil’e göre bu kitabe Türkçeden Fransızcaya, Varna Rüşdiyesi öğretmeni Halil Bey tarafından tercüme edilmiştir¹³. Yazı, T.N. Siskov tarafından Fransızcadan Bulgarcaya çevrilmiş ve ilk defa olmak üzere 1889’da “Varna Belediye Gazetesi”nin 13. sayısında (Bulgarca) yayınlanmıştır. Burada kitabenin tam tercümesini vermeyeceğim. Muhtevası, II. Mahmud için yapılmış olan, onun askerlerinin kâfirlere karşı kazandığı zaferleri, Daryüs’ün ve Büyük İskender’in zaferleriyle kıyaslanan zaferleri dile getiren tumturaklı ve sıradan övgülerden ibarettir. Kitabenin en önemli pasajı, Varna’da bu dönemde gerçekleştirilmiş olan inşaat faaliyetini açıklamaktadır. Bu bölümde, ayrıntı ve gösteriş bir yana bırakılırsa, şehrin surları ve hendekleri, kışlaları, belediye depoları v.s. hakkındaki açıklamalar dile getirilmektedir “Mahmut Han Varna’ya gerçekten hayat verdi”. Kitabenin tarihi 1250/1834 dir. Şuna dikkat edelim ki bu kitabeyi mermer üzerine hakeden kişi, Şumnu’daki Sultan Mahmud sütununun yazılarını yazan ustadır, yani İşarizâde Mustafa İzzet’tir (Şumnu’da Akif). Bu husus harflerin aynı şekilde bacakları, çeşitli yazı işaretleriyle bizzat kendini gösteriyordu. Varna’daki anıtlar hakkındaki açıklamamda, aslında bizce bilinmeyen bir bina üzerinde yer alan II. Mahmud’un bir tuğrasından (XXXIII) ve yazılı ya da yazısız olarak zengin motiflerle süslü birkaç mezar anıtından başka birşeyden sözlemeyeceğim (XXXIV, XXXV, XXXVI.).

Bu incelemenin başlangıcında bahsettiğim gibi Rusçuk’da pek az Osmanlı eseri kalmıştır. Şehir müzesinde yedi tane kadar bina, çeşme, köprü kitabesi, Selim III’ün tuğrasını taşıyan bir saat ve yeri bile bilinmeyen birkaç mezar taşı görülmektedir. Bu anıtlardan söz etmek için, en başta, 1175/1761 yılında Mahmud Ağa adında biri tarafından Lom ırmağı üzerinde yaptırılmış olan köprünün kitabesi ile, süslü bir mezar taşını zikredeceğim (XXXVII ve XXXVIII). Köprünün kitabesini oluşturan altı satırın muhtevası şöyledir:

1. Rusçuk şehri sakini Gümrük şefi (gümrük emini)
2. İlçenin medarı iftihar (Ayan) Hacı Mahmud Ağa.
3. Allah rızası için Lom ırmağı üzerine bu yeni köprüyü
4. Muhteşem bir şekilde yaptırdı, Allah razı olsun.
5. Gözle görülmeyen bölüştürücü (Allah) ona (köprüye) değerli bir tarih verdi, yıl 1175/1761.

¹³ H.K. Şkorpil, *Les fortifications turques à Varna de 1814-1834*, Le livre II “Bulletin de l’Ist.”, s. 39-42; Le livre II, s. 39, 43.

Ruşçuk'ta Meteriz adı verilen eski şehir surlarının üstünde bugün, şehrin güneybatı bölümünde, Ste. Petka Kilisesi yakınında yer alan kapıdan başka birşey kalmamıştır (XXXIX).

Rönesans bulvarında, Ste. Vierge Kilisesinin karşısında yüksek kaidesi üzerine II. Mahmud sütunu ayakta durmaktadır. Sultan Mahmud Silistre'ye giderken Şumnu'yu ziyaret ettikten sonra Rusçuk'a da uğramıştı. Bu olayı temsil eden 2.10 m yüksekliğindeki sütunun üzerinde 19 satırlık ve anlamı Şumnu'dakinin benzeri olan bir kitabe bulunmaktadır¹⁴. Kitabe 1253/1837'de Şumnu'da ve Varna'da II. Mahmud onuruna hakkedilmiş olan kitabelerin ustası İşarizâde Mustafa İzzet'tir. (XL)

Ruşçuk'daki Osmanlı kitabeleri ile ilgili açıklamamı bitirirken, 1252/1836'da inşa edilmiş olan Şaazeli Tekke (XLI) hakkında birkaç kelime ekliyeceğim. Bu tekkenin avlusunda tekkenin önemli kurucularının ve bağışçıların mezar taşlarını ihtiva eden mezarlar yer almaktadır. Tekkede kumaş üzerine işlenmiş, ya da kâğıt üzerine basılmış olmak üzere Osmanlıca ve Arapça her türlü ayet ve beyitler bir arada toplanmıştır. Tekkenin ağaç üzerine oyma tavanları, motiflerinin çeşitliliği ile dikkati çekmektedir. Bu tekke günümüzde de şehrin Türk sakinleri tarafından kullanılmaktadır.

Vidin'in epigrafik anıtlarından en eskileri arasında Baba Vida şehrinin eski kalesinin kitabelerine işaret etmek gerekir. Bu şehir Türkler tarafından yeniden inşa edilmiştir; şehrin kapıları üzerinde muhafaza edilmiş olan bazı kitabelerden de söz etmek yerinde olacaktır. Kale içinde bugün sadece iki Osmanlıca kitabe göze çarpmaktadır: Bunlardan biri, bu şehre yaptığım ziyaret sırasında, yerden çok yüksekte oluşu yüzünden kopyasını çıkarma ya da fotoğrafını çekme imkânı bulamadığım, kule üzerindeki kitabedir. İkincisi ise Tuna nehrine bakan bir ön avlunun iç duvarı üzerinde 117 × 59 cm. boyutundaki kitabedir. 6 satırdan oluşan bu yazının anlamı şöyledir: "Sultan Ahmed Cihan hükümdarı (III); sözü kanun demektir. Sevgi dolu Mustafa Paşa, onun gözetici ve valisi. Tuna kıyısında, düşmana karşı savunma için bir sur inşa ettirdi hem de ne kale duvarı! Burada belki de Büyük İskender'in kalesi bulunuyordu. Bu sur ve bu kale cephe üzerinde güzellik veren bir ben gibidir, sene 1136/1723" (XLII). Kalenin etrafını çeviren şehir surları temelleri günümüze kadar muhafaza edilmiş olan üç kapı ile donatılmıştır: İstanbul kapı, Pazar kapı ve Boqluq kapı. Pazar kapı üzerinde şöyle bir kitabe yer almaktadır: "Mustafa ağa binlerce bilgisi olan bir adamdı. O bu kalenin inşası ile görevlendirildi, inşaat sanatında en

¹⁴ II. Mahmud'un 1837'deki Bulgaristan seyahati "édité par l'Institut des Arts plastiques auprès de l'Académie des Sciences de Bulgarie.

büyük bilgiye sahipti. Kaleyi çizme ve inşa etme görevini üstlendi. Kalenin görüntüsünü ve durumunu tesbit ettikten sonra temellerini attı. Onun inşa ettiği sur duvarı seyredenleri hayran bıraktı. İnşaat işinde kullandığı bilgi ve sanat ne kadar büyüktü. İnsanı korumak için ne güzel bir sığınak yarattı. Allah bu kaleyi, müminleri koruması için düşman topraklarından esirgesin. Sene 1132/1719". Bu kitabe aynı zamanda Vidin'in en eski kitabesidir.

XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüzyılın başında Vidin adı Osman Pazvandoğlu adıyla sıkı sıkıya bağlıydı. Vidin'de muhafaza edilmiş olan Osmanlı eserlerinin büyük bir bölümü, bir Fransız tarihçisinin o dönemde, "eğer kader ondan yana olsaydı veya Fransa ona yardım etseydi tahta kadar yükselme imkânını elde edebilecek bütün niteliklere sahip olabilecekti" dediği bu adamın ismini taşımaktadır.

Vidin'deki Türk anıtlarını tanımak için inceden inceye araştırmalar yapmaya gerek yoktur. Cami-i Cedid'in avlusunda ve Osman Pazvandoğlu Camii'nin içinde bu şehre ait olan hemen hemen bütün anıtlar bir arada toplanmıştır. Eski müftü Hafız Sabit ve eski müze koruyucusu Vasil Atanasov-halen ölmüştür-bu eserlerin korunmasında adı anılmaya değer kişilerdir.

Osman Pazvandoğlu Camii'nin içinde, çevrede bulunmuş olan, üzerlerinde güzel metinlerin ve zarif süslemelerin yer aldığı mezar taşları ve ayrıca bir zamanlar okulların, çeşmelerin, camilerin cephelerinde yer almış bulunan ve kitabelerinde, askeri faaliyetinin dışında, okul, kamu binası, cami, çeşme ve içme suyu bentleri gibi, çevrede hem pek iyisi olmayan hem de yeteri sayıda bulunmayan yapıların inşa edilmesiyle meşgul olan, Vidin valisi Osman Pazvandoğlu'nun adının zikredildiği mermer levhalar görülmektedir. Kamuya ait ve kültürel amaçlı binaların yapımına ayırdığı faaliyeti dolayısıyla Osman Pazvandoğlu, sadece kendi dindaşlarının değil aynı zamanda, onu kendileri için âdil ve tarafsız bir hâmi olarak gören Bulgar halkının da güvenini ve sevgisini kazanmıştı. Burada, insan bilgeliğinin ve felsefesinin, dünyadaki hayatın fâniliği karşısındaki duygusunu dile getiren bir mezartaşı kitabesinden söz edeceğim. Türk halk diliyle yazılmış olan bu kitabe Osman Pazvandoğlu Camii'nde bulunmaktadır. Yazının Türkçe olarak metni şöyledir:

1. Gel efendim, nazar eyle şu mezarım taşına
2. Akıl isen gafil olma, aklını al başına
3. Salınıp gezerken bak neler geldi başıma
4. Akıbet turab oldum taş dikildi başıma

5. İkinci orduyi hümayun süvari dördüncü

6. Alayın eczacı Kolağası İbrahim

7. efendinin halilesi merhum Fatma hanım Ruhuna Fatiha sene 1280/1863.

Son yıllarda Vidin müzesi, çeşmelerden ve yıkık Osmanlı binalarından bazı eserler derlemiştir. Burada aynı zamanda Boyan Tchonosse meydanındaki büyük çeşme de yer almaktadır.

Çeşme 9.25 m. uzunluğunda ve 3.45 m yüksekliğindedir. Müze görevlilerinin ifadesine göre bu çeşme Tuna'nın yanındaki parka yeniden inşa edilecektir. Çeşmenin kitabesi Osman Pazvandoğlu Camii'nde yer almaktadır. Vidin müzesinin elde ettiği Osmanlı eserleri arasında eski Neptune otelinin karşısında yeni yapılan marşandiz garının hafriyatı sırasında bulunmuş olan 45 × 22 cm. boyutundaki bir mermer levhadan sözetmek yerinde olacaktır. Bu aynı yerde bir zamanlar, kitabesi bir eski duvar üzerinde bulunmuş olup bugün Osman Pazvandoğlu Camii'nde korunmakta olan, Yala Camii yer almaktaydı. Bu buluntuların eski yeri, caddenin bugünkü seviyesinden 1,5 m aşağıda bulunmaktadır. Üzerindeki kısa yazı Türkçe olarak iki satırdan ibarettir:

1. 1292/1875 senesi martında Tuna

2. buraya çıktı.

Vidin Tiyatrosunun duvarının üstünde, cadde seviyesinin 1.40 m. yukarısında, bronz bir levha üzerine hakkedilmiş olan şu kitabe okunmaktadır: “4 Mart 1942 sel baskını sırasında su bu seviyeye ulaşmıştır”. Bundan şu sonuç çıkmaktadır ki son sel baskınları esnasında Tuna'nın suları bu bölgede 1875 Martındaki seviyeyi 2,90 m. aşmıştır.

Osmanlı döneminin bütün epigrafik ve mimarlık eserleri üzerinde ayrı ayrı durmayacağım. Daha önce de belirttiğim gibi bu eserler, büyük bölümü ile, Pazvandoğlu Camii'nde bulunmaktadır. Şehirde bugün de dağınık şekilde kitabelere rastlanmaktadır. Bunların arasından en önemlilerinin tercümelerini sunuyorum ve aşağıdaki satırlarda okuyucu bunlardan bir tanesini daha bulacaktır. Vidin'deki mezar anıtları arasında, halen Mustafa Paşa camii'nin avlusunda yer alan Osman Pazvandoğlu'na ait mezar anıtı özellikle işaret edilmeye değer olanıdır. Bu anıt üzerinde hakkedilmiş olan yazının tercümesi şöyledir:

“Ey ölenler için dua eden mümin, beni örnek al ve mümkün ise herkese iyilik et. Bil ki öbür dünyada yaptıklarının hesabını vereceksin, ruhun bedenini terkettiği anda yaptığın iyiliği göstermek zorunda kalacaksın.

Dualarında Pazvand'ın oğlu Osman fakiri hatırla ve yapacağın her iyiliği bizzat kendine yaparsın. Sene 1221/1806-7".

Vidin'deki kitabelerin ayrıntılı yayını, Jireček'in 1916'dan itibaren bize sözünü ettiği Osmanlı kitabelerinin tümünün, ilerde yapılacak olan yayınına dahil edilecektir.

Bu satırlar arasında daha önce size işaret etmiş olduğum gibi, Köstendil şehrinin ve bölgesinin ve genel bir anlamda Kuzey Makedonya'nın tamamının Osmanlı epigrafik ve mimarlık eserlerinin bazılarını 50 yıl önce Jordan Ivanov yayınlamıştır. 1949 da, Köstendil'de bulunan Osmanlı eserlerini yerinde incelemek üzere, birkaç günlüğüne oraya gitme fırsatı buldum. Bu inceleme gezim sırasında durumun hissedilir derecede değişmiş olduğunu farkettim. Ivanov tarafından harabelerinin fotoğrafı çekilmiş olan ve görüntüsü hâlâ daha binanın hayalini canlandıran eski Deve Hanlarının yerinde bugün hemen hiçbir şey kalmamıştır. Şehirdeki bir evin avlusunda, sadece bir duvar kalıntısı görünüyordu ve bunun da bu yapının nasıl birşey olduğu hakkında fikir vermesi mümkün değildi (XLIII). Daha beteri, Ivanov'un kitabında sözünü ettiği ve bir kopyası ile tercümesini verdiği mermer kitabeye hiçbir yerde rastlanamadı (adı geçen eser sayfa 172 ve 400).

Bu kitabe, Ivanov'a göre Pedagoji okulunda bulunmaktaydı. Oysa, bu konuda şehrin öğretmeni Jordan Zahariev'den ve eski müze koruyucusu B. Lazov'dan edindiğim bilgilere göre, bu kitabenin tamamen kaybolmuş kabul edilmesi gerekmektedir.

İnceli Ahmed Bey Zogu Camii'nin girişinde -halen şehir müzesidir- yer alan bir başka kitabe ise Jordan Ivanov'un bir yayınına konu teşkil etmişti. Bay Ivanov'un ifadeleri dışında, Köstendil'in eski belediye başkanı Georgi Efremov "Müze ziyaretçileri" adlı kitabında ve yapmış olduğu açılış konuşmasında 1944 yılına kadar "İnceli" Camii'nin tamamen terkedilmiş durumda olduğunu ve iç duvar sıvasının döküldüğünü, tabanın harab olduğunu ve uzun yıllar ordu deposu olarak kullanıldıktan sonra mahfilinin altının delinmiş olduğunu belirtmektedir. Bu caminin eski zamanlardaki durumuna getirilmesi için bütün bir yıl çalışılmıştır "bu dönemin mimari sanatının ifadesi, değer biçilemez bir hazine olan bir XVI. yüzyıl eseridir". Bu cami, -dış duvarında yazılı olan tarihlerden anlaşıldığına göre- 983-985/1575-1577 yılları arasında inşa edilmiştir, ikinci tarih (985) bu makaleye ekli olan fotoğraf üzerinde okunabilmektedir. Tarih çok yükseğe, kubbenin altına sağdaki pencerenin sol tarafına yerleştirilmiştir (XLIV, XLV, XLVI).

Camiin girişinin üst tarafında bugün yerini korumakta olan ve Ivanov'un bize bir kopyasını verdiği (adı geçen kitapta sayfa 400 e bakınız) kitabeden, caminin 1147/1734 yılında restore edildiği anlaşılmaktadır. Kitabenin serbest tercümesi şöyledir: "Bu camii yaptıranın a lı ebediyete kadar yaşasın. Yarabbi bu camii restore edeni de bu dünyada ve ahirette hayırlandır. Onun sadık ziyaretçilerine cömertliğinin kapılarını aç ve cennette onları nurunla onurlandır".

Ivanov'un kitabında söz etmeden geçtiirdiği husus, caminin giriş kapısının pencerelerinin etrafındaki ve bizzat cami kapısının etrafındaki mermer çerçevelerin üzerinde silinmeyen çini mürekkebi ile az çok büyük olarak çizilmiş Arap harflerinin serpiştirilmiş oluşudur. Bu yazılar Kuran'dan ayetler, camii ziyaret edenlerin Arapça ve Türkçe notları ve imzalarıdır. Bu yazılar değişik tarihlere aittir: 987/1579, 1071/1660 ve 1117/1705. Bunlardan sadece birini ve özellikle kapı sundurmasının sağ penceresinin üstünde bulunan yazıdan söz edeceğim: bu yazı müezzinin ruhu için fatiha'dır -merhum Melek Ahmet Paşa, tarih 1071/1660 (XLVII).

Genel olarak söylenebilir ki Köstendil'de nadir bulunan Osmanlı anıtları, Ivanov'un kısmen sözünü ettiği eserler ortadan kalkmışlar ya da kalkmak üzeredirler ve mahalli Müze tarafından derlenmekte olan eserler tamamen önemsiz şeylerdir.

Pirkos kulesinde bazı yeni kitabeler bulunmuştur: 1. Şeyh İsmail efendi adında bir kişinin eşine ithaf edilmiş, 1251/1835 tarihi ve bir fatiha dileği ihtiva eden mezartaşı yazısı (XLVIII); 2. Restore edilmiş bir binanın üzerinden sökülmiş olan kitabe-yeri bilinmiyor: Kitabenin tarihi 1262/1845 (XLIX); bundan başka geriye müze tarafından derlenecek (ya da daha önce derlenmiş) birkaç parça kalmaktadır. Müzenin avlusunda, üzerinde 5 satırlık bir yazı ve 1265/1848 tarihi bulunan ve bir çeşmenin üzerinden çıkarılmış olan mermer bir levha yer almaktadır. Levha üzerindeki kitabe metni diğer çeşmelerdeki kitabelerin benzeridir; burada suyun taşıdığı kutsallıktan söz edilmekte, çeşmeyi inşa ettirenlerin veya hayır sahiplerinin isimleri onurlandırılmaktadır (L). Levhanın üst kısmı elips şeklinde tıraşlanmış, bu elipsin ortasına bir dal ile çevrilmiş olan II. Abdülhamid'in tuğrası işlenmiştir. Müze görevlileri bu levhanın ait olduğu çeşmenin yeri hakkında bana hiçbir bilgi verememişlerdir. Sanırım ki, Köstendil'de yeni bulunmuş kitabeler için konuyu daha fazla uzatmak gereksiz olacaktır. Bunlara sadece hatırlatmak üzere değineceğim. Bunların fotoğraflarını, bu makalenin eki olarak sunuyorum. Bunların tam tercümeleri ise başka bir yayının konusunu oluşturacaklardır.

Bulgaristan'daki Osmanlı mimarlık anıtlarının hepsinin ortaya konup tasnif edilmesi gereklidir: Harabe durumuna düşmüş olan anıtların kitabelerine gelince, bunların müzeler tarafından derlenmeleri gerekir. Bazı yerlerde bu iş zaten yapılmış ya da yapılmaktadır, ancak bütün bunlar tatmin edici olmaktan uzaktırlar. Şunu gözönünde tutalım ki, Türk epigrafi ve mimarlık anıtlarının çoğu hakkında bugüne kadar çok az şey yazılmıştır. Bu eserlerden, özellikle Bulgar şehirleri ve sit alanları tarihinde söz edilmektedir. Bu konunun yararları inkâr edilemez ve bu tür eserlerin toplanmasına ve korunmasına devam edilmesi zorunludur. Epigrafi anıtlarından Osmanlı anıtlarını kastediyorum ve Eulgar arkeoloji perspektifi planında bunlara ilk defa yer ayrılmaktadır. "Epigrafi" bölümü, cilt I de şöyle yazılmaktadır: "bütün kitabelerin, şu hususları kapsayacak olan bir derleme içinde toplanması gerekir: Bulgaristan'daki Yunan ve Latin kitabeleri, ortaçağ kitabeleri Yunan ve Latin-, Slav kitabeleri, Türkçe kitabeler, İbranice ve Ermenice kitabeler". Ve daha aşağıda da şöyle denmektedir: "Yukarıda sözü edilen işlerin gerçekleştirilmesine, bölge ve devirlere göre yapılmış olan özel koleksiyonların birleştirilmesi ile başlamak gerekir"¹⁵. Bu son paragrafın esprisine uyabilmek için ben burada, uzmanların dikkatlerini, Bulgaristan'da bulunan ve o uzmanların incelemesine daima hazır olan Osmanlı mimarlık anıtları üzerine çekmeğe cüret ederek, yayınlanmamış kitabeler adı altındaki mütevazi katkımı sunuyorum. Şunu vurgulamak gerekir ki, Bulgar arkeolojisi, Jireçek'in, 40 yılı aşan bir süre önce tasviye ettiği "derleme"yi, onun düşündüğünden daha da geniş olabilecek ve Bulgaristan'daki bütün kitabeleri kapsamına alacak şekilde gerçekleştirmeye yolundadır. Bundan öncekilerle bağlantılı olarak, karşımıza kaçınılmaz şekilde bir uzmanlar kadrosu sorunu çıkmaktadır. Bu uzmanların, Bulgar epigrafi perspektifinin dayanmakta olduğu bu görevi iyi bir şekilde yürütme imkânına sahip olmaları gerekir. Kabul etmek zorundayım ki bu konu ile ilgilenen insanların sayısı çok sınırlıdır. Osmanlı eserlerini toplayacak, sınıflandıracak ve inceleyecek -ve herşeyden önce Bulgaristan'daki Türk hâkimiyeti döneminin incelenmesi için zaruri olan bütün kitabeli anıtları- durumda olabilecek kadroları yetiştirmeyi düşünmenin tam zamanıdır. Bu ilişkiler içinde yeni Bulgar tarih yazarlığına önemli görevler düşmektedir. Bu tarih yazımı, belgelere dayanmak suretiyle, birçok durum ve olay hakkında genel olarak müsamaha ile karşılanmış olan hataları, eski tarih biliminin hoşgörüsü ile karşıladığı hataları ortadan kaldırmak zorundadır. Keza, Bulgar arkeolojisi, XIV. yüzyıl sonundan bu yana Bulgar topraklarında ortaya çıkan beşyüzyıllık

¹⁵ *Première session scientifique de l'Institut Archéologie*, Mai 1950, s. 549.

bir süre içinde Bulgar medeniyetini orijinal damgalarıyla belirlemiş ve kendi insanların maddi ve kültürel hayatında hâlâ daha gözle görülen izler bırakmış olan bu Osmanlı anıtlarına istenen dikkati göstermek zorundadır.

1985 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABİDİN PAŞA: *Tercüme ve Şerh-i Mesnevi Şerif. (Mesnevi Tercümesi) 6. Cilt.* İstanbul 1324/1326 Kütüphanesi-i İrfan. 8° (A. IV/8760).
- ABRAHAMIAN, ERVAND: *Iran. Between Two Revolutions.* New Jersey 1983 Princeton University Press. XIII + 562 s. = Princeton Studies on the Near East. 8° (A. IV/8575).
- ABU — HUSAYN, ABDUL — RAHİM: *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650.* Lebanon 1985 American University of Beirut. IX + 220 s. 8° (A. IV/8533).
- Actes de la réunion d'experts arabes sur: Planification et Développement des Archives dans les Pays Arabes.* Tunis 1984 Achevé d'imprimer sur les presses de l'Imprimerie de l'UGTT. VII + 96 + 24 s., 5 res. = Publications de l'Institut Supérieur de Documentation No: 3. 8° (A. IV/8715).
- The Aga Khan Award for Architecture. The 1986 Award.* England 1984 Thompson and Tompkins. 20 s. 8° (A. IV/8691).
- AHLBERG — CORNELL, GUDRUN: *Herakles and the Sea - Monster in Attic Black-Figure Vase Painting.* Stockholm 1984 Paul Åströms Förlag. 178 s. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen; Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in XXXIII. 4° (B/9381).
- AHLWARDT, WILHELM: *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichniss der Arabischen Handschriften. 10 Cilt.* New York 1980 Georg Olms Verlag. 8° (A. IV/8370).
- AHMED, HOCINE AÏT: *Mémoires d'un Combattant. L'Esprit d'Indépendance 1942-1952 document.* Paris 1983 Sylvie Messinger. 236 s., 4 res., 1 hr. 8° (A. IV/8578).
- AHMET CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet. 6 Cilt.* İstanbul 1983/1984 Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık. 8° (A. IV/8493).
- AIRAS, PENTTI: *Der türkische Kriegszweck nach der grossen osmanischen Expansion aus der westeuropäischen Sicht.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 122'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 57 - 71. 8° (A. IV/8655).

- AKÇURAOĞLU, YUSUF: *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*. Ankara 1933 Hakimiyeti Milliye Matbaası. 223 s. = Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı. 8° (A. IV/8387).
- AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: *Ana hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası*. Belleten XLVIII, 189-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 95 - 108, 6 pl. 8° (A. IV/8546).
- AKGÜNDÜZ, ARŞ. GÖR. AHMET: *İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Te'sirleri*. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi; I, 2 (1984)'den ayrı bs. Diyarbakır 1984 S. 339 - 375. 8° (A. IV/8640).
- AKŞİT, İLHAN: *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul 1982 Güzel Sanatlar Matbaası. 255 s. 4° (B/9395).
- AKTEPE, M. MÜNİR: *Osmanlı Saltanatının Sonu*. Journal of Turkish Studies VI (1982)'den sonra ayrı bs. Washington 1984 S. 1-13. = Orhan Şaik Gökyay Armağanı I. 4° (B/9428).
- AKYILDIZ, ERHAN: *Taş Çağı'ndan Osmanlı'ya Anadolu*. 1984 Teknografik Matbaacılık. 264 s., 16 pl. = Milliyet Yay.: 27. 8° (A. IV/8503).
- Alanya Folkloru Araştırmaları (Dualar, Beddualar, Atasözleri)*. Alanya 1985 Bayrak Yayıncılık - Matbaacılık Koll. Şti. 127 s., 1 hr. = Alanya Folkloru Araştırmaları; Sayı: 3. 8° (A. IV/8540).
- ALİ RIZA: *Cenupla Türkmen Oymakları. 3 Kısım*. = Kitap Yazarlar Kooperatifi Neşriyatlarından Büyük Seri 2 - 3. 8° (A. IV/8325).
- ALİ TEVFİK: *Fezleke-i Tarih-i Umûmi. 2. Cilt*. İstanbul 1311 205 s. 8° (A. IV/8728 - 2).
- ALLAN, J. A.: *Libya. Since Independence. Economic and Political Development*. New York. 1982 St. Martin's Press. 10 + 187 s. 8° (A. IV/8488).
- ALLAN, J. — T. WOLSELEY HAIG — H.H. DODWEL: *The Cambridge Shorter History of India*. Cambridge 1934 University Press. XXI + 970 s. 8° (A. IV/7971).
- ALLWORTH, EDWARD: *Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge. Çev.: Dr. Evin Noyan*. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 23 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 20. 8° (A. IV/8613).
- ALPAGUT, HAYDAR: *Büyük harbin Türk Deniz cephesi*. İstanbul 1937 Deniz Matbaası. III + 79 s., = Genelkurmay Başkanlığı IX. Şube. 8° (A. IV/8383).

ALPHAND, HERVÉ: *Le Partage de la Dette Ottomane et Son Règlement. Paris 1928 Les Éditions Internationales. VII + 208 s. 8° (A. IV/8449).*

Amerika-i Şimalî. Tebriz Kütüphanesi-i Saadet. 1: 10.000.000 (H/180).

Anayasa Sözlüğü. Haz.: Prof. Dr. Hasan Eren - Doç. Dr. Hamza Zülfişkar. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII + 246 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları: 519. 8° (A. IV/8616).

Anayasa Yargısı. Anayasa Mahkemesinin 22. Kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sempozyumunda sunulan bildiri ve yorumlar. Haz.: Doç. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu - Fulya Kantarcıoğlu. Ankara 1984 XI + 304 s. = Anayasa Mahkemesi Yayınları No. 4. 8° (A. IV/8485).

ANDRÉN, ARVID: *Orvieta. Göteborg. 1984 Paul Åströms förlag. 83 s. = Studies in Mediterranean Archaeology; Pocket-book 27. 8° (A. IV/8571).*

Ankara, Bursa, Konya, Uşak. 1: 400.000. (H/149).

Annuaire de la Société des Nations 1920-1927. Haz.: Georges Ottlik. Genève Librairie Payot et Cie. XXVIII + 1005 s. 8° (A. IV/8019).

ARAR İSMAIL: *Prof. Hikmet Bayur ve Yayınlanmamış Bir Araştırması. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 43-74 1 res. 8° (A. IV/8561).*

ARCHI, ALFONSO: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Roma 1984 Edizioni dell'Ateneo. 240 s. = CNR Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici Incunabula Graeca Vol. LXXXII. 4° (B/9420).*

Archives Administratives de Mari i. Paris 1984 Éditions Recherche sur les Civilisations. 4 + IX + 656 s. = Archives Royales de Mari XXIII. 4° (B/4299-23).

ARIBURUN, PERİHAN: *Hikmet Bayur. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 75-79, 2 pl. 8° (A. IV/8559).*

ARIBURUN, TEKİN: *Sayın Hikmet Bayur'u Anarken. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 241-242. 8° (A. IV/8554).*

ARLI, DOÇ. DR. MUSTAFA: *Beypazarı'nda Dövmeye Bakırcılık. Ankara 1984 Ankara Üniversitesi Basımevi. 70 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 54; Maddi Kültür Dizisi: 1. 8° (A. IV/8625).*

- ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR: 20. *Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*. 2. bs. Ankara 1984 Tisa Matbaası. XVI + 851 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 252; Tarih Dizisi: 17. 8° (A. IV/8528).
- Armenia and Kurdistan*. London 1920 H. M. Stationery Office. 7 + 91 s. = Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office. - No. 62. 8° (A. IV/8581).
- L'Arménie au point de vue économique. Richesses Minérales de l'Arménie Réserves Aqueuses de la République Arménienne Chemins de Fer de l'Arménie l'Agriculture en Arménie*. Paris 1922 Les Presses Universitaires de France. 119 s., 2 hr., 2 tablo = Délégation de la République Arménienne. 4° (B/9409).
- ARTUK, İBRAHİM: 3. *Selim Zamanında Basılan Sikkeler*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 279-286, 5 lev. 8° (A. IV/8563).
- Assyriologie*. Paris 1975 L'Asiathèque. III + 34 s. = Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes. 8° (A. IV/8609).
- ASTON, GEORGE: *Secret Service. Espionnage et Contre - Espionnage Anglais Pendant la Guerre 1914-1918*. Paris 1933 Payot. 338 s. = Collection de Mémoires. Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8421).
- Astronomik Almanak 1985*. 1985 Harita Genel Komutanlığı. 6 + IV + 54 s. 4° (B/9378).
- Atalar Sözleri*. Derl.: Osman Nuri Deremeci. İstanbul 1943 Resimli Ay Matbaası. 304 s. = Edirne Halkevi Yayınlarından: 1. 8° (A. IV/8318).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeleri"'i Sahtedir*. Ankara 1984 Sistem Ofset. 18 + 32 s. 8° (A. IV/8612).
- Atatürk 1881 - 1938*. 1963 Commission Nationale Turque Pour l'Unesco. 80 s. 8° (A. IV/8313).
- Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Gnş. 3. bs. Haz.: Prof. Dr. Utkan Kocatürk. Ankara 1984 Olgaç Matbaası. XVI + 374 s. = Turhan Kitabevi. 8° (A. IV/8484).
- ATAY, FALİH RIFKI: *Atatürk Anlatıyor*. İstanbul 1985 Binbirdirek Matbaacılık. 151 s. 8° (A. IV/8697).
- ATAY, PROF. DR. HÜSEYİN: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese programları - İcazetnâmeler - Islahat hareketleri*. İstanbul 1983 Emek Matbaacılık. 355 s. = Dergâh Yayınları: 99; Tarih dizisi: 9. 8° (A. IV/8283).

- AVINERİ, SHLOMO: *The Making of Modern Zionism. The Intellectual Origins of the Jewish State*. London 1981 Weidenfeld and Nicolson. X + 244 s. 8° (A. IV/8471).
- AYDA, ADİLE: *Les Etrusques étaient des Turcs (Préuves)*. Ankara 1985 Ayyıldız. 4 + 389 s., 1 hr. 8° (A. IV/8567).
- AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA: *İnkılâp ve Kadro. (İnkılâbın İdeolojisi)*. Ankara 1932 İstanbul Milliyet Matbaası. 176 s. = Kadro Serisinden: 1. 8° (A. IV/8332).
- AYDIN, MEHMET: *Bayat-Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi*. Ankara 1984 Çağ Matbaası. 156 s. = Hatiboğlu Yayınevi Yayınları: 9; Kaynak kitap dizisi: 1. 8° (A. IV/8284).
- AYDIN, DOÇ. DR. MEHMET: *İbn Sînâ'nın mutluluk (Es-Sa'âde) anlayışı. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs.* Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 433 - 451. 8° (A. IV/8241).
- AYVERDİ, EKREM HAKKI: *Makaleler*. İstanbul 1985 Özal Matbaası. 516 s. = İstanbul Fetih Cemiyeti. 8° (A. IV/8680).
- AYYUBİ, N. AKMAL: *Turkish contribution to cartography*. Islamic Culture July (1986)'den ayrı bs. S. 227 - 232. 4° (B/9427).
- Azerbaycan Aşıkları ve El Şairleri, 1. Cilt. Haz.: Doç. Dr. Saim Sakaoğlu - Dr. Ali Berat Alptekin - Esmâ Şinşek*. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. XVI + 208 s. = Halk Kültürü Yayınları: 1; Aşık Edebiyatı Dizisi: 1. 8° (A. IV/8517-1).
- BACQUÉ—GRAMMONT, JEAN—LOUIS: *Documents Ottomans sur Quelques Mamlouks raliés ou capturés au début de 1517*. Annales Islamologiques XX (1984)'den ayrı bs. Le Caire 1984 Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. S. 115 - 141. 4° (B/9426).
- BACQUÉ—GRAMMONT, JEAN—LOUIS: *Une liste de timariotes suspects dans la province du rûm en 1513*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası XLI, 1 - 4 (1982 - 1983) Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan'dan ayrı bs. İstanbul 1984 S. 145 - 162. 8° (A. IV/8717).
- BAĞIŞ, A.İ. : *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul (1776 - 1794)*. İstanbul 1984 İstanbul Matbaası. XV + 165 s., 4 res. 8° (A. IV/8518).
- BAĞIŞ, DOÇ. DR. ALİ İHSAN: *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları - Beratlı Tüccarları - Hayriye Tüccarları (1750 - 1839)*. Ankara 1983 Çağ Matbaası. VIII + 150 s. = Turhan Kitabevi; Bilimsel Eserler Dizisi No: 15 Ekonomik ve Sosyal Araştırmaları: 6. 8° (A. IV/8505).

- BALET, J. C.: *Le Drame de L'Extrême-Orient. La Mandchourie. Historique - Politique - Economique Son Avenir*. Paris 1932 Payot. 222 s. = Bibliothèque Politique et Économique. 8° (A. IV/8453).
- Balkan Seferi 1940-1941. Çev.: Faruk Gürler*. Ankara 1953 E. U. Basımevi. 2 + 31 s., 3 hr. = E. U. Rs. Yayınları. 8° (A. IV/8334).
- BARDAKÇI, İLHAN: *İmparatorluğa Vedâ*. İstanbul 1985 ÖZAL Matbaası. 615 s., 8 res. 8° (A. IV/8509).
- BARDOUX, JACQUES: *Lloyd George et La France*. Paris 1923 Librairie Félix Alcan. VIII + 454 s. 8° (A. IV/8401).
- BARIŞTA, YRD. DOÇ. DR. ÖRCÜN: *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşletmeciliği desen ve Terminolojisinden Örnekler*. Ankara 1984 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. III + 136 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 55; Maddî Kültür Dizisi: 2. 8° (A. IV/8626).
- BARKAN, PROF. ÖMER LÜTFİ: *Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve temlikler I. İstilâ devirlerinin Kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler*. Vakıflar Dergisi II. den ayrı basım. Ankara 1942 S. 279-386. = Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 4° (B/9407).
- BARUZI, JEAN: *Problèmes d'Histoire des Religions*. Paris 1935 Librairie Félix Alcan. VIII + 152 s. = Nouvelle Encyclopédie Philosophique. 8° (A. IV/8413).
- BASCH, MARTIN ALMAGRO: *Segobriga II: Inscripciones Ibericas, Latinas Paganas y Latinas Cristianas*. 1984 Ministerio de Cultura. 445 + 20 s. = Excavaciones Arqueologicas en España. 4° (B/9414).
- Basın Hayatının 40. Yılında Mehmet Önder Bibliyografyası (1944-1984)*. -57 *Kitap - 1000 Makale Haz.: Erdoğan Erol - Fevzi Günüş*. Ankara 1984 Güven Matbaası. 97 s. 8° (A. IV/8277).
- Basra - Dobniça 1: 500.000-1: 40.000. (H/174)*.
- Başlangıcından Bugüne On Bin Türk Motifi Ansiklopedisi. Ten Thousand Turkish Motif Encyclopedia*. İstanbul Gözen Kitabevi-Yayınevi. 352 s. 8° (B/9392).
- Batı Anadolu*. 1: 1.000.000. (H/164).
- BATIFFOL, LOUIS: *Le Siècle de la Renaissance*. Paris 1931 Librairie Hachette. 4 + II + 419 s. = L'Histoire de France Racontée a Tous. 8° (A. IV/8407).

- BAUCHHENSS, GERHARD: *Denkmäler des Iuppiterkultes aus Mainz und Umgebund*. Bonn 1984 Rudolf Habelt Verlag. 7 + 95 s., 128 pl. = Corpus Signorum Imperii Romani Corpus der Skulpturen der Römischen Welt, Deutschland Band II, 3 Germania Superior. 4° (B/8766 - II, 3).
- BAUCHHENS, GERHARD: *Die Grosse Iupitersäule aus Mainz*. Bonn 1984 Rudolf Habelt Verlag. 7 + 37 s., 36 pl. = Corpus Signorum Imperii Romani Corpus der Skulpturen der Römischen Welt, Deutschland Band II, 2 Germania, Superior. 4° (B/8766 - II, 2).
- BAYKAL, PROF. DR. BEKİR SITKI: *Tarih Boyunca Osmanlı - Polonya İlişkileri*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 247 - 255. 8° (A. IV/8564).
- BAYRAK, M. ORHAN: "*Osmanlı Tarihi*" *Yazarları. (Biyografi ve Bibliyografi)*. 1982 Er - Tu Matbaası. 248 s. 8° (A. IV/8514).
- BAYRAKDAR, DR. MEHMET: *Al-Kindî ve İbn Sinâ'da Atomculuğun tenkidi*. İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 471 - 480. 8° (A. IV/8244).
- BAYRAKDAR, DR. MEHMET: *Fârâbî ve İbn Sinâ'da Ontolojik delil üzerine*. İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 461 - 470. 8° (A. IV/8231).
- BAYRAKTAR, NAIL: *Bağdatlı Vehbî Efendi Kütüphanesindeki Önemli Arapça Yazmaların (Diğer Kütüphanelerdeki Nüshalar Dahil) Kataloğu. İlaveli İkinci Basım*. İstanbul 1984 XVII + 126 s., 2 pl. 4° (B/9390).
- BAYRAM, DR. MİKÂİL: *İbn Sinâ ve Ahi Evren*. İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 481 - 487. 8° (A. IV/8235).
- BAYUR, HİLMİ KÂMİL: *Hikmet Bayur'un Yaşantısından Bazı Çizgiler*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 35 - 41, 5 res. 8° (A. IV/8550).
- Bedrettin Tuncel'e Saygı*. Ankara 1985 Demircioğlu Matbaacılık. 171 s., 13 res. 8° (A. IV/8702).
- Beiträge zur Geomorphologie des Vorderen Orients. Yay.: Hans Karl Barth*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 125 s., 12 pl., 4 hr. = TAVO, Beiheft Reihe A/9. 8° (A. IV/8689).
- BELDICEANU, NICOARA: *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*. Çev.; Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XI + 115 s. = Teori Yayınları. 8° (A. IV/8685).

- BELLARD, CARLOS GÓMEZ: *La Necropolis del Puig des Molins (Ibiza) Campaña de 1946*. Madrid 1984 Ministerio de Cultura. 199 s. = Excavaciones Arqueológicas en España. 4° (B/9418).
- BENNIGSEN, ALEXANDRE: *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1928)*. Çev.: Akın Kösetorunu. Central Asian survey, 2, 1 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 2 + 10 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 15. 8° (A. IV/8297).
- BENNIGSEN, ALEXANDRE—MARIE BROXUP: *The Islamic Threat to the Soviet State*. New York 1983 St. Martin's Press. 9 + 170 s. 8° (A. IV/8519).
- BERQUE, JACQUES: *Les Arabes*. Paris 1959 Robert Delpire. 108 s. = Série Histoire No. 4. 8° (A. IV/8597).
- BERRETTA, DINO S.—ROBERTO COSTA: *L'Uomo Questo Navigatore*. Milano 1958 La Sorgente. 256 s., 12 res. 4° (A. IV/8620).
- BESTERMAN, THEODORE: *A World Bibliography of Bibliographies and of Bibliographical Catalogues, Calendars, Abstracts, Digests, Indexes, and the Like*. 4. bs. 5 Cilt. New Jersey 1980 Rowman and Littlefield. 4° (B/9441).
- BIGA, MARIA GIOVANNA—LUCIO MILANO: *Aret IV. Testi Amministrativi: Assegnazioni di Tessuti (Archivio L. 2769)*. Roma 1984 Missione Archeologica Italiana in Siria. XVI + 333 s., LI pl. = Università Degli Studi di Roma "La Sapienza", Archivi Reali di Ebla IV. 4° (B/9049-4).
- BIGO, ROBERT: *Les Bases Historiques de la Finance Moderne*. Paris 1933 Librairie Armand Colin. 4 + 216 + 12 s. = Collection Armand Colin No. 161. 8° (A. IV/8442).
- 1923-1933 *Deniz Kuvvetlerimiz*. 1 lev. 7 + 59 res. 4° (B/9408).
- BIRNBAUM, ELEAZAR: *Turkish manuscripts. Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued*. Journal of the American Oriental Society CIII, 2 (1983)'den ayrı bs. S. 413-420. 4° (B/9430).
- BIRNBAUM, ELEAZAR: *Turkish manuscripts: Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued Part 2: Yugoslavia, Bulgaria, Romania*. Journal of the American Oriental Society CIII, 3 (1983)'den ayrı bs. S. 515-532. 4° (B/9430-2).
- BIRNBAUM, ELEAZAR: *Turkish manuscripts: Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued. Part 3: Iran, Afghanistan, Arab Lands (Except Palestine), Israel and Palestine, India and Pakistan, China*. Journal of the American Oriental Society CIII, 4 (1983)'den ayrı bs. S. 691-707. 4° (B/9430-3).

- BIRNBAUM, ELEAZAR: *Turkish manuscripts: Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued. Part 4: Hungary, Czechoslovakia, Poland, Great Britain, Ireland, The Netherlands, Belgium, France, Germany, Switzerland, Austria, Italy, Finland, United States, Canada.* Journal of the American Oriental Society CIV, 2 (1984)'den ayrı bs. S. 303-314. 4° (B/9430-4).
- BIRNBAUM, ELEAZAR: *Turkish manuscripts: Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued. Part 5: Turkey and Cyprus.* Journal of the American Oriental Society CIV, 3 (1984)'den ayrı bs. S. 465-503. 4° (B/9430-5).
- BISCHOFF, KARL: *Das Mittelelbische Wörterbuch.* Mainz 1984 Steiner Verlag. 49 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 7. 8° (A. IV/8713-7).
- BISSCHOP, E. V.: *Hill's French-English and English-French Vest-Pocket Dictionary.* London 1919 Leopold B. Hill. 291 s. 8° (A. IV/8310).
- BLÁZQUEZ JOSÉ M^a — RAFAEL CONTRERAS — JESÚS J. URRUELA Castulo IV. Madrid 1984 Ministerio de Cultura. 334 = 17 s. = Excavaciones Arqueológicas en España. 4° (B/9417).
- BLOCH, MARC: *La Société Féodale. Les Classes et le Gouvernement des Hommes.* Paris 1940 Éditions Albin Michel. XVII + IV + 287 s., 4 pl. = Bibliothèque de Synthèse Historique; L'Évolution de l'Humanité, Synthèse Collective XXXIVbis. 8° (A. IV/8422).
- BONILLA, VALENTIN VILLAVERDE: *La Cova Negra de Xativa Yel Musteriense de la Region Central del Mediterraneo Espanol.* Valencia 1984 Obra Editada Con la Colaboracion del Excelentisimo Ayuntamiento de Xativa. 327 s., 8 pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios No: 79. 4° (B /9413).
- BONNATERRE, M. L'ABBÉ: *Tableau Encyclopédique et Méthodique des Trois Règnes de La Nature, Ichthyologie.* Paris 1788 Avec Approbation et Privilège du Roi. LVI + 215 s. 2 + 100 pl. 4° (B/9425).
- BOUANT, E.: *Dictionnaire des Sciences Usuelles.* Paris Armand Colin. 814 s. 8° (A. IV/8018).
- BORGIN, GEORGES: *La Formation de l'Unité Italienne.* Paris 1929 Librairie Armand Colin. 4 + 219 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Economiques No: 116. 8° (A. IV/8438).
- BOUSQUET, M. JEAN: *Arbinas, Fils de Gergis, Dynaste de Xanthos.* Académie des Inscirptions et Belles-Lettres; Comptes Rendus des Séances de l'Année Janvier Mars (1975)'den ayrı bs. Paris 1975 Éditions Klincksieck. S. 138-150. 8° (A. IV/8645).

- BOUZEK, JAN: *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.* Göteborg 1985 Paul Aströms Förlag. 272 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XXIX. 4° (B/9398).
- BOZKURT, DR. GÜLNIHÂL: *Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik*. A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XXXVIII, 1 - 4'den ayrı bs. 1983 Olgaç Matbaası. S. 65 - 103. 8° (A. IV/8636).
- BOZKURT, DR. GÜLNIHÂL: *İslâm Hukukunda Müs'temen'ler*. Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan'dan ayrı bs. Ankara 1983 A.Ü.S.B.F ve Basın - Yayın Yüksek Okulu Basımevi. S. 361 - 379. 8° (A. IV/8638).
- BRAGADIN, COMMANDANT MARC' ANTONIO: *Historie des Républiques Maritimes Italiennes. Venise, Amalfi, Pise, Gênes*. Paris 1955 Payot. 280 s. = Bibliothèque Historique. 8° (A. IV/8034).
- BRAUN, VOLKER: *Rimbaud. Ein Psalm der Aktualität*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 22 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1984 Nr. 4. 8° (A. IV/8711-4).
- BRÉHIER, LOUIS: *Le Monde Byzantin. Vie et Mort de Byzance*. Paris Éditions Albin Michel. XXI + 602 s., XII pl., 4 hr. = Bibliothèque de Synthèse Historique l'évolution de l'Humanité Synthèse Collective. 8° (A. IV/8426).
- Britain 1950-51. A Reference Handbook*. London The Stonebridge Press. XII + 306 s. 8° (A. IV/8580).
- BRIXHE, CLAUDE—MICHEL LEJEUNE: *Corpus des Inscriptions Paléophrygiennes. 2 Cilt.* Paris 1984 Recherche sur les Civilisations. = Institut Français d'Études Anatoliennes "Mémoire" No: 45. 4° (B/9422).
- BROWN, L. CARL: *International Politics and the Middle East. Old Rules, Dangerous Game*. New Jersey 1984 Princeton University Press. XIV + 364 s. 8° (A. IV/8463).
- BROXUP, MARY: *Bugünkü Afganistan. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat*. Central Asian Survey I, 4 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 10 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 21. 8° (A. IV/8635).
- The Brunei Museum Journal 1984. Yayı.: Matussin b. Omar*. Brunei 1984 The Brunei Museum. IX + 216 s. 8° (A. IV/8537).
- LE BRUYN, M. CORNEILLE: *A Voyage to the Levant*. London 1702 Gray's Inn-Lane. 5 + 295 s. fotokopi, 1 hr, 210 res. 4° (B/9445).
- BRYER, ANTHONY, A. M.: *The Empire of Trebizond and the Pontos*. London 1980 Variorum Reprints. 366 s. 8° (A. IV/8369).

- BULLOCK, ALAN: *Ernest Bevin. Foreign Secretary 1945 - 1951*. London 1984 Heinemann. XVI - 896 s., 16 res. 8° (A. IV/8472).
- BURCK, ERICH: *Silius Italicus. Hannibal in Capua und die Rückeroberung der Stadt durch die Römer*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 53 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 13. 8° (A. IV/8713 - 13).
- Burdur, Denizli, Kula III*. 1: 200.000. (H/151)
- Büyük Harbin Tarihi. Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı. Çev.: Avni*. İstanbul 1939 Askerî Matbaa. 4 + 76 s., 4 hr., 1 diyagram = Gnkur. X. Ş.; I. Cildin Lâhika ve Haritaları. 4° (B/4014 - 1).
- Büyük Harbin Tarihi. Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı Çev.: Yb. Sait*. İstanbul 1940 Askerî Matbaa. 3 + 82 s., 5 hr. = Gnkur. X. Ş.; II. Cildin Lâhika ve Haritaları. 4° (B/4014 - 2).
- Büyük Türkeli*. İzmir 1983 Mas Ambalaj. 81 s., 1 res. 8° (A. IV/8373).
- BÜYÜKTUĞRUL, AFİF: *Sultan II. Mahmut döneminde rütbe alameti boyun nişanları*. Belleten XLVII, 186 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 537 - 543, 10 pl. 8° (A. IV/8225).
- CAMBON HENRIC: *Don Juan d'Autriche. Le Vainquer de Lépante*. Paris 1952 Librairie Hachette 223 s. 8° (A. IV/8403).
- CANMAN, DR. DOĞAN — A. FİKRET AR — DR. YÜCEL ERTEKİN: *Devlet memurları Elkitabı*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XVI + 195 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 213. 8° (A. IV/8477).
- Capitolium. Roma Hukuku ve Tarihi Tetkikleri - Romanorum Iuris et Historiae Commentaria*. İstanbul 1934 Ahmet İhsan Matbaası. 64 s., 2 res. 8° (A. IV/8588).
- CARIM, FUAD: *Türklerin Denizciliği*. 1965 Berksoy Matbaası. 129 s. 8° (A. IV/8315).
- CARRÉ, OLIVIER — GÉRARD MICHAUD: *Les Frères Musulmans (1928 - 1982)*. 1983 Archives Gallimard Julliard. 238 s., 22 res. 8° (A. IV/8349).
- CARSON, CHARLES F. — HASAN ORALTAY: *Kül Tigin: Gelecek İçin Nasihat mı? Çev.: Yard. Doç. Dr. Deniz Bozer*. Central Asion Survey, 2, 2, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 16 s. = O.D.T.Ü. Asya 8° Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 19. 8° (A. IV/8527).
- CASTLE, WILFRED T.F.: *Grand Türk*. London Hutchinson and Co. 170 s., 9 res. 8° (A. IV/8095).

- CÉRÉ, ROGER — CHARLES ROUSSEAU: *Chronologie du Conflit Mondial (1935-1945)*. Paris 1945 Société d'Éditions Françaises et Internationales. 623 s. 8° (A. IV/8036).
- CHAISE MARTIN, NATHALIE DE — EMEL ÖRGEN: *Les Documents Sculptés de Silahtarğa*. Paris 1984 Recherche sur les Civilisations. 109 s., 50 pl. = Institut Français d'Études Anatoliennes "Mémoire" No: 46. 4° (B/9423).
- CHAQUERI, COSROE: *Bakü Kongresi. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat*. Central Asian Survey, 2, 2, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 21 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 14. 8° (A. IV/8276).
- CHATIR, P.: *Les dix Causeries occultistes. D'El Dalil*. Paris 1934 Albert Messein. 4 + 177 s., 1 res. 8° (A. IV/8341).
- CHIROL, VALENTINE: *India*. London 1926 Ernest Benn. 6 + 352 s. = The Modern World. A Survey of Historical Forces Vol. V. 8° (A. IV/8000). *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Prual Society. 2 Cilt. Haz.: Benjamin Braude - Bernard Jewis*. New York 1982 Holmes and Meier Publishers. 8° (A. IV/8695).
- Cihannüma*. Tehran 1357 Vizaret-i Maarif. (H/177).
- CLARI, ROBERT DE: *La Conquete de Constantinople. Çev.: Pierre Charlot*. Paris 1939 E. de Boccard. 3 + IX + 244 s. = Poèmes et Récits de la Vieille France. 8° (A. IV/8415).
- CLOCHÉ, P.: *La Civilisation Athénienne*. Paris 1927 Librairie Armand Colin. 4 + 204 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 98" 8° (A. IV/8434).
- COCHIN, DENYS: *Les Organisations de Blocus en France Pendant la Guerre (1914-1918)*. Paris 1926 Librairie Plon. 4 + IX + 291 s. 8° (A. IV/8427).
- COLLINS, ROBERT O.: *Shadows in the Grass. Britain in the Southern Sudan, 1918-1956*. London 1983 Yale University Press. XVI + 494 s. 8° (A. IV/8572).
- Comment visiter Istanbul*. İstanbul 1932 Sur les Presses des Etablissements. 72 s. = Türkiye Turing ve Otomobil Klübü. 8° (A. IV/8395).
- The Conspiracy Against Greece. (A Translation from the Greek Text)*. Athens 1947 Pyrsos Inc. 168 s., 2 hr. = Greek Under-Secretariat For Press and Informations. 8° (A. IV/8583).
- Constantinople et les Détroits. 1. Kitap: Documents secrets de l'ancien Ministère des*

Affaires étrangères de Russie. Paris 1930 Les Editions Internationales. VII + 526 s. = La Documentation Internationale Documents Diplomatiques Russes. 8° (A. IV/8010).

COOPER, MARK N.: *The Transformation of Egypt.* London 1982 Croom Helm 4 + 278 s. 8° (A. IV/8489).

CORM, GEORGES: *Le proche - orient éclaté de suez à l'invasion du liban, 1956 - 1982.* Paris 1984 Editions La Decouverte. 399 s. = Textes a L'appui; série histoire contemporaine. 8° (A. IV/8476).

Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler. I. Bölüm Die Texte aus Boğazköy. 1. Cilt: Volkert Haas; Die Serien itkahi und itkalzi des AṣU - Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri. Roma 1984 Multigrafica Editrice. XIX + 500 s. = CNR Istituto per Gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. 4° (B/9419 - I, 1).

Corpus Vasorum. Deutschland. Tübingen Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität. 4. Cilt. Adapte eden: Elke Böhr. München 1984 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 121 s., 52 pl. 4° (B/5081 - 52).

COUPEL, PIERRE — HENRI METZGER: *Reliefs inédits de l'Acropole de Xanthos.* Revue Archéologique 2 (1969)'dan ayrı bs. Fransa 1969 Imprimerie des Presses Universitaires S. 225 - 232. 4° (B/9438).

CRAVEN, ELISABETH: *1786 da Türkiye Çev.: Reşat Ekrem Koçu.* İstanbul 1939 Sertel Matbaası. 48 s. = Türkiye Seyahatnameleri Serisi: 3. 8° (A. IV/8386).

CREVEA, DON RAFAEL ALTAMIRA Y.: *Histoire d'Espagne.* Paris 1931 Librairie Armand Colin. 224 + 12 s. = Collection Armand Colin Section d'Histoire et sciences Enomiques No: 139. 8° (A. IV/8439).

CROMBIE, A.C.: *Ortaçağ bilim geleneği üzerine İbn Sinâ'nın etkisi. Çev.: Prof. Dr. Mübahat Türker - Küyel.* İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 21 - 39. 8° (A. IV/8252).

CSILLÉRY, KLARA K.: *Die Bauernmöbel von Harta. Erläuterungen zur Möbelstube der Ungarn - Deutschen in der Sammlung des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee. Yay.: Klaus Beiti.* Kittsee 1982 Im Selbstverlag. 47 s. = Kittseer Schriften zur Volkskunde. 8° (A. IV/8347).

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. 6. Cilt. İstanbul 1983 Gözlem Matbaacılık. = İletişim Yayınları. 4° (B/9385).

Cumhuriyet Döneminde Olaylarda ve Mesleklerinde Basınımızda Yer Alan İlk Kadınlar. (Tıpkı Basım). Derleyen: Orhan Topçuoğlu. Ankara 1984

- Demircioğlu Matbaacılık. 136 s. 8° (A. IV/8479).
- ÇADIRCI, DOÇ. DR. MUSA: *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840 - 1864)*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 257 - 277. 8° (A. IV/8565).
- ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *Mevlana Devri Selçuklu Türklerinin Politik ve Sosyo - Ekonomik Sorunları*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 329 - 336. 8° (A. IV/8553).
- Çanakkale Boğazı, Marmara Adası, Manyas Gölü, Bandırma Tekfur Dağı. 1: 200.000. (H/159).
- Çanakkale, Edremit, Bandırma. 1: 200.000. (H/163).
- ÇANKAYA, MÜCELLİTOĞLU ALİ: *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. 3 Cilt. Ankara 1954 Örnek Matbaası. 8° (A. IV/8391).
- Çatalca Civarı. Hisarbeyli, Terkos, Karaburun. Kütahya 1331 Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Matbaası. 1: 25.000. (H/150).
- Çatalca Civarı, Tayakadın, Kurukavak, Akalan, Hadımköy, Arnavutköy, Çatalca. Kütahya 1331 Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Matbaası. 1: 25.000. (H/158).
- ÇAVIDAR, TEVFIK: *Talât Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*. 2. bs. Ankara 1984 Olgaç Matbaası. 555 s. = Dost Kitabevi Yay.: 17; Ekonomi/ Tarih Araştırmaları Dizisi: 5. 8° (A. IV/8506).
- ÇAVUŞ, MEHMET: *Bulgaristanda Soykırımı. I*. İstanbul 1984 Yaylacılık Matbaası. 80 s. 8° (A. IV/8483).
- ÇETİN ATILLÂ: *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize ait Belgeler*. İstanbul 1985 Afşin Matbaası. VII + 64 s. = Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 12. 8° (A. IV/8703).
- ÇETİNTAŞ, S.: *Sivas Darüşşifası 614-1217*. İstanbul 1953 İbrahim Horoz Basımevi. XV + 135 s. = İ.Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü. 48. 8° (A. IV/8331).
- ÇETİNTAŞ, S.: *Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri Bursa'da Murat I ve Bayezıt I Binaları*. İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. XVI + 61 s., 66 lev. 2° (C/588).
- ÇETİNTAŞ, SEDAT: *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir*. İstanbul 1958 Maarif Basımevi. 26 s. 8° (A. IV/8385).

- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *İbn Sînâ'nın Felsefesinde yeri*. İbn Sînâ Doğumunun binici yılı Armağanı (1984)'den yarı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 13 - 19. 8° (A. IV/8238).
- AL — DAFFA, DR. ALI A. — DR. JOHN STROYLS: *Ibn Sîna as a mathematician*. İbn Sînâ, Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 67 - 140. 8° (A. IV/8254).
- DAĞ, PROF. DR. MEHMET: *Ibn Sînâ'nın Psikolojisi*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 319 - 404. 8° (A. IV/8251).
- DAHLMANN, HELLFRIED: *Žu Fragmenten Römischer Dichtetr II*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 37 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 12. 8° (A. IV/8713 - 12).
- DANIŞMENT, İSMAIL HAMİ: *Sad-ı-a'zam Tevkif Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususi vesikalara göre: 31 Mart Vak'ası*. İstanbul 1961 Yeni Matbaa. 248 s., 1 res. 8° (A. IV/8078).
- DARAGO, REŞAD NURİ: *Türkçeden-Fransızcaya Yeni Lûgat. Nouveau Dictionnaire Turc-Français*. İstanbul 1958 Kanaat Kitabevi. 6 + 351 s. = Yeni Lûgat Serisi: 5. 8° (A. IV/8389).
- DAVID, ROBERT: *Le Drame Ignoré de l'Armée d'Orient. Dardanelles Serbie-Salonique - Athènes*. Paris 1927 Librairie Plon. 5 + X + 371 s. 8° (A. IV/8454).
- DEBIDOUR, A.: *Histoire Diplomatique de l'Europe. 2. Cilt: Vers la Grande Guerre (1904-1916)*. 3. bs. Paris 1920 Librairie Félix Alcan. 4 + 379 s. = Bibliothèque d'Histoire Contemporaine. 8° (A. IV/8120).
- DEGENHARDT, HENRY W.: *Treaties and Alliances of the World. A Keesing's Reference Publication*. 3. bs. Yay.: Alan J. Day. London 1981 Longman Group. IX + 409 s. 8° (A. IV/8469).
- DESMET — GRÉGOIRE, HÉLÈNE: *De la perception d'une femme Ottomane a celle des femmes Ottomanes: Le récit de voyage d'une Européenne du XIXe siècle, la princesse de Belgiojoso*. Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman 1984)'den ayrı bs. Louvain 1984 Éditions Peeters. S. 429 - 449. = Collection Turcica III. 8° (A. IV/8646).
- DESMET-GRÉGOIRE, HÉLÈNE: *Le Pain la région d'Hamadân (Iran)*. Studia Iranica IX, 2 (1980)'den ayrı bs. Louvain Imprimerie Orientaliste. S. 251 - 276. 4° (B/9440).

DESMET-GRÉGOIRE, HÉLÈNE: *Le objets concernant le pain dans les collections du Musée de l'Homme*. Objets et Mondes, la Revue du Musée de l'Homme XX, 1 (1980)'den ayrı bs. S. 33-44. 4° (B/9439).

Dil Dâvası. Ankara 1952 Yeni Matbaa. 4 - 136 s. = Türk Dil Kurumu G. 1. 8° (A. IV/8339).

Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914). Paris Imprimerie Nationale. 4° (B/9108).

Documents on British Foreign Policy 1919 - 1939. London 1984 Her Majesty's Stationery Office. LXIII + 833 s. = Second Series, Volume XXI; Far Eastern Affairs November 6, 1936 - July 27, 1938. 8° (A. IV/8802 - 2, 21).

Doğu Anadolu. 1: 1.000.000 (H/168).

Doğumunun 100. yılında Ömer Seyfeddin. İstanbul 1984 Emek Matbaacılık. 340 s., 1 res. = Marmara Üniversitesi Yayınları Nu: 416; Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları Nu: 2. 8° (A. IV/8372).

Doğumunun 100. Yılında Yahya Kemal Beyatlı. İstanbul 1984 Can Matbaa. 3 res., 45 belge = Marmara Üniversitesi Yayınları Nu: 417; Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları nu: 3. 8° (A. IV/8708).

Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu. Ankara 1983 METEKSAN. 3 + 42 s. = Dış Politika Enstitüsü; Ermeni konusunda yayınları Yayın No. 8. 8° (A. IV/8611).

DUROSELLE, JEAN-BAPTISTE: *Les rêves et l'inaction (septembre 1939 - mars 1940)*. Oulun Yliopisto Historion Laitos Erikoispainossarja 113'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 225 - 254. 4° (B/9359).

DÜNDAR, ARGUN: *Edirne*. 1983 Aga Khan Awards. 34 s. 8° (A. IV/8345).

Dünyada ve Türkiye'de Masonluk. İstanbul 1965 Çınar Matbaası. 350 s. = Başak Yayınevi Temel Kitapları: I. 8° (A. IV/8073).

EBERS, GEORG: *Eine Agyptische Königstochter*. Stuttgart 1896 Deutsche Verlags. XXVIII + 251 s. 8° (A. IV/8787).

EDMONDS, ROBIN: *Soviet Foreign Policy. The Brezhnev Years*. Oxford 1983 Oxford University Press. XVIII + 285 s. 8° (A. IV/8574).

EDZARD, DIETZ OTTO: *Aret V. Hymnen, Beschwörungen und Verwandtes. Aus dem Archiv L. 2769*. Roma 1984 Missione Archeologica Italiana in Siria. 63 s., LIX pl. = Università Degli Studi di Roma "La Sapienza", Archivi Reali di Ebla V. 4° (B/9049 - 5).

- L'Égypte Indépendante*. Paris 1938 Paul Hartmann. 456 s., 1 hr. = Centre d'Études de Politique Étrangère Travaux des Groupes d'Études Publication No: 7; Collection du Monde Islamique Tome I. 8° (A. IV/8138).
- EHRHARDT, C.T.H.R.: "Maximus" "Invictus" und "Victor" als datierungskriterien auf Inschriften Konstantins des grossen. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik XXXVIII, (1980)'den ayrı bs. Bonn 1980 Rudolf Habelt Verlag. S. 177 - 181. 4° (B/9434).
- ELÇİN, PROF. DR. ŞÜKRÜ: *Gevheri Divânı. İnceleme - metin - dizin - bibliyografya*. Ankara 1984 Ankara Üniversitesi Basımevi. 723 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 56; Halk Edebiyatı Dizisi: 9. 8° (A. IV/8624).
- ELDEM, HALİL EDHEM: *Düvel-i İslamiyye. Tarihî medhaller ile takvimi ve ensâbi cedvelleri muhtevidir*. İstanbul 1345 (1927). 640 s. 8° (A. IV/8722).
- ELDEM, HALİL, EDHEM: *Kayseri Şehri. Selçuklu Tarihi'nden bir Bölüm Haz.: Kemel Göde*. Ankara 1982 VII + 164 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 524; 1000 Temel Eser Dizisi: 93. 8° (A. IV/8188).
- Elmalı, Fenike, Köyceğiz. (H/153)*.
- ELVAN, ÇELEBİ: *Menâkıbu'l-Kudsîyye Fî Menâsibî'l-Ünsîyye. (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*. Haz.: İsmail E. Erünsal - A. Yaşar Ocak. İstanbul 1984 Edebiyat Fakültesi Matbaası. XC + 188 s. = İ.Ü. Ed. Fak. Yay. No. 3223. 8° (A. IV/8308).
- ERENDİL, MUZAFFER: *Türk İstiklal Savaşı'nda Devlet Yönetiminde Silahlı Kuvvetlerin Etkinliği ve Rolü*. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. S. 199 - 214. = İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler. 8° (A. IV/8524).
- ERGENELİ, A. HİLMİ: *1919'da Ayvalık Savunması ile ilgili anılar*. Düz.: Prof. Adnan Ergeneli. Belleten XLVIII, 189 - 190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 167 - 239, 6 pl., 1 res. 8° (A. IV/8542).
- ERGİNER, DR. GÜRBÜZ: *Uşak Halk Takvimi Halk Meteorolojisi*. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XI + 149 s., 1 hr. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 58; Gelenek - Görenek ve İnançlar Dizisi: 1. 8° (A. IV/8627).
- ERGUN, SADEDDİN NÜZHET: *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi. 3 Cilt. 2 bs*. İstanbul 1955 İstanbul Maarif Kitaphanesi Matbaası. = Halk Şairleri Serisi: 5, 7. 8° (A. IV/8390).

- EKER, ŞÜKRÜ GALİB: *Dizeler Irmağında Çağlar Çağlayanı Anadolu. Turhan Erker'in 1924 - 1925 Sevgin Anısına Destan*. Ankara 1980 20 s. daktilo 4° (B/9370).
- ERKER, ŞÜKRÜ GALİB: *Türk Kültür Devrimi ve Karşı Devrim. Üçüncü dürüm. Atatürkçü Üsyürütme Dizgesi ve Üç Seçme Uygulama: I. Yahya Kemal Beyatlı II. Öke ve Ökelik (Dâhi ve Deha) III. Tarih Anlamak, Düşünmek*. Ankara 1982 3 + 12 s. daktilo 4° (B/9369).
- Ermeni Köyü, Gümüşpınar, Karamanzade*. 1334 Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Matbaası. 1: 25.0000. (H/155).
- Ermeni Terörününün Tarihçesi. Sadeleştiren: Enver Yaşarbaş*. İstanbul 1984 Bayrak Yayımcılık - Matbaacılık. 287 s., 4 res. 8° (A. IV/8510).
- EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *Türk İnkılâp Tarihi. Birinci bs.* İstanbul 1982 Milli Eğitim Basımevi. XVI + 559 s. = Devlet Kitapları. 8° (A. IV/8478).
- ERTUĞRUL: *Akdeniz hakimiyeti ve Türkler*. İstanbul 1933 Deniz Matbaası. 2 + 129 s., 5 hr. 8° (A. IV/8330).
- D'ESCHAVANNES, M. JOUFFROY: *Armorial Universel. D'un Supplément*. Paris 1844 L. Curmer Éditeur. VIII + 101 + 587 s., 9 pl. 4° (B/9461 - Supp.).
- ESCOVITZ, JOSEPH H.: *The Office of Qâdî al - Qudât in Cairo Under the Bahri Mamlûks*. Yay.: Klaus Schwarz. Berlin 1984 Klaus Schwarz Verlag. 5 + V + 280 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band 100. 8° (A. IV/8487).
- ESİN, RUHİ: *Selimiye Camii Edirne*. İstanbul 1965 Acar Matbaası. 15 s. = Edirne'den Yapraklar I. 8° (A. IV/8569).
- Eskişehir - İzmit - Burdur*. 1: 200.000. (H/166).
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 10 Cilt*. İstanbul = Üçdal Neşriyat. 8° (A. IV/8494).
- EVLİYAGİL, ŞEVKET: *Basım Sanayiinin Temel Kavramları. Ders Notları*. (Ankara) 1985 Ajans - Türk Matbaacılık. 272 s. 8° (A. IV/8562).
- EVLİYAGİL, ŞEVKET: *Basın ve Basım İşletmeciliği. Ders Notları*. Ankara 1977 Ajans - Türk Matbaacılık. 271 s. = Ajans-Türk; Bilim Yayınları Serisi No: 4. 8° (A. IV/8566).
- EVLİYAGİL, ŞEVKET: *Gazete Yayımlama Yöntemleri*. Ankara 1981 Ajan - Türk Matbaacılık. 192 s. 8° (A. IV/8557).
- FAHRİ BEKİR: *Jönler Haz.: Atilla Özkırımlı*. İstanbul 1985 Teknografik Matbaacılık. 184 s. = İletişim Yay.: 32. 8° (A. IV/8504).

- FÄLT, OLAVI K.: *Fascism, Militarism or Japanism? The interpretation of the crisis years of 1930-1941 in the Japanese English-language press*. Çev.: Malcolm Hicks. Jyväskylä 1985 Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. 150 s. = *Studia Historica Septentrionalia* 8. 8° (A. IV/8622).
- FALT, OLAVI K.: *Käsitys modernisoinnista muiden kulttuurien vastauksena länsimaisen kulttuurin haasteeseen ja sen krtiikki*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 128'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 205 - 212. 8° (A. IV/8661).
- FÄLT, OLAVI K.: "Valkoninen" Yokohama vapaa-ajan pyörteissä vuonna 1874. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 132'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 265 - 296. 8° (A. IV/8665).
- FARUKİ, SÜREYYA: *A Map of Anatolian friday mosques (1520-1535)*. Osmanlı Araştırmaları IV'den ayrı bs. S. 161 - 173. 8° (A. IV/8641).
- FARUKİ SÜREYYA: *Camels, Wagons, and the ottoman state in the sixteenth and seventeenth centuries*. The Institute of Middle Eastern Studies 14 (1982)'den ayrı bs. S. 523 - 539. 8° (A. IV/8644).
- FARUKİ, SÜREYYA: *Die Osmanische handelspolitik des frühen 17. jahrhunderts zwischen dubrovnik und Venedig*. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch'dan ayrı bs. Wien 1983 Verlag für Geschichte und Politik. S. 207-222. = *Wierer Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* Band 10/1983. 8° (A. IV/8643).
- FARUKİ, SÜREYYA: *The peasants of saideli in the late sixteenth century*. Archivum Ottomanicum VIII (1983)'den ayrı bs. Wiesbaden Otto Harrassowitz. S. 215 - 250. 8° (A. IV/8642).
- Fener, Bekirli, Silivri. 1334 Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Matbaası. 1: 25.000. (H/154).
- FEUILLE, CAPITAINE HENRI: *Face Aux Turcs. Gallipoli 1915*. Paris 1934 Payot. 222 s., 20 res. = *Collection de Mémoires, Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale*. 8° (A. IV/8445).
- FEVZİ: *Türklerin Deniz Muharebeleri*. İstanbul 1932 Deniz Matbaası. XVI + 617 + 13 s., 27 res., 61 kroki = *Büyük Erkânıharbiye Reisliği* IX. Şube. 4° (B/9335).
- FEVZİ: *Türklerin Deniz Muharebeleri*. İstanbul 1932 Deniz Matbaası. XXIII + 256 s., 35 res, 12 kroki = *Büyük Erkânıharbiye Reisliği* IX. Şube. 4° (B/9406).
- The Financing of Export from Developing Countries*. Geneva 1984 V + 130 s. = *International Trade Centre UNCTAD/GATT*. 8° (A. IV/8693).

- FLETCHER, D. — E. PLA: *Repertorio de Bibliografía Arqueologica Valenciana*. 9. cilt. Valencia 1983. 365 s. = Servicio de Investigacion Prehistorica. Diputacion Provincial de Valencia; Serie de Trabajos Varios Num. 78. 4° (B/6281-9).
- Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984*. İstanbul 1984 Erenler Matbaası. 744 s. = Anadolu Sanat Yayınları: 3; Folklor ve Etnografya Araştırmaları Dizisi: 1. 8° (A. IV/8492).
- Footprints in Cyprus. An illustrated history* Yay.: David Hunt. London 1982 Trigraph. 300 s. 8° (A. IV/8468).
- FRANKENBERG, PETER: *Rezente Temperaturrends in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 34 s. = Ak. d. Wiss. u. d. lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrgang 1984 nr. 3. 8° (A. IV/8712-3).
- FREEDMAN, ROBERT O.: *Soviet Policy Toward the Middle East Since 1970*. 3. bs. New York 1982 Praeger Publishers. V-XIII + 486 s. 8° (A. IV/8473).
- FRITZ, WALTER HELMUT: *Gespräch über Gedichte*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 12 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1984 Nr. 2. 8° (A. IV/8711-2).
- FUAT, PROF. DR. KÖPRÜLÜZADE MEHMET: *XVII inci asır Sazşairlerinde Gevheri. Hayatı Eseri*. İstanbul 1929 Yenimatbaa. 99 s. = Türk Sazşairlerine ait metinler ve tetkikler I. 8° (A. IV/8319).
- FUAT, PROF. DR. KÖPRÜLÜZADE MEHMET: *XVII nci asır Sazşairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*. İstanbul 1930 Evkaf Matbaası. 80 s. = Türk Sazşairlerine ait metinler ve tetkikler V. 8° (A. IV/8320).
- GAHİZ, ABŪ-'UTMÂN 'AMR IBN-BAHR AL-: *Das Kitāb al-mahāsīn 'wa'l-masāwī. Araççadan çev.*: Oskar Recher. 2 kısım. Osnabrück 1984 Biblio Verlag. = Gesammelte Werke Abteilung II. 8° (A. IV/7428-II, 3).
- GALANTI, AVRAM: *Türkler ve Yahudiler. Tarihi, Siyasî Tetkik. İlaveli ikinci bs.* İstanbul 1947 Tan Matbaası. 192 s. 8° (A. IV/8338).
- GARDNER, PERCY: *Catalogue of Indian Coins in The British Museum. Greek and Scythic Kings of Bactria and India*. London 1886 Order of the Trustees. LXXVI + 193 s., XXXII pl. 8° (A. IV/8593).
- GAUDEFROY—DEMOMBYNES: *Le Pèlerinage a la Mekke. Etude d'Histoire Religieuse*. Paris 1923 Librairie Orientaliste. 3 + VIII + 332 s., 1 pl. = Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux Arts. Annales du Musée Guimet. Bibliothèque d'Etudes, Tome 33. 8° (A. IV/8457).
- GAULLE, CHARLES DE: *Mémoires d'Espoir. Le Renouveau 1958-1962*. 1970 Librairie Plon. 314 s. 8° (A. IV/8001).

- GEBEL, HANS GEORG: *Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens. Subsistenzformen und Siedlungsweisen. Tabellarische Material- und Befundpräsentation zu Fundorten des Protoneolithikums und des Akeramischen Neolithikums.* Wiesbaden 1984 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 321 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 52. 4° (B/9379).
- GEMİL, TAHSİN: *Relatiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turcești (1601-1712).* București 1984 532 s., 36 pl. = Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România. 8° (A. IV/8539).
- Gence.* 1335 1: 400.000. (H/172).
- GILMOUR, DAVID: *Lebanon. The Fractured Country.* Oxford 1983 Martin Robertson. XIX + 209 s., 6 res. 8° (A. IV/8462).
- GLEASON, GREGORY: *Pahta Programı: Özbekistan'da Pamuk Ekimi Politikası. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat.* Central Asian Survey 2, 2 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 13 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 17. 8° (A. IV/8374).
- GORBEA, M. JOSÉ ALMAGOR: *La Necropolis de Baria (Almería). Campanas de 1975-78.* Madrid 1984 Ministerio de Cultura. 260 s., 5 pl. = Excavaciones Arqueológicas en España. 4° (B/9415).
- GORDON, DAVID C.: *The Republic of Lebanon.* Colorado 1980 Westview Press. XIV + 171 s. = Profiles. Nations of the Contemporary Middle East. 8° (A. IV/8573).
- GÖYÜNÇ, NEJAT: *Atatürk ve Millî Mücadele.* İstanbul 1984 Emek Matbaası. VII + 173 s. 8° (A. IV/8482).
- Graniti Evropi Po Versalskomu Miru.* Petersburg Gosydarsty Kartografic Evedenie (H/183).
- The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981. Haz.: Robin Hägg.* Stockholm 1983 Paul Åströms Förlag. 230 s. = Skifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen; Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in XXX. 4° (B/9339).
- GRÉGOIRE, CHARLES: *Remains of Organic Components in the Siphonal Tube and in the Brown Membrane of Ammonoids and Fossil Nautiloids.* Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 56 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 5. 8° (A. IV/8712-5).

- GRIFFIN, C.E.: *Principles of Foreign Trade*. New York 1927 The Macmillan Company. IX + 348 s. 8° (A. IV/7981).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Guide d'Istanbul*. İstanbul 1973 Yenilik Basımevi. 320 s., 8 pl., 6 plan. 8° (A. IV/8314).
- GÜLERSOY ÇELİK: *Kayıklar*. 1983 Ali Rıza Baskan - Güzel Sanatlar Matbaası. 244 s. = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 4° (B/9386).
- GÜNEŞ, DR. İHSAN: *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920 - 1923)*. Eskişehir 1985 Anadolu Üniversitesi Basımevi. XIII + 313 s. = Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 4. 8° (A. IV/8704).
- Günü Gününe İstiklâl Harbi Gazetesi*. 15 Mayıs 1919 No. 1 - 30 Eylül 1919 No. 121. Haz.: Ömer Sami Coşar. = Yeni İstanbul Yayınları. 2° (C/586).
- GÜREL, ŞÜKRÜ S.: *Kıbrıs Tarihi (1878 - 1960). Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Politika*. Ankara 1984 Kültür Matbaası. 206 s. = Kaynak Yayınları: 38. 8° (A. IV/8512).
- GÜRÜN, KÂMURAN: *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi. 2 bs.* Ankara 1984 Aşlamlar Basımevi. 723 s. = Bilgi Yayınları; Özel Dizi: 20. 8° (A. IV/8552).
- GÜVENÇ, LÜTFÜ: *Osmanlı Devri. Osmanlı - Avusturya Harbi 1593 - 1606. Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 3. Kısım eki*. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. X + 180 s., 3 hr., 3 res., 5 kroki, 2 kuruluş, 1 şema = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. 8° (A. IV/7188 - 3, 3 eki).
- Hacı Bayram-ı Veli (1351 - 1429)*. 8 s. 8° (A. IV/8335).
- HADDAD, GEORGE: *Fifty Years of Modern Syria and Lebanon*. Beirut 1950 Printed at Dar - al - Hayat. XVI + 264 s. 8° (A. IV/8582).
- HAQQI, PROF. DR. S.A.H.: *The Turkish Impact on India the First Phase, 1206 - 1414. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat*. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 41 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 16. 8° (A. IV/8525).
- HARDY, GEORGES: *Nos Grands Problèmes Coloniaux. 2 bs.* Paris 1933 Librairie Armand Colin. 4 + 216 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 111. 8° (A. IV/8437).
- HARIG, LUDWIG: *Permutationen Wiederholungen in Konstellationsvarianten. Dargestellt an zwei Beispielen*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 17 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1984 Nr. 3 8° (A. IV/8711 - 3).

- HARRISON, SELIG S.: *In Afghanistan's Shadow: Baluch Nationalism and Soviet Temptations*. New York 1981 8° (A. IV/8576).
- HAUSSHERR, REINER: *Convenevolezza. Historische Angemessenheit in der Darstellung von Kostüm und Schauplatz seit der Spätantike bis ins 16. Jahrhundert*. Mainz 1984 Steiner Verlag. 104 s. = Ak. d. Wiss. u. d. lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 7. 8° (A. IV/8713-4).
- Hayat Mücadeleleri. Selâhattin Âdil Paşanın Hatıraları. İstanbul 1982 Zafer Matbaası. 519 s., 20 res. 8° (A. IV/8676).
- HEITSCH, ERNST: *Aidesis im Attischen Strafrecht*. Wiesbaden 1984 Steiner Verlag. 22 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 1. 8° (A. IV/8713-1).
- HEITSCH, ERNST: *Antiphon aus Rhamnus*. Wiesbaden 1984 Steiner Verlag. 129 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozial Wiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 3. 8° (A. IV/8713-3).
- HEITSCH, ERNEST: *Willkür und Problembewusstsein in Platons Kratylus*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 78 s. = Ak. d. Wiss. u. d. lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 11. 8° (A. IV/8713-11).
- HENZE, MARY L.: 19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din. Çev.: Prof. Dr. Ahmet E. Uysal. Central Asian Survey 1, 4 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 2 + 14 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 11. 8° (A. IV/8178).
- HENZE, PAUL B.: *Marks'ın Ruslar ve Müslümanlar Hakkında Yazdıklarından Seçmeler. Karl Marks'ın 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun güney ve doğu'ya doğru yayılması hakkındaki görüşleri*. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 15 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 12. 8° (A. IV/8179).
- Her yönü ile Hacı Bektaş-ı Velî ve yepyeni eseri besleme açıklaması (Şerh-i Besmele) Haz.: Rüştü Şardağ. İzmir 1985 Karınca Matbaacılık. 222 s. 8° (A. IV/8686).
- HERRIOT, ÉDOUARD: *La France dans le Monde*. 1933 Librairie Hachette. 248 s. 8° (A. IV/8428).
- HIRST, DAVID: *The Gun and the Olive Branch. The Roots of Violence in the Middle East*. 2. bs. London 1984 Faber and faber. 475 s. 8° (A. IV/8464).
- Historia e Shqyperise. II ve IV. Ciltler*. Tiranë 8 Nëntori. = Akademia e Shkencave e Rps Të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/8601).

- HITCHENS, CHRISTOPHER: *Cyprus*. New York 1984 Quartet Books. 192 s. 8° (A. IV/8465).
- HOMET, MARCEL: *Méditerrané Mer Impériale. Le Conflit Méditerranéen la France et le Problème Marocain*. Paris 1937 Editions de la Nouvelle Revue Critique. 226 s. 8° (A. IV/8397).
- HOURLANI, ALBERT: *Arabic Thought in the liberal Age 1798-1939*. Cambridge 1983 Cambridge University Press. X + 406 s. = To the President and Scholars of the College of St Mary Magdalen in the University of Oxford. 8° (A. IV/8342).
- HOVI, KALERVO: *Miksi Aleksanteri I ei palauttanut Puolan itäalueita puolan kuningaskuntaan?* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 126'dan ayrı bs. Oulu 1985 S. 161 - 174. 8° (A. IV/8659).
- HOVI KALERVO: *Porthan Venäjän historian kirjoittajana*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 109'dan ayrı bs. Oulu 1984 S. 113 - 121. 4° (B/9355).
- HÖHFELD, VOLKER: *Städte und Städtewachstum im Vorderen Orient. Vergleichende Fallstudien zur regionalen Differenzierung jüngerer städtischer Entwicklungsprozesse im orientalisches-islamischen Kulturkreis. 2 kitap*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 61. 8° (A. IV/8538).
- HUIZINGA, J.: *Le Déclin du Moyen Age*. Paris 1932 Payot. 414 s. = Bibliothèque Historique. 8° (A. IV/8419).
- HÜBNER, WOLFGANG: *Varros Instrumentum Vocale im Kontext der Antiken Fachwissenschaften*. Mainz 1984 Steiner Verlag. 32 s. = Ak. d. wiss. u. d. lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 8. 8° (A. IV/8713-8).
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi*. 1313 Matbaa-ı Vilayet. 4 + 444 s. 8° (A. IV/8725).
- Hürriyet'teki Yazılarıyla Sedat Simavi 1948-1953. Derleyen: Orhan Topçuoğlu*. Ankara 1983 Demircioğlu Matbaacılık. 184 s. 8° (A. IV/8481).
- HYVÖNEN, HEIKKI: *Oulun fajanssitehdasakeyhtiö 1853-1871*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 130'dan ayrı bs. Oulu 1985 S. 235 - 255. 8° (A. IV/8663).
- Iraklion Archäologisches Museum. II. Cilt, 3 Kısım: Die Siegel der Neupalastzeit. Adapte eden: Nikolaos Platon - Ingo Pini*. Berlin 1984 Gebr. Mann. Verlag. LXXII + 460 s., 1 hr. = Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel Band II. Teil 3. 4° (B/6373-II, 3).

IRMAK, ORD. PROF. DR. SADİ: *Atatürk. Bir Çağ'ın Açılışı*. İstanbul 1984 Anka Ofset. 448 s. 8° (A. IV/8495).

İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı. Derleyen: Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII + 838 s., 22 pl, 3 res. = T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi - Sa. 80. 8° (A. IV/8536).

İBRAHİM HİLMİ: *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Ahvâl-ı Coğrafiye ve İstaatistikiyesi*. İstanbul 1323 6 + 328 s., 64 hr. 8° (A. IV/8729).

AL-İDRİSİ: *Opus Geographicum. Index*. Napoli 1984 E.J. Brill. S. 5 + 967 - 1090. = Istituto Universitario Orientale di Napoli Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente. 4° (B/8788-9).

İkinci Askeri Tarih Semineri. Bildiriler. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. XII + 409 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/8524).

İletişimin Gelişmesi İçin Uluslararası Program (İgup) Nedir. Ankara 1984 17 s. = Unesco Türkiye Milli Komisyonu. 8° (A. IV/8699).

İLGAR, İHSAN: *Tarih Boyunca Türk Ordusu. - The Turkish Army*. İstanbul 1957 Maarif Basımevi. 29 s. = E.U. Personel Başkanlığı Moral Şubesi Yayınlarından: No: 11. 4° (B/9404).

İLGÜREL, DOÇ. DR. MÜCTEBA: *Atatürk ve Osmanlı Tarihi*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 239 - 245. 8° (A. IV/8556).

İNALCIK, HALİL: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. London 1978 Variorum Reprints. 7 + II + 353 s. = Collected Studies Series CS 87. 8° (A. IV/8285).

İNAN, M. RAUF: *Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları*. Ankara 1983 Tisa Matbaası. XI + 381 s. = Unesco Türkiye Milli Komisyonu. 8° (A. IV/8705).

INDYK, MARTİN: *"To the Ends of the Earth" Sadat's Jerusalem Initiative*. Cambridge 1984 Harvard University. 6 + 70 s. = Harvard Middle East Papers Modern Series No. 1. 8° (A. IV/8271).

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 - 1938). Cilt: IV Ekim 1921 - Ekim 1922. - British Documents on Atatürk (1919 - 1938). Volume IV. October 1921 - October 1922. Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir. Ankara 1984 Türk Tarihi Kurumu Basımevi. CLII + 698 s., 16 res. = T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi - Sa. 15° 8° (A. III/8227 - 4).

- İnsanlığın Ortak Malı Olan Kültür ve Doğa Varlıklarının Korunması Sorunu Nedir.* Ankara 1984 44 s. = Unesco Türkiye Milli Komisyonu. 8° (A. IV/8700).
- İran (Başlıca Aşiretler).* 1942 Genelkurmay Matbaası. 1: 3.500.000. (H/176).
- Islam in the Political Process.* Haz.: James P. Piscatori. Cambridge 1983 Cambridge University Press. IX + 240 s. 8° (A. IV/8696).
- İSMET, A.: *Sümer Ülkerleri. Türk tarihinin 3 perdelik bir görünüşü.* İstanbul 1934 Nümune Matbaası. 56 s. 8° (A. IV/8388).
- ISSAWI, CHARLES: *The Economic History of Turkey 1800 - 1914.* Chicago 1980 The University of Chicago Press. XVII + 390 s. = Publications of the Center for Middle Eastern Studies Number 13. 8° (A. IV/8621).
- İstanbul Haritası.* 1: 200.000. (H/167).
- JANERT, KLAUS LUDWIG—ILSE PLIESTER: *Nachtextedition.* Wiesbaden 1984 Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. XVII + 482 s. = VOHD Suppl. 26, 1. 4° (B/5059-Suppl. 26,1).
- JÄRVILEHTO, ANTTI: *Innovaatio - luova oivallus.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 115'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 263 - 270. 4° (B/9361).
- JÄSCHKE, GOTTHARD: *Atatürk'ün İndinde Dinin Önemi.* Çev.: Nimet Arsan. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 81-83. 8° (A. IV/8551).
- JÄSOHKE, GOTTHARD: *Mustafa Kemal'in unutulmuş bir hatırası.* Çev.: Nimet Arsan. Belleten XLVIII, 189-190 (1984)'ten ayrı bs. S. 339-341. 8° (A. IV/8549).
- JOKINEN, PAULI: *Sodankylän vanha kirkko.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 108'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 107 - 112. 4° (B/9354).
- Journey to the Future. UNDP in the Arab World.* New York 1984 Arâme Inc. 68 s. 4° (B/9443).
- JOYEUX, DR. CHARLES: *Hygiène de l'Européen aux Colonies.* Paris 1933 Librairie Armand Colin. 3 + 213 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section de Biologie No: 107. 8° (A. IV/8436).
- JULIEN, CHARLES-ANDRÉ—CHARLES-ROBERT AGERON—MOHAMMED HARBI: *Les Mémoires de Messali Hadj 1898-1938.* Paris 1982 Éditions Jean-Claude Lattès. 323 s., 8 res. 8° (A. IV/8474).
- JULKU, KYÖSTI: *Ajatus järjestyksestä.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 119'dan ayrı bs. Oulu 1985 S. 5 - 11. 8° (A. IV/8652).

- JULKU, KYÖSTI: *Faradivin Maa. Pohjois - Suomen Historia*. Oulu 1985 Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen. 345 s. = *Studia Historica Septentrionalia* 9. 8° (A. IV/8716).
- JULKU, KYÖSTI: *Pohjois - Suomen historian erityispiirteitä*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 96'dan ayrı bs. Oulu 1984 4 s. 4° (B/9346).
- JUNG, EUGÈNE: *L'Islam et l'Asie. Devant l'Impérialisme (Suite de l'Islam sous le Joug)*. Paris 1927 Marpon et Cie. 315 s. 8° (A. IV/8340).
- KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: *Bulgarların Kökeni*. Ankara 1985 Ayyıldız Matbaası. IX + 66 s., 1 hr. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 8° (A. IV/8674).
- KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: *Ẓiya Gökalp'de Tarihçilik*. Belleten XLVIII, 189 - 190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 241 - 248. 8° (A. IV/8548).
- KÂHYA, DOÇ. DR. ESİN: *İbn Sînâ'da böbrek hastalıkları ve tedavileri*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 275 + 307. 8° (A. IV/8243).
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: *İbn Sînâ başının morfolojisi üzerine bir gözlem*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 793 - 800, 1 pl. 8° (A. IV/8233).
- KARA, PROF. DR. SÜLEYMAN: *Silifke Atatürk Evi*. Ankara 1983 Ajans - Türk Matbaacılık. 40 s. = Türkiye Emlak Kredi Bankasının Armağanıdır. 8° (A. IV/8530).
- KARABEKİR, KÂZİM: *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*. İstanbul 1939 Koşkun Basımevi. 293 s., 7 res., 13 kroki. 8° (A. IV/8052).
- KAVAFIS, KONSTANTIN: *Antika motiv i modern grekisk poesi*. Çev.: *Gottfried Grunewald*. 1984 Paul Åströms förlag. 71 s. = *Studies in Mediterranean Archaeology*; Pocket - book 30. 8° (A. IV/8210).
- KAWAKAMI, K.K.: *Le Japon Chine. Ses Mobiles et Ses Buts*. Paris 1938 Bernard Grasset. 301 s. 8° (A. IV/8416).
- KAYA, DR. MAHMUT: *Mâhiyet ve Varlık konusunda İbn Rüşd'ün İbn Sînâ'ya eleştirmesi*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 453 - 459. 8° (A. IV/8230).

- KAYAOĞLU, İ. GÜNDOĞ: *Neccarzâde dergâhına ait bir çift güğüm*. Journal of Turkish Studies VII, (1983)'den ayrı bs. Washington 1984 S. 287-291. = Orhan Şaik Gökyay Armağanı II. 4° (B/9429).
- Kayseri, Adana. 1335 1: 400.000. (H/152).
- KEDDIE, NIKKI R.: *Roots of Revolution. An Interpretive History of Modern Iran*. London 1981 Yale University. XII + 321 s., 4 res. 8° (A. IV/8286).
- KEKLIK, PROF. DR. NİHAT: *İbn Sînâ'ya göre çocukta ve gençlerde mutedil mizacın şartları*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 249-255. 8° (A. IV/8236).
- KEPEL, GILLES: *Le Prophète et Pharaon. Les mouvements Islamistes Dans l'Égypte Comtemporaine*. Paris 1984 Éditions la Découverte. 249 s. 8° (A. IV/8475).
- KERO, REINO: *Amerikkalaisyhtiöt Suomen vakuutusmarkkinoilla*. Oulun Ylipisto Historian Laitos Eripainossarja 133'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 297-308. 8° (A. IV/8666).
- KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: *Cihângîroğlu İbrâhim Aydın (1847-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler*. Belleten XLIII 189-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 109-165, 33 pl., 16 res. 8° (A. IV/8541).
- KIEPERT, HEINRICH: *Generalkarte des Türkischen Kriegsschauplatzes auf Grund der Carte Générale des Provinces Européennes et Asiatiques de l'Empire Ottoman*. Berlin 1916 Dietrich Reimer. 1: 3.000.000. (H/182).
- KILI, PROF. DR. SUNA — PROF. DR. A. ŞEREF GÖZÜBÜYÜK: *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*. 7 + 332s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 269; Tarih Dizisi: 19. 8° (A. IV/8694).
- KIPLING, RUDYARD: *Lettres de Voyage (1892-1913)*. Paris 1922 Payot - Cie. 345 s. 8° (A. IV/8414).
- KLAUS, DIETER: *Langfristige Beziehungen zwischen Luftverunreinigung und Grosswettergeschehen*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 82 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 2. 8° (A. IV/8712-2).
- KLINGENBERG, WILHELM: *Geometrie*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 10 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 4. 8° (A. IV/8712-4).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?* İstanbul 1983 Bayrak Yayıncılık - Matbaacılık. 127 s. 8° (A. IV/8523).

- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Tarihte ve Günümüzde Türk - Yunan Mücadelesi*. İstanbul 1984 Bayrak Yayımcılık - Matbaacılık. 248 s. = Tarihte Türkiye Üzerinde Emeller Serisi: 2. 8° (A. IV/8522).
- KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM: *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul 1983 Kardeşler Matbaası. 192 s. = Orkun Yayınevi; Yayın Nu: 23. 8° (A. IV/8371). *Konya - Antalya*. 1: 400.000. (H/157).
- KOSTET, JUHANI: *Kustaa Vaasan aikainen hopeakolikko Tornion Puuluodosta*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 105'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 53 - 59. 4° (B/9351).
- KOSTIAINEN, AUVO: *Dominating Finnish Minority? On the Background of the Nationality Problem in Soviet Karelia in the 1930's*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 136'dan ayrı bs. S. 341 - 366. 8° (A. IV/8669).
- KOŞAY, DR. PHIL. HAMİT ZÜBEYR: *Doğu Anadolu Kalkolitik ve Eski Bronz Çağı*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 337 - 339, 8 pl. 8° (A. IV/8558).
- KÖKSAL, DR. HASAN: *Battalnâmelerde Tıp ve Motif Yapısı*. Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. 211 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 59; Halk Edebiyatı Dizisi: 10. 8° (A. IV/8623).
- KÖKSAL, DR. HASAN: *Millî Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı. Metinler, Açıklamalar ve Biyografiler*. İstanbul 1985 Tasvir Matbaası. 336 s. = Akademik Kitaplar Serisi: 34. 8° (A. IV/8679).
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F.: *Usta-Zâde Yunus Bey'in meçhul kalmış bir makalesi. Bektaşiliğin Girid'de intişârı*. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 8-9'dan ayrı bs. İstanbul 1980 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 37 - 86. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 8° (A. IV/8360).
- Köy Okulu Binası. Köy Eğitimcileri Kanunu*. İstanbul 1937 Devlet Basımevi. 12 s., 7 res., 8 plân = T.C. Tarım ve Kültür Bakanlıkları Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları Neşriyatı Sayı: 25. 4° (B/9405).
- KRAWULSKY, DOROTHEA: *Horāsān zur Timuridenzeit nach dem Tārīḫ-e Hāfez-e Abrū (verf. 817 - 823 h.) des Nūrullāh 'Abdallāh b. Lutfallāh al-Hvāfi genannt Hāfez 'Abrū. II.: Übersetzung und Ortsnamenkommentar*. Wiesbaden 1984 Dr. Ludwig Reicher Verlag. 286 s., 8 hr. = TAVO, Beiheft Reihe B 46/2. 8° (A. IV/7302 - 2).

- KURAT, YULUĞ TEKİN: *Mustafa Kemal's instructions (An intercepted and decyphered telegram) to Bekir Sami in London-a reassessment of the London Conference (21 February-12 March 1921) and its immediate consequences*. Belleten XLVIII, 189-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 55-93. 8° (A. IV/8547).
- Kültür Varlıklarının İadesi Veya Geri Verilmesi Sorunu Nedir. Ankara 1984 Unesco Türkiye Milli Komisyonu. 18 s. 8° (A. IV/8701).
- LAUFE, PIERRE: *Louis XV. La Victoire de l'Unité Monarchique*. France 1952 Librairie Hachette. 315 s. 8° (A. IV/8402).
- LAIGNEL, M. - TH.: *La Littérature Italienne*. Paris 1926 Librairie Armand Colin. 3 + 219 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section de Langues et Littératures No: 83. 8° (A. IV/8432).
- LARCHER, COMMANDANT M.: *La Guerre Turque dans le Guerre Mondiale*. Paris 1926 Etine Chiron 4 + 681 s. 8° (A. IV/8398).
- LARROUY MAURICE: *Antoine et Cléopâtre. La Bataille d'Actium. Aventures et Legendes de la Mer*. Paris 1934 Librairie des Champs - Elysées. 222 s. 8° (A. IV/8396).
- LEFEBVRE, G.: *Les Thermidoriens*. Paris 1937 Librairie Armand Colin. 220 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 196. 8° (A. IV/8443).
- LEFÈVRE, ECKARD: *Diphilos und Plautus. Der Rudens und sein Original*. Stuttgart 1984 Steiner Verlag. 45 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 10. 8° (A. IV/8713-10).
- LEIKOLA, ANTO: *Elämän synty tieteenhistorian ongelmana*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 98'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 123-133. 8° (A. IV/8650).
- LEIKOLA, ANTO: *Francesco Redi and the Earthworms*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 107'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 77-105. 4° (B/9353).
- LEMERCIER-QUELQUEJAY, CHANTAL: *Abdül Kayyum el-Nasırî: 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı. Çev.: Dr. Deniz Bozer*. Central Asan Survey, 1, 4 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı. 5 + 26 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 13. 8° (A. IV/8275).
- LENNEP, HENRY J. VAN: *The Oriental Album: Twenty Illustrations, in Oil Colors, of the People and Scenery of Turkey, With an Explanatory and Decsriptive text. Doğu Albümü. Açıklayıcı bir metinle birlikte Türkiye insan ve görünümünden yirmi yağlı boya resim. Çev.: Pars Tuğlacı*. İstanbul 1985 Altayhan Matbaası. 144 s. 4° (B/9446).

- Lettres d'Amour. A Sophie. Écrites du Donjon de Vincennes.* Paris 1884 XII + 308 s. = Bibliothèque Choisie des Chefs-d'Œuvre Français et Étrangers XVII. 8° (A. IV/8089).
- LEVEND, AGÂH SIRRI: *Nabi'nin Surnâmesi.* İstanbul 1944 Bûrhaneddin Matbaası. 72 s., 1 res. 8° (A. IV/8316).
- LÉVI, SYLVAIN—ODETTE BRUHL: *Aux Indes Sanctuaires.* Paris 1935 Paul Hartmann. 8 + 8 s., 132 res. 4° (B/9410).
- LHÉRITIER, MICHEL: *L'Europe Orientale à l'Époque Contemporaine.* Paris 1938 Boivin et Ce Éditeurs. 184 s. = Bibliothèque de la Revue des Cours et Conférences. 8° (A. IV/8410).
- LICHNOWSKY, PRINCE: *Heading for the Abyss. Reminiscences. Çev. Prof. Sefton Delmer.* London 1928 Oxford University Press. XXVI + 472 s., 2 res. 8° (A. IV/8594).
- Liste de Mm. les Membres du Corpus Diplomatique.* Angora 1929 Zellitch Frères. 3 + 38 s. = Ministère des Affaires Étrangères de la République Turque Direction Générale du Protocole. 8° (A. IV/8599).
- LOENERTZ, RAYMOND J.: *Les Recueils de Lettres de Démétrius Cydonès.* Roma 1947 Biblioteca Apostolica Vaticana. XIV + 139 s. = Studi e Testi 131. 8° (A. IV/8229).
- LOEVENBRUCK, PIERRE: *Les Animaux Sauvages Dans l'Histoire.* Paris 1955 Payot. 208 s. = Bibliothèque Historique. 8° (A. IV/8448).
- LONDON, GARY: *Finnish American primers the abc's of conservative and socialist ideologies.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 111'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 169-205. 4° (B/9357).
- DE LONLAY, DICK: *Nos Gloires Militaires.* Tours 1888 Alfred Mame et Fils. 3 + 644 s., 8 res. 4° (B/9332).
- LOOS, ERICH: *Der logische Aufbau der Commedia und die Ordo-Vorstellung Dantes.* Wiesbaden 1984 Steiner Verlag. 26 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 2. 8° (A. IV/8713-2).
- LOREY: *Türk sularında deniz Hareketleri. Çev.: Tekirdağlı H. Sami.* İstanbul 1936 Deniz Matbaası. XXI + 828 + 21 s., 22 hr. = Genelkurmay Başkanlığı IX Dz. şubesi. 4° (B/9334).
- LUCIANI, GEORGES: *Six Ans à Moscou.* Paris 1937 Librairie Picart. XI + 431 s., 8 res. 8° (A. IV/8399).
- LUDWIG, EMIL: *Guillaume II.* Paris 1927 Simon Kra. 319 s. 8° (A. IV/8444).
- MADAULE, JASQUES: *César.* Editions du Seuil. 192 s. 8° (A. IV/8417).

- MADKOUR, İBRAHİM: *Şifâ'nın metafizik (fizikten sonrası) ine giriş. Çev.: Prof. Dr. Mübahat Türker - Küyel. İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 405 - 431. 8° (A. IV/8239).*
- MAHMUD EL-KAŞGARI: *Türk Şiveleri Lügatı. (Divanü Lugat-it Türk). - Compendium of the Turkic Dialects. (Diwan Luyat at-Türk). 2 Kısım. İnceleme, tenkidli metin, ingilizce tercüme, dizinler: Robert Dankoff - Fames Kelly. Yay.: Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin. Harvard 1982/1984 Harvard Üniversitesi Basımevi. = Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7; Türkçe Kaynaklar VII. 4° (B/9132).*
- MÄKIVOUTI, MARKKU: *Kempeleen Linnakankaan lapinrauniotutkimus kesällä 1983. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 103'den ayrı bs. S. 29 - 37. 4° (B/9349).*
Malatya, Halep. 1: 400.000. (H/169).
- MALCHE, PROF. ALBERT: *Rapport Sur l'Université d'Istanbul Présenté au Ministère de l'Instruction Publique de la République Turque. İstanbul 1932 102 s. daktilo. 4° (B/9412).*
- MALVINIEMI, RAUNO: *Kihlajaiset ja häät keskiajan lopun Tallinnassa ylellisyyssrajoitusten valossa. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 123'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 73 - 89. 8° (A. IV/8656).*
- MANDELSTAM, ANDRÉ N.: *La Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Arménien. Paris 1925 A. Pedone. VIII + 355 s. 8° (A. IV/8456).*
- MANTRAN, ROBERT: *L'Empire ottoman. Le Concept d'Empire'den ayrı bs. Paris 1980 Presses Universitaire de France. S. 231 - 251. 8° (A. IV/7196).*
- MANTRAN, ROBERT: *La Description des cotes de la Tunisie dans le Kitâb-i Bahriye de Piri Reis. Revue de m-Occident Musulman et de la Méditerranée XXIV, 2 (1977)'den ayrı bs. S. 223 - 235. 8° (A. IV/7193).*
- MANTRAN, ROBERT: *Note sur le Kanunname-i Mısır (Reglement Ottoman de l'Egypte). Cahiers de Linguistique d'O'ientalisme et de Slavis 409 (1977)'den ayrı bs. 1977 Université de Provence. S. 35 - 44. 8° (A. IV/7195).*
- MASSON-OURSSEL, P. — H. de WILLMAN-GRABOWSKA — PHILIPPE STERN: *L'Inde Antique et la Civilisation Indienne. Paris 1933 La Renaissance du Livre. XXII + 507 s., 8 pl. = Bibliothèque de Synthèse Historique. L'Evolution de l'Humanité. Synthèse Collective. 8° (A. IV/8425).*

- MATHIEZ, ALBERT: *La Révolution Française*. 3. Cilt. 4 bs. Paris 1933 Librairie Armand Colin. 4 + 224 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Economiques No: 93. 8° (A. IV/8433 - 3).
- MÂWÂRDÎ, ABU - L HASAN 'ALÎ IBN-MUHAMMAD AL-: *Das kitâb adab ad-dunyâ wa'd-dîn. Araþçadan Çev.: Oskar Rescher*. 3 kısım: Neudruck der Ausgabe Stuttgart 1932 - 1933. Osnabrück 1984 Biblio Verlag. V + 202 + 189 + 235 s. = Gesammelte Werke Abteilung II. 8° (A. IV/7428 - II, 3).
- MAYAKON, İSMAIL MÜŞTAK: *Yıldızda Neler Gördüm?* İstanbul 1940 Sertel Matbaası. 203 s., 1 res. 8° (A. IV/8072).
- MELAS, GEORGES M.: *L'e-Roi Constantin. Souvenirs d'Un Ancien Secrétaire*. Paris 1921 Payot. 277 s. = Collection de Mémoires, Etudes et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8404).
- Mémoires du Kronprinz*. Paris 1922 Payot. 210 s. = Collection de Mémoires, Études et Documents pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8405).
- MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: *Gâziye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dâir Bazı Örnekler*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 321 - 328. 8° (A. IV/8560).
- METZGER, HENRI: *Deux sanctuaires des eaux d'époque Perse ou Hellénistique ancienne au Létoon de xanthos*. Actes du colloque sur la lycie antique'den ayrı bs. Paris 1980 Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve. S. 20 - 28, Pl. VIII - X. = Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul. 4° (B/9436).
- METZGER, HENRI: *Satyres lanceurs de Pierres*. *Revue Archéologique* I (1972)'den ayrı bs. Presses Universitaire de France. S. 31 - 34. 4° (B/9437).
- METZGER, HENRI: *Sur quelques Emprunts Faits aux Arts d'Occident par l'Imagerie Lycienne des Périodes Archaique et Classique*. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien* Festschrift für Kurt Bittel'den ayrı bs. Mainz Am Rhein 1983 Verlag Philipp von Zabern. S. 361 - 368, Pl. 74 - 75 4° (B/9435).
- Midilli, Candarlı Körfezi, Ayvalık Edremit Bergama, 1: 200.000. (H/160).
- Midye Civarı. Pudya, Çingos, Istanca. 1334 Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Matbaası. 1: 25.000. (H/173).
- Midye Civarı. Küçük Manika (Sultan Bahçe). 1335 Harita Dairesi Matbaası. 1: 25.000. (H/148).

- Midye Cıvırı. Sayalık, Bekirli, Gümüşpınar, Sinekli.* 1336 Harita Dairesi Matbaası. 1: 25.000. (H/156).
- Midye Paftası.* 1335 Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Matbaası. 1: 25.000. (H/171).
- The Minoan Thalassocracy Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982. Yay.: Robin Hägg - Nanno Marinatos.* Stockholm 1984 Paul Åströms Förlag. 234 s. = Skifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in XXXII. 4° (B/9340).
- MO'İN, DR. MOHAMMAD (DR. MUHAMMED MU'İN): *An Intermediate Persian Dictionary. (Ferheng-i Fârsî Motevesset Şâmel-i yek mukaddime ve se bahş lugat terkibât-ı hâricî e'lâm. 5 Cilt. 2. bs. Tehran = Mo'in Persian Dictionaires* No: 5. 8° (A. IV/8675).
- MONROE, E.: *Les Enjeux Politiques en Méditerranée.* Paris 1939 Librairie Armand Colin. 3 + 242 s. 8° (A. IV/8455).
- Monumental.* Tiranë 1984 156 s. = Ministria e Arsimit Dhe e Kultures Instituti i Monumenteve Të Kultures Tiranë. 8° (A. IV/8600).
- MOQADDAM, HASAN: *ja'far Khan is Back From Europe. Yay.: Hasan Javadi.* Oakland 1984 Jahan Book Company. 62 + 21 + 46 + 76 s. = Middle Eastern Series No: 6. 8° (A. IV/8602).
- MORTIMER, EDWARD: *Faith and Power. The Politics of Islam.* London 1982 Faber and faber. 432 s. 8° (A. IV/8467).
- MUALLİM, NACI: *İstilahât-ı Edebiyye.* İstanbul 1314 Cemal Efendi Matbaası. 280 s. 8° (A. IV/8726).
- MUALLİM, NACI: *Lugat-ı Nâcî.* İstanbul 1322. 4 + 819 s. 8° (A. IV/8730).
- Mugarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture. 2. cilt. Yay.: Oleg Grabar.* London 1984 Yale University Press. 9 + 181 s. 4° (B/9234-2).
- MUJTEHIDI, ALI ASGHAR: *Azerbaijanian Proverbs.* Piedmont 1984 Jahan Book Co. 8 + 281 s. = Middle Eastern Series No: 5. 8° (A. IV/8710).
- Musiki Ansiklopedisi.* 22 fasikül. İstanbul 1947/1948. 370 s. 4°(B/7426).
- MUSTAFA RAGIP: *İttihat ve Terakki Tarihinde esrar perdesi. Yakup Cemil niçin ve nasıl öldürüldü?* İstanbul 1933 Akşam Kitaphanesi. 638 s. = Akşam Kitaphanesi Neşriyatı: 17. 8° (A. IV/8385).
- MÜLLER, CARL, WERNER: *Zur Datierung des Sophokleischen Ödipus.* Mainz 1984 Steiner Verlag. 85 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozial Wiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 5. 8° (A. IV/8713-5).

- MÜLMAN, DR. GARL: *Çanakkale Muharebesi 1915. Çev.: Mehmet Cemal.* Kastamonu 1933 Vilayet Matbaası. 6 + 190 s., 2 hr., 32 res. = Harbiye Umumi Vekayii XVI. Cilt. 8° (A. IV/8329).
- MÜMTAZ, TARIK: *Hatay Albümü.* İstanbul 1942 Ülkü Matbaası. 106 s. 4° (B/9403).
- NAİNİ, HÂCİ MUHAMMED ALİ PIRZADE: *Sefernâme-i Hacı Pirzade. 1. Cilt: Tahran'dan Londra'ya.* Tahran 1963 82 + 321 + 11 s., 9 res. = İntişarat-ı dânişgâh-i Tahran Nr. 849. 8° (A. IV/8156).
- Nakşe-i Asya (Asya Haritası)* Tahran 1345 1: 10.000.000. (H/178).
- Nehcü'l-Ferâdis Uştmaqlarning açuq yoli (Cennetlerin Açık Yolu).* Çev.: János Eckmann. Yay.: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi. X + 312 s. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 518. 8° (A. IV/8216).
- NEUMARK, ORD. PROF. DR. FRITZ: *Mukayeseli Hukukun Maliye İlminde Önemi.* Çev.: Doç. Dr. Orhan Arsal. İstanbul 1937 Arkadaş Basımevi. 38 s. = İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 52; İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı: 6. 8° (A. IV/8327).
- NEWBY, P. H.: *Saladin in his Timè.* London 1983 Faber and faber. 210 s. 8° (A. IV/8466).
- NEWELL, RICHARD S.: *Muhammed Musa Şefik Hükümeti Afgan Demokrasisinde Son Perde.* Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat. Central Asian Survey, 1, 1, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı. 2 + 12 s. = O.D.Ü.T. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 10. 8° (A. IV/8177).
- NIESSSEL: *Le Triomphe des Bolchéviki et la Paix de Brest-Litovsk. Souvenirs 1917-1918.* Paris 1940 Librairie Plon. 4 + X + 381 s. 8° (A. IV/8406).
- NIKITINE, B.: *La Littérature des Musulmans en U.R.S.S. Revue des Études Islamiques (1934)'den ayrı bs.* Paris 1935 Librairie Orientaliste Paul Geutner. S. 307-381. 8° (A. IV/8459).
- NİZAMÜLMÜLK: *Siyasetname.* Çev.: Mehmed Şerif Çavdaroglu. Sermet Matbaası. VIII + 272 s. = İ.Ü. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimler Enstitüsü Yayınları 1. 8° (A. IV/8317).
- NUNN, WILFRID: *Les Canonnières du Tigre.* Paris 1933 Payot. 286 s. = Collection de Mémoires, Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8446).
- NÜZHET, SADETTİN: *XVII nci asır Sazsairlerinden Kâtibî.* İstanbul Ankara Matbaası. XXXII + 95 s. 8° (A. IV/8050).

- NÜZHET, SADETTİN: *XVII inci asır Sazşairlerinden Pir Sultan Abdal*. İstanbul 1929 Evkaf Matbaası. 76 s., 3 nota. = Türk Sazşairlerine âit metinler ve tetkikler III. 8° (A. IV/8378).
- OCAK, AHMET YAŞAR: *İslâm - Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır - İlyas Kültü*. Ankara 1985 Ankara Üniversitesi Basımevi. 229 s. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 54; Seri: IV, Sayı: A. 16. 8° (A. IV/8615).
- OĞLANDER, C.F. ASPINALL: *Çanakkale Muharebeleri. İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmi Tarihi. Çev.: Muharrem Fevzi*. 1932 Kanaat Kütüphanesi. 269 s. 8° (A. IV/8333).
- OĞUZ, BURHAN: *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*. İstanbul 1983 Can Matbaa. 656 s., 125 res. 8° (A. IV/8491).
- Okyanusu (Alem-i Bahri)*. Tahran 1332 Kütüphane-i Sıdk. 1: 10.000.000. (H/179).
- OLGUN, İBRAHİM — CEMŞİT DRAHŞAN: *Farsça - Türkçe Sözlük. 2 bs.* Ankara 1984 Elhan Kitabevi. 7 + 384 s. 8° (Mür. A. IV/8531).
- OLGUN, İBRAHİM — CEMŞİT DRAHŞAN: *Türkçe - Farsça Sözlük. 3 bs.* Ankara (1984) Elhan Kitabevi. 7 + 537 s. 8° (Mür. A. IV/8532).
- On Beşinci Yıl Kitabı*. İstanbul 1938 Cumhuriyet Matbaası. XV + 4 + 611 s., 9 hr., 2 şema. = Cumhuriyet Halk Partisi. 4° (B/9402).
- ONASSOGLOU, ARTEMIS: *Die Talismanischen Siegel*. Berlin 1985 Gebr. Mann Verlag. XVI + 305 s., LXIV pl., 1 tab. = Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel. 2. 4° (B/6373 - Beiheft 2).
- ORALTAY, HASAN — DOÇ. DR. NURİ YÜCE — SAADET PINAR: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul 1984 6 + 328 s. = Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8. 8° (A. IV/8677).
- ORTAYLI, İLBER: *Der Balkanpakt in der aussenpolitischen Konzeption Kemal Atatürks. Friedenssicherung in Südosteuropa Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit'den ayrı bs.* München 1985 Hieronymus Verlag. S. 155 - 161. 8° (A. IV/8605).
- ORTAYLI, İLBER: *Die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen folgen der zweiten belagerung wiens für das Osmanische reich*. Studia Austro - Polonica III, (1983)'denn ayrı bs. S. 199 - 206. 8° (A. IV/8606).
- ORTAYLI, İLBER: *The Problem of nationalities in the ottoman empire following the second siege of vienna*. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch'dan ayrı bs. Wien 1983 Verlag für Geschichte und Politik. S. 223 - 236. = Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Band 10/1983. 8° (A. IV/8607).

- ÖNDER, MEHMET: *Atatürk'le Adım Adım Türkiye*. Ankara 1984 Kültür Ofset. 347 s., 1 res. = Kültür Ofset Araştırma Yayınları: 1. 8° (A. IV/8709).
- ÖZKIRIMLI, ATILLA: *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*. 4 Cilt. İstanbul 1984 Cem Yayınevi. 4° (Mür. B/9382).
- PAAVOLA, KIRSTI: *Historiallisen ajan maaseutuarkeologiaa Rovaniemen maalaiskunnassa*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 124'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 91 - 101. 8° (A. IV/8657).
- PAAVOLA, KIRSTI: *Piirteitä keskisen Pohjanmaan rautakaudesta*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 120'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 13 - 23. 8° (A. IV/8653).
- PAGÈS, GEORGES: *La Monarchie d'Ancien Régime en France (De Henri IV à Louis XIV)*. Paris 1932 Librairie Armand Colin. 4 + 217 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 105. 8° (A. IV/8435).
- Pakistan. Kadın Gazetesi Özel Sayısı - Women's Newspaper Special Issue*. İstanbul 1952 Halk Basımevi. 164 s. 4° (B/9336).
- PARLA, JALE: *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*. İstanbul 1985 Özdem Kardeşler Matbaacılık. 84 s. = İletişim Yayınları 41. 8° (A. IV/8678).
- PASCUAL, JEAN—PAUL: *Damas a la fin du XVIe siècle d'après trois actes de Waqf Ottomans*. 1. Cilt. Damas 1983 XII + 161 s. = Institut Français de Damas. 8° (A. IV/8217-1).
- PAZARCI, HÜSEYİN: *Uluslararası Hukuk Dersleri*. 1 Kitap. Ankara 1985 A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XXV + 261 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 542. 8° (A. IV/8568-1).
- PEKİN, FUAT: *Atatürk et le Maréchal Lyautey*: 1961 Fondation Lyautey. 40 s. 8° (A. IV/8585).
- PERİNÇEK, DOĞU: *Anayasa ve Partiler Rejimi. Türkiye'de Siyasi Partilerin İç Düzeni ve Yasaklaması. Gençl. ikinci bs.* Ankara 1985 Özdem Kardeşler Matbaası. 431 s. = Kaynak Yayınları: 48. 8° (A. IV/8684).
- PETIT-DUTAILLIS, CH.: *La Monarchie Féodale en France et en Angleterre X^e - XIIIe Siècle*. Paris 1933 La Renaissance du Livre. XVII + 477 s., 2 lev., 1 hr. = Bibliothèque de Synthèse Historique. L'Evolution de l'Humanité. 8° (A. IV/8423).
- A Pictorial History of the Republic of China. Its Founding and Development*. 2 Cilt. Taipei 1981 Modern China Press. 8° (A. IV/8631).

- PIROU, GAËTAN: *Les Doctrines Économiques en France Depuis 1870*. 3. bs. Paris 1934 Librairie Armand Colin. 4 + 220 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 66. 8° (A. IV/8429).
- PLATTARD, JEAN: *La Renaissance des Lettres en France de Louis XII à Henri IV*. 2 bs. Paris 1931 Librairie Armand Colin. 4 + 220 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section de Langues et Littératures No: 68. 8° (A. IV/8430).
- POLZER-HODITZ, COMTE A. : *L'empereur Charles et la Mission Historique de l'autriche*. Paris Editions Bernard Grasset. 381 s. 8° (A. IV/8452).
- La Procès du centre Antisoviétique Trotskiste*. Moscou 1937 Le Commissariat du Peuple de la Justice de l'U.R.S.S. 8 + 604 s. 8° (A. IV/8015).
- PUECH, A: *Ce Qu'il Faut Connaitre de la Grèce Antique*. Paris 1928 Boivin et Cie Editeurs. 157 s. 8° (A. IV/8411).
- PURGSTALL, BARON JOSEFH VON HAMMER: *Osmanlı Devleti Tarihi. (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*. 6. cilt. İstanbul 1983/1984. 8° (A. IV/8496).
- RAD, MOHAMMAD RAHMATULLA: *Asar-oos-Sanadid i. e. The first literary venture of Jawad-ud-dowla Arif-i Jang Dr. Sir Syed Ahmad Khan*. Cawnpore 1904 The Nami Press. 4 + 88 + 108 + 54 s., 132 res. 8° (A. IV/8598).
- RADLOFF, W.: *Sibirya'dan I. 2 Cilt. Çev.: D. Ahmet Temir*. İstanbul 1954/1956 Maarif Basımevi. = Rus Bilim Eserleri Serisi: 3. 8° (A. IV/8377).
- RADO, ŞEVKET: *Türk Hattatları. XV. Yüzyıldan günümüze kadar gelmiş ünlü hattatların hayatları ve yazılarından örnekler*. İstanbul Tifdruk Matbaacılık Sanayii. 304 s., 16 lev. 4° (B/9384).
- RADOVANOVITCH, VOYSLAV M.: *Le Danube et l'application du principe de la liberté de la navigation fluviale*. Genève 1925 Société Coopérative d'Impression. 339 s. 8° (A. IV/8587).
- II. *Rakoczi Ferenc Fejedelem Emlékiratai. A Magyarországi haborurol, 1703-Tol annak végétig. Mémoires du prince François II Rakoczi*. Budapest 1978 Akadémiai Kiado. 543 s., 26 pl. = Archivum Rakoczianum. 8° (A. IV/4457).
- Recent Archaeological Discoveries in the People's Republic of China. The Institute of Archaeology Academy of Social Sciences People's Republic of China*. Tokyo 1984 Hinode Printing Co. XI + 103 s., 19 pl., 2 hr. = The Centre for East Asian Cultural Studies Unesco. 4° (B/9367).

- REDHOUSE, J.W.: *English and Turkish Lexicon*. Constantinople 1922 The American Board of Missions. 3 + 13 + 827 s. 8° (A. IV/8126).
- REFII ŞÜKRÜ: *La Banque centrale de la république de Turquie. Vers la stabilisation de la livre Turque*. İstanbul 1933 Imprimerie Hilal. 158 s. 8° (A. IV/8618).
- REISER, STEWART: *The Politics of Leverage the National Religious Party of Israel and Its Influence on Foreign Policy*. Cambridge 1984 Harvard University. 6 + 90 s. = Harvard Middle East Papers Modern Series No. 2. 8° (A. IV/8270).
- Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek himayelerinde Dördüncü Milli Türk Tıp Kongresi*. Ankara 22-24 Eylül 1931. İstanbul 1931 Kader Matbaası. 434 s., 4 res. 8° (A. IV/8379).
- Les relations polono-mallemandes et polono-soviétiques au cours de la période 1933-1939*. Paris 1940 252 s. = République de Pologne Ministère des Affaires Étrangères. 8° (A. IV/8617).
- Le Relazioni Degli Stati Europei Lette al Senato Dagli Ambasciatori Veneziani Nel Secolo Decimosettimo Raccolte Ed Annotate Da Nicolo Barozzi e Guglielmo Berchet*. Venezia 1871. 434 s. fotokopi. = Turchia; Volume unico - Parta I. 8° (A. IV/8534).
- Reminiscences of Atatürk*. Çev.: Önder Renkliydırım. İstanbul 1985 Çetin Ofset. 5 + 74 s. 8° (A. IV/8683).
- Report of the Librarian of Congress*. Washington 1933 United States Government Printing Office. VI + 264 s., 4 pl., 8 lev. = Library of Congress. 8° (A. IV/8592).
- Republic of Cyprus. Ministry of Communications and Works. Report of the Department of Antiquities Cypus, 1984*. Nicosia 1984 Zavallis Press. 5 + 388 s., LXXXV pl. 4° (B/9399).
- RIBARD, ANDRÉ: *İnsanlığın Tarihi. İkinci baskı. Çev.: Erdoğan Başar (Berktaş) - Şiar Yalçın - Halil Berktaş*. İstanbul 1983 Onur Basımevi. 648 s. 8° - (A. IV/8490).
- Rice: A Survey of Selected Markets in the Middle East*. Geneva 1984. VI + 84 s. = International Trade Centre Unctad/Gatt. 8° (A. IV/8692).
- Rila Manastırı - Basra, İmâre, Bağdad*. 1: 40.000 - 1: 500.000. (H/175).
- RIVOALLAN, A.: *L'Irlande*. Paris 1934 Librairie Armand Colin. 3 + 203 + 12 s. = Collection Armand Colin No. 170. 8° (A. IV/8441).
- Roads to Victory*. Sofia 1975 Sofia - Press Agency. 184 s., 64 res. 8° (A. IV/8222).

- Romania Pages of History*. Bucharest 1985 Arta Grafică Printing Works. XVI + 104 s., 23 res. 8° (A. IV/8673).
- RORLICH, AZADE—AYŞE: *Komunist İdaresinde Volga - Ural Müslümanları*. Çev.: Prof. Dr. Ahmet E. Uysal. Central Asian Survey, 1, 1, (1982('den ayrı bs. Ankara 1984 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 4 + 38 s. = O.D.T.Ü. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 9. 8° (A. IV/8176).
- ROUMANI, ADİB: *Essai Historique et Technique sur La Dette Publique Ottomane*. Paris 1927 Marcel Giard. 5 + 332 s. 8° (A. IV/8412).
- RUBIN, BARRY: *The Arab States and the Palestine Conflict*. New York 1981 Syracuse University Press. XVII + 300 s. = Contemporary Issues in the Middle East. 8° (A. IV/8630).
- RYWKIN, MICHAEL: *Moscow's Muslim Challenge; Soviet Central Asia*. London 1982 C. Hurst and Co. VIII + 184 s. 8° (A. IV/8714).
- SADLER, P.: *Grammaire protique de la Langue Anglaise ou méthode facile pour apprendre gette langue*. 6. bs. Bruzelles 1843 Société Typographique Belge. 2 + 393 s., 1 res. 8° (A. IV/8784).
- SÄFLUND, GÖSTA: *All Tyda Antika Bildverk*. Göteborg 1984 Paul Aströms Förlag. 3 + 171 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket - book 32. 8° (A. IV/8296).
- SAHİLLİOĞLU, HALİL: *Yemen-in 1590 - 1600 Yılı Bülçesi*. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 287 - 319, 3 pl. 8° (A. IV/8555).
- SAİT TALÂT: *En Eski Amerika Haritası*. İstanbul 1932 Deniz Matbaası. 16 s., 1 hr., 1 res. = 325 numaralı Deniz Mecmuasının Tarih kısmı ilâvesi. 8° (A. IV/8324).
- SAİT TALÂT: *Umman ve Hint denizleri hakimiyeti ve Türkler*. İstanbul 1934 Deniz Matbaası. VI + 274 s., 2 pl., 8 hr., 2 şema = Büyük Erkânıharbiye Reisliği IX. Deniz Şubesi. 8° (A. IV/8392).
- SAKAOĞLU, NECDET: *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*. Ankara 1984 MAYA Matbaacılık Yayıncılık. 315 s., 8 res. 8° (A. IV/8511).
- Sakarya Nehri, Kastamonu, Cihanbeyli*. 1: 400.000. (H/161).
- Saltuk - Nâme*. 7. Cüz: V. 551a - 619b. Yay.: Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin. Cambridge 1984 Harvard Üniversitesi Basımevi. 6 + 1101 - 1288 s. = Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 4; Türkçe Kaynaklar IV. 4° (B/7285).

- San Giovenale. Materiali e Problemi. Haz.: Bengt E. Thomasson.* Stockholm 1984 Paul Åströms Förlag. 108 s., 6 pl. = Skifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom, Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in XLI. 4° (B/5233).
- SAN, HASAN TAHSİN: *Hasan'ın Tamburasından. Şiirler.* 1984 1 + 76 s.8° (A. IV/8608).
- SANDMAN, KARL: *Krusifiksi Oulun Pokkisenväylästä. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 137'den ayrı bs.* Oulu 1985 S. 367 - 373. 8° (A. IV/8670).
- SANTONJA, M. ANGELES QUEROL Y MANUEL: *El Yacimiento de Cantos Trabajados de el Aculadero (Puerto de Santa Maria, Cadiz).* Madrid 1983 Ministerio de Cultura. 288 s. = Excavaciones Arqueologicas en España. 4° (B/9416).
- Sapanca 83 Sempozyumu.* Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. VIII + 167 s. = T.C. Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı; Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Sempozyum Dizisi: 2. 8° (A. IV/8529).
- SARAKÇIOĞLU, DOÇ. DR. EKREM: *Lafayette ron Hubbard ve Sayentoloji Mezhebi.* Erzurum 1983 II + 79 s. daktilo. 5 s. ek fotokopi. 4° (B/9341).
- SARAY, DOÇ. DR. MEHMET: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775 - 1875).* İstanbul 1984 İstanbul Matbaası. 7 + 160 s., 1 hr. 8° (A. IV/8516).
- SARI, DR. NİL AKDENİZ: *İbn Sînâ'ya göre Kuduz ve Osmanlı Tıbbına etkisi. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs.* Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 309 - 318. 8° (A. IV/8234).
- SARIBAY, DOÇ. DR. ALI YAŞAR: *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası. Milli Selamet Partisi Örnekolayn.* İstanbul 1985 Özdem Kardeşler Matbaası. 248 s. = Alan Yayıncılık: 39; Güncel Sorunlar Dizisi: 7. 8° (A. IV/8681).
- SARIHAN, ZEKİ: *Çerkez Ethem'in İhaneti.* Ankara 1984 Gümüş Matbaası. 207 s. = Kaynak Yayınları: 34. 8° (A. IV/8507).
- SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: *Ibn Sînâ and Buridan on the Dynamics of Projectile Motion. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs.* Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 141 - 160. 8° (A. IV/8253).
- SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: *İbn Sînâ ve bin yıllık yaşantının dile getirdikleri. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs.* Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1 - 11. 8° (A. IV/8240).

- SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: *İbn Sînâ'da Astronomi ve Astroloji*: İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 161 - 201. 8° (A. IV/8242).
- SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: *İbn Sînâ'da ıfık, görme ve gökkuşuğı*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 203 - 241. 8° (A. IV/8245).
- AL-SAYYID MARSOT, AFAF LUTFİ: *Egypt in the reign of Muhammad Ali*. Cambridge University Press. X + 300 s. = Cambridge Middle East library. 8° (A. IV/8287).
- DE SCAPA, VICOMTE JELICOE: *La Grande Flotte (1914-1916)*. Paris 1921 Payot in C^E. XV + 334 s. = Collection de Mémoires Études et documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8137).
- SCHEIDEMANN, PHILIPP: *L'Effondrement*. Paris 1923 Payot. 279 s. = Collection de Mémoires, Etudes et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/8418).
- SCHMIDT-DOUNAS, BARBARA: *Der Lykische Sarkophag Aus Sidon*. Tübingen 1985 Verlag Ernst Wasmuth. 172 s., 24 pl. = Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul, Istanbul Mitteilungen Beiheft 30. 4° (B/9444).
- SCHREINER, PETER: *Die Byzantinischer Kleinchroniken. 3 Cilt. Haz.: Heribertus Hunger*. Wien 1975 - 1979. Verlag der Österreichischen Akademie der wissenschaften. = Corpus Fontium Historiae Byzantinae Series Vindobonensis Vol. XII/1, 2, 3. 8° (A. IV/8461).
- SCHRÖDER, WERNER: *Arabel-Studien III. Arabel und Willehalm auf West-Östlichem Divan*. Mainz 1984 Steiner Verlag. 227 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 9. 8° (A. IV/8713-9).
- SÉCHAN, LOUIS: *Etudes sur la Tragédie Grecque. Dans Ses Repports Avec la Céramique*. Paris 1926 Librairie Ancienne Honoré Champion. VIII + 643 s. 4° (B/9411).
- SÉE, HENRI: *Les Origines du Capitalisme Moderne (Esquisse Historique)*. Paris 1930 Librairie Armand Colin. 4 + 212 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 79. 8° (A. IV/8431).
- SÉE, HENRI—ARMAND REBILLON: *Le XVIe Siècle*. Paris 1934 Les Presses Universitaires de France. XXIII + 411 s. = Clio; Introduction Aux Études Historiques 6. 8° (A. IV/8400).

- SEIGNOBOS, CHARLES: *Histoire Sincère de la Nation Française. Essai d'une histoire de l'évolution du peuple français*. Paris 1933 Presses Universitaires. XII + 520 s. 8° (A. IV/8420).
- SEL, LÜTFÜ: *İkinci Dünya Savaşı'nda İstihbarat*. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. V + 184 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/8637).
- SETTON, KENNETH M.: *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. 3. Cilt: *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*. Philadelphia 1984 The American Philosophical Society. X + 564 s. = Memoirs of the American Philosophical Society Held at Philadelphia For Promoting Useful Knowledge Volume 161. 4° (B/9191-3).
- SEZGIN, FUAT: *Vorträge zur Geschichte der arabisch-islamischen wissensschaften*. Frankfurt 1984 Rheingold-Druckerei GmbH. 186 s. = Veröffentlichungen des Institutes für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften Reihe A. Texte und Studien Band 1. 8° (A. IV/8215-1).
- SHELMERDINE, CYNTHIA WRIGHT: *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*. Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. VIII + 184 s., 42 res. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 34. 8° (A. IV/8688).
- SHMUELEVITZ, ARYEH: *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries*. Leiden 1984 E.J. Brill. IX + 207 s. 8° (A. IV/8791).
- SILVER, ERIC: *Begin. A Biography*. London 1984 Weidenfeld and Nicolson. IX + 278 s., 8 res. 8° (A. IV/8470).
- SINANOĞLU, PROF. DR. SUAT: *Uygurluk ve Çağdaşlaşma*. Belleten XLVIII, 89-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 249-255. 8° (A. IV/8544).
- Sinop*. 1: 400.000. (H/162).
- Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier. En Turquie En Perse Et Aux Indes*. Paris 1712. 7 + 616 s., 23 lev. 8° (A. IV/8221-2).
- SJÖQUIST, KARL-ERIK — PAUL ÅSTRÖM: *Pylos: Palmprints and Palmleaves*. Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. 107 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 31. 8° (A. IV/8687).
- SOBOUL, ALBERT: *La Civilisation et la Révolution Française*. Paris 1983 Arthaud. 481 s., 63 res., Collection les Grandes Civilisations. 8° (A. IV/8629).
- SOPHOCLEOUS, SOPHOCLES: *Atlas des Représentations Chypre - Archaiques des Divinités*. Göteborg 1985 Paul Åströms förlag. 2 + V + 252 s., XLV pl. = Studies in Mediterranean Archaeology; Pocket-book 33. 8° (A. IV/8570).

- SORVALI, IRMA: *Kuningas Hermanarikin valtakunta. Kuuluiko siihen suomenukuisia kansoja?* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 121'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 25-55. 8° (A. IV/8654).
- SÖZEN, PROF. DR. METİN: *Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı*. İstanbul 1983 Güzel Sanatlar Matbaası. 319 s. = Anadolu Bankası Kültür Yayınları: 1. 4° (B/9396).
- SPULER, PROF. DR. BERTOLD: *Gotthard Jäschke. Çev.: Mihin Lugal*. Belleten XLVIII, 189-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 309-338. 8° (A. IV/8543).
- Stara Zagora (Eski Zagra) Landkartenhandlung*. Wien Aktaria and Co. 1: 200.000. (H/181).
- STARKE, FRANK: *Die keilschrift - luwischen Texte in Umschrift*. Wiesbaden 1985 Otto Harrassowitz. XV + 465 s., 1 lev. = Studien zu den Boğazköy-Texten. Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Heft 30. 8° (A. IV/8614).
- STODDARD, LOTHROP: *Le Nouveau Monde de l'Islam*. Paris 1923 Payot et Cie. 323 s., 1 hr. 8° (A. IV/8408).
- STROHMEIER, MARTIN: *Seldschukische Geschichte und Türkische Geschichtswissenschaft. Die Seldschuken im Urteil moderner Türkischer Historiker*. Yay.: Klaus Schwarz. Berlin 1984 Klaus Schwarz Verlag. 10 + 273 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band 97. 8° (A. IV/8213).
- SUAREZ, GEORGES: *Briand. Sa Vie - Son Oeuvre Avec son Journal. Et de Nombreux Documents Inédits*. 2. Cilt. Paris 1938 Librairie Plon. 8° (A. IV/8451).
- SUISTOLA, JOUNI: *Turkkia ja tattaria vastaan - oulun tiernapojat ja turkkilaisvas-taisen taistelun teema*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 131'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 257-264. 8° (A. IV/8664).
- SUORSA, OLAVI: *Kalevalan runoarteisto Pohjolassa*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 127'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 175-204. 8° (A. IV/8660).
- SUORSA, OLAVI: *Paltamon kuvakirkon maalarit*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 110'dan ayrı bs. Oulu 1984 S. 123-168. 4° (B/9356).
- Survey of International Affairs*. 6 Cilt. London 1925/1928 Oxford University Press. = Royal Institute of International Affairs. 8° (A. IV/8591).

- SUVINIEMI, JUKKA: *Agitaatio - vai tietoyhteiskuntaan - Saksalaisen koulukunnan poliittis - filosofisista pääsuuntauksista sekä päämäärä - ja totuudellisuusristiriidasta teollistumis - ja kansanvaltaistumiskaudella 1800 - luvulta nykypäiviin.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 138'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 375 - 417. 8° (A. IV/8671).
- SUVINIEMI, JUKKA: *Sodan ja rauhan ristiriidasta teollistumis - ja kansanvaltaistumiskauden eurooppalaisessa aatteellisessa valtataistelussa. Pasifistisesta rauhanagitaatiosta ydinteknologian aikakauden todellisuuspohjaiseen, toimivaan rauhan - turvaamis politiikkaan.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 116'dan ayrı bs. Oulu 1984 S. 271 - 290. 4° (B/9362).
- SUVLA, DR. REFII - ŞÜKRÜ: *Cihanda ve Türkiye'de Beynelmilel Tediye Meseleleri.* İstanbul 1937 Arkadaş Basımevi. 4 + 200 s. = İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No. 51. 8° (A. IV/8589).
- Svensk - Turkiskt Lexikon - İsviççe - Türkçe Sözlük.* Uppsala 1985 Esselte Herzogs. 544 + 64 s. = Lexin Spraklexikon för invandrare. 8° (A. IV/8690).
- SYMONS, DAVID: *Corpus of Cypriote Antiquities 10: Cypriote Antiquities in Wolverhampton Art Gallery and Museums.* Gothenburg 1984 Paul Åströms Förlag. 3 + 37 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XX: 10. 4° (B/5825 - 10).
- ŞAHİN, AHMED: *Tarihin Şeref Levhaları.* İstanbul 1983 ÖZAL Matbaası. 304 s. = Cihan Yayınları. 8° (A. IV/8508).
- ŞAHİN, SENCER: *Bemerkungen zur der "Sammlung Turan Beler in Kumbaba bei Şile".* Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik XXXVIII (1980)'den ayrı bs. Bonn 1980 Rudolf Habelt Verlag. S. 182 - 184. 4° (B/9434).
- ŞAHİN, SENCER: *Ehrendekret für Hippomedon aus Priapos (Karabiga).* Epigraphica Anatolica 4 (1984)'den ayrı bs. Bonn 1984 Rudolf Habelt. S. 5 - 8, 1 pl. 4° (B/9433).
- ŞAHİN, SENCER: *Zwei Meilensteine aus der Gegend von Claudiopolis Krateia.* Epigraphica Anatolica 3 (1984)'den ayrı bs. Bonn 1984 Rudolf Habelt. S. 101 - 105. 4° (B/9432).
- ŞAHİN, SENCER: *Zwei spätarchaische Grabinschriften aus perinthos.* Epigraphica Anatolica Heft 2 (1983)'den ayrı bs. Bonn 1983 Dr. Rudolf Habelt. S. 77 - 80, 1 pl. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Rheinisch - Westfälische Akademie der Wissenschaften Türk Tarih Kurumu. 4° (B/9431).

- ŞAHINKAYA, PROF. DR. REZAN: *Cumhuriyet Köye, Köylü Kadına ve Türk Ailesine Neler Getirdi*. 4 + 254 s., 1 res. = Türk Kadınına Seçme Seçilme Hakkı 50. Yıl. 8° (A. IV/8707).
- ŞAKIR, ZİYA: *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Tâlat, Enver, Cemal Paşalar*. İstanbul 1943 Anadolu Türk Kitap Deposu. 223 s. 8° (A. IV/8376).
- Şam Bölgesi. El-Cezire*. (H/165).
- Şarki Trakya. Ahtapolu, Midye, İstanbul, Bursa, Çorlu, Bandırma, Deniz*. 1: 210.000. (H/147).
- ŞENELT, SELÂHATTİN: *Buda Bizim Şehir*. İstanbul 1950 Gün Basımevi. VI + 94 s. 8° (A. IV/8312).
- Şeria Muharebeleri*. İstanbul 1943 Askeri Matbaa. 23 s., 5 kroki = Gnkur. X. Ş. 8° (A. IV/8337).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *The Deportees of Malta and the Armenian Question*. Ankara 1984 Tisa Matbaacılık. 83 s. = Foreign Policy Institute On the Armenian Question Publication No. 6. 8° (A. IV/8267).
- TALONEN, JOUKO: *Lestadioloisuus ruotsalaisessa yhteiskunnassa vuosina 1900 - 40*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 112'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 207 - 224. 4° (B/9358).
- TALONEN, JOUKO: *Misjonihüüd - Eastin lestadiolaisten julkaisuyritys vuosina 1930 - 31*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 135'den ayrı bs. Oulu 1985 S. 329 - 339. 8° (A. IV/8668).
- ET - TANCİ, MUHAMMED: *İbni Batûta Seyahatnâmesi. (Tuhfetu'n-Nuzzâr Fi Garaibi'l-Emsâr)*. Cild I - II. Sadeleştirilen ve Baskıya haz.: Mümin Çevik. İstanbul 1983 Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık. 512 s. 8° (A. IV/8500).
- TANINDI, ZEREN: *Siyer-i Nebî. İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*. 1984 Aksoy Matbaacılık, 163 s. = Hürriyet Vakfı Yayınları. 4° (B/9393).
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Dergisi Özel Sayısı*. Ankara 1983 DSİM Matbaası. 2 + 186 s., 14 res. = Cumhuriyetin 60 ncı Yıldönümü. 4° (B/9424).
- TARIM, HAMİDULLAH: *Türkistan Tarihi*. İstanbul 1983 Seçil Ofset. 8 + 376 s. 4° (B/9387).
- Tarih*. İstanbul 1933 Kâğıtçılık ve Matbaacılık. 187 s. = İlkemtepe Kitapları: V. Sınıf. 8° (A. IV/8590).

- Tarih Atlası. 4 Kitap Birarada.* 3 s., 22 + 44 + 9 + 8 hr. 8° (A. IV/8323).
- Tarih Resimleri. 4 Kitap bir arada.* 8° (A. IV/8393).
- TAYLOR, LE MAJOR: *Voyage dans l'inde au travers du grand désert. Çev.: L.de Grandpré.* 2 Cilt. Paris 1803 De l'Imprimerie de Marchant. 8° (A. IV/8595).
- TERRY, JANICE J.: *Cornerstone of Egyptian Political Power. The Wafd 1919 - 1952.* London 1982 Third World Centre. 331 s. 8° (A. IV/8460).
- TERZIOĞLU, PROF. DR. ARSLAN: *İbn Sinâ ve Türk Çocuk psikiyatrisi.* İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 257 - 273, 11 pl. 8° (A. IV/8226).
- TERZIOĞLU, PROF. DR. ARSLAN: *İbn Sinâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya tesirleri.* İbn Sinâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 41 - 66, 11 pl. 8° (A. IV/8248).
- TEZEL, YAHYA SEZAI: *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi. (1923 - 1950).* Ankara 1982 Olgaç Matbaası. 498 s. 8° (A. IV/8499).
- Thracia 4. Cilt. Serdicae* 1977 In Aedibus Academiae Litterarum Bulgaricae. 337 s. = Academia Litterarum Bulgarica. 8° (A. IV/4616).
- TIMM, STEFAN: *Das christlich - koptische Ägypten in arabischer Zeit. Teil 2 (D - F).* Wiesbaden 1984 Dr. Ludwig Reichert Verlag. S. 4 + 491 - 964. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 41/2. 8° (A. IV/7646 - 2).
- TİMURTAŞ, DOÇ. DR. FARUK K.: *Mehmed Akif ve Cemiyetimiz.* İstanbul 1962 Baha Matbaası. 136 s. = Yağmur Yayınları: 6; Cep Kitapları: 3. 8° (A. IV/8311).
- TORRENS, W. M.: *Empire in Asia. How we came by it. A Book of Confessions.* Allahabad 1925 Union Press. IV + 395 s. 8° (A. IV/8091).
- TORRÈS, HENRY: *La France Trahie Pierre Laval.* New York 1941 Oxford University Press. 311 s. 8° (A. IV/8584).
- Tosya Kazası.* İstanbul Çiftçi Kütüphanesi. 1: 200.000. (H/170).
- TOYNBEE, ARNOLD J.: *Bibliothèque des Idées l'Histoire Un essai d'interprétation.* Paris 1951 Librairie Gallimard. 4 + 653 s. 8° (A. IV/8450).
- Traité de Constantinople.* Constantinople 1914 Imprimerie - Osmenié-. 31 + 28 s. 8° (A. IV/8586).
- Travaux et Recherches en Turquie* 1982. Leuven 1983 Éditions Peeters. 208 s. = Collection Turcica II. 8° (A. IV/8633 - 1).

- Travaux et Recherches en Turquie II.* Leuven 1984 Editions Peeters. 288 s. = Collection Turcica IV. 8° (A. IV/8633-2).
- TUĞLACI, PARS: *Bulgaristan ve Türk - Bulgar İlişkileri.* İstanbul 1984 POLAT Ofset. XV + 58 s. 4° (B/9394).
- TUNAYA, TARIK ZAFER: *Türkiye'de Siyasal Partiler. 1. Cilt: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918. (Gnş. İkinci bs.).* İstanbul 1984 Hilal Matbaacılık. XXXII + 668 s. = Hürriyet Vakfı Yayınları. 8° (A. IV/8497-1).
- TUOMISTO, PAAVO: *Sammolla terästä.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikospainossarja 117'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 291-295. 4° (B/9363).
- TUOMISTO, PAAVO: *Sammon siruja.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 139'dan ayrı bs. Oulu 1985 S. 419-426. 8° (A. IV/8672).
- TUOVINEN, TAPANI: *Kaksi tietokoneohjelmaa arkeologisten kaivausten sädemittauksiin ja vaaituksiin.* Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikospainossarja 118'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 297-300. 4° (B/9364).
- Turkey 1975.* Ankara 1975 Ajans - Türk. 116 s. 8° (A. IV/8394).
- La Turquie Economique.* 3 + 168 s. 2 res. 3 lev. 8° (A. IV/8596).
- EL-TUST, NASİR EL-DİN: *Muhtasar Fî İlm el - Tencim ve - Ma'rifet el - Takvim. (Risale-i Si Fasl.). Çev.: Ahmed-i Dai. Bugünkü Türkçeye Çev.: T.N. Gencan — M. Dizer.* İstanbul 1984 Kandilli Rasathanesi. 4 + 77 s. = Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi. 8° (A. IV/8300).
- Türk - Dokuma Sanatından Örnekler.* İstanbul 1984 Apa Ofset Basımevi. 48 s. = Türk Süsleme Sanatları Serisi: 8. 4° (B/9388).
- Türk - Irak Dostluğunun ışığı altında Irak Türkleri.* İstanbul 1956 Şehir Matbaası. 47 s. 8° (A. IV/8322).
- Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923). IV ncü Cilt 1 nci Kısım. Haz.: Şükrü Erkal.* Ankara 1984 Gnkur. Basımevi. XVII + 618 s., 2 hr., 44 res., 17 kroki, 6 kuruluş = T.C. Genelkurmay Başkanlığı. 8° (A. IV/7188-4,1).
- Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984 Ankara.* Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. XI + 288 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 60; Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17. 8° (A. IV/8628).
- Türk - Yunan İlişkileri ve Megalo İdea.* Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. IV + 98 s., 2 tablo, 7 kroki. = T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. 8° (A. IV/8520).

- TÜRKER-KÜYEL, PROF. DR. MÜBAHAT: *İbn Sînâ ve "Al-‘Akl al - Fa‘al"*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 707 - 747. 8° (A. IV/8237).
- TÜRKER-KÜYEL, PROF. DR. MÜBAHAT: *İbn Sînâ ve "Mistik" denen görüşler*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 749 - 792. 8° (A. IV/8249).
- TÜRKER-KÜYEL, PROF. DR. MÜBAHAT: *İbn Sînâ'da "Al-‘Akl al - Fa‘âl" in kökleri*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi S. 591 - 670. 8° (A. IV/8247).
- TÜRKER-KÜYEL, PROF. DR. MÜBAHAT: *İbn Sînâ'nın "Al-‘Akl al - Fa‘âl" ine bir adım olarak Fârâbî'de Siyâset*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 671 - 706. 8° (A. IV/8246).
- TÜRKER-KÜYEL, PROF. DR. MÜBAHAT: *Kut, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki al-‘Akl al-Fa‘al için bir temel oluşturabilir mi?* İbn Sînâ, Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih kurumu Basımevi. S. 489 - 590. 8° (A. IV/8232).
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. 4. Cilt. Ankara 1985 Sanem Matbaası. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 267; Tarih Dizisi: 18. 4° (B/9447).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kampusu'nun Dünü - Bugünü - Yarını. (Ankara) 1976 T.B.M.M. Meclisi Basımevi. 80 s., 2 pl. 4° (B/9400).
- T.B.M.M. Kampusunun Geliştirilmesi Önproje - Önprogram Çalışması. Haz.: Ziya Payzın. (Ankara) 1976 T.B.M. Meclisi Basımevi. 39 s., 12 plân 4° (B/9401).
- Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1984. *Statistical pocket book of Turkey*. Ankara 1984 Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. XXIV + 304 s. = Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 1100 - Prime Ministry State Institute of Statistics. 8° (A. IV/8298).
- Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849 - 1984). İstanbul 1984 Hakan Ofset Sanayi ve Ticaret. 7 + 273 s. 8° (A. IV/8515).
- Türkler İçin Ne Diyorlar. Derleyen: Mutlu Altay. Ankara 1984 Ayyıldız Matbaası. XIII + 50 s. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 8° (A. IV/8521).
- Türklerin ve Türkiye'nin Tarihi Ansiklopedisi. 2 Cilt. Milliyet Yayınları. 4° (B/9391 - 1, 2).

- TÜRKMEN, A. FAİK: *Mufasssal Hatay. 1. ve 3. Ciltler biraradı*. İstanbul 1937 8° (A. IV/8066).
- UÇAROL, DR. RİFAT: *Siyasi Tarih. Gözden Geçirilmiş ve Genşl. 3. bs.* İstanbul 1985 Haşmet Matbaası. XVI + 603 s. 8° (A. IV/8706).
- UGURLU, DR. M. CEMİL: *Atatürk ve Ulusal Kurtuluşumuz*. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 54 s. 8° (A. IV/8634).
- Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17 - 20 Ağustos 1983*. Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. XX + 612 s., 4 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları Toplantı Bildirileri Dizisi: 1. 8° (A. IV/8501).
- UMAR, PROF. DR. BİLGE: *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi 1*. İzmir 1982 Acargil Basımevi. XI + 308 s., 51 res. 8° (A. IV/8496 - 1).
- UMAR, PROF. DR. BİLGE: *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*. İstanbul 1984 Haşmet Basımevi. VII + 356 s., 49 res. 8° (A. IV/8498 - 2).
- Unesco Nedir*. Ankara 1984 22 s. = Unesco Türkiye Milli Komisyonu. 8° (A. IV/8698).
- URSIN, MARTTI: *Lapin sodan 1944 - 1945 heijastuksia Ruotsissa*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 114'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 255 - 261. 4° (B/9360).
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL: *İbn Sînâ aforizması hakkında*. İbn Sînâ Doğumunun bininci yılı Armağanı (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 243-247. 8° (A. IV/8250).
- VAHTOLA, JOUKO: *Brandenburgs Annäherung an Schweden zu Beginn der Regierungszeit Kurfürst Friedrich Wilhelms 1640 - 1641. Yay.: Prof. Dr. Kyösti Julku*. Jyväskylässä 1984. = Studia Historica Septentrionalia 7. 8° (A. IV/8272).
- VAHTOLA, JOUKO: *En gammal germansk invandring till västra Finland i bynamnets belysning*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 101'den ayrı bs. Oulu 1984 S. 252 - 279. 4° (B/9347).
- VAHTOLA, JOUKO: *Henkiset seliysperusteet Arnold Hermaan Ludwig Heerenin (1760 - 1842) historiankirjoituksessa*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 125'den ayrı bs. Oulu 1985. S. 103 - 159. 8° (A. IV/8658).
- VAHTOLA, JOUKO: *Lukianos ja historia*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 102'den ayrı bs. Oulu 1984. S. 5 - 27. 4° (B/9348).

- VAHTOLA, JOUKO: *Pohjoinen John Miltonin Kadotetussa paratiisissa*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 106'dan ayrı bs. Oulu 1984. S. 61 - 75. 4° (B/9352).
- VAHTOLA, JOUKO: *Valkoisten toiminta koillisella rintamalla keväällä 1918*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 134'den ayrı bs. Oulu 1985. S. 309 - 327. 8° (A. IV/8667).
- VAKKASOĞLU, VEHL: *99 Aydın Konuştu. Din Gerçeği*. İstanbul 1984 Yaylacık Matbaası. 511 s. = Cihan Yayınları No: 55. 8° (A. IV/8502).
- Vergleichende Keramikforschung in Mittel- und Osteuropa*. Yay.: Klaus Beitz. Kittsee 1984 Ethnographisches Museum Schloss Kittsee. 271 s., 32 lev. = Kittseer Schriften zur Volkskunde. Veröffentlichungen des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee. Heft: 2. 8° (A. IV/8348).
- La Vérité sur les Rapports Germano - Soviétiques de 1939 à 1941*. Paris 1948 Éditions France - Empire. 257 s. = The Department of State. 8° (A. IV/8447).
- VIRTANEN, KEIJO: *Suomi ja sen kulttuuri osana amerikkalaisten Eurooppaan kohdistamaa kiinnostusta 1800 - luvun toiselle puoliskolla (noin vv. 1850 - 1890)*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja 129'dan ayrı bs. Oulu 1985. S. 213 - 233. 8° (A. IV/8662).
- VOGT, H.: *Leçons sur la Résolution Algébrique des Equations*. Paris 1895 Librairie Nony and Cie. VIII + 201 s. 8° (A. IV/8458).
- Un Voyage vers l'Avenir. Le PNUD et le Monde Arabe*. New york 1984 Ar Ame Inc. 68 s. 4° (B/9442).
- WALLACH, JEHUDA L.: *Bir Askeri Yardımın Anatomisi. Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyelleri 1835 - 1919. (İkinci Baskı)*. Çev.: Em. Tuğg. Fahri Çeliker. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. 1 + XL + 250 s. = T.C. Genelkurmay Başkanlığı; Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. Yayınları. 8° (A. IV/8480).
- WEDEPOHL, KARL HANS: *Diamant, seine Eigenschaften und seine Bildung*. Wiesbaden 1984 Steiner Verlag. 24 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math - Naturwiss. Kl. Jahrgang 1984 Nr. 1. 8° (A. IV/8712 - 1).
- WEILL, GEORGES: *L'Europe du XIXe Siècle et l'Idée de Nationalité*. Paris 1938 Albin Michel. XVI + 480 s., 4 pl., 2 hr. = Bibliothèque de Synthèse Historique. L'Evolution de l'Humanité. Synthèse Collective. 8° (A. IV/8424).
- YAVUZ, Y. DOÇ. DR. HULÜSİ: *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517 - 1571)*. İstanbul 1984 Serbest Matbaası. 240 s. 8° (A. IV/8513).

- Yeni Türk Ansiklopedisi. 12 Cilt.* İstanbul 1985 Polat Ofset. 4° (B/9448).
- Yeni Yunus Emre ve Doğuş'ları.* İstanbul 1950 Ülkü Basımevi. 675 s. 8° (A. IV/8071).
- Yıllık 1943.* Ankara Doğuş Matbaası. 264 s. = Türk Dil Kurumu. 8° (A. IV/8380).
- Yıllık 1944.* Ankara Ziraat Bankası. 211 s. = Türk Dil Kurumu. 8° (A. IV/8381).
- Yıllık 1945-46.* İstanbul 1947 İbrahim Horoz Basımevi. 191 s. = Türk Dil Kurumu. 8° (A. IV/8382).
- YİNANÇ, DOÇ. DR. REFET: *Kayseri ve Sivas Dariüşşifaları'nın Vakıfları.* Belleten XLVIII, 189-190 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 299-307, 3 pl. 8° (A. IV/8545).
- Your Holiday in Turkey.* Ankara 1961 The Turkish Ministry of Press. 127 s., 12 res. 8° (A. IV/8579).
- Yurt Ansiklopedisi. Türkiye, İl İl: Dünyü, bugünü, yarını. 11 Cilt.* İstanbul 1981/1984 Anadolu Yayıncılık. 4° (B/9383).
- Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan.* Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII + 342 s., 24 pl., 1 res. = T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yay. VII. dizi - Sa. 82. 8° (A. IV/8535).
- YÜCELT, NÂZİM: *Vakayii Baba Paşa Fittarih'den bazı parçalar.* Bursa 1944 Yeni Basımevi. 60 s. 8° (A. IV/8336).
- YÜKSEL, DR. İ. AYDIN: *Osmanlı Mimâritsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520). 5. Cilt.* İstanbul 1983 Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri. XII + 497 s., 1 plân. 4° (B/9397-5).
- YÜRÜK, ALİ: *Türkiye Neden Böyle?* İstanbul Kuşak Ofset. 358 s. = Veli Yayınları. 8° (A. IV/8682).
- ZÉKI, ABDOULLAH: *Essai sur les Causes de la Décadence de l'Empire Ottoman.* Paris 1929 A. Pedone. 5 + 179 s. 8° (A. IV/8619).
- ZELLER, GASTON: *La France et l'Allemagne depuis dix siècles.* Paris 1932 Librairie Armand Colin. 5 + 212 + 12 s. = Collection Armand Colin, Section d'Histoire et Sciences Économiques No: 151. 8° (A. IV/8440).
- ZELTNER-NEUKOMM, GERDA: *Vom Schwizer Hüsi zur Arche Noah. Betrachtungen zu einem Kapitel schweizer Literatur.* Mainz 1984 Steiner Verlag. 22 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1984 No. 1. 8° (A. IV/8711-1).
- ZENO, APOSTOLO: *Compendio della Storia Veneta.* Venezia 1847. 392 s., 1 res. 8° (A. IV/8228).

- ZERNACK, KLAUS: *Koillis - Euroopan historian peruskysymyksiä*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 104'den ayrı bs. Oulu 1984. S. 39 - 52. 4° (B/9350).
- ZIMANSKY, PAUL E.: *Ecology and Empire The Structure of the Urartian State*. Chicago 1985 The Oriental Institute. XV + 141 s., 30 pl. = The Oriental Institute of the University of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization No: 41. 4° (B/9468).
- ZWIERLEIN, OTTO: *Senecas Hercules im Lichte Kaiserzeitlicher und Spätantiker Deutung. Mit einem Anhang über Tragische Schuld sowie Seneca - Imitationen bei Claudian und Boethius*. Mainz 1984 Steiner Verlag. 69 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl. 1984 Nr. 6. 8° (A. IV/8713 - 6).

B. DERGİLER

- Acta Archaeologica XXXV, 3, 4 (1983).
- Acta Asiatica 47, 48 (1985).
- Acta Ethnographica XXXI, 1 - 4 (1982).
- Acta Historiae Artium XXX, 1, 2 (1984).
- Acta Historica XXX, 1 - 4 (1985).
- Acta Orientalia XXXVIII, 1 - 3 (1985).
- Acta Poloniae Historica XLVII (1983); XLVIII (1983).
- Akkadica 40 (1984); 41 - 42 (1985):
42 - V. DONBAZ, *More Old Assyrian Tablets from Asur*. S. 1.
- Alt-Orientalische Forschungen XI, 2 (1984); XII, 1 (1985).
- The American Historical Review LXXXIX, 4 - 5 (1984); XC, 1 (1985).
- American Journal of Archaeology LXXXVIII, 4 (1984); LXXXIX, 1 (1985).
- American West XXI, 6 (1984); XXII, 1 - 3 (1985).
- Amme İdaresi Dergisi XVII, 4 (1984); XVIII, 1, 2 (1985).
- Anadolu Araştırmaları IX (1983).
- Anali VII - VIII (1982); IX - X (1983).
- Anatolian Studies Thirty - Fifth Annual Report 1983; XXXIV (1984):
B. BRANDL, *The Tridacna - Shell Discs*. S. 15.
M.F. SMITH, *Diogenes of Oenoanda, New Fragments 122 - 124*. S. 43.

- J. YAKAR, *Regional and Local School of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia*. S. 59.
- J. MELLAART, *Anatolian Kilims; New Insights and Problems*. S. 87.
- I. SINGER, *The AGRIG in the Hittite Texts*. S. 97.
- A. ÇİLINGİROĞLU, *The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Basin*. S. 129.
- D.F. EASTON, "Priam's Treasure". S. 141.
- H.F. RUSSELLS, *Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*. S. 171.
- Recent Archaeological Research in Turkey*. S. 203.
- A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXXIX, 1-4 (1984):
- Ö. OZANKAYA, *Atatürk'ün Demokrasi Dersleri*. S. 33.
- N. ABADAN-UNAT, *İbn Khaldun'un Tah Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü*. S. 173.
- Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes XXXII (1982).
- Annales Économies Sociétés Civilisations XXXIX, 5-6 (1985).
- Annali XLIII, 4 (1983); XLIV, 1-4 (1984); Supplemento 38-41 (1984):
- 3-S. TAMARI, *The Nabi Yunus Masjid in Halhül (Judea)*. S. 373.
- E. BALDISSERA, *Fu'ad aš - Sāyeb e la Nascita del Racento Siriano Moderno*. S. 451.
- C. BAFFIONI, *Ancora su al-Fārābī Interprete di Aristotele*. S. 491.
- Annali della Scuola Normale Superiore de Pisa XIV, 1-2 (1984).
- The Annual of the British School at Athens LXXIX (1984).
- Anthropology Today I, 1-3 (1985).
- Antike Welt XVI, 1-2 (1985).
- Anzeiger CXXI, 1-9 (1984).
- Archaeologiai Ertesito CXI, 1 (1985).
- Archaeological Reports For 1983-84 30 (1984).
- Archäologischer Anzeiger 1-2 (1985).
- Archiv Orientalni LII, 4 (1984); LIII, 1 (1985).
- Archivum Ottomanicum IX (1984).
- Arctos XVIII (1984).
- Arkeoloji - Sanat Tarihi Dergisi I (1982); II (1983).

Ars Orientalis XIV (1984).

Asien Afrika Latein - Amerika XIII, 1 - 2 (1985).

Askeri Tarih Bülteni X, 18 (1985).

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi I, 2 - 3 (1985):

2 - N. KARADUMAN, *Milli Egemenlik*. S. 315.

S. İLHAN, *Türk Kurtuluş Hareketinin Safhaları ve Çağdaşlaşmaya Etkileri*. S. 319.

U. KOCATÜRK, *Türk Toplumunda Çağdaşlaşma Gereği*. S. 327.

A. İNAN, *Çağdaşlaşmada Kadın Hakları*. S. 331.

İ. GİRİTLİ, *Atatürkçü Çağdaşlaşmanın Türk Toplumundaki Sonuçları*. S. 335.

S.A.H. HAQQI, *Üçüncü Dünya Milletleri Açısından Mustafa Kemal ve Kemalizm*. S. 341.

T. FEYZİOĞLU, *Atatürk ve Milliyetçilik*. S. 353.

B.S. BAYKAL, *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*. S. 413.

H. EROĞLU, *Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*. S. 435.

A. MUMCU, *Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik*. S. 513.

C. ENGİNSOY, *Milli Kurtuluş Önderi Olarak Atatürk*. S. 527.

U. KOCATÜRK, *Atatürk'ün Hastalığı, Son Günleri ve Ölümü Hakkında Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in Notları*. S. 543.

B. TUNAY, *Atatürk ve Liderlik*. S. 555.

İ.A. ÇUBUKÇU, *Atatürk, Din ve Lâiklik*. S. 573.

Ç. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk, Milli Egemenlik ve Türk Çocuğu*. S. 577.

U. KOCATÜRK, *Büyük Nutkun Basılışı Esnasında Atatürk Tarafından Yapılan İki Düzeltme*. S. 609.

İ. GÖNÜLAL, *Türk Kadını ve Kadın Hakları Kaynakçası*. S. 615.

3 - N. ÖZTORUN, *Atatürkçülük'te Türk Devletinin Dinamik İdeali*. S. 626.

İ. DOĞRAMACI, *Atatürk ve Eğitim*. S. 653.

B.S. BAYKAL, *Milli Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*. S. 671.

T. FEYZİOĞLU, *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*. S. 742.

Z. BURSALIOĞLU, *Atatürkçü Eğitim Üzerine*. S. 800.

H. EROĞLU, *Şerefli Bir Tarih: Lozan*. S. 805.

- A. MUMCU, *Misak - ı Milli ve Anayasamız*. S. 813.
- C. ENGİNSOY, *Batı Dünyasında Atatürk*. S. 831.
- B. TUNAY, *Atatürk'ün Üstün Kişiliği*. S. 847.
- Y. ÖZKAYA, *Milli Mücadele Başlangıcında Basın*. S. 871.
- G.D. TÜFEKÇİ, *Atatürk Milliyetçiliği*. S. 914.
- B. GÖKSEL, *Atatürk'ün Eğitim Konusunda Görüşleri ve Misak - ı Maarif*. S. 921.
- Z. ARIKAN, *Cumhuriyetin İlanı ve İzmir Basını*. S. 959.
- Athenaeum 1 - 2 (1985).
- Ausgrabungen und Funde XXIX, 5 - 6 (1984).
- Avrupa 96 (1984); 97 - 99 (1985).
- Avrupa Konseyi Dergisi 1 - 2 (1980); 1 (1981); 1 - 3 (1982); 1 - 3 (1983); 1 - 4 (1984).
- Aziya i Afrika Segodnya 12 (1984); 1 - 4 (1985).
- Balkanica III, 4 (1984); IV, 1 (1985).
- Bericht der Römisch - Germanischen Kommission LXV (1984).
- Berkeley Journal of Sociology XXIX (1984).
- Bibliografia Republicii Socialista Romania XXXIV, 3 - 5 (1985).
- Bibliographie d'Etudes Balkaniques XVII (1982).
- Bibliotheca Orientalis XLI, 3 - 4 (1984).
- Bilgisayar VII, 38, 41, 42 (1984).
- Bilim Birlik Başarı XI, 43 (1985).
- Bilim ve Tasavvuf III, 25 (1985).
- Birleşmiş Milletler Haberleri 177 (1985).
- The Bodleian Library Record XI, 5 (1984).
- Bulgarian Historical Review XII, 4 (1984).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CVIII, 2 (1984).
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève XVII (1980-1983).
- Bulletin des Arbeitskreises Zweiter Weltkrieg 1 - 4 (1983).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LV, 1 - 2 (1984).
- Bulletin d'Information 12 (1981-1985).
- Bulletin Medelhavsmuseet XIX (1984).

- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 255 (1984).
 Bulletin of the Institute of Historical Research LVII, 136 (1984).
 Bulletin of the Mineral Research and Exploration Institute of Turkey
 (Foreign Edition) 99/100 (1982-83).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology IX, 3-4 (1984).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVIII, 1 (1985).
 Bulletin Scientifique XX, 7-12 (1984).
 Bulletin Signaletique, Art et Archeologie XXXVIII 4; Tables Annuelles
 (1984); XXXIX, 1-2 (1985).
 Bulletin Signaletique, Art et Archeologie XXXVIII, 4 (1984); Tables
 Annuelles (1984); XXXIX, 1-2 (1985).
 Bulletin the Metropolitan Museum of Art XLII, 3-4 (1985).
 Bulletins et Mémoires de la Societe d'Anthropologie de Paris XIV, 3-4
 (1984).
 Byzantinische Zeitschrift LXXVII, 2 (1984).
 Byzantino Slavica XLV, 2 (1984).
 Byzantion LIV, 2 (1984).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXVII 4 (1984); Bibliographie (1984);
 XXVIII, 1-3 (1985).
 Cahiers du Monde Russe et Soviétique XXV, 2-3 (1984).
 Casopis Moravského Musea Acta Musei Moraviae LXIX (1984).
 Central Asiatic Journal XXIX, 1-2 (1985).
 Cornell Journal of Social Relations XVIII, 1 (1984).
 Cultura Antiqua XXXVI, 9-12 (1984); XXXVII, 1-6 (1985).
 Culture Populaire Albanaise IV, 1 (1984).
 Çevren XI, 44 (1984); XII, 45 (1985).
 Çukurova Üniversitesi Bülteni 1 (1985).
 Çukurova Üniversitesi Öğrencinin Sesi I, 1-2 (1985).
 Dacia XXVIII, 1-2 (1984).
 Deutsche Nationalbibliographie Jahresregister I-II, (1983); Register, 14-
 39, 45-52 (1984); 1-21 (1985).
 D.S.İ. Bülteni XXVIII, 278-280 (1984); XIX, 281-284 (1985).
 Devlet Yayınları Bibliyografyası XII, 7-12 (1982); XIII, 1-8 (1983).
 Al-Dirasat al-Islamiyyah XIX, 5 (1984); XX, 1-2 (1985).

- Dış Ticaret Bülteni 4 (1985).
- Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2 (1984).
- Diyanet Dergisi XX, 4 (1984); XXI, 1 (1985).
- Diyanet Gazetesi 310, 311 (1984); 312, 315-318 (1985):
 318 - M.S. DURU, *Ağustos Zaferleri ve Kaynağı*. S. 7.
 R. AKDEMİR, *Türk'ü Anlamak İçin*. S. 11.
 S. TULÜCÜ, *Malazgirt Meydan Muharebesi*. S. 12.
 K. ERDİL, *Muhteşem Zafer*. S. 14.
 A. CEYHAN, *Tarihte Ağustos Ayı*. S. 16.
- Dumbarton Oaks (1979-81); (1981-83).
- East European Quarterly XVIII, 4 (1984); XIX, 1 (1985).
- Eğitim ve Bilim VIII, 46 (1983).
- Emel XXXVI, 141-146 (1984); 147-148 (1985):
 147 - Dr. E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi*. S. 43.
 148 - H. KIRIMLI, *Sürgünün 41. Yıldönümünde Kırım Tatarlarının Birleşmiş Milletler Önündeki Gösterisi*. S. 5.
 T. TİRBEN, *Kırım Tatarlarının Kötü Durumu*. S. 7.
 E.B. ÖZBİLEN, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi*. S. 31.
- Encyclopaedia Iranica I, 8 (1985).
- Epigraphica Anatolica 4 (1984).
- Erdem I, 1-2 (1985):
 2 - C.M. ALTAR, *Atatürk'e Özgü Evrim Felsefesinin, Gelenek - Kültür Dinamismine Katkı*. S. 262.
 A. MUMCU, *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri*. S. 291.
 E. ESİN, *Türk Kültür Tarihi İç Asyadaki Erken Safhalar*. S. 409.
- Ethnologie Française XIV, 3-4 (1984); XV, 1 (1985).
- Ethnology XXIII, 4 (1984); XXIV, 1 (1985).
- Etibank Bülteni 62-65 (1984); 70-72 (1985).
- Etudes Balkaniques 1 (1985).
- Expedition XXVI, 3-4 (1984).
- Faravid VIII (1984).
- Finski Museum 90 (1983); 91 (1984).
- The Florida Anthropologist XXXVII, 4 (1984).
- Fornvännan LXXIX (1984).

- Forum V, 128 (1985); VI, 129-144 (1985):
 138 - *Osmanlı Arşivleri Sempozyumu*. S. 10.
 Prof. H. İNALCIK, *Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi*. S. 23.
 Genava XXXII (1984).
 The German Tribune XXIII, 1161 (1984); XXIV, 1162 - 1187 (1985).
 Germania LXIII, 1 (1985).
 Gjuha Jone 1 (1985).
 Godišen Zbornik Annuaire XXXVII, 11 (1984).
 Gösteri 50-55 (1985).
 Günümüzde Kitaplar 14, 16 (1985).
 Haberler. Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçiliği Basın Bülteni 10, 13 - 15, 17 - 21, 23 - 27, 29 - 36, 38 - 44, 47 - 50, 52 - 54, 56 - 59, 61 - 81 (1985).
 Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi XI, 1 - 2 (1984):
 1 - M. ÖZBEN, *Roma Açık hava Tiyatrosundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri*. S. 81.
 Ö. İZGİ, *Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)*. S. 91.
 T. BAYKARA, *Urfa İskelesinde Yahşi Beğ Camii'nde Bir Kitâbe ve Tahlili*. S. 97.
 M.A. ÇAY, *Anadolu Selçukluları'nda Medreseler*. S. 101.
 2 - R. ÖNSOY, *Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839 - 1876)*. S. 5.
 Hamdard Islamicus VII, 4 (1984); VIII, 1 (1985).
 Hamizrah Hehadash XXIX, 1 - 4 (1980); XXX, 1 - 4 (1981).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XLIV, 2 (1984).
 Hesperia LIII, 4 (1984).
 L'Homme XXIV, 3 - 4 (1984); XXV, 1 - 2 (1985).
 IBM Dergisi 13 (1985).
 Iliria XIII, 2 (1983).
 Indiana Foreign Review XXI, 24 (1984); XXII, 1 - 3 (1985).
 International Journal of Middle East Studies XVII, 1 (1985).
 Iraq XLVI, 2 (1984).
 International Journal of Turkish Studies III, 1 (1984 - 1985):
 K.H. KARPAT, *Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856 - 1878*. S. 1.

T. GÜRAN, *The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793 - 1839*. S. 27.

F. ADANIR, *The Macedonian Question: The Socio-Economic Realty and Problems of its Historiographic Interpretation*. S. 43.

A.Ü. TURGAY, *The Nineteenth - Century Golden Triangle: Chinese Consumption, Ottoman Production, and the American Connection*. S. 65.

S. ÖZBARAN, *A Note on the Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century*, S. 93.

C.E. FARAH, *Reaffirming Ottoman Sovereignty in Yemen, 1825 - 1840*. S. 101.

S. KARABAŞ, *A Note on Ideology in Some Turkish Idioms*. S. 117.

Z. ABRAHAMOWICZ, *Turcology in Poland: Achievements and Some Problems for Future Development*. S. 123.

A. PETROSYAN, *History and History of the Ottoman Empire in the New Age: Studies Made in the USSR, 1960 - 1980*. S. 139.

J. MCCARTHY, *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*. S. 145.

M. RWYKIN, *Moskow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*. S. 147.

T.S. HALMAN, *Contemporary Turkish Literature: Fiction and Poetry*. S. 149.

A. İPEKÇİ, *Barış, Demokrasi, Özgürlük*. S. 151.

Inventaria Archaeologica Pologne LI (1983).

Iran XXIII (1985).

Islam and Modern Age XIV, 4 (1983); XV, 2 - 3 (1984).

Islamic Culture LVIII, 2 - 4 (1984).

Israel Exploration Journal XXXIV, 1 - 4 (1984).

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan) XLI, 1 - 4 (1982 - 1983).

Istanbuler Mitteilungen XXX (1985).

İstoriçeskiya Zapiski 111 (1984).

İstoriski Çasopis XXIX - XXX (1982 - 1983).

İstoriya 1 - 3 (1985).

İş ve İşçi Bulma Kurumu Bülteni 92 - 97 (1984); 98 - 99 (1985).

İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 2 - 6 (1984).

İlgi XIX, 41, 42 (1985):

- 42 - Doç. A. DEMİR, *Anadolu Selçuklu Hanları*. S. 2.
 S. BAŞKAN, *Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı*. S. 9.
 İnsan Hakları Yıllığı V - VI (1983 - 1984).
 Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXIV (1984); Register 1 - 32 (1884).
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts C (1985).
 Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XXXII, 2 (1984).
 Janus LXXI, 1 - 4 (1984).
 Journal Asiatique CCLXXII, 3 - 4 (1984); CCLXXIII, 1 - 2 (1985).
 Journal of Archaeological Science XI, 6 (1984); XII, 1 - 2 (1985).
 Journal of Asian and African Studies 28 (1984).
 Journal of Asian History I, 1 - 2 (1967); II, 1 - 2 (1968); III, 1 - 2 (1969).
 Journal of Central Asia VI, 1 - 2 (1983); VII, 1 - 2 (1984).
 Journal of Human Evolution XIII, 7 - 8 (1984); XIV, 1 - 3 (1985).
 Journal of Near Eastern Studies XLIV, 1 - 2 (1985).
 Journal of the American Oriental Society CIV, 3 (1984).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXVIII, 1 - 2 (1985).
 Journal of the History of Biology XVIII, 1 - 2 (1985).
 Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1984).
 Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XLVII (1984).
 Karınca Kooperatif Postası L, 574 (1984).
 Kaynaklar 1 (1983); 2 - 4 (1984):
 4 - M. ÖNDER, *Selçuklu Kubâd-Abbâbâd Sarayı Çinileri*. S. 17.
 Keesing's Contemporary Archives XXX, 12 (1984); XXXI, 5 (1985).
 Kemalist Ülkü 195 - 196, 198 - 203 (1985):
 195 - K. ARIBURNU, *Atatürk ve Kadın Hakları*. S. 8.
 C. UZER, *Atatürk ve Basın Özgürlüğü*. S. 13.
 M. YAZICI, *Atatürk'ün İstedığı Türklük Kütüphanesi*. S. 28.
 198 - M. ERENDİL, *Atatürk İlkeleri Üzerine*. S. 5.
 H. HÜRKAN, *Osmanlı Saltanatının ve Halifeliğinin Kaldırılması*. S. 9.
 K. ARIBURNU, *Atatürk ve Muhsin Ertuğrul*. S. 15.
 C. UZER, *Suriye Valisi Tahsin Bey ve Mustafa Kemal*. S. 18.

- 199 - M. UĞRAŞKAN, *Atatürk'ün Sofrası*. S. 3.
M.R. İNAN, *Atatürk'ün Evrenselliği*. S. 5.
İ.A. ÇUBUKÇU, *Atatürk Din ve Laiklik*. S. 7.
H. HÜRKAN, *Halifelğin Kaldırılması*. S. 9.
K. ARIBURNU, *Atatürk'ün Sonbahar Seyahatleri*. S. 12.
M. YAZICI, *Büyük Hun İmparatorluğu* (M.Ö. 220 - M.S. 216). S. 24.
201 - M.R. İNAN, *Atatürk'ün Evrenselliği*. S. 5.
M. ERENDİL, *Türk Devriminin Güvencesi Türk Gençliği ve Atatürk*. S. 8.
202 - M. UĞRAŞKAN, *İlk Milli Ordu Nasıl Kuruldu ve Zaferi Nası Kazandık?* S. 3.
İ.C. EGE, *İzmir'in İşgali*. S. 12.
M. YAZICI, *30 Ağustos Meydan Savaşının Hatırlattıkları*. S. 17.
203 - H. GÖKSEL, *Atatürkçü Olmak Zordur*. S. 5.
K. ARIBURNU, *Atatürk ve Kâzım Dirik*. S. 7.
Kıbrıs III, 36 - 37, 39 - 40 (1984); IV, 1 - 5 (1985).
Kıryat Sefer Index LVIII (1982); LVIII, 4 (1983); LIX, 1 (1984).
Korean Scientific Abstracts XVI, 6 (1985).
Kuzey Kıbrıs VIII, 273 - 275 (1984); IX, 276 - 305 (1985).
Letopis 1983 (1984).
Levant XVII (1985).
Levêltarı Közlemények LIV, 1 - 2 (1983).
Le Livre Hongrois 3 - 4 (1984); 1 (1985).
Livres et Revues d'Italie XXV, 2 (1982).
Lumea 2, 4 - 7, 15 - 19, 21 - 23, 25 - 28 (1985):
26 - M. CRISTEA, *Turkish Art Exhibition*. S. 31.
Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi (Türkçe Baskı) 99/100 (1982 - 83).
Makedonika (1983).
Man XIX, 4 (1984); XX, 1 (1985).
Materialia Turcica IX (1983):
PETER SCHREINER, *Die Rolle der Turkvölker in der Byzantinischen Reichspolitik*. S. 10.
J. MATUZ, *Die Lateiner Palästinas im Spiegel Osmanischer Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*. S. 22.

K. RUCH, *Anmerkungen zu den Radierungen Daniel Hopfers "Solimanus Imperator" und "Haiden"*. S. 32.

R. SCHIFFER, *English Travellers and the Hazards of Coin Collecting in 19 th Century Turkey*. S. 35.

K. MAC KENZIE, *Ka'ime of Sultan Abdul Macid. The Second Issue, 1840*. S. 48.

MONIKAFREDERKING, *Die Frau im Osmanischen Reich*. S. 52.

Z. VESELÁ—L. HŘEBÍČEK—J. BEČKA, *Turkologie in der ČSSR*. S. 94.

S.T. RASMUSSEN, *Die Türksprachliche Sammlung der Kgl. Bibliothek in Kopenhagen*. S. 117.

Medioevo Saggi e Rassegne IX (1984).

Medical Times XIX, 8-9, 11-12 (1984).

Mémoires et Documents (Texte) XLIX (1983); (Notes) XLIX (1984).

The Middle East Journal XXXIX, 1-2 (1985).

Middle East Studies Association Bulletin XVIII, 1-2 (1984).

Midland History IX (1984).

Milli Piyango 4-6 (1984).

Milliyet Sanat Dergisi 121-127 (1985).

Miscellanea XIII (1984).

Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXIII (1983); CXIV (1984).

Mitteilungen der Deutsch-Türkische Gesellschaft E.V. Bonn 107 (1984).

Mitteilungen der Deutschen Archacologischen Instituts Roemische Abteilung XCI, 2 (1984).

Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 116 (1984).

Musaica XV-XVI (1978-1979).

Narodii Azii i Afriki 6 (1984); 1-2 (1985).

Naše Starine XVI-XVII (1984).

Nato Dergisi 3-4 (1984); 1 (1985).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 2, 7, 10-12 (1984); 1, 3, 4 (1985).

News Bulletin XXXVI, 60, 65, 70, 77, 82 (1985).

Newsletter 7 (1984); 8 (1985).

Nouvelles de l'Inde 249 (1984).

Novayai Novesaya Istoriya 1-2 (1985).

Novita Bibliografiche Antichita Greca e Romana 19 (1984-1985).

Orient XXV, 2-3 (1984):

3 - R. MEINARDUS, *Der Zypern-Konflikt. Zehn Jahre nach der Türkischen Invasion / The Cyprus conflict. Ten years after the Turkish invasion*. S. 376.

Orientalia LIII, 4 (1984).

Orientalistische Literaturzeitung LXXIX, 6 (1984); LXXX, 1-2 (1985).

Oriente Moderno LXIII, 1-12 (1983).

ODTÜ Gelişme Dergisi X, 4 (1983).

Österreichische Osthefte XVII, 1 (1985).

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXVII, 4 (1984);
LXXXVIII, 1 (1985).

Papers of the British School at Rome LII (1984).

Philosophy and History XVIII, 1 (1985).

Præhistorische Zeitschrift LIX, 2 (1984).

Prilozi XIII, 1-2 (1982).

Proceedings of the British Academy LXIX (1983).

Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXIII (1983).

Quaderni 12 (1984).

The Quarterly Index Islamicus VIII, 4 (1984); IX, 1 (1985).

Rassegna Storica del Risorgimento LXXI, 4 (1984).

Rassengeschichte der Menschheit 10 (1984).

Review VIII, 2, 3 (1985).

Revista Arhivelor XLVI, 4 (1984).

Revista de Historia Naval II, 4 (1984).

Revue d'Assyriologie LXXVIII, 2 (1984).

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXII (1985).

Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée 36 (1983); 37 (1984).

Revue de Synthèse CV, 115-116 (1984).

Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain XV (1982); XVI (1983).

Revue des Etudes Byzantines XLIII (1985).

Revue des Etudes Grecques XCI, 440-441 (1980); XCV, 450-454 (1982);
XCVII, 460-461 (1984).

- Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXII, 4 (1984); XXIII, 1-2 (1985).
- Revue Historique 549-551 (1984).
- Revue Internationale d'Histoire Militaire 55 (1983); 56-58, 60 (1984).
- Revue Roumaine d'Études Internationales XVIII, 5 (73)-6 (74) (1984); XIX, 1 (75) (1985).
- Roumanian News 1, 7, 13-19, 21-24, 26-28 (1985).
- Ruperto Carola 71 (1984).
- Saeculum XXXV, 1-2 (1984).
- Sanat III, 6 (1977); 7 (1982).
- Scala 4-5 (1985).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXIV, 2-3 (1984).
- Scripta Minora (1983-1984).
- Senri Ethnological Studies 16-17 (1984).
- Silahlı Kuvvetler Dergisi CIV, 295-298 (1985).
- Sovet Turkmenistan Binbir Ayallarbi 6-12 (1984); 1-5 (1985).
- Sovetskaya Arheologiya 1-2 (1985).
- Sovetskaya Tyurkologiya 4-5 (1984).
- Speculum LX, 1-2 (1985).
- Der Spiegel 46 (1979); 16 (1980); 33 (1984).
- Studi Etruschi L (1984).
- Studia Albanica XX, 1 (1983).
- Studia Orientalia LV (1984).
- Studies in Islam XVII, 3 (1980).
- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie XXXV, 1-4 (1984).
- Studime Filologjike XXXVII, 4 (1983); XXXVIII, 1-3 (1984).
- Studime Historike XXXVIII, 4 (1984).
- Stvdiia Islamica LX (1984).
- Suomen Museo 91 (1984).
- Südosteuropa Mitteilungen XXIV, 4 (1984).
- Südost Forschungen XLIII (1984).
- Syria LVIII (1981); LIX (1982); LX (1983).
- Szazadok CXVIII, 1-4 (1984).

- N. BAYRAKTAR, *Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülus Hediyeleteri Defteri*. S. 12.
- N. KAYMAZ, *TBMM'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu - 11*. S. 177.
- C. ÖLÇER, *Ufak Değerli Osmanlı Kâğıt Paraları*. S. 190.
- Tebliğler Dergisi XLVII, 2176 - 2179 (1984); XLVIII, 2186 - 2191, 2194 (1985).
- Thraco-Dacica V, 1 - 2 (1984).
- Tıp Dünyası LVII, 3, 5 - 6 (1984).
- The Töyöshi - Kenkyü XLIII, 3, 4 (1984 - 85).
- Történelmi Szemle XXVIII, 3 (1984).
- Turcica XVI (1984):
- S. TANILLI, *In memoriam Abdülbaki Gölpınarlı*. S. 7.
- A. TEMİR - K. KUDARA - K. RÖHRBORN, *Die Alttürkischen Abitaki - Fragmente des Etnografya Müzesi, Ankara*. S. 13.
- F. AHMAD, *The State and intervention in Turkey* S. 51.
- Ş. MARDİN, *A note on the Transformation of Religious Symbols in Turkey*. S. 115.
- Turkish Public Administration Annual IX - X (1982 - 1983):
- Turkish Yearbook of Human Rights V - VI (1983 - 1984).
- Türk Dili XLVIII, 392 - 396 (1984); XLIX, 397 - 404 (1985).
- Türk Dünyası Araştırmaları 14 - 15 (1981); 17 (1982); 26 - 27 (1983); 28, 30, 32, 33 (1984); 34 - 36 (1985).
- Türk Folkloru Araştırmaları (1984).
- Türk Kültürü XXIV, 264 - 267 (1985).
- Türkiye Bibliyografyası 12 (1982); 1 - 8 (1983).
- TÜBİTAK Bülteni XI, 3 (1985).
- Türkiye Makaleler Bibliyografyası 11 (1983).
- Ugarit - Forschungen XVI (1984).
- Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny Rekke 5 (1984).
- Uyanış 3, 7 (1985):
- 7 - E. YAKUPOĞLU, *Kerkük Katliamı*. S. 12.
- H. ILGAR, *Yakut Türkleri*. S. 24.
- Ütopya I, 1 - 3 (1984 - 1985).

Şişe Cam XXIV, 132 (1985); XXV, 135 - 137 (1985).

Tarbiz LIII, 3 - 4 (1984).

Tarih - Felsefe - Hukuk 2 (1984).

Tarih İncelemeleri Dergisi I (1983); II (1984):

I - A. ARSLAN, *İbni Haldun ve Tarih*. S. 9.

S. KORTANTAMER, *Memlûk Tarihçiliğine Genel bir bakış*. S. 31.

E. AYBARS, "Makedonya" ve II. Meşrutiyet. S. 107.

S. SÜRGEVİL, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişinin İzmir Basınındaki Yankıları*. S. 113.

A. DEMİR, *Shaw'un "Osmanlı Tarihi"nin Düşündürdükleri*. S. 157.

E. AYBARS, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması" Üzerine Düşünceler. S. 209.

Z. ARIKAN, *Bir Gezginin Gözüyle XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu*. S. 227.

Z. ARIKAN, *Osmanlı Yönetiminde Filistin*. S. 231.

II - S. KORTANTAMER, *Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi*. S. 27.

A. DEMİR, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı*. S. 46.

S. ÖZBARAN, *Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları*. S. 55.

Z. ARIKAN, *Guillaume Postel ve "De la Republique des Turcs"*. S. 68.

T. KORTANTAMER, *Nâbi'nin Osmanlı İmparatorluğunu Eleştirisi*. S. 83.

N. ÜLKER, *1797 Olayı ve İzmir'in Yakılması*. S. 117.

E. AYBARS, *Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti*. S. 159.

E. KAFE, *Rönesans Dönemi Avrupa Gezi Yazılarında Türk Miti ve Bunun Çöküşü*. S. 203.

Tarih ve Toplum 13 - 21 (1985):

18 - T. TİMUR, *Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü*. S. 370.

A. NESİN, *Kapitülasyonlar*. S. 382.

.....*Haçlıların Türklerle İlk Karşılaşması*. S. 388.

M.A. KILIÇBAY, *İstanbul'un Latinler Tarafından Zaptı*. S. 391.

21 - A. HAZERFEN, *Bir Çavuşun Balkan Harbi Anıları - 1*. S. 148.

- Vestnik Drevnei Istorii 4 (1984); 1 (1985).
 Vestnik Leningradskogo Universiteta 2 (1985).
 Voprosi Istorii 12 (1984); 1-5 (1985).
 Die Welt des Islams XXIII-XXIV (1984).
 Die Welt des Orients XIV (1983).
 Wissenschaftliche Zeitschrift Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg XXXIII, 5-6 (1984); XXXIV, 1-2 (1985).
 Wörterbuch der Mythologie I, 19 (1984).
 The Yale Review LXXIV, 1, 2 (1984-1985).
 Yankı 718 (1984-85); Türkiye 85 Özel Sayısı; 719-756 (1985):
 750-A. GÜNER, *I. Cihan Harbi ve Halim Paşa Yalısı*. S. 27.
 Yeni Batı Trakya II, 20 (1984); III, 22 (1985).
 Yeni Yayınlar Bülteni I, 1 (1985).
 Yıllarboyu Tarih I, 1 (1985).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXXV, 1 (1985).
 Zeitschrift für Archäologie XVIII, 1, 2 (1984).
 Zeitschrift für Assyriologie LXXIV, 1 (1984):
 K. DELLER—I.L. FINKEL, *A Neo-Assyrian Inventory Tablet of Unknown Provenance*. S. 76.
 M.L. KHACIKJAN, *Towards the Categories of Aspect and Version in Hurro-Urartian*. S. 92.
 P.A. MIGLUS, *Another Look at the "Stelenreihen" in Assur*. S. 133.
 Zeitschrift für Balkanologie XX, 2 (1984).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXXIV, 4 (1984); XXXV, 1 (1984).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 56-57 (1984); 58-59 (1985):
 56-M. MARCOVICE, *Three New Epigrams from Ephesus*. S. 237.
 A.L.N. OIKONOMIDES, *The Death of Ptolemy "The Son" at Ephesos and P. Bouriant 6*. S. 148.
 59-R. MERKELBACH—E. VARINLIOĞLU, *Die Einwohnerzahl von Karamos*. S. 264.
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLI, 4 (1984); XLII, 1-2 (1985).
 Zion XLIV, 3, 4 (1984).

**BAŞARILI ÖĞRETMENLERE, MEMURLARA, ÖĞRENCİLERE
VE ÇOCUKLARINIZA VERİLEBİLECEK EN GÜZEL ARMAĞAN
KİTAPTIR.**

Dergilerimiz tek olarak, cilt olarak veya ilerde çok değerienecek olan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi ile, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (ERDEM) birinci sayısından son sayısına kadar armağan olarak verilebilir.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

Sayı : 1-5 (5'inci sayı Mart 1986)
Cilt : 1-3 (Birinci cilt)
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL (Yılda 3 sayı)
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

TÜRK DİLİ (Türk Dil Kurumu Dergisi)

Sayı : 412
Fiyat : 200 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 2000
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

BELLETEN (Türk Tarih Kurumu Dergisi)

Sayı : 195
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL
İsteme Adresi : Kızılay Sokak No: 1, Sıhhiye - ANKARA

ERDEM (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)

Sayı : 1-4 (4'üncü sayı Ocak 1986)
Cilt : 1-3 (Birinci cilt)
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL (Yılda üç sayı)
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİL KURUMU DERGİSİ

412. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN	: Ömer Bedrettin Uşaklı	289
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun Hukukî Durumu ile İlgili Görüş ve Düşünceler ..	304
AHMET HAŞİM - ŞEVKET RADO	: Kış (Şiir)	318
ZEKİ ÖMER DEFNE	: Çaresizliklerde Çırpınış (Şiir) ...	320
NÜZHET ERMAN	: Şiir Okulu (Şiir)	321
İLHAN GEÇER	: Sensin (Şiir)	322
OSMAN GÜNGÖR FEYZOĞLU	: Şu Anda Bir Yerde (Şiir)	323
YAHYA AKENGİN	: Uçurumda Gökyüzü (Şiir)	325
YILDIRIM DOĞAN ERGENELİ	: Bir Vagon Penceresinden (Şiir) .	326
MUSTAFA RUHİ ŞİRİN	: Kuşlar Türkü Söyleyince (Şiir) .	327
MEHMET CEMİL UĞURLU	: Olof Palme'ye Ağıt (Şiir)	328
ELİF BENGÜ FEYZOĞLU	: Sınır (Şiir)	329
DOÇ. DR. SAİM SAKAOĞLU	: Saz Şiirimizin Geleceği	330
YRD. DOÇ. DR. ERKAN TÜRKMEN	: Asadullah Han Galib'in Hayatı ve Eserleri	341

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

5. sayısı çıktı

İ Ç İ N D E K İ L E R

SUAT İLHAN	: Atatürk'ün Yetiştği Ortam	279
ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	: Atatürkçülük	289
SABIHA GÖKÇEN	: Atatürk ve Gençlik	311
MERKEZ ARAŞTIRMA EKİBİ	: Atatürk'ün Türk Gençliğine Hı-
tabı	319
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Celâl Bayar'la Bir Konuşma	323
PROF. DR. İSMET GIRİTLİ	: Japonya'nın Modernleşmesi ve
Atatürkçü Modernleşme	361
PROF. DR. ZIYA BURSALIOĞLU	: Cumhuriyet-Lâiklik-Eğitim
Üzerine	379
PROF. DR. AHMET MUMCU	: 1924 Anayasası	383
E. TUNG. MUZAFFER ERENDİL	: Atatürk ve Demokrasi	401
PROF. DR. İBRAHİM AGÂH
ÇUBUKÇU	: Törellerimizde Kadının Yeri	441
BEKİR TUNAY	: Atatürk ve Hatay	449
İHSAN GÜNEŞ	: Atatürk'ün Bilinmeyen Bir
Konuşması	463
BURHAN GÖKSEL	: Atatürk'ün Gençlik Konusuna
Bakışı ve Niçin Atatürkçülük
Eğitimi	467
ŞEVKET BEYSANOĞLU	: Mustafa Kemal Atatürk'ün Di-
yarbakır'daki Kafkas Cephesi
Komutanlığı	487
MUHARREM TUNAY	: Atatürk'ün Halkçılık İlkesi ve
Çalışma Hayatı	505
BÜLENT ÇUKUROVA	: Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul
Gizli Grupları	519
MERKEZ ARAŞTIRMA EKİBİ	: Kayıplar (Muslih Fer 1909-
1985)	527

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi

4. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler	Sayfa
MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL: Gençlik Kavramı	1
AHMET EDİP UYSAL: Destanlarımızdan <i>Dede Korkut Hikâyeleri</i> ile <i>Köroğlu</i> 'nda
Tabiatüstü Unsurlar	13
———: The Use of the Supernatural in the Turkish Epics of <i>Dede Korkut</i>
and <i>Köroğlu</i>	31
MİNE MENÇİ: Necatî'nin Şiirinde Atasözlerinin Kullanımı	47
———: The Use of Proverbs in Necatî's Poems (İngilizce özet)	57
MEHMET AYDIN: Turkish Contributions to Philosophical Culture	59
MELİHA AMBARCIOĞLU: Kıyasî'nin Mihr u Mah Mesnevisi	87
EMEL ESİN: İltiş Kağan (M. 681-692) (Türkçe)	171
———: İltiş Kağan (A.D. 681-692) (İngilizce)	181
NEVİN ÖNBERK: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Mâhûr Beste", "Huzur" ve
"Sahnenin Dışındakiler" Romanlarında Millî Kültür Meselelerine
Bakış	189
TAHSİN CEMİL: Çağdaş Romen Tarihçiliğinde Eski Türk Kaynaklarının De-
ğerlendirilmesi	205
SEVİM TEKELİ: Onaltıncı Yüzyıl Trigonometri Çalışmaları Üzerine bir Araş-
tırma, Copernicus ve Takıyüddin	219
———: Trigonometry in the Sixteenth Century, Copernicus and Taqî al
Din	247
Yayın Tanıtmaları	
İNCİ ENGİNÜN : Turan Oflazoğlu, <i>III. Selim Kılıç ve Ney</i> , Üç Perdelik Tragedya .	273
JACOB M. LANDAU: Machiel Kiel, <i>Art and Society of Bulgaria in the Turkish Pe-
riod: A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of
Bulgarian Post-Byzantine Art and Its Place in the Development of the Art
of the Christian Balkans, 1370-1700. A New Interpretation.</i>	281
JACOB M. LANDAU: (Tanıtma yazısı çev. Birtane Ferliel): Machiel Kiel, <i>Türk
Döneminde Bulgaristan Sanatı ve Toplumu: Bizans Sonrası Bulgar Sa-
natını Hazırlayan Ekonomik, Hukukî ve Sanata İlişkin Koşulların Genel
Çizgileri ve Bu Sanatın Hristiyan Balkan Sanatının Gelişimi İçindeki Yeri,
1370-1700. Yeni Bir Yorum.</i> (İngilizce)	286
MAHMUT H. ŞAKİROĞLU: Agostino Pertusi, <i>Testi inediti e poco noti sulla caduta di
Costantinopoli</i>	291

AYDIN SAYILI: Gotthard Strohmaier, <i>Die Sterne des Abd ar-Rahman as-Sûfi</i>	299
NECATİ ÖNER: Aristoteles, <i>Metafizik</i> , cilt 1.	301
MAHMUT H. ŞAKİROĞLU: Justin McCarthy, <i>Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire</i>	303
———: "Joseph E. Jeffs, <i>The George C. McGhee Library. A Catalogue of Books on Asia Minor and the Turkish Ottoman Empire</i>	305
———: Gino Benzoni-Tiziano Zenato, <i>Storici e politici Veneti del cinquecento e del seicento</i>	307
———: J.P.A. Van Der Vinn, <i>Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales</i>	310
ESİN KÂHYA: Laszlo Rasonyi, <i>Tuna Köprüleri</i>	313
ESİN KÂHYA: Aydın Sayılı, <i>İbn Sînâ, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı</i>	314
FATMA TULGA OCAK: Walter G. Andrews, <i>Poetry's Voice, Society's Song – Ottoman Lyric Poetry</i>	315
MELEK DOSAY, Jens Høyrup, <i>Jordanus De Nemore, 13th Century Mathematical Innovator: An Essay on Intellectual Context, Achievement and Failure</i> .	319
İNCİ KOÇAK: Gelibolu'lu Mustafa Ali, <i>Hâletü'l-Kahrre Mine'l Âdâtî'z-Zâhire</i> ...	325
Haberler	
Mahmut Şakiroğlu: Profesör Dr. Susan Anne Skilliter	327
Merkezimizden Haberler	331

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLETEN

1982 — 1983

Çıktı

İÇİNDEKİLER

- REŞİD R. ARAT, Özbek halk edebiyatından örnekler : *Öydin öyge barmak-nıñg beyanı*.
- İLHAN ÇENELİ, Küçük Türkmen Sözlüğü.
- JÁNOS ECKMANN, Memlûk Kıpçak Edebiyatı.
- TİMUR KOCACI, Türkistan'lı bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji sahasındaki bilinmeyen eserleri.
- ZEYNEP KORKMAZ, XV. yy. Azerî Türkçesinin değerli bir temsilcisi *Hidâyet Beg ve Divân-ı Hidâyet*.
- MUHTAR SAGİTOV, Başkurt folklorunda hayvanlara tapınma.
- A. M. ŞERBAK, British Museum Or. 8193'te kayıtlı olan Uygur harfli el-yazma mecmua ve bu yazmanın Özbek filolojisi için önemi.
- TALÂT TEKİN, Dede Korkut hikâyelerinde bazı düzeltmeler.
- E. R. TENİŞEV, Eski Türklerde edebî dil var mıydı?
- O. NEDİM TUNA, Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kaide-leri ve tabii bir konson dizisi.
- PETER ZIEME, Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşün-celer.

Haberler :

OSMAN F. SERTKAYA, Orta Asya Araştırmalarının Yeni Neticeleri.

Değerlendirmeler :

- OSMAN F. SERTKAYA, *Abidarim Koşavardi Şastr*.
- OSMAN F. SERTKAYA, *Maitrisimit Nom Bitig*.
- OSMAN F. SERTKAYA, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*.
- TALÂT TEKİN, *Kazak Tilining Frazilogiyalık Sözdigi*.

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turquie
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
YALÇINKAYA, İŞİN; MINZONI – DÉROCHE, ANGELA: Un Essai de Lexique pour les Descriptions techniques des Outils en Pierre (en turc avec 13 illustrations)	1
GÜLENSOY, DOÇ. DR. TUNCER: Altan Topçi II (en turc)	9
ÜNVER, DOÇ. DR. İSMAIL: Ahmed-i Rıdvân (en turc)	73
SÜSLÜ, DOÇ. DR. AZMİ: Sefaretnâme de Seyyid Mehmed Emin Vahîd Efendi (avec 4 illustrations)	127
AKGÜNDÜZ, ARŞ. GÖR. AHMET: Le Jugement par Contumace dans le Droit musulman et ottoman (en turc)	169
AKYÜZ, KENAN: "Les Foyers Turcs" (en turc)	201
ERDENTUĞ, AYGEN: Approche des aires culturelles (en turc)	229
DURU, PROF. DR. REFAİK: Rapport de Fouilles du Hüyük Kuruçay en 1984 (en turc avec 26 illustrations)	247
Conférences:	
KÖPRÜLÜ, DR. F. ORHAN: Sources étrangères de l'Histoire ottomane: Sources en langue anglaise (en turc)	261
Traductions:	
KIENITZ, FRIEDRICH KARL (Traduit par SAN, MİTHAT): Importance politique et culturelle des Turcs anatoliens préottomans dans l'Histoire mondiale (en turc)	279
MIJATEV, PETÂR, (Traduit par YÜCEL, YAŞAR) : Les monuments Osmanlis en Bulgarie (en turc avec 50 illustrations)	291
Livres et revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turquie dans la première moitié de 1985	315

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : L

No. 196

Avril 1986

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 6